

१०७६
म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय शालिदास
सं. क्र. १६६

REFBK-0001676

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

—:0:—

जातिमत्सरानें मीहाराष्ट्राचें अपरिमित नुकसान केलें आहे. हाच प्रकार या उपर तसाच चालूं रहाणें बरें नव्हे, म्हणून त्याचें खरेंखुरें राक्षसी स्वरूप देशवांधवांपुढें मांडल्यास ते या निरर्थक वादापासून देशाचा बचाव करण्याचा कांहींतरी योग्य मार्ग शोधून काढतील, या आशेनें हें ऐतिहासिक महत्वाचें पुस्तक प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे. जातिमत्सराचा नायनाट होऊन आमच्या सर्व देशबंधूंचीं मनं एकदेशीयत्वाच्या उज्वल विचारांनीं भरून जावीं; निरनिराल्या जातींचीं सामाजिक व धार्मिक बाबतींतील मनुष्यकृत कृत्रिम बंधनें शिथिल व्हावीं, निदान राष्ट्रीय कामगिरींत एका आईचीं सर्व लेकरें या नात्यानें प्रयत्न करण्याच्या कामांत त्यांचा अडथळा उत्पन्न होऊं नये इतकी तरी त्यांची व्दाप्ती संकुचित ठरवी आणि एन केन प्रकारेण परस्परांचा काया वाचा मनं द्वेष करण्याची कुबुद्धी अतःपर कोणांतहि उत्पन्न होऊं नये, हा या पुस्तकप्रकाशनाचा मुख्य उद्देश आहे. या पुस्तकांत ऐतिहासिक सत्यांचें निरूपण स्पष्टस्पष्ट केलेलें आहे. रुचिभिन्नत्वानें तें कित्येकांस आवडेल, कित्येकांस आवडणार नाहीं, त्याला आमचा इलाज नाहीं. आम्हांला पुणें भारतइतिहास-संतोषक मंडळासारखा अहंपणाचा ताठा मिरविण्याचा अधिकार नाहीं किंवा इच्छाहि नाहीं. या पुस्तकांत नजरचुकीनें किंवा अन्य कारणानें इतिहास-विषयक कांहीं चुका किंवा विधानें कोणी विद्वज्जनांनीं सप्रमाण नजरेस आणून दिल्यास त्यांचा आम्ही साभार स्वीकार करूं व दुसऱ्या आवृत्तींत ती सुधारणाहि करूं. प्रस्तुत पुस्तकावर नियतकालिकांतून टीका किंवा चर्चा करणारांनीं कृपा करून त्या त्या पत्राचा अगर मासिकाचा अंक आमचेकडे अवलोकनार्थ पाठविण्याची मेहेरबानी करावी. वास्तवीक शिष्टसांप्रदायाप्रमाणें हें काम त्या त्या पत्रकाराचें असतें; पण इतकी उदारमनस्कता आमच्या पत्रकारांत मुळांच आढळून येत नाहीं; फार काय पण अंक पाठविण्याबद्दल पत्रानें विनंती केली असतांहि त्याचें उत्तर मिळत नाहीं.

उपोद्धाताकरितां लिहिलेला बराच मजकूर पुस्तकाची पृष्ठसंख्या अजमासाबाहेर वाढल्यामुळें आयत्या वेळीं बाजूस ठेवावा लागला, याबद्दल फार दिलगीर

आहोत. मराठेशाहींतील व विशेषतः पेशवाईतील वऱ्याच मोठमोठ्या मुत्सद्यांची स्वभावचित्रे, त्यांची घोरणे, त्यांची परस्परांविषयीची स्पर्धा आणि त्यांचा राष्ट्रावर झालेला परिणाम याविषयी रा. ठाकरे यांनी केलेली व्याख्यान व सोपपत्तिक वर्चा वास्तविक याच पुस्तकांत याथला पाहिजे होती, परंतु नाइलाज आहे. हा मजकूर बराच मोठा असून त्याचे एक स्वतंत्र पुस्तक आम्ही लवकरच छापून प्रसिद्ध करणार आहोत. त्यांतून सध्या ऐतिहासिक व्यक्त्यांच्या वाप्तिस्म्याचा धुमाकूळ सुरू झाला आहे. सावित्रीबाई ठाणेदारणीला कोणी कामस्थ प्रभू ज्ञातींतून चित्पावन जातोत ढकळीत आहेत; कोणी तिला कादंबरीतील नायिका म्हणत आहेत; कोणी नाना फडणीसाच्या अंतःकरणाच्या खाणींतून कोहीनुरांचे ढीगच्या ढीग बाहेर काढीत आहेत; कोणी त्याच्या मनोमयभूमिकेवर नुकीदार झालीचे पसरण्याच्या गडवडोत आहेत; कोणी गौपिनाथपंत वोकीलाला शिवाजीची चिटणीशी वतनी वहाल देण्याच्या धामधुमोत आहेत; कोणी हेमाडपंतालाहि ब्राह्मणी पोषाख चढविण्याच्या तजविजोत आहेत; तुर कोणी मराठ्या आठवल्याला चित्पावनी वाप्तिस्मा देण्याच्या खटपटीत आहेत. असा मोठा ऐतिहासिक क्रांतीचा काळ आलेला आहे. तेव्हां या भानुगडोत कायकाय उलाढाल्या होतील तें पाहिलें पाहिजे. न जाणो, उद्यां अफझुलखान हा शिवाजीचा मामा ठरण्याचा बराच संभव आहे; कारण कृष्णानें कंस मामाला ठार मारलें म्हणून; आणि मुरार बजी हा चित्पावन असल्याचाहि दस्तऐवजी पुरावा सांपडणार नाही कशावरून? ही सगळी धामधूम किंचित् शांत झाली म्हणजे निवांतीनें वरील पुस्तक आम्ही प्रसिद्ध करूं.

सरतेशेवटीं ज्या ज्या विद्वान् मंडळींनीं या पुस्तकाच्या वावरोत मदत केली त्यांचे, ज्या विद्वान् ग्रंथकारांच्या ग्रंथांचा ठिकठिकाणीं पुरावा घेण्यांत आला आहे त्यांचे व तत्त्वविवेचक छापखान्यांतील मालक व सर्व कामगार लोक यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानतो.

बुधवार आषाढी एकादशी,
स. १८४१, ता. ९ जुलै
१९१९ इ. दादर-मुंबई.

सर्वांचा नम्र सेवक,
यशवंत शिवराम राजे.
प्रकाशक.

॥ श्री ॥

ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास

अर्थात

नोकरशाहीचे बंड

उपोद्धात

लेखकः—केशव सीताराम ठाकरे.

ज

गांतील कोणच्याहि धर्मांत पश्चात्तापाचे महत्व फार आदरे-
कृतकर्माचा उच्चार होऊन त्यावद्दल पश्चात्ताप झाला, म्हणजे
मनुष्य पुनित होतो, तो तें कर्म पुनश्च सहसा करीत नाही,
आणि तो पश्चात्ताप जर खरोखर नाटकी नसेल तर कृतकर्माची
व मनुष्याची पुन्हा यावज्जीव गांठ पडत नाही. परंतु पश्चात्ताप
व्हायला तरी पदरीं कांहीं पुण्याई लागते म्हणतात. त्यांतून कृतकर्माच्या पात-
कांची स्मृति होणें, हें देखिल मनाच्या शुद्धतेचें द्योतक समजलें जातें. कृतपापाची
तंतोतंत मोजदाद ठेवून त्याची वारंवार आठवण देण्याचें पुण्य कृत्य गतकालाचा
इतिहास निस्पृहपणानें करीत असतो. उत्क्रांत्यवस्थेच्या प्रवासींत मानवी पायांना
एकाच पातकाच्या धोंड्यावर ठेचाळण्याचा वारंवार प्रसंग येऊं नये म्हणून हाच
इतिहास गतानुभवाची दिवटी घेऊन मानवी सृष्टीच्या पुढें पुढें हुजऱ्याप्रमाणें
धांवत असतो. पारमेश्वरी दिव्य इच्छेचें गूढ तत्त्व वरोवरसं नीट न
उमगल्यामुळे मनुष्यांच्या हांतून जीं घोर अमानुष कृत्ये घडतात, तीं पुन्हा घडूं
येत म्हणून हाच इतिहास वेळप्रसंग साधून मानवांच्या कृतपापाचा घडा त्यांच्या
तोंडांवर निभिडपणानें घटघडा वांचून दाखवून त्यांची कानउघडणी करतो. भूत-
कालीं घडलेल्या क्षुळक चुकीचा भयंकर परिणाम वर्तमानकालीन् मानवांना स्पष्टस्पष्ट
भाषेत सांगून त्यांच्या विचारयंत्राला नियंत्रित करण्याची कामगिरी हाच इतिहास
करीत असतो. भूतकालांतील पापांचे पर्वत तुमच्या डोळ्यांपुढें मूर्तिमंत आणून

उभे करणारा आणि 'पहा, या उंपर तुम्ही जर आपलें वर्तन नीट सुधारलें नाहींत, तर हेच पर्वत मी साऱ्या जगाच्या प्रदर्शनांत मांडून तुमच्या बदनामीचा ढंक पिटीत राहीन' म्हणून सडेतोड दम भरणाराहि इतिहासच. वृत्तपापावर जाणून बुजून पांघरूण घालणाऱ्या आणि डोंब्यांवर कातडें ओढून पुण्याईचा तोरा मिरविणाऱ्या दांभिकाच्या मुस्कटांत भडकावून, 'चल चोरा ! पापाचें माप भरल्या-शिवाय पुण्याईच्या गप्पा मारतोस ?' अशी खरमरीत तंत्री विनमुर्तत देणारा इतिहासच. खऱ्याला खोट्याचा आणि खोट्याला खऱ्याचा मुखवटा घालून आडमार्गांत ऐतिहासिक विश्वामित्रा सृष्टीचें ठाणें देऊन वेळोवेळीं डाकेखोरपणा करण्यास सवकलेल्या विलंदाज ठगांचे राजवाडे हुडकून काढणारा पटाईत छिटेकटीव इतिहासच. पापाचें माप पदरांत बांधण्यांत इतिहास जितका निर्दय अतणें निस्पृह आहे, तितकाच पुण्यांची गांठोडी घेऊन अहीभडचणीच्या वेळीं मदारीस धांवण्याइतका तो मनाचा उदारहि आहे. विकट परिस्थितीच्या उलट्या लाटा नांकातांडांत पाणी कोवून राष्ट्राचा जीव गुदमरून टाकूं लागल्या कीं प्राचीन संस्कृतीच्या पुण्याईचा "लाईफ् बोय्" घेऊन इतिहास पाठीमागें त्यास हात देण्यास दत्त म्हणून उभाच असतो. राजकीय किंवा धार्मिक जुलमांची तात राष्ट्राच्या मानेला लागतांच, प्राचीन संस्कृतीच्या व अनुभवाच्या तीव्र शस्त्रानें ती तात ताडकून तीडून राष्ट्राचा कांसावीस झालेला जीव वांचविणारा कोण ? इतिहासच. पोटांत एक आणि ओठांत एक अशा दांभिक गारुड्याच्या चलचल् मदारीच्या हातचलुखीनें खोट्यानाट्या कल्पनांची धूळ डोळ्यांत गेल्यामुळें राष्ट्र जेव्हां ढोळे चोळूं लागतें आणि आत्मविनाशक शावरी मंत्रांच्या 'पासेस' मुळें जेव्हां त्याची आत्मविश्वासशक्ती लंजूर होऊन त्याची प्राणज्योत मिणमिण करूं लागते, तेव्हां केसरीवत् गर्जना करून त्या डोंबान्याच्या पातड्यावर झडप घालून त्याचीं हाडकें नरम करणारा आणि राष्ट्राच्या कानांत त्याच्या पूर्वसंचिताचा दिव्य मंत्र फुंकून त्याला निमिषार्धांत सचेतन्य करणारा इतिहासाशिवाय दुसरा अश्विनी-कुमार कोण ?

*

*

*

२. सत्कृत्यांचा योग्य तो अभिमान असणें आणि त्यांचा निरंतर उच्चार करून स्तुति करणें हे जितकें स्वाभाविक आहे, तितकेंच दुष्कृत्यांकडे कानाडोळा करणें

हं हि अस्वाभाविक नाही. हा मनुष्याचा स्वभावच पडला. परंतु उत्क्रांति-
 तत्वाला पातकांचा उच्चार आणि तत्संबंधी पश्चात्ताप हीं जितकीं पथ्यकारक होतात,
 तितका सत्कृत्यांचा जयघोष उपयोगी पडत नाही. पुराणकालाबद्दल फाजील
 अभिमान बाळगून जुने तितके सोने अशा प्रवृत्तीमुळे राष्ट्राच्या भूतकालीन
 पातकांवर पांघरूण घालणे म्हणजे नव्या मन्वंतराच्या नव्या आशीर्वादांस आम्ही
 कृपात्र साहोत, अशी जवानी देणेच होय. प्राचीन ग्रीक व रोमन राष्ट्रांच्या
 वैभवाबद्दल, बुद्धिमत्तेबद्दल आणि संस्कृतीबद्दल योग्य तो आदर राखून, त्यांच्या
 हातून जाणूनबुजून अथवा नकळत घडलेल्या पातकांची शक्य त्या निस्पृहतेनें
 छाननी केल्यामुळेच आज पाश्चात्य राष्ट्र लक्ष्मीसरस्वतीच्या प्रसादास पात्र झालीं
 आहेत. खुद्द इंग्लंडकडे जरी पाहिले तरी तेथील लोकांच्या राष्ट्राभिमानाचीं
 मूळतत्वे त्यांनीं जरी अभंग ठेविलीं आहेत तरी सुद्धा त्यांच्या प्राचीन इतिहासांतील
 कृष्णकृत्यांचा खरमरीत निषेध करण्याला त्यांची मनोदेवता किंचित् सुद्धा कंचरत
 नाही. एलीझाबेथ राणीच्या कारकीर्दीत ब्रिटीशांच्या नव्या मन्वंतराचा उदय
 झाला, म्हणून तिच्या चरित्राकडे ब्रिटन लोक जितक्या अभिमानाने पहातात व
 त्याचे स्तुतिपाठ गातात, तितक्याच किंवा अजून अधिक तीव्रतेनें त्याच राणीच्या
 अंमदानांत बोकालेलेल्या ढोबळढोबळ अनीतिमूलक गोष्टींचे वाभाडे काढायला
 त्यांची सत्यप्रियता मुळांच मार्गेपुढे पाहत नाही. प्रजासत्ताक राज्यपद्धतीचे
 उद्धारक म्हणून अग्रेसरत्वाचा धौशा चौखंडीं गाजविणारे अमेरिकन लोक,
 गुलामगिरीच्या व्यापाराचा प्रश्न डोळ्यांपुढे येतांच त्याचा तितक्याच जोराने निषेध
 करायला ते अझूनहि दिकत बाळगीत नाहीत; उलटपक्षां त्या काळ्याकुट इतिहा-
 सांतील वारीकसारीक बाबतींचें संशोधन करण्यांत ते अझूनहि अविश्रांत श्रम
 करीत असतात. दिव्याखालीं अंधेर हा असावयाचाच. परंतु जेव्हां एखादे
 राष्ट्र दिव्याच्या उजेडाचाच इतिहास तेवढा पुढे आणते आणि अंधाराबद्दल जाणून-
 बुजून अज्ञान दाखविते, तेव्हां ते राष्ट्र—त्याची प्राचीन संस्कृति कितीहि उज्वल
 असो—नवीन मन्वंतराच्या प्रसादाला पात्र होणे कधीहि शक्य नाही असें
 ठाम समजावे.

*

*

*

३. महाराष्ट्राच्या इतिहासांतील ग्रामण्यांचा इतिहास हा एक काळाकुट्ट परंतु
 अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. ग्रामण्यांचा इतिहास महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीय, धार्मिक

व सामाजिक दिव्याखालचा अंधार आहे. हा इतिहास ही एक कटुतम सत्य आहे. या सत्यावर मुद्दाम घालून ठेवलेले अनुपलब्धतेचे आणि क्षुल्लकपणाचे पांघरूण आमच्या राष्ट्रीय आकांक्षांचे पाय मधूनमधून खोळवर ओढीत नेत असतात. आमच्या आकांक्षारूपी गर्जेद्राचा पाख या ग्रामण्यांच्या नक्राने पकडला आहे; परंतु आपला पाय कोण व कां ओढीत आहे याची जाणीव आम्ही नीट न ओळखल्यामुळे भगवंतालासुद्धां आमच्या हांका आरोळ्यांनः उत्तर देण्याची पंचाईत पडली आहे. पाश्चात्य देशांतलि गुलामांच्या व्यापाराचा इतिहास वाचणाऱ्या पुष्कळ महाराष्ट्रीय इतिहासवाचकांस कदाचित् कल्पनाहि नसेल कीं गुलामगिरीच्या अमदानांत सुधारकपणाची शेखी मिरविणाऱ्या पाश्चात्यांच्या हांतून जो अमानुष कृत्ये घडलीं, त्यापेक्षां अधिकपटीनें हलकट पशुवृत्तीचे वर्तन आमच्या महाराष्ट्रांतलि राष्ट्रधुरीणांच्या आणि धर्मसंरक्षक (?) वर्गाच्या हांतून घडलेले आहे. अर्थात् या पातकाला चव्हाट्यावर बांधल्याशिवाय त्याच्या पुनरावृत्तीचा वंदोवस्त करणारा “ दवा ” कोण कसा सांगूं शकेल ? म्हणून आम्हां हा राष्ट्राच्या सडक्या भागाचा इतिहास—आमच्या महाराष्ट्राचे हे राष्ट्रीय दुखणे आतां चव्हाट्यावर बांधण्याचा उपक्रम करीत आहोंत.

*

*

*

४. ग्रामण्य शब्दाची व्युत्पत्ति जर शोधली तर हा शब्द धेडगुजरी दिसतो; म्हणून सर्वमान्य शब्दकोशांत अझून त्यास मिळावे तें स्थान देण्यांत आलेले नाही. याचे कारण असे आहे कीं ‘ ग्रामण्य ’ या शब्दाचा इतिहास जसा आतव्यापी तसा त्याचा अर्थसुद्धां अतिव्यापी आहे. ग्रामण्य म्हणजे बहिष्कार असा अर्थ एका मराठी कोशकाराने दिलेला आहे. परंतु बहिष्कार म्हणजेच ग्रामण्य जर मानले तर ‘ स्वदेशी चळवळीनें इंग्रजी व्यापारावर ग्रामण्य उभे केले ’ अशी वाक्यरचना करायला हरकत नसावी. पण त्याला कोणी ग्रामण्य म्हणत नाही. ग्रामण्य शब्द ऐकतांच मनांत ज्या ज्या कल्पना उद्भूत होतात, त्या त्या सर्व एक शब्दांत व्यक्त करून दाखविणारा शब्द ग्रामण्याशिवाय खुद्द मराठीत नाही, मग इतर भाषांची तर गोष्टच नको ! ग्रामण्य म्हणजे ग्रामण्य ! !

व्युत्पत्तीच्या काव्याकुटांतून मोकळे होऊन आपण जर ग्रामण्याच्या प्रत्यक्ष स्वरूपाकडे दृष्टी फेंकली तर त्यांत 'वेदोक्ताचे बंड' हे एक मूळ खूळ आहे, असें आपल्याला दिसेल. फार काय पण ग्रामण्याच्या एकंदर व्याप्तीची नसकसोशीने आणि चौकस बुद्धीने आपण पाहणी केली नाही, तर ग्रामण्याच्या पितृव्याचा आरोप वेदोक्तावर करण्याचा कदाचित् आपणांस मोह पडेल. वेदोक्त आणि ग्रामण्य हे दोन शब्द दुर्दैवाने इतके जवळ जवळ आणून भिडविले आहेत कीं ते परस्परांचे अनुषंगीच आहेत असाहि आपल्याला भास झाल्याशिवाय रहात नाही. वेदोक्ताचे बंड धार्मिक क्षेत्रांतले आहे. मग ग्रामण्याचे बंड शुद्ध धार्मिक बंड म्हणावे तरी पंचाईत आहेच ! कारण त्याच्या पायाचा शोध केला तर त्यांत कितीक तरी मोठमोठे चिरे सामाजिक आणि राजकीय खाणींतले दिसतात. वरें, तें सामाजिक म्हणावे तर धार्मिक क्षेत्रांतल्या सोंवळ्या धावळ्या, जानव्यांचीं भेंडोळीं आणि गोमुत्राचे घडे यांचा सांवळा गोंधळ पाहून, तसेंहि म्हणण्यास मनुष्य कचरतो. राजकीय बंड म्हणावे तर आजपर्यंत ग्रामण्याचा एकहि चळवळ्या छत्र मोर्चेले उडवीत सिंहासनाधिष्ठित शककर्ता झाल्याचें इतिहासांत नमूद नाही. उलट राजकीय चवुतऱ्यावरून ग्रामण्यांच्या धुडगुसाकडे पाहूं लागले तर ही सारी भानगड सामाजिक स्पर्धेची आहे असें दिसते—क्षत्रिय आणि ब्राह्मण या दोन प्रमुख समाजांतला हा तंटा आहे, यांत राजकीय भानगडीचा अंशहि नाही, असेंहि दिसून येते. राजकीय भानगड किंवा सत्ताधान्यांची लुडवूड मुळीच नव्हती असेंहि विधान करणें धोक्याचें आहे; कारण ग्रामण्यांच्या सणगांतून राजकीय रेशमी धागे इतर सामाजिक आणि धार्मिक धाग्यांच्या बरोबरीने सरसहा गुंफलेले स्पष्ट दिसतात. एकूण ही ग्रामण्याची भानगड अंजिरीरंगाच्या शालूसारखी आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे. तिच्या हालचालीच्या प्रत्येक झुकण्याबरोबर निरनिराळे तऱ्हेतऱ्हेचे रंग प्रेक्षकाच्या नजरेस येतात; अर्थात् ती अमूकच एका विवक्षित रंगाची आहे असें धाडसी विधान न करितां, ती सर्वरंगपरिपूर्ण आहे, असें म्हणून आपण पुढें प्रयाण करावें हेंच वरें !

*

*

*

५. सांप्रत सर्व भरतखंडावर नव्या मन्वंतराचा उषःकालीन प्रकाश पडला असून, राष्ट्र खडबडून जागे झाले आहे.

“ प्रचलित मनु-संदेश ऐकुनी थैरारला देश । ”

“ अह्नुनी आम्हीं कां नं त्यजावा उदासीन वेप ॥ ”

अशा प्रकारचे जागृतीचे दिव्य संदेश, देशाच्या कोनाकोपच्यांत सुद्धा आपल्या गांधीर ध्वनींचा पडसाद उमटवीत आहेत. या अवाढ्य हिंदी द्वीप-कल्पाच्या असंख्य प्रांतांतील नानाविध जातींचे मने एका व्यापक राष्ट्रीय ध्येयाच्या विद्वर अगदी खिळून राहिली आहेत. हिंदु आणि मुसलमान, ख्रिस्ती आणि पारशी, जैन आणि लिंगायत अशा प्रकारची भाषा आतां पाठीमागे पडून तिचे ठाणे हिंदी देशबांधव या शब्दप्रयोगाने पटकाविले आहे. जातिभेदाचे अन्वय तट फोडण्यास कंवर कसून सरसावलेले पाथरवट व सुरंग्ये तटाची क्षुल्लक कपरीहि फोडून न शकल्यामुळे जरी हताशवदन झाले, तरी त्यांनीं हि आतां या नवीन मन्व-तरांत जातिभेदाच्या शनिवार वाज्याचा तट राहिला तर राहो, पण निदान तटाभोवती जातिप्रसाराच्या होळ्या पेटवून आपल्या असूयेचा शिमगा करून घेऊं नका, म्हणून जाहीरनामे काढिले आहेत. ज्या ज्या समाजांनीं गेल्या दोन शतकांत असूयेच्या चुडी हातांत घेऊन महाराष्ट्राच्या महत्वाकांक्षेच्या टोलेजंग प्रासादास चोर्हीकडून आग लावण्याचा उपक्रम केला, तेच समाज आजच्या राष्ट्रीय उत्क्रांतीच्या महापर्वणांत सर्व राष्ट्राला वंदन करून “ राष्ट्र्यै स्वाहा इदं राष्ट्र इदन्न मम ” म्हणून आपल्या द्वैतत्वाची आहुती राष्ट्रकार्याच्या कुंडांत देत आहेत. पाश्चिमात्य राष्ट्रांत राजकीय क्रांतीचा थयथयाट सुरू असून, वातावरणाच्या लहरी त्या कालिकानृत्याचा दणदणाट हिंदुस्थानाच्या किनाऱ्यावर हरघडी आणून आदळीत असल्यामुळे, इकडील मंडळींच्या वृत्ति चैतन्यपूर्ण होऊं लागल्यास आश्चर्य ते काय ? स्वयंनिर्णयासारखी सत्ययुगांतील तत्त्वे चालू कलियुगांत सुद्धा अवतरलेली पाहून ‘ कली ’चे काळे करून त्याठिकाणी ‘ सत्य ’ शब्द कोणी घातल्यास या अदलावदळीचा पुसट संशयसुद्धा कोणास येणार नाही. थोडक्यांत सांगायचे म्हणजे राष्ट्रीयत्वाचा खरा अर्थ हिंदुस्थानांतील यच्चावत् जनतेच्या खालच्या थरापर्यंत-कोणाला समजो वा न समजो-आजकाल राष्ट्रीयत्वाचा चौघडा वाटेल त्या कोपन्याला कान द्या तेथून ऐकू येतच आहे. शूद्रातिशूद्रांच्याहि पंक्तीस वसायला आम्ही तयार आहोत, असे शेंकडों सद्यांचे जाहीरनामे उच्चवर्णांतील (?) ब्राह्मणलोक आज फडकावीत आहेत. अशा परिस्थितीत हें तुमचें ग्राम-णाचें बंड कशाला उपस्थित करतां ? त्याचें आतांच काय नडलें आहे ? ही खाज-

वून खरुज काढण्यांत काय हांशील आहे ! अशा प्रकारचे प्रश्न आम्हांला विचारण्यांत येत आहेत व येतीलहि.

प्रश्न दिसण्यांत गोंडस आणि विचारक्षम दिसतात खरे आणि ते विचारणारांच्या सद्देतूबद्दल साशंकता धरणे हे महत्पाप आहे, हे आम्हांला कळत आहे. परंतु विचारणारांनी एकंदर परिस्थितीचा करावा तितका विचार केलेला नसल्यामुळे, सद्दिचारांच्या झटक्यासरसे हे प्रश्न त्यांना सुचणे फारसे अस्वाभाविक नाही. एकतर ऐतिहासिक दृष्ट्या या प्रामण्यांच्या इतिहासाचे महत्त्व या पृच्छकांना नाकवूल करून तरे चालायचेच नाही. दिव्याच्या उजेडाच्या इतिहासावरोवरच त्याच्या अंधाराचाहि इतिहास पुढे आला पाहिजे, हे त्यांना मान्य केल्याविना सुटकाच नाही; नाहीतर आमच्या इतिहासाचे एक अंग अर्धांगवायूने लुले पडलेले आहे इतके तरी उघडपणे संकोच न धरितां इतिहासाच्या शिरोभागी नगूद करून ठेवले पाहिजे! मग असला लुलापांगळा एकांगी इतिहास असला काय आणि नसला काय सारखाव ! !

चांगल्या गोष्टीपेक्षां वाईट गोष्टींच मनावर उपदेशाचा विशेष परिणाम करितात. कॉमेडीपेक्षां ट्रेजेडीच जास्त परिणामकारक होते. आपल्या राष्ट्रीय इतिहासांतील चांगला भाग अधिकाधिक उज्वल करणे जसे आपले कर्तव्य आहे, त्याचप्रमाणे त्यांतले वाईट भाग आपल्या प्रत्यक्ष वर्तमाने सुधारून त्याऐवजी चांगल्या शतकृत्यांची भर घालणे हेहि आपले अनिवार्य कर्तव्यच आहे. राष्ट्राचा किंवा समाजाचा इतिहास सर्वांगसुंदर करण्याचा हाच एक मार्ग आहे; दोष लपवून सद्गुणांचाच नेहमी पाढा वाचणे हा नव्हे ! गतकालांतील सामाजिक किंवा राजकीय पातकांना चव्हाट्यावर आणण्याचे नीतिधैर्य ज्या राष्ट्राला नाही, त्याने आजन्म इतर सुधारक राष्ट्रांच्या कोंपरखळ्या खातच कोठेतरी कोनाकोंपण्यांत पडून राहिले पाहिजे.

*

*

*

६. वाईट गोष्टींचे उद्घाटन करण्यास कचरणारी मंडळी संस्कृतीच्या महत्त्वाचा मुद्दा नीटसा लक्षांत घेत नाहीत. कोणत्याहि राष्ट्राचा, त्यांतील निरनिराळ्या समाजांच्या संस्कृतीचा इतिहास पहावयाचा असेल तर त्या राष्ट्राच्या गुणदोषांचो

मप्रमाणांत छाननी झालीच पाहिजे. काळाच्या प्रवाहामुळे राष्ट्र नवीन नवीन अनुभवाने कितीपेहि उन्नत झाले आणि दुसऱ्या अनेक राष्ट्रांच्या निकट परिचयामुळे त्याच्या सर्व कल्पनांत कितीही क्रांति झाली, तरी त्याच्या भवितव्यतेचा काळा पडताकून पहाण्यास त्याच्या मूळ संस्कृतीचा अर्थ इतिहास नीट अवगाहन करावा लागतो. युरोप खंडातील सुधारणेचा आणि शिक्षणाचा आशिया खंडातील राष्ट्रांनी कितीपेहि पूर्णपणे स्वीकार केला, तरी त्यांचा परिणाम देशांही खंडातील राष्ट्रांवर सारख्याच प्रमाणावर होणे शक्य नाही. औषध जरी एकच असले, तरी प्रत्येक व्यक्तीच्या प्रकृतिमानाप्रमाणेच त्याचा परिणाम घडून येतो ! व्यक्तीची प्रकृति आणि राष्ट्राची संस्कृति ही जवळजवळ सारखीच. त्याचप्रमाणे बदललेल्या मनुप्रमाणे नव्या मन्वंतराचे संदेश जरी एकाच सांच्यांत आणि एकच स्वरांत सर्व समाजांच्या तोंडांतून एकसमयावच्छेदकरून उमटत असले, तरी त्या संदेशाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी ठ्हायच्या वेळी प्रत्येक समाज आपापल्या वन्यावाईट पूर्व संस्कृतीच्या वळणावर गेल्याशिवाय खास रहात नाही. हा निसर्गाचा नियम असो वा नसो; इतिहासाचा अनुभव मात्र असा आहे खरा.

*

*

*

७. ग्रामण्याच्या इतिहासाने एक गोष्ट मात्र स्पष्ट रीतीने सिद्ध केली जाईल, ती हीच की गतकाळच्या इतिहासांत ज्या ज्या समाजांनी या देशाच्या राजकीय क्षेत्रांत कांहीं नांव कमाविले, त्यांची वैयक्तिक प्रवृत्ति आणि विशेषतः संस्कृति काय होती, याची वाचकांना चांगली खात्री पटेल. सध्यां एकदेशीयत्वाचे वारे आसेतूहिमाचल भरारा वाहत असतांना, वरवर पहाणाराला असा भास होणे शक्य आहे की हिंदु मुसलमान वगैरे ठळक ठळक भेद तर आज समूळ नष्ट झाले आहेत, इतकेच नव्हे तर खुद्द हिंदुहिंदूमधील जातिभेदमूळक कल्पनांचाहि नव्या मन्वंतराच्या रामरगाज्यापुढे चक्काचूर झाला आहे. परंतु ही भावना वरवर पहाणारांची झाली; आणि असे वरवरच पाहून हुरकून जाणारे लोक बहुशः वरेच असतात. वास्तविक स्थिति काय आहे, किंवा निदान कशी असावी, इतका पोंच ठेवून तारतम्यानं विचार करणारीं डोकीं फार थोडीं ! रसभरीत व्याख्याने देऊन किंवा वर्तमानपत्रांतून चुरचुरीत लेख लिहून देशभक्तीची स्वयंमान्यतेची पदवी पटकविणारे लोक बोलतात किंवा लिहितात तसेच

खरखर चेतन करतना काय, हा प्रश्न आमच्यांतील शंकडा ८० लोकांस सुचत नाही; इतकी विचारशिथिलता अज्ञान अस्तित्वांत आहे. दिसते तसे नसते ही साधी गोष्ट विचारांत घेण्याइतक्या विचारक्षमतेचा आमच्या गरीब श्रद्धालु देश-बांधवांत अज्ञान उदधि व्हावयाचा आहे.

श्रद्धालुपणा हा गुण कांहीं वाईट नव्हे ! परंतु त्याला देखील कांहीं मर्यादा आहे. महाराष्ट्राच्या गतवैभवाचे आपण सिंहावलोकन केले तर या श्रद्धालुपणाच्या पायीच मन्हाठी साम्राज्याचा सत्यानाश आपला आपण कसा करून घेतला, हे चांगले ध्यानी येईल. ज्या समाजांनी श्रद्धालुपणापेक्षा अधिक उच्च ध्येयावर नजर टाकून, क्रोधाने किंचित् अस्तन्या वर सारत्या असत्या तर राष्ट्रक्रांतीच्या वेळीं सुद्धां विजयदेवतेनें धांवत येऊन त्याला माळ घातली असती, असे चांगले चांगले प्रबुद्ध समाज ऐनवेळीं श्रद्धेच्या फाजील स्तोमाच्या भरीं पडून आपले आपण वैरी कसे झाले, हे सिद्ध करणारीं स्थळे महाराष्ट्राच्या इतिहासांत अनेक दाखवितां येतील. चिकित्सक पाश्चिमात्यांचा आणि आमचा गेल्या शतकभर इतका निकट परिचय होऊन सुद्धां आमच्यांतील वरेच सुशिक्षित लोक अज्ञान या श्रद्धालुपणाच्या इन्फ्ल्युएंझापासून मुक्त होऊं नयेत आणि वाटेल त्या चलाख गारुड्यांच्या भजनीं हां हां म्हणतां लागण्याइतके हुरकून जावेत हे फार शोचनीय होय. थोडक्यांत सांगावयाचे तर कोणत्याहि गोष्टीवर एकदम विश्वास टाकण्यापूर्वी त्याच्या बाह्यांगाचे व अंतरंगाचे सूक्ष्म पृथःकरण करण्याची संवय अज्ञान पुष्कळांना लागावयाची आहे.

*

*

*

८. बाजू आंगावर घसरूं लागली कीं सैतानसुद्धां वायवलाचा आधार घेतो, अशी एक इंग्रजीत म्हण आहे. सैतानाने वायवलांतील वेदांताचा पाठ घड-घडा म्हणून दाखविण्यास सुरुवात केली म्हणून तो सैतानाचा साधू झाला असें मानणे बरेच धोक्याचे आहे. कदाचित् वेदपठनाच्या अनेक आवृत्त्यांमुळे त्याचे नैसर्गिक सैतानीपणाचे पाणी निवळण्याचा संभव असतो खरा, तथापि वेदाची पोथी गुंडाळून ठेवल्यावर श्रोत्यांच्याच बोकांडीं तो सैतान बसणार नाही कशावरून ? ज्याची मूळ संस्कृतीच सैतानी, ज्याच्या सैतानी अत्याचाराचा इतिहास कित्येक शतकांच्या पृष्ठांत खच्चून भरलेला आणि ज्याच्या सैतानी

तांडवमृत्याच्या दणक्याखाली कित्येक साम्राज्ये चिरइन जमीनदोस्त झाली, असला सैतान साधुत्वाचा मोठा आव आणून वेदांताची प्रवचने शोडू लागला म्हणून कां आम्ही त्याची स्तुतिस्तोत्रे गाण्यास एकदम प्रवृत्त व्हावे? वेदांत सावडत नाही कोणाला? सर्वांचाच तत्त्वज्ञान आवडते. परंतु त्यावरून तत्त्वज्ञानाची पुराणे शोडणारे सर्वच पुराणिक साधु समजावयाचे काय? ज्याला बोलतां येते तो चांगलेहि बोलतो आणि वाईटहि बोलतो. परंतु बोलणे आणि आचरण यांत बराच भेद असतो, हे मात्र विसरतां कामा नये. बोलणाराच्या आचरणाचा गत इतिहास काळाकुट्ट असल्याचे प्रत्यंतर आपणाला जर धडधडीत प्रत्ययाला येत आहे, तर त्याच्या तोंडांतून बाहेर कोसळणाऱ्या वेदांतप्रवचनाच्या पांढऱ्याफेक फेंसाने त्याच्या अंतस्थ कारस्थानी वृत्तीचा नैसर्गिक काळेपणा स्वच्छ धुवून काढलाच असेल, असे मानण्यास काय आधार? -ग्रामण्यांच्या इतिहासांत महाराष्ट्रांतील बऱ्याच प्रमुख प्रमुख समाजांची अंतर्बाह्य संस्कृति ठळक रीतीने चित्रित केलेली आढळते. राजकीय, सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रांतील या समाजांचा दर्जा काय होता, याचेहि स्पष्ट चित्र या इतिहासफलकावर मुद्देसूद रेखाटलेले आपणांस पहावयास मिळते. अर्थात् सध्यांच्या मन्वंतरांत जे जे तत्त्ववेत्ते पुराणीक राष्ट्रीय तत्त्वज्ञानांची पुराणे शोडण्यास पुढे सरसावलेले आहेत, त्यांची कुवत, त्यांची मूळ संस्कृति आणि त्यांच्या मनोवृत्तीची रचना काय आहे, या सर्व गोष्टींची पंचराशिके सोडविण्याच्या कामी आणि कोठे कोणते प्रमाण व्यस्त येते किंवा सम येते हे विनचूक दाखविण्याच्या कामी ग्रामण्यांचा इतिहास हाच एक गुरू होय, यांत भुळीच संशय नाही.

*

*

*

९. ग्रामण्यांचा इतिहास प्रसिद्ध झाल्यास जातिभेदाला विनाकारण चेतना येईल आणि राष्ट्रीय कामगिरींत सर्व समाजांचा मिळावा तसा एकोपा मिळणार नाही, असा दुसरा आक्षेप काढण्यांत येतो. हा आक्षेप सयुक्तिकतेच्या बाळशाने जरी गोंडस दिसत असला तरी वास्तविक तो तितका सशक्त नाही. जातिभेद असणारच आणि तो असावा हे मत नवीन नसून पुष्कळ विचारवंतांनी हिंदुसमाजाचे सूक्ष्मरीत्या परीक्षण करून हा सिद्धांत काढला आहे. जातिभेद—म्हणजे चतुर्वर्णव्यवस्थेमुळे निर्माण झालेल्या विविध व्यवसायी समाजासमाजांतील

समाजिक आणि धार्मिक बंधनांची जाणीव—ही नष्ट होणे जवळजवळ अशक्य कोटीतील आहे, असा आजूबारी सर्व साधारण ग्रह आहे. जातिमत्सर मात्र मुळांच नसावा आणि तो अलीकडे नष्ट होण्याच्या पंथाला लागलेला आहे, ही फार समाधानाची गोष्ट होय. जातिभेदाबरोबरच जातिमत्सरानेहि आपले विव्हाड वाजले कायमच ठेवावे, हे कोणीही मान्य करणार नाही. तथापि पुराणप्रियतेच्या फाजील अभिमानाच्या भरो भरून जातिमत्सराच्या होळीत येन केन प्रकारेण तेल ओतणारे कित्येक राजवाडे धूमकेतूप्रमाणे मधूनमधून उपटतातच ! जातिमत्सराची मुळे जातिभेदाइतकी खोलवर गेलेली नाहीत, हे तरी एक दुःखांत सुख म्हटले पाहिजे. जातिमत्सराचा इतिहास अगदी अर्वाचीन आहे. प्राचीनकाळच्या चतुर्वर्ण्य व्यवस्थेत चुरस नव्हती अशांतला प्रश्न नाही. चुरस होती, स्पर्धा सारखी चालू होती आणि परस्पर समाजांत अनेक युद्धेहि झाली परंतु त्या स्पर्धेचा पाया “ दुष्मन् चाहि है लेकिन् वोभि दाना दुष्मन् चाहि है ” या तत्त्वावरचा होता. म्हणून चारहि वर्णांतील व्यक्तीनां आपापल्या वैयक्तिक संस्कृतीच्या जोरावर वाटेल त्या वर्णाच्या व्यक्तीबरोबर पराक्रमाची वरचढ करून त्याचा दर्जा पटकविण्याची संधि मिळत असे; आणि याबद्दल कोणीहि त्या बहादराचा उपहास न करितां सर्व जगाकडून त्याच्या उज्वळ संस्कृतीचा सकौतुक गौरवच केला जात असे. त्यावेळच्या वर्णाभिमानाची कसोटी वैयक्तिक किंवा सामुदायिक संस्कृतीच्या परिणतेने सिद्ध होत होती. क्षत्रिय आणि ब्राह्मण यांच्यांतील प्राचीन स्पर्धेचा इतिहास या दृष्टीने पाहिला म्हणजे सांप्रतचा जातिमत्सर हा अगदी अर्वाचीन आहे, हे सांगणे नको. कित्येक पंडित अर्वाचीन जातिमत्सर प्राचीन चतुर्वर्णस्पर्धेचें रूपांतर आहे असे म्हणतात; परंतु ही त्यांची निवळ वकिली थाटाची विचारसरणी आहे असे म्हणावे लागते.

* * *

१०. ज्यावेळीं एखादा समाज वर्णनीय राष्ट्रीय कामगिरी करून तद्देशीय इतिहासाला व भाटकवींना आपल्या विविधसद्गुणांचे स्तुतिपाठक बनवितो आणि जेव्हां परकीय इतिहासकारसुद्धा त्या स्तुतिगायनाच्या जलशांत स्वतःच्या रसिकतेला पुनित करण्याच्या अहमहमिकेने येऊन सामील होतात, तेव्हां सहाजीकच त्या समाजाच्या प्राचीन संस्कृतीच्या परंपरेचा शोध लावण्याची तीव्र जिज्ञासा

समंजस विद्वानांत उत्पन्न होते. जुनीं ऐतिहासिक कागदपत्रें हुडकिणाच्या संशोधकांची संशोधन-दृष्टि दस्तऐवजी दिवटीच्या अभावीं भूतकालाच्या निविड अंधः-काराला पाहून जरी वाचकून जाते; डोळस इतिहासशास्त्रांच्या कालपटलभेदक दुर्विणी अज्ञात काळाच्या तटबंदी भिंतीचा छेद करून जरी पलीकडे जाऊं शकल्या नाहींत आणि भूतकाळाच्या अंधाराला अधिकच संशयप्रस्त करण्यासाठीं मत्सराच्या काजळीचे डोंगरच्या डोंगर जरी कोणी विश्वामित्रानें मध्यंतरीं आणून उभे केले, तरीसुद्धां जेव्हां त्याच अज्ञात आणि काळ्याकुट कालपटलांतून एखादा समाज वर्तमानकालीन् इतर समाजांना दिपवून टाकण्याइतक्या स्वयंभू तेजानें फोंफावत बाहेर पडतो, तेव्हां त्याच्या पराक्रमाबरोबरच त्याच्या नैसर्गिक शालाचा आणि प्राचीन संस्कृतीचा इतिहास स्पष्ट दृग्गोचर होऊं लागतो. हा इतिहास विशेषसा दुव्वेवाज नसल्यामुळें अर्वाचीन दृष्टीला जरी किंचित् गौण भासण्याचा संभव आहे आणि आधुनिक विचक्षण पद्धतीनें जरी त्याची छाननी यथातथ्य होणें शक्य नाहीं—आणि कोणत्याहि प्राचीन इतिहासावर हे आक्षेप आल्याशिवाय रहातच नाहींत!—तथापि त्याच्या उपलब्ध विस्कळीत दुव्यांवरूनहि विवक्षित व्यक्तीच्या, समाजाच्या किंवा संध राष्ट्रच्याहि तत्कालीन् शीलाबद्दल किंवा संस्कृतिबद्दल निश्चयात्मक निर्णय काढतां येणें शक्य नाहीं असें मात्र मुळींच नाहीं. या कामीं पाश्चिमात्य संस्कृतीचा आणि संशोधन-प्रवृत्तीचा पूर्ण संस्कार झालेली भारतीय शोधकबुद्धि अलिकडे बरीच कुशाग्र बनलेली आहे, यांत तिळमात्र संदेह नाहीं. इतिहाससंशोधन आणि संगोपन या दिव्य मंत्राचा गुरूपदेश जरी पश्चिम दिशेनें पूर्वेच्या कानांत फुंकला आहे, तरी गुरूसे चेला सवाई या सार्थ म्हणार्चे प्रत्यंतर पौर्वात्य इतिहास-शास्त्रांनीं आपल्या वर्णनीय कर्तवगारीनें दाखविलें आहे, असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति होईलसें आम्हांस वाटत नाहीं. विशेषतः महाराष्ट्रीय कित्येक इतिहास-संशोधकांनीं महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या बाबतींत अलीकडे जी सेवा केली आहे ती केव्हांहि प्रशंसनीयच म्हटली पाहिजे. वास्तविक पाहिलें तर महाराष्ट्राचा अर्वाचीन म्हणजे १७ व्या शतकापासूनचा इतिहास जतन करण्याची कामगिरी चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू वखरकारांनींच बजावलेली आहे. शिवाजीच्या स्वराज्योपक्रमाच्या अंतस्थ स्फूर्तीच्या ठिगगीवर याच जातीनें आपल्या अलौकिक कर्तवगारीचे तेल ओतून ती प्रज्वलीत केली. शिवशाहीच्या भव्य प्रासादाचा पाया खणतांना याच जातीच्या अनेक नरनारींनीं

केवळ आत्मस्फूर्तीने आपल्या प्राणांच्या आहुती त्यांत टांकून, त्यांतलि प्रत्येक चिन्त्याचिन्त्यांत कायस्थप्रभू-रक्ताचें सिमेंट टांसून भरलें. ' हिंदवी स्वराज्याचा सूर्योदय होणार ! ' असा आत्मविश्वासपूर्ण कर्णा शिवाजीनें फुंकतांच खडबडून जागे झालेले महीराष्ट्र तरुण, शिवाजीच्या निशाणाखालीं येऊन दाखल होण्याच्या आधीं हाच समाज त्याच्या पाठीमागे येऊन लढा राहिला. राजपुतान्यांतिल शौर्यसौगर रजपुतांचें रक्त नसांनसांतून खेळत असणाऱ्या मराठे क्षत्रिय वीरांच्या दणकट तलवारींच्या तिखट पात्यांना चकित करून सोडणारी तलवारवहादरी, स्वराज्याच्या उपःकालापासून तो त्याच्या हतभागी अस्तापर्यंत याच समाजानें गाजविली आहे. मनगटांतल्या जोरावर क्षात्रवीर्याचा प्रताप गांजवित असतांनाच, कळमवहादरीनें आणि मुत्सद्देगिरीनें बुद्धिकौशल्याची शिकस्त करणारा समाज हाच; म्हणजे शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेच्या कर्मयोगाला आपल्या निस्सर्गजात भक्तियोगाचें व ज्ञानयोगाचें पाठवळ देऊन, महाराष्ट्रांत मन्हाठी पातशाहीची प्राणप्रतिष्ठा करण्याचा आवयमान चांद्रसेनीय कायस्थप्रभू समाजानेंच मिळविला आहे, अर्थात् शिव-उदयापूर्वींचा काळ दुव्वेवाज इतिहासाच्या अनुपलब्धतेमुळे जरी कितीहि अंधःकारमय असा भासत असला, किंवा ऐतिहासिक संशोधनाच्या क्षेत्रांत कडाक्याची थंडी पडल्यामुळे उत्पन्न झालेल्या संशयाच्या धुक्यांनीं दाही दिशा जरी आज कोंदाटलेल्या दिसत असल्या, तरी एक गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होत आहे की ज्या अर्थी "आपली सेवा करण्याकरितां या घटकेला कोण तयार आहेत ? " अशीं राष्ट्रानें हांक मारतांच जो समाज एकदम आपल्या अज्ञात दशेचें कवच पार फेंकून देऊन, त्याच्या हांकेला हांक देऊन राष्ट्रीय निशाणाखालीं धांवून आला; इतकेच नव्हे तर त्यानें आपल्या वर्णनीय पराक्रमानें राष्ट्राची स्वराज्यस्थापनेची महत्वाकांक्षा रंगारूपासहिं आणली, त्याअर्थी त्या समाजाची प्राचीन संस्कृति अर्थात् तितकीच बलवत्तर असली पाहिजे. अर्वाचीन डोळस इतिहास-शास्त्रांच्या चष्म्यांना या प्राचीन संस्कृतीचें स्वरूप नीट अवगाहन करतां येत नसेल तर तो दोष त्यांचा नसून त्यांच्या चष्म्यांचा आहे, ही गोष्ट केव्हांहि सिद्ध करून दाखविण्यास अडचण पडणार नाही.

११. शिवाजीचा अवतार होण्यापूर्वीचा चां. का. प्रभू सम्राजाचा इतिहास पाहिला तरीहि इतकें सिद्ध होत आहे कीं तत्कालीन् मुसलमानी रियासतींत त्यांची स्थिति म्हणण्यासारखी खालावलेली नव्हती. त्यांची कलगवहादरी, मुत्सद्देगिरी त्यांचें सुप्रसिद्ध इमान, त्यांची क्षात्रवृत्ति यांचा योग्य तो परामर्ष मुसलमानी संस्थानांतले शहा ठिकठिकाणी घेतच होते. गडांवरचे गडकरी आणि किल्लांचे किल्लेदार होण्याचा मान व अधिकार विशेषतः कायस्थ प्रभूंकडेच असे. मुसलमानी रियासतींत वरिष्ठ सरदान्या भोगणारे शहाजीराजे, जाधवराव आदींकरून पुराठे सरदारांचे सल्लामसलतगार, दळपति आणि सुभेदार कायस्थ प्रभूच असत आणि तत्कालीन् मोहिमांचे डांपेंच ठरविण्याच्या कामांत याच गडकरी किल्लेदार वगैरे सरदारांच्या सल्लामसलतींचा उपयोग मुसलमान सत्ताधारी करून घेत असत. याशिवाय जंजिरा वगैरे संस्थानांकडे पाहिलें तर तेथें चां. का. प्रभू केवळ सरदारका, गडकरीपणा किंवा किल्लेदारी याच हुद्यांचा उपभोग घेत होते असें नव्हे, तर दिवाणगिरीच्या जागांवरहि हे लोक वंशानुवंश अधिकार गाजवीत होते. परंतु नुसत्या दिवाणगिरीच्या केल्या किंवा सरदान्या गाजविल्या एवढ्याच मुद्यावर हा समाज मराठी स्वराज्यस्थापनेच्या प्रत्यक्ष कार्यभागांत पडण्याइतका स्वयं-स्फूर्तीनें अवचित उद्युक्त कसा झाला? मराठी स्वराज्याची स्थापना प्रस्तुतच्या स्वराज्याच्या 'मागणी' इतकीच सरळ आणि सोपी होती काय? सांप्रतच्या 'सनदशीर मागणी' ला जेवढे म्हणून आज अडथळे आहेत, जितके प्रतिरोध करणारे संघ आहेत आणि जनतेच्या मनाची 'सनदशीर तयारी' आहे, त्यापेक्षां सहस्रपट अधिक तीव्र विरोधाला तोंड देऊन, शिवाजीनें धुळीच्या कणांतून एवढे प्रचंड स्वराज्यमंदीर निर्माण केलें, ही गोष्ट प्रत्येक इतिहासज्ञाला कवूळून केली पाहिजे. शिवाजीच्या स्वराज्योपक्रमाचें जहाज हांकारण्यास सध्यांच्या नामधारी किंवा नामदार म्हणा वाटेल तर—देशभक्तांपेक्षां अधिक कसदार नावांच्याचें अवश्यकत्वा होती, यांत संशय नाहीं. सध्यांहि सरदान्या किंवा दिवाणगिरीच्या गाजविणारे कायस्थेतर कोणी नाहींत किंवा शिवकालीं नव्हते असें नाहीं. परंतु शिवाजीच्या देशकालवर्तमानाचा सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केला तर नुसत्या सरदार किंवा दिवाण-परंपरेच्या लोकांच्या हांतून तो स्वराज्यस्थापनेचा विश्व-व्याप खात्रीनें तडीला जाणें शक्य नव्हतें. चां. का. प्रभू समाजाची प्राचीन संस्कृति शिवकालापर्यंत नुसत्या सरदारी दिवाणगिरी किंवा किल्लेदारी येवढ्याच

दुर्जापर्यंत उन्नत झालेली होती, यापेक्षा अधिक उंचीपर्यंत तिची भरारी गेलेलीच नव्हती, असें जर गृहीत धरलें तर स्वराज्यस्थापनेच्या कार्यांत त्यांनीं जी भुत्सद्देगिरी दाखविली, जीं धाडसुर्चां अनेक पराक्रमी कामे केलीं आणि शिवाजीच्या प्रत्येक महत्वाकांक्षेच्या उत्साहाला प्रत्यक्ष दृश्य स्वरूप आणण्याच्या कामीं त्यांनीं जी कल्पनातीत समयसूचक धोरणें लढविलीं, तीं सारीं 'अवचित घडून आलेला चमत्कार' तरी मानला पाहिजे एक, किंवा तो सारा इतिहासाच्या इतिहास कादंबरीवजा समजला पाहिजे एक; याशिवाय या प्रश्नाचा उलगडा लागणें शक्य नाहीं. आजलाहि हिंदुस्थानाच्या चारी भागांवर दृष्टी टाकली आणि निरनिराळ्या प्रांतांतील निरनिराळ्या समाजांची आधुनिक उन्नति व मनोधर्म यांचें नाट निरीक्षण केलें तर असें दिसून येईल कीं पाश्चात्य विद्येचा मुलामा जरी सर्व ठिकाणीं सारख्याच प्रमाणांत चढलेला दिसत आहे, तरीसुद्धां प्रत्यक्ष कार्याचा प्रसंग येतांच जो तो आपापल्या पूर्वसंस्कृत्यनुरूप अशाच क्षेत्रांत काय तो बहादरी गाजवूं शकतो. ज्या ज्या समाजांनीं पूर्वीं राज्ये केलीं किंवा प्राचीन राज्यकारभारांत ज्यांचे पूर्वज प्रत्यक्ष पडत होते, त्या त्या समाजांतील लोकच सांप्रतच्या राजकीय वातावरणांत टिकाव धरीत आहेत. पिढ्यान्पिढ्या ज्यांनीं नुसता व्यापार केला, अशा समाजांतील मंडळी जरी आजकाल राजकीय उलाढालींत पडत आहेत, तरी राजकीय तलवारीच्या मुठीचा आणि त्यांच्या हाताचा यावज्जन्म कधीं संयोगच घडून न आल्यामुळे राजकीय क्षेत्रांतलें त्यांचें वर्तन विशेषसें दणकट किंवा अधिकारी होत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर त्यांना त्या वाबतींत आत्मसंतोषानें म्हणा अथवा लोकमताच्या विरोधानें म्हणा केव्हांतरी माघार घ्यावीच लागते, अशीं अनुभवाचीं उदाहरणें शेंकडों दाखवितां येतील. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे पूर्वसंस्कृतीच्या अभावीं एखादी व्यक्ती अगर समाज राष्ट्रीय पुनर्घटनेसारखे जगड्व्याळ कार्य घडवून आणील हें शक्यच दिसत नाहीं. संस्कृतीचा संस्कार कितीहि मलीन झालेला असो, पण त्यालाहि अवसर मिळतांच तो आपला पराक्रम गाजविल्याशिवाय कधींहि रहाणार नाहीं. उलटपक्षां संस्कृतीच्या प्रश्नाकडे कानाडोळा करून भलत्याच क्षेत्रांत बहादरी मिळवूं पाहाणाऱ्यांची स्थिति किती शोकजनक होते, याची उदाहरणें आज प्रत्यहीं आपल्या नजरेसमोर शेंकडों घडत आहेत, शिवाजीला ही संस्कृति-परिक्षणाची कला, प्राचीन इतिहासाच्या अभ्यासानें असो अथवा निसर्गदत्त असो, फार चांगली अवगत झाली होती, यांत संशय नाहीं.

हिच्या सहाय्यानेच त्याने महाराष्ट्रीय इतर समाजांकडे आपली नजर फेंकण्यापूर्वी चां. का. प्रभू समाजाला त्याने पोटाशी धरले. शिवाजीच्या एकंदर चरित्रावरून 'मनुष्याची पारख' करण्यांत त्याचा हात किती खंडा होता, हे चांगलेच व्यक्त होत आहे. अर्थात् चां. का. प्रभूना प्रथम जवळ करण्यांत त्याची रसिकता आणि दूरदृष्टी जरी व्यक्त होत असली तरी ती रसिकता निवळ काकतालीय न्यायाच्या भुसक्या पायावरची खास नसून, ती शिवाजीच्या संस्कार-परीक्षणाच्या अंतर्वेध-दृष्टीवरच उभारली गेली होती. पूर्वसंस्कृतीच्या बलवत्तर तेजाची साक्ष पडल्या-शिवाय नुसत्या भिडेंसाठी किंवा कार्याची निकड म्हणून रिकूटांची खोगीरभरती करणारे शिवाजीमहाराज तरी खास नव्हते !

*

*

*

२. चां. का. प्रभू समाजाची अशी पूर्वसंस्कृति तरी काय होती, कीं तिकडे शिवाजीचे लक्ष एकदम धांवून गेले ? शिवाजीच्या मनांतील जन्मजात स्वराज्य-स्थापनेकरितां मदतगार म्हणून त्याची दृष्टी याच विवक्षित समाजाने कां वेधून घेतली ? काय त्या वेळीं खुद्द शिवाजीचे नातलग आणि जातभाई मराठे शूर नव्हते ? स्वतःचे जरी स्वराज्य नव्हते तरी परराज्याची यंत्रे तेच हालवीत होते ना ? मग घरच्यांना वगळून दारच्यांकडेच शिवाजी कां वळला ? ही प्रश्नमालिका निःपक्षपणाने सोडविणारालाच चां. का. प्रभूच्या प्राचीन इतिहासाची ओळख पटणे शक्य होईल. इतर कोणी कितीहि जाडा व्युत्पन्न असला किंवा ऐतिहासिक जुनी कागदपत्रे हुडकिणारा सूक्ष्म दृष्टीचा संशोधक उंदीर असला तरी त्याच्या दृष्टीला अंधाराशिवाय आणखी कांही दिसेल, असा आम्हांस भरंवसा वाटत नाही.

चां. का. प्रभू समाज संख्येच्या मानाने जितका लहान आहे, त्याच्यापेक्षां त्याच्या पराक्रमाचा इतिहास अत्यंत विस्तृत आणि मोठा आहे. अल्पसंख्यांक समाजाने राष्ट्राच्या मोठमोठ्या उलाढालीच्या इतिहासांत प्रामुख्याने झळकत राहिल्याचे उदाहरण निदान भरतखंडाच्या इतिहासांत तरी याच समाजाचे होय. शिवावतारापूर्वीच्या चारदोन शतकांचा इतिहास पाहिला तरी त्याच्याहि उपलब्ध विस्कळीत आणि संकीर्ण पृष्ठांत चां. का. प्रभूची राजकीय क्षेत्रांतील कर्तवगारी विनचूक आढळून आल्याशिवाय रहात नाही. संख्येच्या प्रचंडत्वाने पूर्वी व आतांही जगाची छाति दडपून टाकणारे असे अनेक समाज आजलाहि दाखवितां

येतील की ज्यांच्या प्राचीन इतिहासांचें संशोधन करूं लागल्यास कित्येक शतकांचीं पातू जरी डोळे फाडफाडून चाळलीं तरी त्या संवर्धीं एक अक्षरसुद्धां कोठें धड सांपडण्याची सारामार पडते आणि या दृष्टीनें विचार केला तर चां. का. प्रभू समाज हा लोकसंख्येच्या दृष्टीनें अल्पतम असतां हि त्याचा पराक्रम प्रत्येक स्वकीय किंवा परकीय “शाही”च्या इतिहासांत प्रामुख्यानें दृग्गोचर व्हावा, ही एकच गोष्ट त्याच्या राष्ट्रीय महत्वाची साक्ष देण्यास पुरेशी आहे.

*

*

*

१३. चां. का. प्रभूंचा प्राचीन इतिहास आजलाहि वराच उपलब्ध आहे; परंतु तो सांप्रत संकीर्णवस्थेंत असल्यामुळें आणि आधुनिक इतिहासकारांनीं तो अर्वाचीन पद्धतींत संकलित करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न न केल्यामुळें, खुद्द या ज्ञातीतील एखाद्या जाड्या इतिहासशास्त्र्यास जर प्रश्न केला कीं ‘तुमचा इतिहास काय व कोठें आहे तो दाखवा पाहूं?’ तर त्याला देखिल एका विवक्षित ‘स्टॅंडर्ड’ ग्रंथाकडे वोट दाखवितां येत नाहीं. कांहीं मजकूर या पुस्तकांत, त्याच्या पुढचा दुसऱ्या पुस्तकांत, आणखी राहिला तो तिसऱ्या पुस्तकांत, अशा स्थितींत तो इतिहास पांगळेला आहे. बरें, ज्यांनीं ज्यांनीं स्वज्ञातीच्या इतिहासाचा ठाव पहाण्याचा कांहीं यत्न केला, त्यांना ‘मायथॉलजी’च्या भोळसट प्रेमानें इतकें कांहीं ग्रस्त केलें कीं त्यांच्या विवेचनानें जी एकदां ब्रह्मदेवाच्या नाभिकमलाच्या मुळाशीं दडी मारली, तेथून त्यांची धडपणें अझूनहि सुटका झाल्याचें दिसत नाहीं. पौराणिक काथ्याकुटाच्या सांवाऱ्याचे भुरके मारण्यांत ही इतिहासकार मंडळी एकदां गुंग झाली कीं मग त्यांना ऐतिहासिक सृष्टीतील धडामोडीकडे दृष्टी फेंकायला फुरसदच रहात नाहीं; आणि एकदां कां ही पुराणप्रिय मंडळी शब्दांच्या व्युत्पत्त्यांचा कीस काहें लागली कीं “हेहय कुलोत्पन्न क्षत्रिय” म्हणजे ‘घोड्यांचें वंशज’ येथपर्यंतच त्यांची मजल न जातां श्रीविष्णूला एखाद्या घोड्याचा अवतार ध्यावयास भाग पाडून मातोश्री लक्ष्मीलाहि घोडी बनविण्यास चुकत नाहींत. इतिहास-संशोधनाची धमक असूनसुद्धां आमच्यांतील पुष्कळ चांगले चांगले संशोधक या पुराणप्रियतेच्या फाजील आवडीमुळें इतिहास-सेवनाच्या बाबतींत कुचकामाचे ठरले आहेत, यापासून आमच्या आधुनिक विद्वानांनीं पुष्कळ धड घेण्यासारखा आहे.

*

*

*

१४. आजपर्यंत ऐतिहासिक संशोधनाकडे दुर्लक्ष करून पुराणांतल्या वंशावळी आणि भाडकथांचा कोस काढण्याकडे आमच्यातील बऱ्याच विद्वानांची पुराणप्रियता फाजील प्रमाणांत गुंगल्यामुळे मध्यंतरीच्या अनेक शतकांतील इतिहासाचे दुवे आज निष्काळजीपणाच्या अंधारांत बुडकणें फार ब्रिकट होऊन राहिले आहे. पाश्चिमात्य, शोधक आणि मेहनती युरोपियन इतिहासकारांनीं आणि फिरस्त्यांनीं जर या विस्कळित दुव्यांचीं नीट जोपासना केली नसती, तर आजला चां. का. प्रभूच्या प्राचीन इतिहासाचें तोंड उजळ करण्याची कोणत्याहि महत्वाकांक्षी अर्वाचीन इतिहासकाराला धडगतच नव्हती. आधुनिक चिकित्सक, संशयखोर आणि मनस्वी मार्मिक विचक्षण वृत्तीला निरुत्तर करण्याच्या कामीं पौराणिक विवेचनाची पुराणांतलीं वांगीं कितपत उपयोगी पडतील, याचा आमच्या १९ व्या व २० व्या शतकांतील विद्वान् पुराणाभिमान्यांनीं किंचित् पोक्त विचार करावयास नको होता काय? या वावतीत त्यांच्या हांतून इतिहासाची जी द्देलसांड झाली, ती भरून यावयास त्यांची पौराणिक काथ्याकुटांचीं बाडे काडी-मात्र उपयोगी पडत नाहींत. अर्थात् त्यांच्या साऱ्या ग्रंथलेखनाची किंमत आजच्या पिढीच्या दृष्टीनें मातीमोलच ठरत आहे, याबद्दल कोणाहि सहृदयांस खचित वाईट वाटल्याशिवाय रहाणार नाहीं. स्वज्ञातीच्या इतिहासाकडे असें दुर्लक्ष झाल्यामुळे, आणि प्राचीन इतिहासाचे सर्व दुवे इतस्ततः अनेक ग्रंथांत विखरून पडल्यामुळे, आज आमच्या हाडवैऱ्यांना आणि हितशत्रूंना आमच्या प्राचीन आणि अर्वाचीन इतिहासावर वाटेल तसे घाणेरडे आरोप करण्यास बरेच फावलें आहे! आणि थांबविल जर खरोखर कोणी जबाबदार असतील तर आमचेच आधुनिक चां. का. प्रभू इतिहासकार होत, यांत मुळींच संशय नाहीं.

*

*

*

१५. शिवाजीमहाराजांच्या जगड्व्याळ कार्यव्यापृत्वाच्या मानांन त्यांच्या कारकीर्दीतील उपलब्ध कागदपत्रांची संख्या अत्यंत क्षुल्लक आहे. असें कां व्हावें? रा. राजवाड्यासारख्या एकनिष्ठ व एकमार्गी इतिहास-संशोधकाची मति-सुद्धां अगदीं गुंग होऊन गेली असून, त्यांनीं या वावतीत अगदीं दीर्घ निराशेचे उद्गार वेळोवेळीं काढले आहेत. शिवाजीमहाराजांच्या वेळच्या महत्वाच्या शें सवाशें पत्रांखेरीज अधिक कांहींहि कागदपत्रें उपलब्ध होऊं नयेत, ही गोष्ट सर्व वाजूंनीं अत्यंत शोकजनक आहे. खुद्द शिवाजीमहाराजांच्या रिकार्डाचाच जेथें समूळ

नाहीं. पुढेंहि (पृ. ११० वर) ते म्हणतात, हल्लींच्या काळीं—म्हणजे जो उठला तो ब्राह्मण होऊं पहातो, अशा काळींहि—परबु लोकांन्ना मगज न फाटतां स्थिर राहिला आहे, हें विशेष अभिनंदनीय होय. आजपर्यंत एकाहि चां. का. प्रभूनें ब्राह्मणांच्या ब्राह्मण्याची नकल करण्याचा यत्न केलेला नाहीं, स्वतःस चुकूनसुद्धां कर्धि ब्राह्मण उपाधीचा कलंक लावून घेतलेला नाहीं, फार काय पण ब्राह्मणाची मुख्य दीक्षा जी भिक्षा तिचाहि प्राणान्ती अवलंब केलेला नाहीं. या गोष्टीं रा. बोडसांसारख्या प्रच्छन्न विद्वानांस आम्हीं सांगाव्या असें थोडेंच आहें ? अर्थात् का. प्रभूनीं देशकालवर्तमानानुसार आपलें असिजीवी मसिजीवी क्षात्रवृत्तीचें व्रत अझूनहि कसें परिपालन केलें आहे, हें सिद्ध करण्याइतका भर-पूर पुरावा त्यांचा इतिहास केव्हांहि देऊं शकेल. शंकेखोरांनीं तो परिशीलन करण्याची तसदी मात्र घेतली पाहिजे. चां. का. प्रभू यांचा इतिहास जोपर्यंत शाबूत आहे व तो त्यांच्या क्षात्रवीजाची साक्ष देण्याइतका खंबीर, मुद्देसूद आणि सडेतोड आहे, तोपर्यंत ते वेदोक्त कर्मावद्दल आपला जन्मसिद्ध हक्क सांगणारच—मग वेदोक्त कर्मे प्रचलित मन्वंतराच्या धांगडधिग्यांत त्यांच्या हातून होवोत वा न होवोत !

*

*

*

१८. पुढें रा. बोडस म्हणतात “ मराठे क्षत्रिय कीं शूद्र हा वाद शिवा-जींच्या वेळेपासून चालला आहे व नुकतेंच तंजावरच्या कोर्टानें कोल्हा-पूरच्या महाराजांस शूद्र ठरविलें तरी तेवढ्यानें लोकांचें समाधान होत नाहीं.” आमच्या बोडसांचें मात्र आकंठ समाधान झाल्लें आहे. कारण काय ? तर तंजावरच्या कोर्टानें हा निकाल दिला म्हणून. विचारा गागाभट्ट आणि आजपर्यंतचे शंकराचार्य शहाणे, कीं मूर्ख याचा निवाडा करणारा बृहस्पति अखेरीस तंजावरला उपटला ! आतां हिन्दुसमाजातील निरनिराळ्या जातींनीं आपापलीं धार्मिक रडगाणीं या बोडसमान्य बृहस्पतीच्या दरबारीं घेऊन जाऊन त्यांचा अक्षयीचा निर्णय लावून घ्यावा. याउपपर शंकराचार्यांच्या मिथा करण्याचें कांहीं कारण नाहीं आणि त्यांच्या पीठांचा फाजील मान राखण्याचेंहि कांहीं प्रयोजन नाहीं—नव्हे या संस्थाहि जीवंत राहूं देण्यांत आतां कांहीं पुण्यांश राहिला नाहीं. आतां चतुर्वर्णांच्या ठरवाठरवीचा मामला तंजावरच्या कोर्टाकडे गेलेला आहे; मग या जगद्गुरुंच्या दिवट्यांना तेलाचे बुधले ओतून उगाच जळत ठेवण्यांत काय अर्थ ?

तंजावरच्या कोर्टाने हे न्यायाधीश काळे आहेत की गोरे आहेत, हे आम्हांला माहीत नाही, हा खटला कोर्टाच्या स्वरूपाचा होता हे समजण्याचे साधन अगर निकाळ्याची नकले यापैकी काहीही आम्ही पाहिले नाही व पहाण्याची पर्वाही नाही. उपलब्ध इतिहासाचा धिःकार करून दिलेला निर्णय बोडसपंथी मूठभर कुत्सितांशिष्याय इतर कोणाही समंजस माणसास मान्य होणार नाही. परंतु जे व्रणार्थ पशुच्या शिरावरि वनी उभे काकसे त्यांना त्या निकालाचेच मोठे कौतुक वाटावे यांत आश्चर्य नाही. वेळींअवेळीं एखाद्या अविश्वसनीय उद्दारांच्या तुळ्या दोरीच्या आश्रयाने चित्पावनेतरांची निंदा करण्याचे वीरकंकण हातों व्रंधणाच्या आमचा असा सवाल आहे की चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेचे व महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या जातींच्या इतिहासाचे अकटोविकटो ज्ञान असलेल्या अर्वाचीन काळ्या किंवा गोऱ्या न्यायाधीशाचा निकाल जर तुम्हांला वेदतुल्य प्रमाण आहे तर विळाय-तेंतल्या कोर्टाच्या लो. टिळकांच्या* खटल्याच्या निकालावर मनगटें चावण्याचा इतका उपद्राप करतां कां? कां ही देखिल एक वकीली सृष्टीतील मयचेष्टाच आहे? आमचे बोडससाहेब तंजावरच्या कोर्टांतल्या निकालाने हुरळून जाऊन कोल्हापुरचे महाराज शुद्ध ठरल्याबद्दल मोठ्या समाधानाने टाळ्या वाजवितात; परंतु टाळ्यांच्या त्या कडकडाटांत जगद्गुरुंच्या पीठावरील अर्धा डझन स्वामी आणि काशीकर्नाटक प्रांतातले असंख्य शास्त्रज्ञ पंडीत अप्रत्यक्ष रीतीने गाढव ठरले जातात याची त्यांना शुद्ध राहिली नाहीसे दिसते! यावरून इतकाच निष्कर्ष निघतो की मनुष्य कितीही जाडा विद्वान असला तरी त्याला एकदां मत्सराने घासले की तोसुद्धां माथेफिरूलाहि साजणार नाहीत अशी भलभलतीं विधाने बरळू लागतो. सर्व राष्ट्रांची एकी करण्याची घमेंड मारणारे विद्वान अतःपर हा परनिंदेचा नीच मार्ग सोडून देतील तर त्यांच्या विद्वत्तेवर फार उपकार होतील. विद्वत्तेची आणि सत्यशोधनाची प्रदर्शने करतांना इतरांची निंदा केल्याशिवाय विद्यादेवी प्रसन्न

* लोकमान्यांबद्दलचा आमचा वैयक्तिक आदर (पहा आमचे ' वक्तृत्वशास्त्र ' पृ. ९७, १०२, १०२, २३१ पुरवणी पृ. ३) जरी बाजूला ठेवला तरी प्रस्तुत खटल्याच्या निकालावर सर्व समंजस जगाचा जो अमिप्राय पडला आहे, त्यांत आम्हीहि वाटेकरी आहोतच. अर्था- तेंच तंजावरच्या कोर्टाच्या निकालावर हुरळून जाऊन रा. बोडस जसे टिण्या कुटू लागले, तसे टिळक-खटल्याच्या निकालाच्या बाबतींत कोणी करील, तर तो शुद्ध अधमपणा होय, असें मात्र आम्ही बोडसपंथी मंडळींना बजावून ठेवतो.

होत नाही किंवा सत्याचा शिंपळा हातीं लागत राहो असें थोडेंच आहे ? पण सुभं जळला तरी पीळ कायमच राहतो. छत्रपतींच्या सज्जगादीची निन्दा करतां करतांच पेशवे निजधामास गेले. सातारकर छत्रपतींना शत्रू शत्रू संवोधानां जिन्दा विटाळविणारे पटवर्धन नाना नातू अन्ड को. चे सगळे भागीदार निम्नक-हरामीचा डिप्लोमा घेऊन परंधामास गेले. आतां त्याच कंपनीचे, आधुनिक वंशज कोल्हापूर सरकारचीं हाडे चघळण्यांत धन्यता मानांत आहेत ! कोल्हापूरचे महाराज निर्भेळ शूद्र असोत नाहोंतर अळणी क्षत्रिय असोत, ते आज छत्रपतींच्या क्षत्रिय सिंहासनावर विराजमान असून क्षात्रकर्मातहि त्यांचा हात धरणारी मायचा पूत पुण्यास किंवा मुंबईस जोंपर्यंत पुढें येत नाहीं तोंपर्यंत शेंकडों बोडसांनीं तंजावर कोर्टाच्या निकालाची दंवडी घरोघर पिटली तरी त्यांचा कोणीहि क्षत्रिय मराठा हात धरणार नाहीं. मात्र तंजावरच्या किंवा विलायतच्या कोर्टांनीं निकाल देण्याच्या पूर्वीं खुद्द चित्पावन जातींतले वरेच लोक उघडउघड शूद्रवत् आचार करूं लागले आहेत, त्याचा मात्र ब्राह्मण्याभिमान्यांनीं वेळींच वंदोवस्त करावा, इतकी मात्र कळकळीची शिफारस करणें आम्हांला भाग आहे.

* * *

१९. वर्णव्यवस्थेची वाटाघाट करतांना आणि हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या जातींच्या नांवांचा इतिहास सांगतांना आमचे मित्र बोडससाहेव पुढें म्हणतात:- अमुक जातीचा इतकें म्हटल्यानें कोणाचें समाधान होत नाहीं तर ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र या चारीपैकीं कोणत्या तरी एका वर्गांत आपला समावेश झाला पाहिजे असें प्रत्येकांस वाटतें. अलीकडे इंग्रजी विद्येनें तर ही इच्छा अधिकच प्रबळ होत चाललेली दिसते. सोमवंशी, सूर्यवंशी, चांद्र-सेनीय, दैवज्ञ, त्वष्टाकासार, विश्वकर्मा वगैरे नवीन नवीन नांवे प्रचारांत येत आहेत त्यांतील बीज हेंच. नुसते सोनार किंवा कायस्थ म्हणून चालत नाहीं; तर अमुक विशेषणयुक्त ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय म्हटलें पाहिजे. ही महत्वाकांक्षा इंग्रजी शिकलेल्यांत तर अधिकच आढळते. अहाहा, केवढा अचाट ऐतिहासिक शोध, किती दांडगी ही सूक्ष्मविवेचक दृष्टी, केवढी अवाढव्य सत्यप्रियता आणि ह्यूमन् सायकॉलजीचें केवढें विस्तृत ज्ञानभांडार हें !

वरील उद्गार काढतांना आम्हांला असे वाटते, रा. बोडसाहेवांच्या विचार-दुर्वि-
णीपुढे त्यांच्या चित्पावन जातीचा गतेतिहास मूर्तिमंत उभा ठाकलेला असावा
आणि ब्राह्मणपणा प्राप्त करून घेण्यासाठी व चतुर्वर्णांच्या एक उच्चवर्गात आपली
कायमची वर्णी लावून टाकण्यासाठी चित्पावनांनी ज्या हालचाली उर्फ उलाढाली
केल्या त्यांचेच इतिविव, वरील उद्गारात उमटविण्याची त्यांना प्रेरणा झाली असावी.
चांद्रसेनीय किंवा दैवज्ञ इ. नावे नवीन आहेत की प्राचीन आहेत हे
ठरवायला रा. बोडसांची कांहीं जरूर नाही; परंतु चित्पावन संज्ञेचा कर्मसंन्यास
करून कोंकणस्थ या स्थलवाचक अभिधानाचा वाप्तिस्मा १९ व्या शतकांत
चित्पावनांनी कां घेतला* आणि भरतखंडांतील दशविध ब्राह्मणांच्या यादीत
या जातीचे नांव कोठे व कोणत्या नवरावर आहे, हे रा. बोडसांनी दाखविण्याचा
यत्न केलेल्यास तो कांहींतरी श्लाघ्य होईल. चित्पावनांनी पेशवे नोकरशाहीच्या
दमर्धाहीवर स्वतःच्या जातीस कोंकणस्थ या स्थलवाचक शब्दापुढे ब्राह्मण हा
नवीन शब्द जोडून संवोधण्याचा उपक्रम सुरू करतांच विचान्या प्राचीन महाराष्ट्र
ब्राह्मणांनाहि देशस्थ संज्ञेच्या वुरख्याची ओढणी घ्यावी लागली. चित्पावनांनी
ब्राह्मण वनण्याकरितां केलेल्या घालमेलींचा इतिहास फार विस्तृत आहे. त्याची
थोडीफार कल्पना परिशिष्टांत दिलेल्या त्यांच्याविषयींच्या अनेक उतान्यांवरून
येईल. चांद्रसेनीयादि इतर जातींच्या नांवाच्या आर्वाचीनत्वावर टीका करण्यापेक्षां
रा. बोडसांसारखे इतिहासपंडित स्वज्ञातीच्या इतिहासाचे संशोधन करतां
तर 'मी हांसे लोकाला आणि शेंवूड माझ्याच नाकाला' असा आत्मपरिचय त्यांना
आल्याशिवाय खास रहाणार नाही.

चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू हे ज्या जातीचे नांव आहे त्या जातीचा इतिहास
या नांवांत आहे. हे नांव "कोंकणस्थ" संज्ञेप्रमाणे सुटसुटीत नाही, माल-
गाडीप्रमाणे लांबलचक आहे, त्याला इजाजत नाही. अगदी प्राचीन काळच्या
दस्तऐवजी पुराव्यांच्या भानगडीत न पडतां प्रस्तुत पुस्तकांतील चां. का. प्रभूंवरील
दुसऱ्या ग्रामण्याचा इतिहास पाहिला तरी त्यांतील दस्तऐवजांतसुद्धां या लांबलचक

* आतां तर ही मंडळी तेंहि नामामिधान सोडून 'दक्षिणी ब्राह्मण' ह्मणवू लागले आहेत.
कांहीं दिवसांनी उत्तरी, पश्चिमी, ईशान्यी ब्राह्मणांचेहि अवतार हिंदुस्थानावर स्वाग्या
करणारसें दिसते.

नांवाचा स्पष्ट उल्लेख केलेला आढळून येईल. सदर प्रामुख्य १५ व्या शतकांतले आहे. या एकाच मुद्यावरून असे सिद्ध होते की, रा. वोडसांच्या कल्पनेप्रमाणे हे नांव इंग्रजी झाल्यावर कोणता मतलबी शहाण्याच्या टाळक्यांतून वाहेर पडलेले नाही किंवा चित्पावनांप्रमाणे चां. का. प्रभुंनी कांहीं सामाजिक अगर राजकीय स्वार्थासाठीं नवीन लावून घेतलेले नाही. वर्णाश्रमव्यवस्थेची पाळेमुळे हुळकिणारांनी व इतर ज्ञातीच्या निंदेवर स्वज्ञातीचें स्तोम माजविणारांनी, ज्या परजातींच्या इतिहासावर त्यांना टीका करावयाची असते तो इतिहास मुळांच अभ्यासून न पहातां, मनःपूतं समाचरेत् मल्लीनाथी करणे म्हणजे आपल्या विद्वत्तेला अधम ठरविण्यासारखे आहे. वोडसपंथी अष्टपैलू विद्वान् एखाद्या वादग्रस्त विषयावर लेखनपाटव गाजविण्यापूर्वी त्याचा सांगोपांग अभ्यास करण्याची तसदी घेतील, तर त्यांच्या विद्वत्तेस न शोभणारे उपरिनिर्दिष्ट वादविषयक मुद्दे लिहिण्यास त्यांची शुद्ध मनोदेवता कधींच प्रेरणा करणार नाही. चां. का. प्रभूंचा इतिहास व तद्विषयक शंकाओं पौर्वात्य व पाश्चिमात्य इतिहास-शास्त्रांनी ठरविलेले त्यांच्या संज्ञेबद्दलचे एथनाॅग्राफिकल सिद्धांत रा. वोडसांनी मुद्दाम अवलोकन करून आपल्या विचारसरणीत सुधारणा करावी अशी विनंति आहे.

सरतेशेवटीं रा. वोडसवर्गीय विद्वज्जनांस एक अत्यंत कळकळीची प्रार्थना आहे. त्यांच्या बहुश्रुतपणाचें, विद्याव्यासंगाचें आणि विद्वत्तेचें आम्हांला कौतुक वाटतें. ते आमचे देशबंधू म्हणून आम्हांला मोठा अभिमान वाटतो. आज चित्पावन समाज बुद्धिमत्तेच्या बाबतीत सर्व हिंदु समाजाच्या आग्नेसर भागी उभा आहे हे आम्हीं प्रांजळपणें कबूल करतो. परंतु या मंडळींनी वारंवार जुन्या वादांची थडगी उकरून सिद्ध झालेल्या सिद्धांताची हाडकें पुनःपुन्हा धूत वसण्याचा अव्यापारेपू व्यापार करण्यापेक्षां आपल्या विद्वत्तेचा सत्कारणी उपयोग केला तर या महाराष्ट्रावर फारफार उपकार होतील. ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर किंवा वेदोक्त आणि पुराणोक्त हा वाद आजपर्यंत खोडसाळ ब्राह्मणांनीच—विशेषतः चित्पावनांनीच—उपस्थित केल्याची साक्ष इतिहास देत आहे. याउपपर हा राष्ट्रविघातक व आत्मविनाशी धंदा ते सोडून देतील तर फार बरे ! ब्राह्मणेतर किंवा चित्पावनेतर जातींची कुचाळी केल्याशिवाय नॅशनॅलिझमचा यज्ञ जर विधिपूर्वक झाल्यासारखे वाटत नसेल, तर मग खुशाल चालूं या तुमचा परनिंदेचा शिमगा. परस्पर वैराच्या होळीत महाराष्ट्राचें सरपण पडतच रहावें अशी जर

परशुरामाची इच्छाच असेल, तर त्याला तुम्हों तरी काय करणार ? परंतु राष्ट्रक्याची पुराणें झोडणाऱ्या तुमच्यासारख्या पुराणिकांचा मेंदू अझूनहि मत्सराच्या डबल न्यूमोनियांतून मोकळा होईल, अशी आशा प्रदर्शित करून या वादाला आम्ही येथेंच मुक्ती देतो.

* * * * *

२०. निरनिराळ्या जातींत फूट फाडून राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा नाश ब्राह्मणांनीच कसा केला, या बाबतींतले कै० प्रो० भागवत यांचे कांहीं स्पष्टोद्गार अलीकडच्या मेंदु भडकलेल्या ब्राह्मणांना शुद्धीवर आणण्यास उपयोगी पडतील म्हणून खाली देत आहोंत. “ ब्राह्मणांचे जातिभेदसंबंधीं स्तोम वाढलें, खरोखर पेशवाईपासून. रस्त्यावर थुंकल्यास रस्ता बाटेल, म्हणून गळ्यांत थुंकण्यासाठीं एक मडकें बांधून अतिशूद्रांनीं शहरांतून फिरावें, हा हुकूम पहिल्यानें फिरविळा पेशव्यांनीं. धर्मगुरूंच्या हातीं निरंकुश धर्मसत्ता पहिल्यानें असतेंच. तींत आणखी निरंकुश राजसत्ता मिळाली, म्हणजे इतर लोकांस ते अगदीं दुःसह होतात. जस-जशीं वर्षे लोटतील, तसतसा निदान आमच्या या प्रियदेशांत ब्राह्मण व क्षत्रिय या दोहोंमधील विरोध ब्राह्मणांनीं अधिक शहाणपणा न दाखविल्यास ढंगांनीं वाढत जाण्याचा संभव दिसतो. कोल्हापुरकरांचें नुकसान सर्वस्वीं केलेलें पेशव्यांनीं; पेशव्यांनीं पटवर्धनांस दक्षिण महाराष्ट्रांत जहागिरी दिल्या त्याचें मुख्य कारण शिवाजीच्या वंशास डोकें वर उचलूं न द्यायचें हें; जी सातारची गादी क्षत्रियांनीं स्थापिली, तिचा सर्व अधिकार हळूहळू बळकावून छत्रपतींस वाहुलें करून ठेविलें पेशव्यांनींच; पुढें खडकीच्या लढाईत महाराष्ट्राचें व त्याच्यावरोबर मन्हाट्यांचें स्वातंत्र्य सर्वस्वीं घालविणारे पेशवेच; परदेशीयांस आंत पहिल्यानें आणणारे पेशवेच; शिंदे व होळकर यांच्या शहाणपणाच्या मसलतीचा तिरस्कार करून पाणिपतास मन्हाट्यांचा सत्यानास करून टाकला पेशव्यांनींच, ज्या पेशव्यानें शाहूच्या बायकोस गांजिलें व साक्षात् शिवाजीचीं सून तारावाई हिचा पदोपदीं अपमान केला, त्याच्याच चुलत वंधून; बडोदेकर व नागपूरकर हे दोघे खुद्द शाहूछत्रपतीनें वाढविलेले, त्यामुळें पेशव्यांचा व त्यांचा प्रायः विरोधच असे; शिंद्यावर पहिल्यानें पेशव्यांचे उपकार होते, पण नानाफडणिसानें ब्राह्मणांची सत्ता वाढविण्यासाठीं व क्षत्रियांची अजिबात मानहानि करून टाकण्यासाठीं, शिंद्यावरोबर विरोध माजविळा महादजी जर त्यावेळीं नसता तर शिंद्याचेंहि सर्वस्व घेण्यास नाना न चुकता;

अहल्याबाईस बुडविण्याच्याहि पेशव्यांच्या मसलती चालल्याच होत्या ; व अखेरीस इंदुरकरास बुडविण्यासाठी पेशव्यांनी कावा करून शिंयास आपणाकडेस ओढिले, पण यशवंतरावाने पुण्याच्या लढाईची मज्जा दिली, तिच्या ठसक्याने पेशव्यांचा दुष्ट ज्वर लागलाच नसून पडला. जूसजसा मन्हाळ्यांच्या इतिहासीचा फैलावा होत जाईल, तसतशा या ठळक गोष्टी महाराष्ट्र क्षत्रियांच्या मनांत विशेष वागतील; व त्यामुळे जर ते ब्राह्मणांचा द्वेष अधिक करू लागले, तर निदान आम्हीं तरी त्यांस दोष लाविणार नाहीं. ज्यांचे सर्वस्व आम्हीं बुचाटून घेतले किंवा ज्यांस सर्वस्वीं बुडविले किंवा बुडविण्यासाठी यत्न केला, त्यांनीं जर आमचा द्वेष करू नये, तर करावा तरी कोणाचा ? आतां झाली गोष्ट झाली, हें खरें आहे. पण तशी गोष्ट पुनः न होऊं देण्याविषयीं आम्हां ब्राह्मणांस फार जपलें पाहिजे; व शाहूस अभिषेक होईपर्यंत मन्हाळ्यांनीं केलेल्या महापराक्रमांवर झांकण टाकून, शुद्ध जात्यभिमानाने पेशव्यांस ग्रह आलेल्या क्षुद्र लढायांच्या फुशारक्या मारण्याचें सोडून दिलें पाहिजे. ब्राह्मणांविषयीं इतर जातींची पूज्यबुद्धि असते, ती, जर आम्हां धर्मगुरूमध्ये ते अलीकडेस यत्किंचित् कांहीं उणीव पहातील तर, समूळ धुऊन जाईल व आमच्या पाठीमागच्या उखाळ्या पाखाळ्या निघून, आम्हांस तोंड दाखविण्यास देखील जागू रहाणार नाहीं. जितकें आम्हांस जपून वागलें पाहिजे, तितकें जपून इतरांनीं वागण्याची गरज नाहीं, कारण बोलून चालून ते धर्मगुरू नव्हत. आजपर्यंत आम्हीं धर्मगुरूंनींच जपून वागून जर सदुदाहरण घालून दिलें नाहीं, तर ज्यांचे आम्ही धर्मगुरू त्यांनीं किता तरी कोणता वळवावा ? पेशव्यांनीं जें उदाहरण घालून दिलें, तें तसें घालून देण्यापेक्षां जर मुळींच घालून दिलें नसतें, तर बरें झालें असतें. आतां तरी ब्राह्मण चांगलें उदाहरण घालून देतील, अशी आशा वाळगतो. पण अलीकडेस ज्या सर्व गोष्टी घडून आल्या व घडून येत आहेत, त्यावरून विचार करितां ब्राह्मणांचा आपण स्वतः निराले “ लोक ” किंवा “ जन ” समजण्याचा विचार दिसतो. अशा रीतीनें ब्राह्मणांनीं भेद माजविणें शहाणपणाचें काम नव्हे, असें म्हटल्याशिवाय आमच्यानें रहावत नाहीं. ”

(उद्धार पृ० १८०—१८१.)

२०. लोकशिक्षणनामक मासिक पुस्तकाच्या पहिल्या वर्षाच्या १२ व्या अंकांत रा. वि. का. राजवाडे यांनी महाराष्ट्रातील बुद्धिमान् प्रतिभावान् व कर्त्या लोकांची मोजदाद केली असून शके १७३९ ते शके १८३५ (सन १८११-१९१२) पर्यंतच्या [लोकोत्तर ?] पुरुषांची यादी दिली आहे. प्रत्येकांनं समाजहित काय केलें आहे तें त्याच्या नांवापुढें दर्शविलें आहे. रा. राजवाड्यांनीं प्रस्तुत यादीच्या अग्र-स्थानीं चिंतामणराव आप्पा सांगलीकर यांचें नांव दाखल केलें आहे. आपल्या यादींत अग्रमान दिलेल्या या बुद्धिमान प्रतिभावान व कर्त्या पुरुषानें समाजहित काय केलें, याबद्दल आमचे राजवाडे म्हणतात:—बरा संस्थानिक, परभु ग्रामण्य. दिग्विजयीपणा व लोकोत्तरपणा प्राप्त व्हायला येवढें भांडवल पुरेसें असतें, हा एक नवीन शोधच लागला म्हणायचा ! मथळ्यावर रा. राजवाडे स्वतःच म्हणतात

“ विचार सामाजिक आहे तेव्हां कोणत्याही प्रकारें समाजाच्या हिताला ज्यांनीं थोडा किंवा फार हातभार लाविला अशाच व्यक्तींचा तेवढा या मोजदादींत समावेश होतो. एखादा माणूस मोठा बुद्धिमान किंवा प्रतिभावान असला, परंतु समाजाच्या उपयोगी तो यत्किंचितही पडला नाही, तर त्याची गणना समाजहितेच्छुंच्या मोजदादींत करितां येत नाही..... तसेंच कोणी बुद्धिमान माणूस एखाद्या समाजांत जन्मला व तो समाजाचें अनहित करूं लागला, तर त्याची गणना समाजहितेच्छुंत करितां येत नाही. सवव बुद्धिमान परंतु आत्मसंतुष्ट संन्याशी व समाजहितनाशक माणसें ह्यांना वगळून बाकी जेवढ्या बुद्धिमान, कर्तृत्ववान व प्रतिभाशाली व्यक्ती गेल्या शंभर वर्षांत मराठा(?) समाजांत झाल्या त्यांची याद देण्याचा प्रयत्न करितों ”

चिंतामणराव आप्पा पटवर्धनांनीं ‘ परभु ग्रामण्य ’ यज्ञ करून त्यांत वच्याच चां. का. प्रभुंच्या आहुति दिल्या ही गोष्ट इतिहास नाकवूल करित नाही. इतिहास संशोधन करण्याचें जरी कोणी नाकारलें तरीहि आप्पांची ही दिग्विजयी कामगिरी कच्च्या पान्याच्या रसायनाप्रमाणें महाराष्ट्रेतिहासाच्या आंभावर फुटून निघाल्या-शिवाय रहाणार नाही, इतकी जालीम आहे. श्रीमंत सांगलीकर बुद्धिमान् होते, कर्तृत्ववान् होते, प्रतिभावान् होते, चित्पावन होते व ब्राह्मणहि बनले होते. परंतु त्या त्यांच्या सर्व भांडवलाचा व्यय सातारकर छत्रपतीच्या गादीची होळी करण्या-

सारख्या व 'परभु ग्रामण्या' सारख्या अधम कार्यांत झाल्यामुळे फार वाईट व्हाते. ग्रामण्यांत पुढाकर घेणारांस कोणत्याहि वेळीं कोणत्याहि विचारी पुरुषानें शहाणपणाचें किंवा दिग्विजयीपणाचें सर्टिफिकेट दिलेलें नाहीं. 'परभु ग्रामण्य' हीच जर बुद्धिप्रभावाची, कर्तृत्वसर्वस्वाची आणि प्रतिभासंपन्नतेची कसोटी मानली, तर वाळार्जीपंत ज्ञातू, दादभट पेंणकर इत्यादि कारस्थानी मंडळींची तरी कोणत्या-वावतींत कमतरता होती ? त्यांचीहि गणना या दिग्विजयी महापुरुषांच्या यादींत झाली पाहिजे. 'परभु ग्रामण्य' करण्यांत अग्रेसर होणाऱ्या शहाण्यांची आज-तागायत नांकेचीच झालेली आहे व चां. का. प्रभुज्ञातीच्या वाणेदार वर्तनापुढे त्यांच्या बुद्धिप्रभावानें सपशेल हारच खाली आहे. चित्पावनांशिवाय कोणत्याहि इतर समाजानें, सातारच्या छत्रपतीनें, जगद्गुरु शंकराचार्यानें, काशीकर्नाटकांतील अग्रगण्य विद्वान पंडितांनीं, कोणीही ग्रामण्यप्रकरणाकडे आजपर्यंत सहानुभूतिपूर्वक पाहिलेलें नाहीं किंवा त्यास उत्तेजनहि दिलेलें नाहीं. सारांश, ग्रामण्यांची वंडें उपस्थित करणें हें सज्जनांनीं केव्हांहि निंद्यच मानलेलें आहे. हें जर खरें, तर चिंतामणरावांना दिग्विजयी महापुरुषांच्या लिष्टांत अग्रभागी ठेवण्यांत रा. राजवाडे यांनीं काय एवढा मोठा लोकोत्तर दिग्विजय केला ? चाकी, 'परभु ग्रामण्य' करून किंवा त्या ज्ञातीच्या निष्कलंक इतिहासावर कुत्सित शिव्याश्रापांच्या डांबरीचे बुधले ओतून जर चित्पावन महा-शयांची इतिकर्तव्यता व लोकोत्तरता सिद्ध होत असेल तर आजलाहि असल्या महापुरुषांची वाण चित्पावन समाजांत मुळींच पडणार नाहीं. या वावतींत खुद्द आमच्या राजवाड्यांनींच पुणें-भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या विद्यमानें ही लोकमान्यता मिळविण्याचा धडा घालून दिलाच आहे, तेव्हां त्यांची परंपरा चालवायला एकापेक्षां एक सवाई दिढी राजवाडे कितीकतरी पैदा होतील ! आधींच भा. इ. सं. मं. चा पाया सत्याच्या कॉक्रीट सिमेंटावर उभारलेला आहे, तेव्हां या दिग्विजयी परंपरेचा डोळा कधिकार्लो कोसळून पडेल असें भाकित करण्याची आवश्यकताच नाहीं.

रा. राजवाड्यांच्या लिस्टामुळे 'परभु ग्रामण्या'पासून समाजाचें हित काय झालें, हा एक मोठा विचाराचा प्रश्न उद्भवतो. ब्राह्मण व चां. का. प्रभू यांच्यांत हाडवैर उत्पन्न झाल्यामुळे महाराष्ट्राच्या सामाजिक हितांत व वैभवांत भर पडली

काय ? चिंतामणरावांनीं नातुप्रभृतींच्या सहाय्यानें एका-बाजूस ग्रामण्यांचा वॉव पेटवून दुसऱ्या बाजूनें कृष्णकारस्थानें लढवून छत्रपतींच्या सिंहासनाच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडविल्या, हेंच तें समाजहित काय ? क्षत्रिय मराठ्यांच्या वेदोक्ता-वद्दल आणि 'शूद्राधम परभूं'च्या अग्निहोत्रावद्दल तीन हजार चित्पावनांनीं माल-कम साहेबांच्या पुढें जाऊन वॉव मारली व कर्नल ओव्हिन्सला साथीदार बनवून भर मध्यरात्री प्रतापसिंहाला एका वस्त्रानिशीं राजवाज्यांतून खेंचून काढून, त्यांच्या चिटणीसाला व इतर कारभाऱ्यांना विनचौकशीनें दोनदोन तीनतीन वर्षें तुरुंगांत कुडविलें, हेंच कां तें राजवाज्यांचें समाजहित ? ता, १६ जुलै सन १८४१ रोजीं जनरल रॉवर्टसन यानें इष्ट इंडिया कंपनीच्या प्रोप्रायटर्सच्या बोर्डापुढें जें व्याख्यान दिलें, त्यांत ते म्हणतात:— * This shows that the Brahmins had been unceasing in their endeavours to injure the Raja. They had even gone so far as to declare that *he was no Hindoo*; and Chintamun Row of Sanghli, a neighbouring Brahmin chief, had circulated a manifesto all over Hindostan, saying that *he was an enemy to the national faith*. समाजहित साधण्याची हीच कां ती रीत ? ग्रामण्यामुळें चां. का. प्रभू व क्षत्रिय मराठे-नव्हे, सर्व चित्पावनेतर समाज-यांचीं मनें उद्विग्न झालीं, त्यांनीं राज्य-कारभारांतून आंगें काढलीं आणि यामुळें सर्वच महाराष्ट्रांत जो जातिभेदाचा व जातिमत्सराचा सांवळागोंधळ उडाला, त्याचेंच नांव समाजहित आहे काय ? जनरल रॉवर्टसन पुढें म्हणतात:—† " this was not the first time

* भावार्थ:—सावरून असें दिसून येईल कीं राजाचा सर्वस्वीं घात करण्याच्या कामांत ब्राह्मणांचे प्रयत्न जारी चालूं होते. फार काय पण 'हा राजा हिंदुच नव्हे' असें प्रतिपादन करण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली होती आणि शेजारचा ब्राह्मण जहागिरदार सांगलीकर चिंतामणराव यानें तर सगळ्या हिंदुस्थानभर एक जाहीरनामा काढून असा प्रकार केला कीं हा राजा (प्रतापसिंह) राष्ट्रीय धर्माचा शत्रू आहे.

† भावार्थ:—ब्रिटीश सरकारनें येऊन मध्यस्ती करावी म्हणून कोलाहल करण्याचा ब्राह्मणांचा हा काहीं पहिलाच प्रयत्न नव्हे.या खटल्यांत मी विशेष लक्ष देऊन पाहिलें आणि ज्या अर्थी त्या (ब्राह्मणांचा) उद्देश राजाला अपाय करणें, निदान त्याला चिडविणें हा असल्यामुळें, त्यांच्या पक्षाला सत्याची कितपत चाड आहे, तें दिसतच आहे.

that the Brahmins had made similar attempts to procure the interference of the British GovernmentI have been thus particular in regard to this case, as it displays how little the parties regarded truth, when the object was to injure or annoy the Raja." काय ही या चित्पावन वीरांची छत्रपतिनिष्ठा! केवढे हें अचाट राष्ट्रप्रेम! देशभक्तीचा केवढा महिमा! सत्याची केवढी प्रीति आणि चिकाटी आणि समाजहिताचा केवढा मोठा वैभवपर्वत हा!! स्वदेश-बांधवांचीं हाडे फोडण्यासाठीं परक्यांना पाठ्यावरवट्यासह आमंत्रण करणारीं हीं वीररत्ने हिंदमातेच्याच कुसव्यांतलीं काय? शंका येते. मि. डनलॉप नांवाचे एक गृहस्थ ता. १२ एप्रिल १८३७ च्या आपल्या पत्रांत म्हणतात:—*“ with regard to Chintamun Row's friendly intercourse between him and the Sattara Raja, it seems to be highly improbable for several reasons. He is a zealous, I may say, bigoted Brahmin, and feels extreme enmity at the Raja for his encouragement of the Purbhoo caste in the performance of Brahminical ceremonies, which he has taken up and written against in the spirit of a polemic.” आद्यछत्रपति श्रीशिवाजीमहाराजांच्या हिंदवी स्वराज्याचें सिंहासन आपल्या स्वार्थाच्या होळींत जाळून पोळून खाक करणाऱ्या चिंतामणराव नातूप्रभृतींच्या राष्ट्रहितविध्वंसक लीला म्हणजे एका स्वतंत्र इतिहासाला पुरून उरतील इतक्या व्यापक, विस्तृत आणि भयंकर आहेत. या लीलांनीं काय समाजहित साधलें असेल, तें रा. राजवाज्यांनीं अगर त्यांच्या कोणत्याहि बगलबच्यानें दाखऊन सिद्ध करावें, असें आम्हीं आव्हाहन करतो.

* भावार्थ:—सातारुज्या राजाची आणि चिंतामणरावाची मैत्री असेल असें अनेक कारणांवरून मुळींच संभवत नाहीं. तो (चिंतामणराव) मोठा साहसी-नव्हे मी तर म्हणतो. पक्का हेकेखोर ब्राह्मण आहे; वेदोक्त कर्म करणाऱ्या प्रभू लोकांना राजाचें पाठबळ असल्या-मुळे तर तो राजावर अतिशयच जळफळत असतो. प्रभूंच्या वेदोक्तावर चिंतामणरावानें आकांडतांडव करणारे बरेच लेख लिहिले आहेत.

ग्रामण्यांपासून देशाचें हित काय झालें किंवा त्यांच्या उपद्र्यापी होरक्यांनीं काय समाजहित साधलें, त्याची भरभकम साक्ष सध्याची अवनत देशपरिस्थितीत देत आहे. या घाणेरज्या, व मनोवृत्ति शुद्ध करणाऱ्या" विषयाला अधिक न वाढावेणें हेंच चांगलें.

*

*

*

२१. महाराष्ट्रांत जातिभेद होता किंवा नव्हता, असल्यास म-हाठेशाईचा न्हास होण्यास तो सर्वांशीं किंवा निदान अल्पांशीं तरी कारणीभूत झाला कीं नाहीं, हा एक चर्चेचा प्रश्न 'मराठे आणि इंग्रज' पुस्तकानें अलीकडे उत्पन्न केला आहे. ठिकाटिकाणचे निरनिराळे विद्वान् आपापल्या मताप्रमाणें ही चर्चा करीत आहेत. खुद्द रा. केळकर यांनींही हा प्रश्न सोडविण्याचा त्यांच्या पुस्तकांत यत्न केलेला आहे. कै० प्रो. लिमये या निस्पृह इतिहासज्ञानें सुप्रसिद्ध "विविधज्ञानविस्तार" मासिकांतहि दोन उत्कृष्ट लेख लिहिले होते. नुकतेच पुणें येथील वसंत-व्याख्यानमालेंत प्रो० भानूंनीं याच प्रश्नाची चर्चा केली; आणि राववहादुर चिंतामणराव वैद्य यांनींही चित्रमयजगत् (मे १९१८ च्या अकांत) हा प्रश्न आपल्या दृष्टीनें सोडविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

रा. केळकरांच्या चर्चेचा विचार केला तर त्यांचा सारा झोंक सदरहू प्रश्नाचें उत्तर नकारार्थी ठेवण्याचाच असल्यामुळें, शक्य तितक्या सावधगिरीनें, शब्द-योजनाकौशल्यानें आणि विधानपटुत्वानें त्यांनीं जातिभेदाचा प्रश्न सहज लीलेनें अज्जीवात फेंटाळून लावला आहे. त्यांची विधानपद्धति नेहमींच त्रयराशिकी धर्तीची असते; मग त्यांना सम किंवा व्यस्त प्रमाणानें भानच रहात नाहीं. प्रस्तुत प्रकरणीं चर्चा करतांना 'जातीभेद' शब्दाच्या उच्चारारोवर निरनिराळ्या अर्थाच्या जेवढ्या म्हणून छया उत्पन्न होतात, तेवढ्यांचा पुरापुर आधार घेऊन रा. नरसोपंतांनीं आपलीं विधानें वकीली धाटणीच्या भडक रंगांत रंगवून सोडलीं आहेत. सरतेशेवटीं आस्तिपक्ष किंवा नास्तिपक्ष यांपैकीं एकाचाहि स्पष्ट आधार न धरितां, जातिभेद असलाच तर राज्यविनाशक इतर कारणांशीं तुलना करतां रुपयाला पै कवडी इतकाच असेल, अशा अर्थाचा त्रिशंकूवजा अभिप्राय देऊन त्यांनीं या वादग्रस्त प्रश्नाची रजा घेतली आहे. राववहादुर चिंतामणराव वैद्यांनीं 'मराठेशाही कशानें वुडाली?' या प्रश्नाचें निदान ठरवितांना वऱ्याच वरच्या दर्जाची विचारसरणी अंगिकारिल्यामुळें

त्यांच्याकडूनहि या जातिभेदाच्या प्रश्नाची व्हावी तशी मिमांसा झाली नाही; आणि त्यांचा लेख वाह्यात्कारांनी जरी केळकरांच्या विधानांचें खंडण करणारा आहे असा दिसतो, तरी अत्यशोधनाच्या गांवीं जातांना त्यांच्याहि विचारसरणीला अखेर केळकरांच्याच चक्करीला येऊन भिडावें लागलें. प्रो० भानूनीं मात्र स्पष्ट नकारार्थी 'जातिभेदामुळेच मराठी राज्य नष्ट झालें असें म्हणणें चुकीचें आहे.' असा रोखठोक अभिप्राय दिला. वरील विद्वान् मंडळींच्या या प्रामाणिक मतांबद्दल संशय व्यक्त करणें महापाप आहे. परंतु त्यांनीं या प्रश्नाचा एकतर करावा तितका विचार केलेला नसावा अगर तितकी साधनसामुग्री तरी त्यांना उपलब्ध झालेली नसावी, असें आमचें प्रामाणिक मत आहे. ज्या विद्वानांच्या अभिप्रायांची आज बहुजनसमाजांत मान्यता आहे, त्यांनींच उडवाउडवीचीं विधाने करणें बरें नव्हे, असें आम्हाला वाटतें. के० न्या० रान्डे हे वरील मंडळीपक्षां कांहीं कमी विद्वान संशोधक नव्हते ! त्यांनीं पेशव्यांच्या रोजनाम्याबद्दल लिहिलेल्या निबंधांत असें स्पष्ट नमूद केले आहे कीं "जातिमत्सराचा इतका बडेजाव माजला कीं जूट होणें अशक्य झालें व राष्ट्रहिताच्या ऐवजीं आपलीच तुंबडी भरण्याकडे प्रत्येक प्रबळ सरदाराचें लक्ष गुंतलें. यावेळीं ब्राह्मणमंडळी म्हणजे अगदीं तर झालेली. खरे राज्यकर्ते आपण, आपणांस इतर जातीपक्षां विशिष्ट हक्क प सवलती असावयास पाहिजेत असें ते समजत. य. व. वेद्यांच्या मताप्रमाणें यांत 'उच्च राजकीय कल्पनांचा अभाव' कदाचित् असू शकेल, परंतु जातिमत्सर मुळींच नव्हता हें विधान मात्र येथें सपशेल खोटें ठरत आहे. रा. व. म्हणतात "मराठीराज्याच्या नाशास जातिभेद (जातिमत्सर ?) कारणीभूत झाला नाही व राष्ट्रहितसंवर्धनाचे कामीं जातिभेद आड येऊं शकत नाही." 'नाहीं'च म्हटल्यावर कोण काय करणार ? चित्पावन नोकरशाहीनें रुंजविलेला जातिमत्सराचा कालकूटवृक्ष राष्ट्रहितसंवर्धनाच्या बाबतींत कसा मध्येंच आडवा पडला हें इतिहास स्पष्टच सांगत आहे. अहो इतिहासच कशाळा ? पेशवाईतल्या जातिभेदाचा अमानुष छळ अझूनहि चित्पावनेतर महाराष्ट्रीयांच्या हृदयांत तिडका आणित आहे, हा परिणाम कशाचा ? राजमदाच्या धुंदीत किंवा धर्माच्या पांघरुणाखालीं इतर महाराष्ट्रीय समाजांचा छळ करणारे ते चित्पावनहि गेले आणि तो छळ सोसणारेहि पंचतत्वांशीं समरस होऊन नामशेष

झाले, तरीसुद्धां अझूनहि चित्पावनेतर समाजांस त्या छळांच्या कळा चाव्यात, हें विलक्षण न्ही काय ? सध्यांहि जातिमत्सराच्या कळा अनुभविणारे जर विद्यमान आहेत, इंग्रजांच्या समतोल व समरूप सवाई सोढ्या राजपद्धतीच्या अमदानींत त्या कळांत वारंवार अधिकाधिक भर घालणारे वृहस्पति जर खुद्द चित्पावनांत आज आपला जगतिभेदाचा धडा गिरवीत आहेत, तर स्वायत्त चित्पावनी पेशवाईच्या काळांत जातिभेदच नव्हता, या उडवाउडवीच्या पोटांत कनय स्वार्थ असेल तो असो. शिवाजीच्या पदरीं ७०० पठाण होते, पानपतच्या मोहिमेंत इब्राहिमखान गारद्यानें शिकस्त केली, पेशव्यांच्या फौजेत महार होते, सखाराम हंरी गुप्ते—कायस्थ प्रभू—यानें चित्पावन राघोवासाठीं आत्मयज्ञ केला, असल्या उदाहरणांनीं जातिभेदाचा प्रश्न सुटणें शक्य नाहीं. याच त्रयराशिकी पद्धतीजें जर विचार केला तर सध्यां—निरनिराळ्या सर्व जातींची मंडळी भेदभाव विसरून इराण्याच्या एकाच हाटेलांत चहा विस्कूटें झोडीत असतांना—इंग्रजी अमदानींत जातिभेद मुळांच अस्तित्वांत नसला पाहिजे आणि असलाच, तर तो सांप्रतच्या होमरूल—चळवळीला मुळांच बाधक होत नसला पाहिजे ! पण वस्तुस्थिति तशी दिसत नाहीं. बहुतेक सर्व कामापुरेतच मामा असतात. चहा ढोसतांना, टिफीणी करतांना, फंडांची शकल काढतांना, व्याख्यानें देतांना, राष्ट्रीय पुराणें झोडतांना मात्र किंविच जातिभेदाचा ताप उतरलासा दिसतो; परंतु चहाचा पेला पालथा पडला, फंडाचा हंडा भरला कीं तापाची डिग्री वाढूं लागते. फार दूर कशाला ? वर्तमानपत्रें पहा. राष्ट्रीयत्वाचा मोठा टेंभा भिरविणारीं आणि विश्वबंधुत्वाच्या टिमक्या पिटणारीं कित्येक पत्रें या जातिभेदाच्या अंमलानें तरें झालीं कीं कसे पोरकट आणि क्षुद्र विचार बरळूं लागतात, हें आम्हीच सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. निःपक्षपणानें विचार केल्या तर सध्यांहि जातिमत्सर वराच आहे. अर्थात् त्याची उत्पत्ति पूर्वीच केव्हां तरी झालेली असली पाहिजे खास. इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यावर या मत्सराची प्राणप्रतिष्ठा झाली असें मानण्यास विलकूल आधार नाहीं; शिवाजी महाराजांच्या वेळीं जातिमत्सर जवळजवळ नव्हताच;*

* “ महाराष्ट्रपणाचा अभिमान जर जात्यभिमानांत नाहीसा होऊन जाता, तर (रामचंद्रपंत, प्रव्हादपंत इ०) ब्राह्मणमंडळींच्या व मुरार बाजी, बाजी प्रभु, खंडो बल्लाळ यांच्यासारख्या कायस्थ मंडळींच्या हातून जीं श्लाघनीय व स्मरणीय कृत्यें घडून आलीं, तीं निःसंशय घडून आलीं नसतीं. ” कै. भागवत. उद्गार पृ० १८८.

तेव्हां जातिभेद-म्हणजे जातिमत्सर-याचा उत्पत्तिकाल कोठेंतरीं मध्यंतरींच असला पाहिजे, हें निर्विवाद होय. ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास आतां प्रसिद्ध होत आहे. पेशवाई काळातील राष्ट्रविनाशक जातिमत्सराच्या इतिहासानें हें साहित्य रा. केळकरदि विद्वानांनी उपलब्ध झालें नसेल; झालें असल्यास, त्यावरु नजर टाकायला त्यांना फुरसद झाली नसेल, किंवा शतसांवत्सरिक श्राद्धाच्या धामधुमींत तें त्यांना हस्तगतहि होणें शक्य नसेल. परंतु आतां जी माहिती प्रसिद्ध होत आहे त्यावरुन कोणालाहि स्पष्ट स्पष्ट दिसून येईल कीं मराठेशाही बुडविण्याच्या कामीं जातिमत्सराचा परिणाम रा. केळकर म्हणतात त्याप्रमाणें पै कवडीचा नसून, त्याची व्याप्ति खचित कांहींतरी अधिक असली पाहिजे. ग्रामण्यांच्या बंडाचा हेतू, त्याचा धिंगाणा आणि चित्पावनेतरांचा पाडीव करण्यासाठीं चित्पावनांकडून वेळोवेळीं झालेले अत्याचार पाहिले कीं जातिमत्सराच्या इतक्या असंख्य कवड्या जमा होतांल कीं जातिभेद नव्हता जातिभेद नव्हता म्हणून नाकानें कांदे सोलणारांच्या आंगावर त्या कवड्यांची झूल दुर्गादेवीच्या भुत्याप्रमाणें खुशाल घालतां येणें शक्य आहे. ज्या विद्वानांनी ऐतिहासिक सत्याचा अभिमान धरून पूर्वी घडलेल्या पातकांची जनतेला आठवण करून देऊन, त्या पातकांची पुनरावृत्ति न होऊं देण्यावद्दल खटपट करायची, तेच विद्वान् जर फाजील स्वाभिमानाच्या भरिी पडून वाईट गोष्टींबद्दल कानांवर हात ठेऊं लागतील, तर त्यांच्या विद्वत्तेचा दुरुपयोग होत आहे, असें कष्टानें म्हणणें अनिवार्यच होऊन बसेल.

* * *

२२. ग्रामण्यांच्या इतिहासानें महाराष्ट्रांतील पेशवे नोकरशाहीच्या वेळच्या जातिमत्सराचें जें भेसूर स्वरूप आतां उघडकीस येत आहे, त्याचा राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यनाशावर केवढा परिणाम झाला असेल हें वाचकांनींच अजमावून पहाण्याची कृपा करावी. या जातिमत्सरानें शिवाजीमहाराजांनीं रक्ताचें पाणी करून स्थापलेली स्वराज्याची राजगादी धुळीस मिळवली. छत्रपतींच्या अभिमानांनी एकनिष्ठ समाजांचा तेजोभंग याच जातिमत्सरानें केला. नवीन नवीन सरदारांचीं वर्णी लाऊन छत्रपतिपक्षाच्या जुन्या पिढीजाद सरदारांच्या तलवारींना याच जातिमत्सरानें अक्षयीचा गंज चढवून त्या नामशेष केल्या. 'आम्ही पेशव्यांचे सेवक, सातार-

करांना कोण ओळखतो ?' अशा अर्थाचे निमकहरामपणाचे उद्गार नानाफडणी-
साच्या लोंडून वदविणारा हाच जातिमत्सर. घरचे टांकून दारच्यांच्या गळ्यांत
मिठ्या मारण्याची प्रवृत्ति याच जातिमत्सराने उत्पन्न केली. जातिमत्सराने प्रस्त
होऊन 'पेशव्यांनी एक ब्राह्मणजातीच्या हातांत सर्व सत्तेची किल्ली ठेवण्याविपर्यी
भगिरथ यत्न केले, म्हणून मन्हाळ्यांचा व त्यांच्या प्रियदेशाचा घात झाला.'
महाराष्ट्रांत निमकहरामी व लुटारूपणाचा धडा याच जातिमत्सराने घालून दिला. या
लुटारूपणाचे आद्यप्रवर्तक हिंदु म्हणविणारे पहिले राववाजी यांनी लुटीच्या निमित्ताने
हिंदुस्थानांत हिंदु यात्रिक्यांचा अमानुष छळ केल्याचे महशूरच आहे. परशुराम-
भाऊंचा जवळचा नातलग कोन्हेर त्रिंक्क पटवर्धन यांनी करवीर शंकराचार्यांचा
मठ जाळूनपोळून फस्त केला व शंकराचार्यांच्या आत्महत्येचे पुण्य जोडले,
त्याच्या मुळाशी करवीरकर भोंसल्याबद्दलचा जातिमत्सरच होता. याच जाति-
मत्सराने चिंतामणराव पटवर्धनासारख्या तलख कर्तवगारीच्या सरदाराची सारी
मर्दुमकी अधम कार्यांत खर्ची पडली. याच जातिमत्सराला पेशव्यांचा राजाश्रय
मिळाल्यामुळे त्याचे पर्यवसान अखेर नृशंसपणा व कृतघ्नपणा यांत होऊन, हरीपंत
भावे, वाळाजीपंत नातू, वाळकोबा केळकर, नागो देवराव यांच्यासारखी राक्षसी
वृत्तीची माणसे या हतभागी महाराष्ट्रभूच्या कुसव्यांत पैदा होऊं लागली. चित्पा-
वनेतर ब्राह्मणजातींचा नूर सपशेल मावळून टाकून त्यांना नामोहरम करून टाकले
याच जातिमत्सराने. अशा या पेशव्यांच्या अमदानीतल्या जातिमत्सराच्या
किंवा जातिभेदाच्या घातुक लीला कोठवर वर्णन कराव्या ? या जातिभेदाचा
मराठेशाहीवर कांहींच परिणाम झाला नाही किंवा जातिभेद मुळीं नव्हताच, असें
ज्यांचे अज्ञूनहि प्रामाणिक मत असेल, त्यांनी अतःपर ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर
चळवळींच्या नांवाने खडे फोडण्याचा धंदा सोडून द्यावा आणि ही चळवळ
सांप्रतच्या होमरूल-आकांक्षाना विरोध करणारी आहे, असें प्रतिपादन न करण्याची
तरी कृपा करावी. सध्यांची *ब्राह्मणेतरांची चळवळ त्यांच्या विशिष्ट हक्कांच्या
पुनरुज्जीवनार्थ आणि संरक्षणार्थ आहे, असे स्पष्ट दिसते. पेशवाईत त्यांच्या सर्व
हक्कांच्या झालेल्या पायमल्लीचा कटु अनुभव त्यांना मूर्तिमंत दिसत असूनसुद्धां

* यांत सगळेच ब्राह्मणेतर समाज आहेत असें मुळींच नाही, विशेषतः चां. का. प्रभू
तर मुळींच नाहीत.

त्यांनी सध्यांच्या ब्रिटिश अमदानीत स्वतःच्या हक्कांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला नाही तर तो करावा तरी केव्हा ? हा यत्न ते न करतील तरच त्यांचे पूर्वज त्यांना आत्मघातकी म्हणून शाप दिल्याशिवाय खचित राहणार नाहीत. अस्पृश्यांची चळवळ तर वोलूनचालून निवळ प्राणत्राणपरायणार्थच आहे. ब्रज वर्णन केलेली पेशवाई अमलांतील जातिमत्सराची वावटळ राष्ट्रहितसंवर्धक कार्यात आड आली नाही, असे कंठरवाने सांगणारांना ह्या सध्यांच्या चळवळी राष्ट्रहितविघातक आहेत असे म्हणण्याचा बिलकूल अधिकार नाही. पूर्वीच्या जातिमत्सराची तीव्रता सांप्रतच्या ब्राह्मणेतरांच्या चळवळीत खास नाही; शिवाय गंध लावू नका, देवपूजा करू नका, धोतरे नेसू नका, श्वास सोडू नका, उच्छ्वास घेऊ नका, ब्राह्मणांच्या रस्त्यावर धुंकू नका इत्यादि हलकट छळ करण्याची सध्यांच्या ब्रिटिश अमदानीत ब्राह्मण्याचा सुका किंवा ओला टेंभा मिरविणारांची छाती नाहीच नाही. असे जर आहे तर आपापल्या विवक्षित समाजांच्या हितरक्षणार्थ ब्राह्मणेतरांनी चालविलेल्या कायदेशीर चळवळी राष्ट्रहितविनाशक कशा ठरतात हे कोणी बृहस्पति समजाऊन सांगेल काय ?

*

*

*

२३. राष्ट्र जागृत झाले की त्यांतील प्रत्येक समाजाच्या घटकावयवांत चळवळ सुरू होते; किंबहुना असेच खरे आहे की चळवळींच्या प्रमाणावरूनच राष्ट्रीय जागृतीचे प्रमाण ठरले जाते. अर्थात् शहाण्या ब्राह्मणांनीच काय ती चळवळ करावी, त्यांचीच चळवळ काय ती खरी “ राष्ट्रीय ” आणि इतरांनी मात्र आड्याला तंगड्या लावून ब्राह्मण करतील ती पूर्वदिशा खुशाल पहात बसावी. असे म्हणणे केवळ अन्यायाचेच नव्हे तर मूर्खपणाचे होईल. ब्राह्मणेतर ब्राह्मणांच्या चळवळीपासून अलिप्त रहातात आणि ब्राह्मणांच्या “ राष्ट्रीय ” तंबोऱ्याच्या तारांशी आपला स्वर एकजीव करित नाहीत; हे असे कां होतें याचे कारण ब्राह्मणांनीच वास्तवीक शोधून पाहिले पाहिजे. ब्राह्मणेतरांच्या सर्व बऱ्यावाईट चळवळींच्या नांवाने खडे फोडण्यापेक्षा, आज ब्राह्मणेतर ब्राह्मणांच्या खांद्याशी खांदा भिडवून उभे रहाण्यास कां नाखूष आहेत, याचे मूळ राष्ट्रीयत्वाची दांभिक पुराणे झोडणारे पुराणिक नीट शोधून काढून आपल्या वर्तनांत सुधारणा करतील तर ब्राह्मणवर्णाबद्दल अझूनहि पूज्यबुद्धी बाळगणारे ब्राह्मणेतर

त्यांच्याशीं सहकारिता करण्यासाठीं खात्रीनें आपला हात पुढें कुरतील इतकेंच नव्हे, तर “ ब्राह्मणांस जर धर्मगुरुत्व आपलें रहावें अशी खरोखरी इच्छा असली, तर महाराष्ट्रांतील क्षत्रियांची निंदा करण्याचें त्यांनीं पहिल्यानें सोडून द्यावें. ” असे कै० प्रो. भागवत रीनीं सन १८८७ मध्ये जे अत्यंत कळवळ्यानें उद्धार काढले, त्यांचें मर्म अजूनहि त्यांना नीट पटेल असा भरंवसा आहे. पंढरीचा विठोबा श्रीविष्णूचा अवतार, पण तो चोखामेळ्यासारख्या अतिशूद्राच्या घरीं जेवला ना ? अनंत भट्टासारख्या उच्चवर्णीय मधुराष्ट्र ब्राह्मणानें त्याच अतिशूद्र चोखामेळ्याचें अभंगलेखकाचें काम केलें ना ? अहो, ज्या महाराष्ट्रीय समाजांनीं नब्राह्मण व यावनी साधूसंतांच्या पायांवर आपलीं मस्तकें मोठ्या प्रेमानें, उल्हासानें व भक्तीनें झिजविण्यांत जीवितसार्थक मानलें, ते समाज तुम्हां ब्राह्मणांचा आदर करायला केव्हांहि मार्गेपुढें पहाणार नाहींत. पण हें केव्हां ? जेव्हां आपल्या सद्वर्तनानें तुम्ही ब्राह्मण आहांत हें त्यांना प्रत्यक्ष पटवाल तेव्हां.

न कुलेन न जात्या वा क्रियाभिर्ब्राह्मणो भवेत् ।
चाण्डालोपि हि व्रतस्था ब्राह्मणः स युधिष्ठिर ॥

कोणीहि कुळानें किंवा जातीनें ब्राह्मण बनत नसतो, सदाचारानेंच मनुष्य ब्राह्मण बनतो. चाण्डालाचें आचरण जर उत्तम असेल तर त्याला ब्राह्मण म्हणावें—तोच खरा ब्राह्मण; असें वैशंपायनानें युधिष्ठिरास स्पष्ट सांगितलें आहे. आडनांवाचे ब्राह्मण हे कांहीं खरे ब्राह्मणच नव्हत. सदाचाराच्या माहात्म्यापुढें उत्पत्तीचा नीचपणा किंवा संकरजत्वाचा प्रसिद्धपणा कोणीहि विचारांत घेणार नाहीं. आमच्या चित्पावन देशबंधूंच्या उत्पत्तीचा इतिहास कसाहि असो, आम्हांला त्यांच्याशीं कांहींएक कर्तव्य नाहीं. ब्राह्मण्यत्वाची सनद त्यांनीं पेशव्यांच्या अंमदानांत पटकविलेली असो, नाहींतर नोहाच्या जलप्रलयापूर्वीं मिळविलेली असो, त्याचाहि वाद आम्ही घालूं इच्छित नाहीं. फक्त, स्वतःच्या ब्राह्मण्याला साजेशोभेसें कोणतें शतकृत्य या समाजानें आर्जपर्यंत केलें आहे, तें कोणी ऐतिहासिक पुराव्यानिशीं दाखवून द्यावें. ब्राह्मण उपाधीमुळें धर्मगुरुत्वाचा मान स्वतःकडे हे चित्पावन ओढून घेत असतात; ब्रह्म जाणणारा तो ब्राह्मण, इतकी सतीच्या वाणाची व्याख्या जरी त्यांना लागूं

करण्याचें सोडून दिलें, तरीसुद्धां धर्मगुरूला उचित असा मनाचः उदारपणा, वृत्तीची समता, तपश्चर्येचा सात्त्विकपणा यांपैकी कोणता गुण कोणत्या चित्पावनानें जगाच्या नजरेसु कधि पाडला आहे? ग्रामण्यांचीं वडें करून इतर समाजांच्छ छळ करणें हें ब्राह्मण्याचें लक्षण काय? स्वतःच्या मूठभर जातीला ब्राह्मण्याचा लटकां मुलामा देतांना इतर ब्राह्मणी समाजांचाहि न भूतो न भविष्यति छळ करून त्यांना पार रसातळाला नेऊन चिणणें हें ब्राह्मण्य कोणत्या वेदांत वर्णिलेलें आहे? स्वतःच्या भाडोत्री ब्राह्मण्याची काय-मची थप्पी लावण्यासाठीं राजकीय सत्तेच्या जोरावर हाणमार, जाळपोळ, धरपकड इत्यादि रीक्षसी वर्तनानें साऱ्या जनतेला त्राहि भगवन् करून सोडणें, हेंच ब्राह्मण्याचें लक्षण असें कोणत्या स्मृतींत सांगितलें आहे? चित्पावन समाजाचा इतिहास व पेशवे नोकरशाहीचा इतिहास हीं एकाच वस्तूचीं दोन आंगें होत. हा इतिहास कसाहि उलटसुलट करून वाचला तरी चित्पावनांनीं आपल्या ब्राह्मण्याच्या समर्थनार्थुं आजपर्यंत एकहि सर्वमान्य सदाचारसंपन्न शतकृत्य केल्याचें आढळून येत नाहीं, असें फार दिलगिरीनें म्हणावें लागतें. नुसता ग्रामण्यांचाच इतिहास पाहिला तरी त्यांतसुद्धां चित्पावन जातीतील विद्वान व पढिक शास्त्री पंडितांनीं शुद्रातिशूद्र चाण्डाल किंवा विलंदाज ठगांनाहि शोभणार नाहींत अशीच नृशंस कृत्ये केल्याची साक्ष तो इतिहास देत आहे. सध्यांहि निवृत्तमांसतेची शेखी भिरविणारे अनेक चित्पावन विद्वान् वेळींअवेळीं सवड सांपडतांच चित्पावनेतरांची मनमुराद निंदा करून त्यांचीं हाडें चघळण्यांत ब्राह्मण्यत्वाचा कळस झाला असें मानीत आहेत. धाकदपटशानें किंवा बळजबरीनें ब्राह्मणपणा भिळविल्याचें किंवा भिळविण्याचा प्रयत्न केल्याचें उदाहरण भारतीय वर्णाश्रमधर्माच्या प्रचंड इतिहासांत फक्त चित्पावनांचेंच होय. त्यांच्या इतिहासांत ब्रह्मदेवांचेच एक मोठी घोडचूक केली. ती हीच कीं त्यांच्यावर वाढलेले मागासलेपणाचें कवच आस्तेआस्ते फोडून उन्नतीच्या मार्गांत त्यांना क्रमशः न आणतां, त्यांच्यावर एकदम आधिभौतिक वैभवाची अवचित खैरात करण्यास सुरुवात केली. त्याचा परिणाम असा झाला कीं आधिभौतिक वैभवानें त्यांचे डोळे उरफाटून जाऊन अध्यात्मिक उन्नतीची त्यांना पर्वा राहिली नाहीं. अर्थात् चित्पावनांत आजपर्यंत कोणीहि संत निर्माण झाला नाहीं, नांव घेण्यासारखा राष्ट्रकवी जन्माला आला नाहीं आणि साऱ्या हिन्दुसमाजाच्या जगद्गुरूच्या पीठावर आजपर्यंत एकहि चित्पावन विराजमान

झाला नाही. अध्यात्मिक बाजू जर आधिभौतिक : वैभवाच्या तोडनेच परिणत झालेली असती तर सत्तामदाच्या धुंदीत ग्रामण्यासारखे बोल्डो-विज्ञमूचे प्रकार त्यांच्या हातून खास घडले नसते. , सर्वाभूती समान दृष्टी ठेवणे, धर्मविषयक आचार व विचार स्वतःच्या निष्कलंक व एकनिष्ठ वर्तनाने जिवंत राखणे, इतर समाजांची धर्मपिपासा अमृततुल्य उपदेशाने तृप्त करणे आणि स्वतः निरीच्छपणाने वागून धर्माच्या बावतीत मधुकरकमलपराग-न्यायाने सर्वांची अंतःकरणे शांत करून त्यांचा आपल्याविषयीचा आदर वृद्धिंगत करणे, ही जी ब्राह्मण्याची स्थूल लक्षणे त्यांनाहि चित्पावन समाज पूर्णपणे पारखा होण्याचे कारण ही आध्यात्मिक दृष्टीची उणीव हेच होय. ही उणीव जोंपर्यंत भरून निघणार नाही, जोंपर्यंत चित्पावनसमाज इतर महाराष्ट्रीय क्षत्रिय ब्राह्मण वैश्यदि समाजांच्या निंदेच्या भांडवलावर आत्मस्तोभाच्या वखारी थाटण्याचा नियम उपक्रम सोडणार नाही, आणि जोंपर्यंत खऱ्या ब्राह्मण्याला काळीमा लावणाऱ्या अहंमन्यतेच्या तोऱ्याला ते कायमची मुक्ती देणार नाहीत, तोंपर्यंत त्यांच्या ब्राह्मण्यावद्दल कोणाचीहि कधीहि खात्री पटणार नाही, त्यांच्याशी सहकारिता करायला कोणताही समंजस समाज केव्हांहि सिद्ध होणार नाही आणि जे चित्पावन आज स्वतःस मोठे डुड्याचार्य समजून स्वज्ञातीचा एक स्वतंत्र "राष्ट्रीय" संघ बनवू पहात आहेत, ती त्यांची सवत्या सुभ्याची वृत्तीच अखेरीस त्यांना महाराष्ट्रीय चतुर्वर्ण समाजांच्या संघांतून कायमचा चाट देण्यास चुकणार नाही, हे त्यांनी पूर्ण लक्षांत ठेवावे. चित्पावनांचा गतेतिहास आणि त्याची सांप्रतहि सर्व प्रकारच्या व्यवहारांत पदोपदी दृष्टीस पडणारी पुनरावृत्ति पाहून, अस्सल चित्पावनाची मनोवृत्ति तरी कोणकोणत्या तत्वांची असावी, असा सहज विनोदाने आम्ही एकदा आमच्या एका चित्पावन B. Sc. मित्रास विचारिले. त्याने चटकन कागद घेऊन

सत्व 0 %

रज 25 %

तम 75 %

कंप्लीट चित्पावन 100 %

असे लिहून दिले. हा विनोदच झाला. तथापि यांतहि बरेच तथ्य आहे, असे दिसून येईल. या पृथःकरणांतलीं प्रमाणे केव्हां बदलतील तीं बदलत !

सध्यां तरी चित्पावन वृत्तमानपत्रें, किंवा इंदुप्रकाशासारखीं चित्पावनलेलीं वृत्तमान-पत्रें, चित्पावन ऐतिहासिक संस्था, चित्पावन लेखक, चित्पावन वक्ते. यांच्या चळवळींकडे पाहिलें, तर, रजोगुणाच्याहि ठिकाणींहि लवकरच शून्य येऊन तमोगुण मात्र संबंध शंकडा हवकण्ठर असें वाटतें! महाराष्ट्राचें दुर्भाग्य दुसरें काय ?

मागला इतिहास सोडला आणि अगदीं चालूं काळचा इतिहास जरी पाहिला तरी हेंच दिसून येतें कीं चित्पावनांशिवाय महाराष्ट्रांतली इतर कोणत्याहि जाती केव्हांहि एकमेकांचा जातिमत्सर करित नाहींत. आधुनिक चित्पावन राष्ट्रीयत्वाचा कितीहि डौल आणोत, त्यांची प्राचीन वरपगड्याची वृत्ति जागृत झाली कीं तेथे हटकून एकीची बेकी होते, असें अनेक उदाहरणांनीं सिद्ध करून देतां येण्यासारखें आहे. इतरांना उपदेश करण्यापूर्वीं चित्पावनच जर आपलें चित्त पावन करण्याचा प्रयत्न करताील तर महाराष्ट्रांत जातिमत्सर औषधालासुद्धां मिळणार नाहीं, एवढी हमी आम्ही देतो. इतर समाजांचा तेजोभंग करून स्वतःची व स्वज्ञातियांची टिमकी पिटण्याचे दिवस आतां उरले नाहींत किंवा दुसऱ्यांच्या कुचाळ्या करून स्वतःच्या स्तोमाला पालीश चढविण्याचेहि हे दिवस नाहींत, हें आमच्या चित्पावन देशबंधूंनीं अझूनहि लक्षांत आणल्यास महाराष्ट्रावर फारफार उपकार होतील. 'तुम्ही ब्राह्मणांना कां शिव्या देतां?' असा ब्राह्मणेतरांना सवाल करण्यापूर्वीं ब्राह्मणच आपल्या नित्य वर्तनांचा इतिहास शुद्धीवर येऊन पहातील, तर सध्यां नुसत्या शिव्यांवरच भागत आहे, यावद्दल ब्राह्मणेतरांचे ते आभारच मानतील. कांहींहि विशेष कारण घडलेलें नसतांहि ब्राह्मणेतरांच्या हृदयाला घरें पाडण्यासारखी निंदा, कुचेष्टा किंवा व्यंगोक्ती आजपर्यंत आम्हीं कधींही केलेली नाहीं, असें परशुरामाच्या शपथेवर मुळामुठेच्या संगमांत उभे राहून सांगायला आज चित्पावन तयार आहेत काय ?

*

*

*

२४. मुत्सद्देगिरी व राजकारण या दोन गोष्टींचा चित्पावनांचा मागील इतिहास पाहिला तर त्यांतहि त्यांनीं नांव मिळविल्याचें दिसत नाहीं. सध्यां राजकीय क्षेत्रांत दंड थोपटून दोन हात करण्यास सरसावलेल्या महाराष्ट्रीय वीर-सैन्यांत चित्पावन कॅप्टनांची, कर्नलांची व रिक्कटांची संख्या बरीच आढळते. निश्चित ध्येयाकरितां—मग तें कांहींहि असो—सर्वस्वत्याग करणारी मंडळी

अलीकडे चित्पावन समाजांत वरीच निपजू लागली आहेत, आणि चालू इतिहासाची वरीचशीं पृष्ठें त्यांच्या स्वार्थत्यागांनीं चित्रित झालेलीं पहाण्यांत येतात. भारतीय राजकीय क्षेत्रांतील हक्कांवद्दलचें युद्ध सध्यां चालूच आहे, तेव्हां यशापयशाचें निश्चित भाकित आतांच करणें, वरेंच धाडसानें होईल. शिवाय देशाच्या सर्वच प्रकारच्या परिस्थिति-क्षेत्रांत अंधार पडल्यामुळें, कोणाच्या का कांवाच्याच्या आरवण्यानें होईना, पण एकदां उजाडो, असें सर्व भारतवासीयांना होऊन गेलें आहे. अर्थात् युद्धक्षेत्रावर चित्पावनांची फलटणें विक्टोरिया कॉसचीं पदकें अधिक पटकावतात कीं बंगालच्या चित्रगुप्त कायस्थांच्या सेना अधिक वहादरी गाजवितात, याचें भविष्य करण्याचा रिकामटेंकडा धंदा करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. तथापि घोड्यांच्या शर्यतींत पैजेचीं टिकिटें खरेदी करण्यापूर्वीं शर्यतभक्त जसे प्रत्येक घोड्याच्या पूर्वेतिहासाचें काळजीपूर्वक अध्ययन करतात, त्याप्रमाणें मुत्सद्देगिरी आणि राजकारण यांत चित्पावन समाजानें आजपर्यंत कोणकोणत्या शर्यती जिंकल्या आहेत, त्यांचा इतिहास पहाण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

मागील इतिहासावरून असें निश्चित सांगण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं कीं चित्पावनांत मुत्सद्देगिरी फार कमी होती आणि राजकीय क्षेत्रांत तर त्यांना कधींहि यश आलेलें नाहीं. चित्पावन मुत्सद्यांत जर खरोखर कांहीं मुत्सद्देगिरी असती तर त्यांना पेशवाई बुडविण्याचा त्यांच्यावर प्रसंगच आला नसता. शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतरच्या काळापासून तों राजारामाला अभिषेक होईपर्यंतच्या कांतीचा आणि राष्ट्रीय संकटांचा काळ, आणि थोरल्या माधवराव पेशव्याच्या मृत्यूपासून तों शेवटच्या राववाजीच्या यःपलायते सजीवतीपर्यंतचा काळ, या दोन काळांची आपण तुलना केली, म्हणजे वरील विधानांची सत्यता पटेल. पहिल्या काळांतले सारे मुत्सद्दी महाराष्ट्र (देशस्थ) ब्राह्मण, क्षत्रिय मराठे व चां. का. प्रभू हे होत आणि दुसऱ्या काळांतलें राजकीय क्षेत्र शुद्ध चित्पावनांनीं गजवजलेलें होतें; उगीच एखादा सखाराम बापू बोकीलासारखा देशस्थ वाटाणा मुत्सद्यांच्या आमटींत नांवाला हातीं लागतो इतकेंच. पहिल्या काळांत, संभाजीच्या मृत्यूनंतर महाराष्ट्राला अवरंगझेबासारख्या सर्वसमर्थ जवरदस्तारी तोंड द्यायचें होतें आणि दुसऱ्या काळांत नुसत्या युक्तीवाज आणि अल्पसमर्थ अशा इंप्रजी व्यापारी मंडळीशीं डांवपेचांचा शुद्ध बुद्धीबळाचा खेळ खेळवयाचा होता. पहिल्या प्रसंगीं महाराष्ट्राची मान अवरंगझेबाच्या तलवारीच्या

पात्यावर मूर्तिमंत टेंकलेली होती, दुसऱ्या प्रसंगी महाराष्ट्र आसनमांडी-किंवा म्हणा वाटेल तर घीरासन-घालून टोपकरांशी बुद्धीवळाच्या सामन्याच्या हारजि-कीवर आपल्या सोक्षमोक्षाची किमया करीत होता. पहिल्या प्रसंगांतली स्तीच्या वाणाची तीव्रता दुसऱ्या असंगांत मुळीच नव्हती. असं असूनसुद्धां पहिल्या प्रसंगांतल्या मुत्सद्यांनीं नुकताच स्थापन झालेला व एकाकी डांसळून पडलेला हिंदवी स्वराज्याचा टोलेजंग रायगड हां हां म्हणतां आपल्या हातांवर झेलून धरला आणि त्याची पुनश्च भक्कम पात्यावर उत्कृष्ट उभारणी करून अवरंगजेबासारख्या सदज्ञावाहू व सहस्राक्षालासुद्धां तोबा तोबा म्हणण्यास भाग पाडावे आणि दुसऱ्या प्रसंगांतली मुत्सद्यांना पेशवाईवर तिचां जुली देण्यापलीकडे गत्यंतरच नसावे, यावरून काय सारांश निघतो तो वाचकांनींच अजमावून पहावा. रा. व. चिंतामणराव वैद्यांचा तर्काप्रमाणें दुसऱ्या प्रसंगी राष्ट्रांत खऱ्या स्वदेशाभिमानाचा दुष्काळ होता, ह्यापून अल्पसमर्थ टोपकरांच्या झगड्यांत सर्व-समर्थ पेशवे हटले, असें जरी मान्य केले तरी स्वदेशाभिमानाचा दुष्काळ उत्पन्न करण्याची पेशव्यांवरची जबाबदारी कांहीं टळत नाही. पहिल्या प्रसंगांत जर स्वदेशाभिमान होता तर तो नष्ट करण्याच्या पातकांतून दुसऱ्या प्रसंगांतल्या मंडळींची सुटका होत नाही. शिवाय स्वदेशाभिमानाचां चून नुसतें लष्करी सामर्थ्य किंवा मुत्सद्देगिरीचा दिमाख राष्ट्रसंरक्षणाच्या कामीं उपयोगी पडत नाही, हें सम-जून उमजून राष्ट्रांतल्या स्वदेशाभिमानाचा वृक्ष स्वार्थाच्या करवेतानें कांपून खच्ची करणें, यांत मुत्सद्दीपणा तो काय राहिला? पूर्वी स्वदेशाभिमान होता तर तो काय कोणी घालविल्याशिवायच गेला? अर्थात् तो पेशव्यांनींच ज्याअर्थी घालविला त्याअर्थी त्यांच्या मुत्सद्दीपणाच्या वखारींत पुढें शेणाच्या पणत्या कां लागल्या हें निराळें सांगण्याची जरूरच नाही. पहिल्या प्रसंगांतल्या मुत्सद्यांनीं व लढव्यांनीं मुत्सद्दीपणाचे व राजकारणाचें धडे वंशपरंपरेनें मिळविलेले असून शिवाय त्यांत खुद्द शिवाजी महाराजांच्या खास वळणाची भर पडलेली होती. स्वदेशाभिमान व स्वराज्याभिमानाच्याच तोडीनें या मंडळींनीं आपली स्वामीनिष्ठा, सत्यप्रियता आणि इमान हीं चोख राखल्यामुळेच शिवाजीचा मुलगा राजाराम याच्या वैयक्तिक अप्रबुद्धतेवद्दल चकार शब्द न काढतां किंवा अवरंगजेबाच्या फाटाफूट करण्याच्या कारस्थानाला वळी पडण्याइतकी स्वार्थाची विकारवशता यत्किंचित्हि न दाखवितानें, फक्त शिवरायांच्या नांवाचा अभिमान धरून त्यांनीं न भूतो न भविष्यति

अशीं स्वार्थत्यागाचीं अनेक, संस्मरणाय कृत्यं केलीं, शिवाजीच्या हिंदवी स्वराज्याला महावलीष्ट अवरंगझेवाच्या घशांतून खेंचून वाहेर काढलें आणि महाराष्ट्राच्या मनगटांतील अनुवंशिक पराक्रमाचा, ठोंसा तत्कालीन् प्रतिस्पर्धीना सणसणीत ठणकावला. उलटपक्षां दुसऱ्या प्रसंगांतल्या राजकारणी मुत्सद्यांचीं व लढवऱ्यांचीं कृत्यं पहा. ज्यावेळेला वाजीरावावर प्रसंग आला, त्यावेळेला एकट्या वापू गोखल्याशिवाय एकाहि चित्पावन सरदार त्याच्या पाठीशीं उभा राहिला नाहीं. एकाहि मुत्सद्याची अक्कल त्याच्या सहायास आली नाहीं. उलट श्रीमंतांचें तळपट झालें तर होवो, पण माझ्या वांट्यास आलेल्या जहांगिरीला उपसर्ग न लागो, म्हणून प्रत्येक चित्पावन सरदार आपापल्या वांधरुंदीकडे पाहूं लागला. कित्येक इंग्रज रेसिदंटाच्या मंदिराचे उंबरटे झिजवून त्याच्या नंदीच्या पृष्ठभागाला स्पर्श करून 'त्राहि माम् पाहि माम् क्षमस्व' म्हणून कानकेस उपटूं लागले कित्येकांनीं तर उघडाउघड घरभेद्येपणा करून श्रीमंतांच्या राजकारणांतलीं विगें चव्हाट्यावर आणल्यावद्दल अभयपत्रें मिळविलीं. पेशव्यांचें उच्चाटण झाल्यावर शिंदे आणि होळकर यांनीं कंपनी सरकारला पायबंद लावण्याकरितां मागाहून जी उठावणी केली, त्यावेळीं तरी कोणी चित्पावन सरदारांनीं त्यांना हातभार लावला काय ? ज्याची त्याची स्वार्थावर नजर ! राजारामाच्या वेळच्या राजकारणी मंडळींनीं जर असाच स्वार्थ पाहिला असता, तर अवरंगझेवानें त्यांच्यावर जहांगिरीची नुसती खैरात केली असती आणि यावेळीं महाराष्ट्र ब्राह्मणांचीं, क्षत्रिय मन्हाठ्यांचीं व चां. का. प्रभूंंचीं अनेक संस्थानें नजरेस पडलीं असतीं. पण ते विचारे भोळे पडले स्वामीनिष्ठ, खाल्ल्या मिठाच अभिमान धरून जिवाची तमा न वाळगिणारे आणि खऱ्या राजकारणी मुत्सद्देगिरींत मुरलेले ! आज महाराष्ट्रांत जीं अनेक चित्पावनांचीं संस्थानें हयात आहेत, त्यांचा पाया 'त्राहि माम्' वरच उभारलेला आहे, हें आणखी विषद करून सांगण्याची आवश्यकता नाहीं.

खरें म्हटलें तर राजकारणाच्या पाठशाळेंत चित्पावनांचा नुकताच कोठें प्रवेश झाला होता. राजकारणाची पहिली श्री सन १७१४ त त्यांनीं कुठें घटवायला घेतली. पण जात्याच ते ऊर्ध्व महत्वाकांक्षी असल्यामुळें, तिच्या प्रत्येक फुसक्या उसाळीवरोवर चढत चढत त्यांनीं केवळ सहा वर्षांच्या अवधींतच राज-

कारणाच्या ' ॐ नमः सिद्धं ' पथेंत मजल मारल्याचें पहिल्या वाजीरावाच्याच तोंडून* जाहीर केलें. वाजीरावानंतर तर काय राजकारणाच्या इत्यलमचाथ पुकारा अथेति होत गेला. परंतु खऱ्या अनुभवी व कसलेल्या मुत्सद्यांनीं पेशवे नोकर-शाहीच्या डांवपेंचांस कंटाळून राजकारणांतून आपापलीं आंग काढून घेतांच, पेशवाईंत राजकारणाचें व मुत्सद्देगिरीचें नुसतें मडेंच उभें राहिलें. अर्थात् पंजांत सांपडलेल्या उंदराला गटकावण्यापूर्वीं मांजर जसें त्याच्याशीं टिवल्या-चाव्ह्या करीत असतें, त्याप्रमाणें ता म्हणतां ताकभात ओळखणारे आणि उडत्या पांखराचीं पिसें डोळे मिटून मोजणारे इष्ट इंडिया कुंपणीचे मुत्सद्दी, पेशवाई राजकारणाच्या मळ्याशीं तहनाम्यांचे आणि वकीलातीचे डांव चेंनीं खळत बसले, यांत कांहीं नवल नाहीं. भुसभुशीत मुत्सद्देगिरीच्या भरंवशावर पुण्यास स्वतःचीं मध्यवर्ती सत्ता स्थापन करून, शिरजोर होऊं प्हात असणाऱ्या शिंदे होळकरादि सुभेदारांची उचलवांगडी करून त्यांना दूरदूर लांब-लांबच्या सुभ्यांवर पांगून ठेवण्याची पेशव्यांनीं जी हिकमत लढविली, ती देखिल मुत्सद्दीपणाच्या अभावामुळें अखेर त्यांच्याच आंगांवर शेकळी ना ! फार काय पण या सुभेदारांचे चित्पावनेतर दिवाण कायकाय मसळती लढवीत होते किंवा आपल्या धन्याच्या अक्षयीच्या वैभवस्थैर्याकरितां कोणकोणतीं धोरणे अंमलांत आणीत होते, याचा देखिल मागमूस ज्या मध्यवर्ती सत्तेच्या पेशव्यांना किंवा त्यांच्या चित्पावन मंड्यांना अजमावता आला नाहीं, त्यांच्या मुत्सद्दी-पणाची किंवा राजकारणी धोरणाची कोणाला कांय येणार नाहीं ? एवढी मोठी पानपतची मोहीम लढायला गेलेले सदाशिवराव भाऊसाहेब पण त्यालासुद्धां गोविंदपंत बुंदेल्याचे डांवपेंच उमगले नाहींत आणि सरतेशेवटीं त्याच गोविंदपंतानें पानपतास भाऊचा वळी देऊन महाराष्ट्रांतील तीन लाख बांगड्या फोडल्याची पुण्याई जोडली. नानाफडणीसाच्या मुत्सद्देगिरीबद्दल मोठी बोलवा आहे. याबद्दल विस्तृत विवेचन करायला याठिकाणीं अवकाश नाहीं.

* थोडक्या भांडवलावर आणि पोटापुरत्या अकलेवर देशभक्तीची, लोकसेवेची किंवा विद्वत्तेची पदवी अलीकडे मुळामुठा युनिवर्सिटींतून कशी पटकन् मिळते आणि अप्रसिद्ध किंवा कुप्रसिद्ध उमेदवार तिच्या पचनीं पडतांच चटकन् कसा पांढराफेक सुप्रसिद्ध दे. म होऊन बाहेर पडतो, हें आतां पुष्कळांच्या ध्यानांत आलेलेंच आहे. त्याचप्रमाणें राज-कारणाचे गड्ढेहि अलीकडे बरेच मॅन्युफॅक्चर होऊं लागले आहेत.

परंतु ज्याच्या प्रत्येक डांबांचेचानें श्रीमंतांचा पाय अधिकाधिक खोल चिखलांत रततच गेला, त्याच्या मुत्सद्दीपणावद्दल कोण शहाणा तारीफ करील तो करो, या मागल्या गोष्टीं सोडून दिल्या आणि अगदीं अलीकडे येऊन कित्येक संस्था-नांतील चित्पवन दिवाणांच्या किंवा कारभान्यांच्या कर्तव्यगारीकडे लक्ष दिलें, तरीहि मुत्सद्दीगिरी किंवा राजकारणीपणा यांतहि कोणी विशेष सुधारणा दाखविल्याचें दिसत नाहीं. उलट कोल्हापूरच्या वरव्यांसारख्यांनीं संस्थानचें नांव वद्दु केल्याचीं उदाहरणें मात्र बरीच दाखवितां येतील.

*

*

*

२५. पुण्याला कोल्हापूरचें कडकडोत वावडें आहे, ही गोष्ट आतां कोणास नव्यानें सांगण्याची जरूर नाहीं. त्यांतल्या त्यांत महाराष्ट्राचे मूर्धाभिषिक्त कुळकर्णी केसरीकार आणि करवीरकर छत्रपति यांच्यात असलेलें अहिनकुलाचें नातेंहि तितकेंच लोकविश्रुत आहे. केसरीकार मधूनमधून करवीरकरांवर आपली कुळकर्णी लेखणी चालवून छत्रपतींची मोफत जाहीरात देतच असतात. त्यांत अलीकडे कुळकर्णी-वतनाचा प्रश्न उपस्थित झाल्यापासून तर आमच्या या पुणेकर राष्ट्रीय कुळकर्ण्यांचा वराच तडफडाट झाल्याचें वरचेवर दिसून येतें; शिवाय कोल्हापुरांत हा प्रश्न उपस्थित झाल्यापासून त्या तडफडाटाची डिग्री कमाल मर्यादेवर भडकलेली दिसते. आम्ही स्वतः कांहीं कुळकर्णी नव्होत किंवा कुळकर्ण्यांच्या वाटाघाटींत आमचें हितहि नाहीं व अहितहि नाहीं. तथापि रामनामाच्या उच्चारारोवर पिशाच्च जसें वेफाम भडकतें, तसे कोल्हापूर आणि कुळकर्णी हे दोनच शब्द कार्णी पडतांच, आमचे पोक्त विचारी केसरीकारहि कसे अद्वातद्वा वरकूं लागतात हें पहाणें अलीकडे बरेंच करमणुकीचें साधन झालें आहे.

सन १९१३ सालीं 'सुकुंदराय' नांवाच्या एका आधुनीक कवीनें 'कुळकर्णीलीलामृत' नांवांन एक छोटेखानी विनोदप्रचुर ओवीबद्ध पुस्तक लिहिलें व तें कोल्हापूरच्या सत्यशोधक समाजानें छापून प्रसिद्ध केलें. या पुस्तकाचा परामर्ष केसरीचे त्यावेळचे सपादक रा. नरसोपंत केळक यांनीं ३० सप्टेंबर व ७ ऑक्टोबर १९१३ च्या अंकांत दोन मुख्य निबंध लिहून घेतला आहे. वास्तवीक केसरीच्या नेहमींच्या सांप्रदायाप्रमाणें या विनोदी चोपड्याची विल्हेवाट पांचट पांच देऊन लावायला

पाहिजे होती. परंतु या चोंपड्याच्या सळपृष्ठावरच कोल्हापूर आणि कुळकर्णी हे दोन शब्द दिसतांच सत्यशोधक समाजाची, करवीरकर छत्रपतींची आणि त्यांच्या दिवाणादि हस्तकांची यथेच्छ खोड मोडण्याची इतकी चांगली संधी आमचे केसरीकार कशी दवडतील ? त्यांनी पुस्तकाला उलटं सुलटं करून त्याचा ग्रंथकार, प्रकाशक, अर्पणपत्रिका आणि आभारप्रदर्शन इत्यादी 'वावी' चटचट आपल्या एडीटरी नेत्रकटाक्षाने वरवर अवगाहन करून पटदिशीं निष्कर्ष काढला की, "हें अमृतरूपी विष कांहीं तरी सैतानी विध्वंसपर कृत्य करण्यास अवतरलें आहे, अशी कोणाचीहि तेव्हांच खात्री होईल." केसरीचे वाक्य म्हणजे ब्रह्म-वाक्य ! त्यांना कुळकर्णी-प्रकरणावर केव्हां तरी एकदां तांडवनृत्य करायचें होतेंच. इतक्यांत हें कुळकर्णीलीलामृताचें चोपडें त्यांच्या हातीं पडलें, मग सारासार विचाराची विभूत फूं करून फुंकल्यावर त्यांच्या वेशुद्ध आकांडतांडवाला रंग कां चढणार नाही ? केसरीकारांनीं दोन मुख्य निबंध लिहून या चोपड्याची बाहक जाहीरात देण्याचा अव्यापारेषु व्यापार केला नसता, तर त्याच्या जनन-मरणाची वार्ताहि कोणास कळली नसती. प्रस्तुत प्रसंगी कुळकर्णीलीलामृताचें परीक्षण करण्याचें हें स्थळ नव्हे, जरूर नाही किंवा त्याची पाठ थोपटण्याचें वकीलपत्रहि आम्ही घेतलेलें नाही; परंतु केसरीकारानें त्याच्या-वद्दल जो मोठा शिरा ताणताणून गवगवा केला तो मात्र निवळ परांचा कावळा होय, इतकें मात्र यथे सांगणें जरूर आहे. केसरीकाराचें आकांड-तांडव, तें पुस्तक प्रेस आकटाखालीं जप्त करण्यावद्दल त्यांनीं सरकाराला केलेली शालशिष्ट 'राष्ट्रीय' शिफारस आणि कोल्हापूरच्या दाखान्यांत तयार झालेल्या 'ब्रह्मद्वेषाच्या' वेवड्याचा त्यांना लागलेला ठसका पाहून हें भयंकर प्रकरण काय आहे म्हणून आम्ही हें पुस्तक मुद्दाम आणवून समग्र वाचलें. सदहू लीलामृतावर चर्चा करून रा. केळकरांनीं केसरीच्या वाचकांना तर असें भासविण्याचा प्रयत्न केला की कुळकर्णीलीलामृत पुस्तकानें महाराष्ट्रांतलिर-निराळ्या जातीचा जणुंकाय सत्यानाश करण्याची वेळ आणली; जातिमत्सराच्या ज्वालामुखीनें पेट घेतला; आणि राष्ट्रीयपणाच्या चवुतन्याखालीं या महाग्रंथानें ज्वालाग्राही बांबगोळ्यांचा ढीग रचून ठेवला. जो कोणी हें पुस्तक वाचील त्याला असेंच आढळून येईल कीं केसरीकार म्हणतात तसा भयंकर प्रकार त्यांत कोठेहि आढळून येत नाही. तें एक नाट्यकलासुकुठार, नाटक्याचे तारे, सुदाम्याचे.

पोहे इत्यादि पुस्तकांप्रमाणेंच एक विनोदी पुस्तक असून त्यांत कुळकर्ण्यांच्या लोकविश्रुत चेषा वर्णन केलेल्या आहेत. कुळकर्ण्यांच्या चेषा हरदाससुद्धा आपल्या कथांतून चमत्कृतीचें विनोदी तिखटमीठ लावून वर्णन करीत आले, आहेत आणि

शोणार शिंपी कुळकर्णों आप्पा ॥

यांची शंगत नकोरे वाप्पा ॥

ही सुप्रसिद्ध उक्ती लहानलहान पोरान्दोरांच्यासुद्धा तोंडों असते. पण केसरीकाराप्रमाणें कुळकर्ण्यांच्या कढानें उकळत असणाऱ्या कोणत्याही दीडशहाण्यांनं त्या हरदासांवर किंवा पोरान्दोरांवर १५३-अ खाली किंवा १२४ अ खाली खटला करण्याची वदसत्रा केव्हांहि दिल्याचें आमच्या ऐकीवांत नाहीं. पण आमचे केसरीकार पडले सूक्ष्मदृष्टि आणि त्यांत पडली वकीली दृष्टीची भर. त्यांनीं चटदिशी शेरा ठोकला— त्यांतील निंदा इतकी उघड व बेलगामी आहे कीं जातिजातांत वैमनस्य उत्पन्न करणें हा परिणाम या पुस्तकापासून होण्यासारखा असल्यामुळे, ' आंगलनृपकृपेंकरून निर्विघ्न श्रवण वडो ' असा जरी आशीर्वाद सदर ग्रंथाला ग्रंथकर्त्यानें सरकाराकडून मागितला आहे तरी सरकारच्या नजरेंतून असलें हें जातिविद्वेषकारक खोडसाल पुस्तक कितपत सुटेल, याबद्दल शंकाच वाटते. हा शेरा झाला वर्तमानपत्री निस्पृहतेचा आणि सत्यप्रियतेचा. पण केसरीकार स्वतः पडले अट्टल प्रगमनशील आणि वाढत्या बांध्याच्या सहानुभूतीचे. त्यांनीं पोक्त विचार केला कीं हा लीलामृतकर्ता वहकला तर वहकला, पण कसा झाला तरी तो आहे आपला देशबंधू म्हणून केसरीकारानें शवटीं एक कळवळ्याची पुस्ती जोडली कीं " पण एकानें गाय मारली म्हणून दुसऱ्यानें वासरूं मारावें असें नाहीं, यामुळे हें लीलामृत १५३ अ-खाली किंबहुना नव्या प्रेस आवृत्त्याखाली येण्यासारखें निःसंशय आहे तरी तें प्रत्यक्ष जप्त होऊं नये." १५३ अ काय, १२४ अ काय किंवा नवा जुना प्रेसआवृत्त काय, या सर्वांत आमचे केसरीकार पुरे डुंबलेले; अर्थात् सरकारची नजर-मेहनत वांचविण्याच्या कामीं त्यांनीं सरकारास दिलेला इषारा राष्ट्रीय नव्हता असें कोणी म्हणावें? केसरीचें कोणतें कृत्य राष्ट्रीय नसतें? पण या राष्ट्रीय सेन्सारी दृष्टीच्या कक्षेंत त्यांची स्वतःची, स्वज्ञातियांची व स्वपक्षियांची कृत्यें मात्र कधींच सांपडत नाहींत.

स्वज्ञातियांचे ग्रंथ—मग ते कितीहि उघड व वेलगामी निदेनें भरलेले असोत-
त्यावर सरकारी कायद्यानें डोळा फिरवतांच मात्र महाराष्ट्राचा अपमान होतो.
महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीय ह्मतीवर वज्राघात पडतो, व अन्यायाचा जुलमांचा कळस
होतो. केसरीकार “ मवाझांनों पळूं नकां ” अशी शिमगा करणारी पुस्तक
मोठ्या प्रेमानें मिठूक्या मारमारून वाचतात, त्यावर स्तुतिपुढांचा दर्षाव करतात.
कां? तर तें राष्ट्रीय-प्रेम-मालेचें सुगंधित पुष्प! कुळकर्णीलीलामृतासारख्या
शुद्ध विनोदी पुस्तकावद्दल एवढी कोल्हेकुई करणारी केसरीकार केळकरांची कायदे-
वाज सूक्ष्म राष्ट्रीय दृष्टी, भारत-इतिहास संशोधक मंडळाच्या चतुर्थ अहवालाचें
परीक्षण करतांना कोठें गेली होती? कुळकर्णीलीलामृत जातिजातींत हटकून द्वेष
उत्पन्न करणारें दिमावे आणि रा. राजवाड्यांचा ‘ शिवराज-प्रशस्ति व कायस्थ
धर्मदीप ’ हा निबंध राजस, गोंडस आणि ऐतिहासिक विद्वत्तेचा काढा वाटध्या
यांत त्यांच्या दृष्टीला दोष न देतां, केसरीकंपूच्या राष्ट्रीय महिम्याची खरी खूबी
येथेंच आहे, इतकें मात्र स्पष्ट म्हणावें लागतें.

*

*

*

२६. द्वैतभाव आणि मत्सर यांच्या तडाख्यांतून महाराष्ट्राची सुटका करण्याचा
यत्न करण्याऐवजी त्यांना दिवसेंदिवस अधिकाधिक प्रज्वलीत करण्याकडे आम-
च्यांतील मोठमोठ्या शहाण्यासुत्या विद्वानांची अकल कशी झोकांच्या खाल
लागते याची वरच्याप्रमाणें उदाहरणें आम्ही देत बसलों तर एक मोठा थोरला
स्वतंत्र ग्रंथच होईल. या वावतींत लोकधूरिणत्वाचें वीरकंकण हातीं बांधलेल्या
आणि लोकमताला राष्ट्रहितसंवर्धक वज्रण लावण्याचें पुण्य कृत्य आंगिकारलेल्या
विद्वानांनींच आपल्या मनोवृत्तींत उदारपणाचा भाग अधिक दाखविल्यास त्यांच्या
कर्तव्यगारीचा खराखुरा आदर बहुजनसमाजांत अधिक वाढेल. द्वैतभावानें आणि
शुद्ध जातिमत्सरानें महाराष्ट्राचें केवढें अनिर्वाच्य नुकसान केलें हें या ग्रामण्यांच्या
इतिहासावरून जवाबदार पुढारलेल्या समाजांनीं जर अझूनहि नीट शिकण्याचां
यत्न केला नाहीं, तर इतिहासाचा खरा उपयोग काय असतो हें उमजण्याची
महाराष्ट्राची लायकीच नाहीं, असें म्हणणें नाइलाजास्तव प्राप्त होईल. आपल्या
पूर्वजांच्या हातून ज्या ज्या घोडचुका घडल्या त्यांचा पुनरुच्चार लौकीकी दृष्ट्या
कानाला कडू व जिभेला आंवट लागणें शक्य आहे; परंतु ऐतिहासिक महत्वाच्या

दृष्टीनें त्याचा कडूपणा व आंबटपणा आमच्या भावी वर्तनशोधनाच्या कामीं हेम-
गर्भ माझेपेक्षांही वरचढ गुणकारक ठरल्याशिवाय रहाणार नाहीं.

सध्यां आपण सर्व महाराष्ट्रीयजन् उत्क्रांतीच्या काळक्रांत परिभ्रमण करीत आहोंत. मागील काळांतील पुण्याईचा वाजवी अभिमान वाळगितांनाच कृत पापांच्या' क्षाऽनाचेंहि कटुकर्तव्य आपण वर्जाविलें पाहिजे जातिभेदानें आधींच महाराष्ट्रीय हिंदुसमाजाची घडी विस्कळीत झाली आहे आणि एकीचें चक्रहि पार खिळखिळें केलेलें आहे. पायथ्याशीं पडलेला वेकीचा, द्वैताचा आणि मत्सराचा केरकचरा झाडून साफ करण्यापूर्वीं, उच्च वातावरणांतील उच्च कल्पनांच्या कोरणीनें सामाजिक वैभवाच्या मनोऽन्याच्या वरच्या भांगांवर आपण कितीहि कलाकुसरीचीं कामें केलीं तरी पायथ्याला भिडलेल्यां केरकचऱ्यांतील झुळें व वाळवी कधीं ना कधीं तो मनोरा ढांसळून पाडल्याशिवाय खास रहाणार नाहीत. हिंदुसमाजरूपी विराट पुरुषाच्या मर्मस्थानी झोवलेलें जातिमत्सराचें काळकूट विष राष्ट्रीयत्वाच्या किंवा विश्वबंधुत्वाच्या कोरड्या गप्पांच्या मलमपट्ट्यांनीं नाहीसें होणें शक्य नाही. त्याचें उच्चाटण करायला कांहींतरीं जालीम रसायन पोटांतच घेणें भाग आहे रोग 'क्रॉनिक' असल्यामुळें काळ्याचीं वरींच सप्तकें ध्यावीं लागतील हें निर्विवाद आहे. अशा प्रकारचा कांहींतरी प्रत्यक्ष प्रयत्न करण्याची हिंदुसमाजाला प्रेरणा व्हावी व त्यांना निश्चित दिशेनें औषधोपचार करण्यास सुलभ जावें, ह्मणून आम्ही 'ग्रामण्याचा साद्यंत इतिहास' हें रोंगाचें तंतोतंत निदान ठरविणारें चिकित्सा-पत्रक महाराष्ट्रीयपुढें ठेवीत आहोंत. याच्या परिशीलनानें जातिमत्सराचा व द्वैतभावाचा जुनाट रोग महाराष्ट्रीय हिंदुसमाजांतून अज्जीवात घालविण्यासाठीं एकजुटीनें प्रयत्न करण्याची प्रेरणा ती प्रतापगडची श्रीभवानी सर्वांना देवो, अशी त्या राष्ट्रदेवतेची अत्यंत कळकळीनें करुणा भाकून, लेखणीस कांहीं वेळ विराम घेण्याची परवानगी देतो.

देशवांधवांचा नम्र सेवक,
केशव सीताराघ ठाकरे.

॥ श्री ॥

ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास.

(चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू.)

ग्रामण्य पहिले.

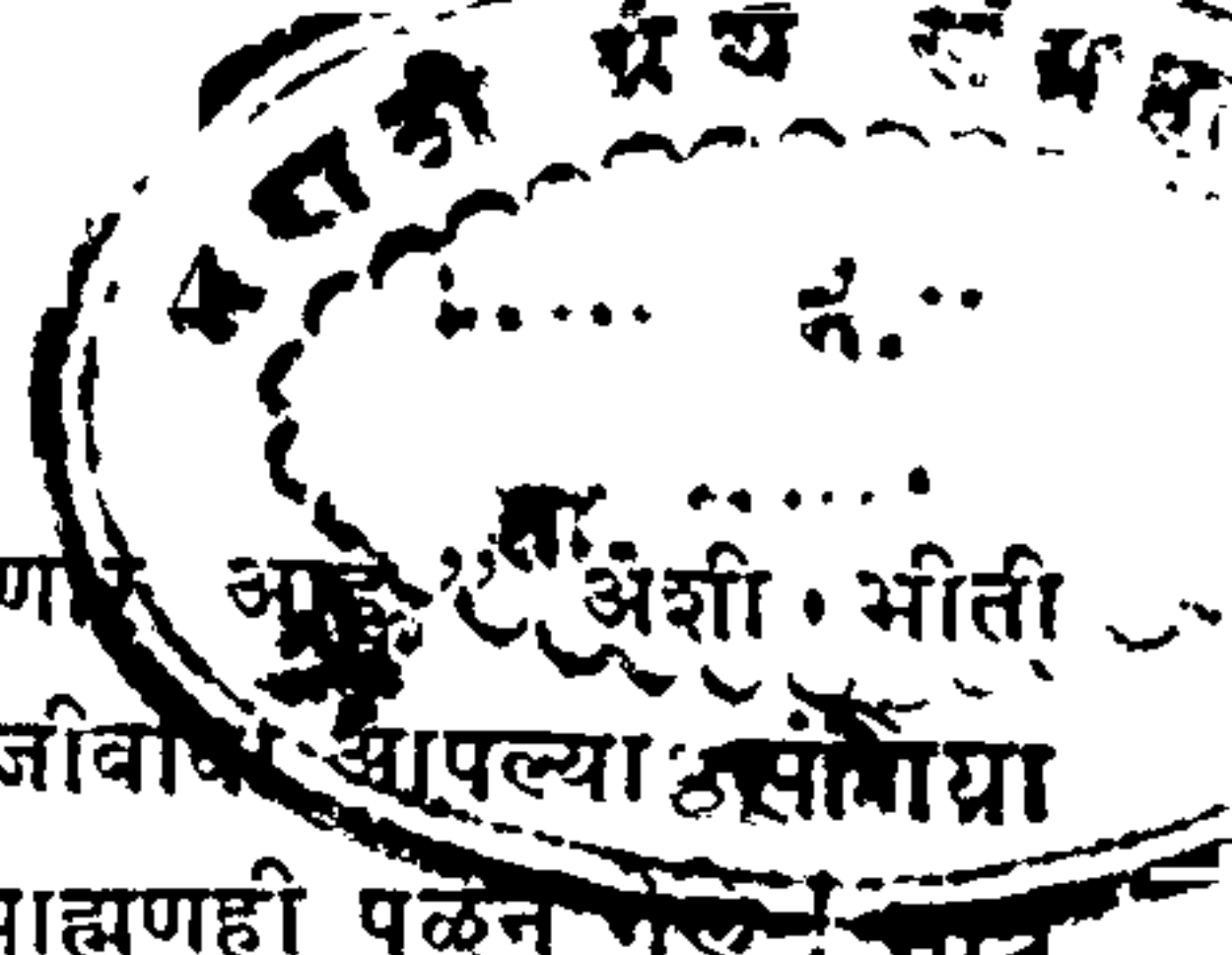
तालभूपाळचे ग्रामण्य. (शालीवाहन *शकापूर्वी ६५६ वर्षे.)

मगध देशाचा प्रख्यात क्षत्रिय राजा महापद्मानंद हा मोठा धनलोभी असल्यामुळे त्याने आपल्या प्रजेवर अत्यंत भयंकर जुलूम करून पैसा उकळविला. स्वतः क्षत्रिय असूनहि त्याने इतर क्षत्रियांवर पैशासाठीं इतका पराकाष्ठेचा जुलूम केला कीं, पुराणांतरीं त्याला परशुरामाची उपमा दिली आहे. त्याच्या अनन्वित जुलूमाला त्रासून हजारों क्षत्रिय वीर आपल्या कुटुंबांसह देशांतरास गेले. त्यावेळीं चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंचीं वरीचशीं स्थायिक कुटुंबेहि या प्रसंगीं स्वदेशत्याग करून बाहेर पडलीं. त्यांपैकीं कित्येक नेपाळांत, कित्येक काश्मिरांत आणि सुमारे ८० कुटुंबे तालभोपाळ येथें येऊन राहिलीं. या वेळीं तेथें जुनाट यावनी सत्ता होती. तेथील अधिकारी यवन खरे, परंतु हिंदु लोकांवर त्यांची दयार्द्रदृष्टी होती. त्या ठिकाणच्या राजकारणी लोकांच्या सल्लामसलतीनें हीं ऐशीं कुटुंबे तेथें नस्ती करून राहिलीं. ही मंडळी राजकारणांत व बुद्धिमत्तंत चांगली तरवेज आढळल्यामुळे या ठिकाणीं त्यांना लवकरच उत्तम प्रकारचा राजाश्रय

* इतिहासकारांनीं दिलेला हा काळ वादग्रस्त आहे. आद्यशंकराचार्यांपासूनचे दहावे आचार्य विद्याशंकर भारती यांनीं या ग्रामण्यांचें निराकरण केलेलें आहे. आद्य आचार्यांचा निर्याणकाळ अद्भुत निश्चित झालेला नाहीं. त्यांच्या उपलब्ध कुंडलीवरून तो शा. श. पूर्वी ९९१ वर्षे ठरतो. प्रत्येक परंपरेची कालपर्यादा अजमासे २० वर्षे घरल्यास विद्याशंकर भारतीचा काळ शा. श. पूर्वी ६३१ वर्षे येतो. ह्मणून बखरकारांचा वरील काळ आम्ही कायम ठेविला आहे. कोणी ज्ञात्यानें या काळाचा निश्चित उलगडा केल्यास त्याचा आम्ही साभार स्वीकार करूं.

मिळाला; आणि महापद्मानंदाच्या जुलमांची स्मृति हळुहळू या नवीन राजाश्रयाच्या पडद्यांमार्गे अंधुक अंधुक होत गेल्यामुळे या मंडळीने तालभोपालास 'कायमखीव' वस्ती केली. परंतु किती झाले तरी गत स्वातंत्र्याचे राजकीय वैभव आणि दर्जा यांचे स्मरण या नवीन पुखावह परंतु परतंत्र स्थित्यंतरांतसुद्धा त्यांच्या मनोवृत्ति अस्वस्थ केल्याशिवाय राहिले नाही. गत वैभव पुनश्च कसे प्राप्त होईल ही त्यांची इच्छा केव्हांहि नष्ट झाली नव्हती आणि त्या दिशेने त्यांचे प्रयत्न सतत चालू होते. "ठाकरे" या उपनांवाच्या कोणी एका चां. का. प्रभू वीराने चित्तोडाजवळ एक लहानसे संस्थानही स्थापन केले. यवनी राजकर्त्यांचा लोभ संपादन करून कोणी जहागीरदार झाले, कोणी सरदार झाले, तर कोणाला लेखनवृत्तीवरच निर्वाह करावा लागला. त्यावेळी बलदेवजी प्रभु व हरिलालजी प्रभु हे दोन गृहस्थ मोठे प्रसिद्ध असून या जातीचे पुढारी होते. राजदरवारांत त्यांचे वजन व मानमरातब मोठा होता. तथापि गतवैभवाच्या तोडीचे याहिपेक्षा उच्च असे राजकीय क्षेत्रांतील स्थान पुनरपि आपणांस प्राप्त व्हावे, याकरिता त्या देवभोळ्यांनी आपल्या कुलगुरुंच्या हस्ते एक अनुष्ठान करण्यास सुरवात केली.

यावेळी कोणी एक संन्याशी बुवा तेथील कारभाऱ्यांजवळ दानाध्यक्ष होते. चां. का. प्रभू जातीचे पुढारी बलदेवजी व हरिलालजी अनुष्ठान करीत आहेत हे वर्तमान त्यांना समजले. अनुष्ठानाचा प्रयोग मैथिली होता, त्यामुळे विशेष कांक्षा घेण्यास कारण झाले. जारणमारणाच्या प्रयोगाप्रमाणेच हाही एक प्रयोग असेल असे वाटल्यामुळे म्हणा किंवा तशी मुद्दाम कल्पना केल्यामुळे म्हणा, त्या संन्याशाने या प्रकरणाचा फार बारकाईने तपास चालविला. परंतु हे प्रकरण काय आहे याचा स्पष्ट व प्रत्यक्ष खुलासा खुद्द बलदेवजी किंवा हरिलालजी यांस भेटून करून घेण्याचा मनाचा मोकळेपणा किंवा धैर्य संन्याशीबुवाने किंवा कोणीहि दाखविले नाही. चां. का. प्रभू जातीचे पूर्वापार कुलगुरु रामनाथ नांवाचे मैथिली ब्राह्मण होते. ते तालभोपालच्या ८० कुटुंबांची सर्व वैदिक कर्मे चालवीत असत. ते अनुष्ठान चालवीत असतांना या संन्याशी बुवांनी व त्यांच्या

इतर हस्तकांनी "यवनराजा तुम्हांस धरून नेणार आहे" अशी भीती घातल्यामुळे अनुष्ठानाचे कार्य अर्धेच टाकून गुरुजीवांचा आपल्या हातांमधील गांवीं निघून गेले व अनुष्ठानास बसलेले इतर ब्राह्मणही पळून गेले. मात्र जातांना रामनाथ गुरुजींनी आपली पुरोहित-वृत्ति व अनुष्ठान अमल्य तीन शिष्यांकडे सोपविले. त्यांत रामनारायण हा शिष्य मोठा विद्वान् असून अनुष्ठान-प्रयोगांतहि मोठा हुपार होता व त्याचा प्रभुज्ञातीवर लोभही होता. मध्यंतरी संन्याशीबुवांनी कारभाऱ्यांमार्फत यवनराजास कळविले की राज्याच्या अभिलाषांनी बलदेवजी व हरिलालजी यांनी अनुष्ठान करण्यास सुरवात केली असून स्वामीस अपाय करण्याचा त्यांचा उद्देश आहे. संन्याशी कधि खोटे बोलतो ? झाले. यवनाधिपतीने रामनारायणादि तीनही ब्राह्मण शिष्यांस ठार मारून टाकण्याचा हुकूम फर्माविला. ही गोष्ट रामनारायणास समजतांच त्याने शिखासूत्रांचा त्याग करून संन्यास घेतला व 'चंद्रेश्वर स्वामी' हे नांव धारण केले. तेव्हां यवनेश्वराने हुकूम रद्द केला. शेवट बलदेवजी व हरीलालजी हे यवनाधिपास जाऊन भेटले आणि त्याची नीट समजूत करून सांगितले की, "हें अनुष्ठान यजमानांच्याच कल्याणाकरितां आम्हीं करित आहोंत." भोपालेश्वराने पुष्कळच बारीकईने तपास करून पाहिले, परंतु बलदेवजी व हरिलालजी या उभयतांचेच म्हणणे शेवटीं खरे ठरले आणि संन्याशी बुवांची लुडबुड उघडकीस आली. यवनाधिपाने बलदेवजीला "अनुष्ठान अव्याहत चालवावे" असा हुकूम सोडला. रामनारायण यांनी आधींच संन्यास घेतल्यामुळे त्याच्या शिष्य-वर्गाने अनुष्ठानाची समाप्ती यथासांग केली.

बलदेवजी प्रभृतींना हाणून पाडण्याच्या कारस्थानांत स्वतःच पालथे पडण्याचा उलटा प्रसंग आल्यामुळे, संन्याशीबुवांच्या मनाला मोठाच धोळा पडला. दिवसेंदिवस बलदेवजी व हरिलालजी यांचे वजन दरबारांत फारच वाढू लागले व ते मोठ्या हुद्यावरहि चढले त्यांच्यापुढे कोणाचेच तेज पडेनासे होऊन भोपालेश्वर यवनराजा त्यांच्या सर्वस्वीं अंकित झाला. सर्व बाजूंनी हताश झाल्यावर सरतेशेवटीं, भटा तुझे वर्म काय तर सुतांचे जानवे, या न्यायाची कांस धरून संन्याशीबुवांनी चां. का.

प्रभूवर ग्रामण्य उभे केलें, हेंच पहिलें ग्रामण्य होय. राजकीय क्षेत्रांतील स्पर्धेमध्ये प्रतिपक्षाचा पाडाव करण्याच्या कार्मीं स्वतःची कर्तवगारी व बुद्धिमत्ता कुचकांमाची ठरल्यावर निदानीचा उपाय म्हणजे धर्मिक हस्तचः प्रश्न उशा करून कायस्थ प्रभूंचा सामाजिक दर्जा कमी प्रतीचा ठरविण्यांत बुद्धीसर्वस्व खर्च करण्याच्या (म्हणजेच ग्रामण्य उभारण्याच्या) कल्पनेचा अग्रमान या संन्याशीब्रुवांचा आहे. हें ग्रामण्य शालिवाहन शकापूर्वी ६७९ या वर्षीं सुरुं झालें व तें सुमारे १५ वर्षे चाललें होतें. चां. का. प्रभु व त्यांचे पुढारी बलदेवजी व हरिलालजी हे खरे क्षत्रिय नव्हत व त्यामुळें त्यांना वेदोक्त कर्मे करण्याचा अधिकार नाहीं असा आरोप करून, प्रभु ज्ञातीची धर्मकृत्ये वैदिकमंत्रानें चालविणाऱ्या रामनारायणाच्या तीन ब्राह्मण शिष्यांस त्या संन्याशीब्रुवांनीं बहिष्कृत केले. याचा निकाल लावून घेण्यासाठीं बलदेवजी व हरिलालजी हे काशीस गेले. तेथें यावेळीं श्री विद्याशंकरभारती शंकराचार्यस्वामी यांचा मुक्काम होता. त्यांची खात्री करून देऊन त्यांना घेऊनच दोघे तालभोपाळास परत आले. शालिवाहन शकापूर्वी ६५६ व्या वर्षीं श्रीमत्शंकराचार्य श्री विद्याशंकरभारती हे तालभोपाळास आले.

रामनारायणाचे तीन शिष्य अपंक्त पडतांच त्यांनींही मोठी खटपट चालविली होती. श्रीशंकराचार्यांची स्वारी येतांच त्यांनीं मोठी सभा भरविली. या सभेंत पुष्कळच भवति न भवति झाली ; परंतु दानाध्यक्ष संन्याशीब्रुवा यांचा दुराग्रह कांहीं केल्या सुटेनां. श्रीमज्जगद्गुरुंनीं पुष्कळच समजूत घातली, पण ब्रुवा एकेनात. तेव्हां त्या तीन अपंक्त शिष्यांस आपल्या बरोबर पंक्तीस भोजनास घेऊन स्वामींनीं वाद मिटविला. खुद्द जगद्गुरुंनींच त्यांना आपल्या पंक्तीला घेऊन भोजन केलें तेव्हां सगळा बखेडा आपोभापच मिटला गेला. याप्रमाणें या पहिल्या ग्रामण्याचा शेवट झाला.

ग्रामण्य दुसरें.

जोगाईचे आंब्याचें ग्रामण्य. (शके १३९१ इ. स. १४६९).

जोगाईचे आंबे उर्फ आंबेजोगाई हें गांव निजामसरकारच्या राज्यांत औरंगाबाद प्रांतांत परभणी परगण्यांत गोदावरी नदीच्या कांठीं आहे. मुसलमानांत यास “ मोमीनाबाद ” असें नांव होतें. यावेळीं हसन गंगूच्या बाह्यमुनी वंशांतिल दुसरा सुलतान महमंदशहा (सन १४६३-८२) हा राज्यावर होता. महमंद गवान या नावांचा त्याचा वजीर मोठा कर्तबगार माणूस होता. यावेळीं —

अष्ट दिशा व्यापून पृथ्वीवर यवनच जाहले. त्याजवर मंडणमिश्र यांणी जैनमत स्थापून सर्व याती कर्मभ्रष्ट केल्या. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र याती उपयाती योत वर्णावर्णाची रीत राहिली नाहीं. यवनांची सद्दी चालल्यावर तीन चारशें वर्षे अजमास भ्रष्टाकार जाहला. किंचित् आपले धर्म चालले. नंतर श्रीशंकरावतार शंकराचार्य प्रगट होऊन जैनमत खंडण केलें. व मंडणमिश्राशीं वाद घालून त्यास जिंकोन धर्मस्थापना केली. तेव्हां ब्राह्मण इत्यादि याती आपलाले पूर्वधर्म शास्त्रयुक्त चालवूं लागले. तेव्हां चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु आपल्या धर्म चालत होते. ते समयीं कोणी शास्त्रविहीन आप्रही ब्राह्मणांनीं द्वेष वाढवून चांद्रसेनीय कायस्थांस वेदाधिकार नाहीं, ह्यणोन कर्ममार्गांस अडयळें केले. सावित्रीपासोन मंडण-गडपर्यंत तट घालोन खटले करूं लागले. तेव्हां कोंकणप्रांतीं हरी घोळकर* प्रभु प्रमुख व आणखी प्रभुगृहस्थ व ब्राह्मण मिळोन भांडत मोगलाई अमलदार याजवळ गेले, तो यवन अधिकारी होता. तो बोलला जे, तुमचे शास्त्रप्रकरणांत आम्हांस माहितगारी नाहीं. तुमचें हिंदूचें क्षेत्र श्री वाराणसी. तेथे जाऊन निश्चय करून आणाल त्याप्रमाणें आम्ही चालवूं. त्याजवरून कांहीं ब्राह्मण व प्रभु मंडळी श्री वाराणशी क्षेत्रास जाऊन क्षेत्रस्थानीं मोठेमोठे पंडित शास्त्री ब्राह्मण विद्वान महासमर्थ यांप्रति प्रार्थना केली आणि आपलां रीतीनें ग्रंथ समजाऊन

* इतिहासप्रसिद्ध बाळ्याजी आवजी चिटणीस [निसवत उत्रपति शिवाजीमहाराज] यांचे हे पूर्वज होत.

वर्तमान सांगितले. तेव्हां श्रीपाद गुरु गोविंदभट्ट महाविद्यावंत होते, त्यांणी वाराणशींत मणिमुक्त मंडपीं समस्त पंडित मंडळी मिळवून सभा केली. शास्त्रमते वादप्रतिवाद भवति न भवति होतां, प्रभु हे चांद्रसेनीय कायस्थ क्षत्रियवंश खरे. याती शुद्ध यांस त्रिविध कर्मे षोडश संस्कार वेदाधिकार अर्हेत. असा शास्त्राधार स्थापून सर्व ब्राह्मणांची समजूत जाहली. नंतर ब्राह्मण कर्ममार्ग चालवणे यास मान्य जाहले, तेव्हां सर्व शास्त्रांची व पुराणांतरींची मते पाहून “ गोविंदभट्टी ” ग्रंथ करून दिलहा. नंतर ते संन्याशी जाहले. गोविंदभट्टीमध्ये तीन कर्मे, चौल उपनयन समावर्तन इत्यादि षोडश संस्कार चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु यांसां वेदाधिकार गायत्रीचा उपदेश करावा, असें आहे. महारुद्रादि अनुष्ठानें ब्राह्मणद्वारा करावीं. वैदिकमंत्रें नानाशांति, होम हवनें, विधियुक्त श्राद्धपर्क्षां चरुपिंड-प्रदानें इत्यादि करावीं. असें चांद्रसेनीय प्रभूस पहिले धर्म चालवून दिले. त्यांत कांहीं आक्षेप न घेतां चालवावे. असें सर्व ब्राह्मणांस सांगितले व प्रभुमंडूळीस सांगितले जे, तुम्हांस शास्त्रमते वेदकर्मांस व षोडश संस्कारांस अधिकार आहे. त्याअन्वये प्रस्तुत गोविंदभट्टी* हा ग्रंथ करून दिलहा आहे. तरी रेणुका माहात्म्यांतील व्यासोक्ति श्लोकः—

सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्चने ।

देवविप्रपितृणां वै अतिथीनां च पूजकाः ॥ १ ॥

यज्ञदानतपःशीला व्रततीर्थरताः सदा ।

गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतो जातकर्म च ॥ २ ॥

येणेंप्रमाणें संस्कार व यजन अध्ययन व दान एकूण तीन कर्मे करावयास अधिकार शास्त्रमते सांगोन आचरण करावें व करवावें असें ब्राह्मणांस सांगोन खटला मोडिला. तेसमयीं प्रभुमंडळी यांणी गुरुदक्षणा आपले ज्ञातीचें गुरुत्व दिले. नंतर ते संन्याशी जाहले. त्यांचे शिष्ये तीघेजणू होते. ते असामीः—

* गोविंदभट्टीस “ कायस्थपद्धति ” असें नांव आहे. या ग्रंथांत कित्येक लबाड व कुमांडी ब्राह्मणांनीं अलीकडे फेरफार व गुसडाघुसड केली असल्याचें समजतें.

१ महावलेश्वर करवे, १ वटेश्वरभट्ट, १ दिनकरभट्ट टकले. एकूण तीन ब्राह्मण देशस्थ त्यांजपाशीं शिष्यत्व करून होते. ते सर्वत्र प्रभु मंडळीस गुरु, आपली प्रतिमा करून देऊन सदहूंप्रमाणें तीन कर्में व षोडश संस्कार वेदोक्त हंत्रें चालवावयास सांगोन गोविंदभट्टी ग्रंथ समागमें देऊन वाराणशीहून दक्षिणेस, प्रभुमंडळी व ब्राह्मण समुदाय गेले होते त्यांचा खानगा जाहली. त्यासीं अजमासें वर्षे आठ साडेआठशें* जाहलीं ते दक्षिणेस आले. यावर जागजागचे अमलदारांस व ब्राह्मणांस हें वर्तमान सांगितलें. तेव्हां त्याणीं सर्व ब्राह्मणांस सांगितलें जे, वाराणशीहून निश्चय होऊन आला त्याप्रमाणें प्रभु चांद्रसेनीय यांचे धर्म संस्कार चालविणें त्याजवरून गोविंदभट्टीचे अन्वये चालवूं लागले. याप्रमाणें हें दुसरें ग्रामण्य निकालांत आलें.†

ग्रामण्य तिसरें.

जुन्नर किंवा विजापुरचें ग्रामण्य (शके १५८५ सन १६६३).‡

या ग्रामण्याचें नक्की साल उपलब्ध नाही. रा. रामराव नारायण प्रधान यांच्या मतें “हें जें विजापुरचें ग्रामण्य म्हणवितें तें असावें.” याची कांहींच

* चा. का. प्रभुंच्या इ. साधनें यांत प्रसिद्ध झालेल्या “कायस्थ प्रभुंची बखर” यांतून वरील उतारा घेतला आहे. ही बखर शके १७१७ सन १७९५ त लिहिलेल्या अस्सल पत्राच्या आधारेणें लिहिलेली आहे.

† (१) “पूर्वी ग्रामण्य शके १३९१ सालीं झालें. त्या समई टकले यांनीं निराकरण केलें. जोगाईच्या आंब्याचे ठिकाणीं.”

प्रभुकुलदीपिका, पृ. १५२.

(२) “पूर्वी ग्रामण्य जोगाईचे आंब्यास जालें, शके १३९१ ते समई निळकंठ गुरु गोसावी यांनीं काशीस जाऊन शंकराचार्य आणून समाधान केलें”

रा. राजवाडे कृत म. इ. सा. खंड ६ लेखांक ४४४.

‡ ग्रामण्याच्या कोणत्याच यादींत या ग्रामण्याचें साल दिलें नाहीं. शके १७१७ न लिहिलेल्या बखरींत “अजमासें १३२ वर्षे झालीं” असें स्पष्ट लिहिलें आहे. शिवाय कमळाकर भट्ट हे गागाभट्टाचे बंधु असून सन १६६८ त हयात होते. त्यावरून या ग्रामण्याचें साल शके १५८५ सन १६६३ असावें असें वाटनें व म्हणूनच तें वर दिलें आहे.

हकिकत उपलब्ध नाही. कायस्थ प्रभूंच्या बखरींत जुन्नरच्या ज्या ग्राम
ग्याचा उल्लेख केला आहे त्यावरून पाहतां जुन्नरचें ग्रामण्य तेंच विजापुरचें
ग्रामण्य असावें असें वाटतें. या ग्रामण्याबद्दल प्रभुकुलदीपिकाकार
म्हणतात “ नुलकर काशीस जाऊन निराकरण करून शंकराचार्यांचीं पत्रें
वेऊन आले.” बखरींत हकिकत आहे तीं अशीं:—

अविंधराज्य यामुळे सर्व जातीचे मलिन आचार. ब्राह्मण यातीत भक्षाभक्ष
करण्यांत विधिनिषेध मानीत ना, तेव्हां कोणी भटोवादीक्षित वाराणशी क्षेत्रां
गेले. तेथें शास्त्रविचार पाहतां कलियुगीं यज्ञाशिवाय हीन कर्म मांसभक्षण
नसावे. असें पाहून दक्षिणदेशीं ब्राह्मणांस असें सांगून वर्तवूं लागले. त्यापासून
दक्षिणदेशींचें ब्राह्मण नर्मदे अलिकडील चालवूं लागले. नर्मदा उत्तरतीरीचे
ब्राह्मण ऐकेनात. ते अद्यापि सामवेदाध्ययन व व्याकरण शास्त्राध्ययन मांसाहार
करितात. दक्षिणेंत भटोवा दीक्षितांनीं आचार करविला त्यापासून शुद्ध आचरणें
चालवूं लागले. त्यास चारशें वर्षे अजमासें जाहलीं. त्या अज्वये प्रभुमंडळीही
आचरावयास लागली. मध्यें जुन्नरप्रांती कोणी ब्राह्मणांनीं ग्रामण्य केलें. तेव्हां
प्रतिष्ठितांनीं आणि क्षेत्रस्थ पंडित शास्त्री यांहीं शास्त्रविचार पाहून मौंजीबंध-
नादि संस्कार प्रभुमंडळी चांद्रसेनीय कायस्थांस आहेत, असें बालबोध शास्त्रोक्त
पत्र लिहून शक व संवत्सर मित्ती घालून जुन्नरकर जोशी यांस पाठविलें. त्याप्रमाणें
तेथें संस्कार कर्म चाललीं. त्यास वर्षे अजमासें १३२ जाहलीं.† त्याच कारकिर्दीत
कमळाकरभट्टजी हाणीं काशीमध्ये शूद्रकमळाकर ग्रंथ, सर्व पुराण
शास्त्रांतील सम्मतें पाहून केला. त्यांत चांद्रसेनीय कायस्थ क्षत्रिय प्रभु यांची
उत्पत्ति लिहिली आहे.

* प्रभुकुलदीपिका पृ. १५३

“ दुसरें ग्रामण्य कोंकणांत जालें. ते समयीं काशीस जाऊन पत्रें आपून निराकरण
जालें, शक - ”

रा. राजवाडे कृत म. इ. साधनें, खंड ६, लेखांक ४४४.

† शके १७१७ पूर्वी चारशें वर्षे म्हणजे शके १३१७.

‡ शके १७१७ पूर्वी १३२ वर्षे म्हणजे शके १५८५.

कै. ना. न्यायमूर्ती का. त्रि. तैलंग, हे “ मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष ”
(.पृ० १६०) येथे ह्यणतातः—

— काशी प्रभुंची बखर वाचली ह्यणजे असे सिद्ध होते कीं वेळोवेळीं विजापूर येथील मुसलमानी राजांच्या हिंदुप्रजेमध्ये तंटे होत; तेव्हां त्यांचा निकाल करण्याकरितां राजांची मदत ते लोक घेत असत. उदाहरणार्थ, कोंकणामध्ये ब्राह्मण व प्रभु यांचा तंटा लागला तेव्हां दोन्ही बाजूंचे लोक विजापूर येथील मुसलमान सुभेदाराकडे दाद मागण्याकरितां गेले, तेव्हां तो म्हणाला ‘ आपण मुसलमान आहो तुमच्या शास्त्रांचे आम्हांस विलकूल ज्ञान नाही; उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे, तुम्ही आपले मुख्य पवित्र स्थान जे काशी क्षेत्र तेथे जावे, व तेथील पंडितांकडून आपल्या तंट्याचा निकाल करून घ्यावा. निकाल अमलांत आणणे आपले काम. तें आपण करूं ’ असे त्याने वचन दिलें. बखरीत पुढे असा मजबूर आहे की, दोन्ही बाजूंचे लोक खरोखरच काशीस गेले. तेथे पंडितांची मोठी सभा भरविली व पुष्कळ वादविवाद होऊन अखेरीस असा निर्णय झाला की प्रभूलोक मूळचे अस्सल क्षत्रिय आहेत, वेदांत सांगितलेलीं कर्मे करण्याचा त्यांना अधिकार आहे व गायत्री मंत्र ह्यणण्यासही ते अधिकृत आहेत. तेव्हां ब्राह्मणांचे समाधान झाले व नेहमीप्रमाणे प्रभुलोकांकरितां वेदकर्मे करण्याचे त्यांनी कबूल केले. याप्रमाणे सर्व व्यवस्था चालली. ” अशा रीतीने हे तिसरे आमण्य समाप्त झाले.

ग्रामण्य चौथे.

रायगडचे ग्रामण्य (शके १५९१, सन १६६९).

शिवाजी महाराजांनी मन्हाठी स्वराज्याचे कंकण हातांत बांधून अत्यंत अल्पावकाशांत दख्खनमधून मुसलमानी सत्तेचे उच्चाटन करून स्वराज्याच्या जरीपटक्याबरोबरच स्वधर्माचा झेंडा उच्च फडकावला. या इतिहासप्रसिद्ध

राष्ट्रीय कामगिरींत साह्य करणारीं जीं जीं प्रमुख कर्तृत्ववान् माणसें यदृच्छेनें शिवाजीला लाभली त्यांत बाळाजी भावजी चित्रे चिटणीस हे अग्रगण्य होत. बाळाजीच्या अचाट बुद्धिमत्तेच्या तोडीचा पुरुष फक्त तोच. त्याचा पराक्रम जितका व्यापक तितकी त्याची स्वामीभक्तीहि अभंग होती. मराठे राज्यकर्त्यांच्या व लेशव्यांच्या अमदानींत स्वपराक्रमानें उदयास आलेलीं सगळ्या महाराष्ट्रांत जितकीं घराणीं आहेत, त्या सर्वांत चिटणीसांच्या घराण्याचा स्वामीभक्तीमध्ये पहिला नंबर आहे. या घराण्यांतील प्रत्येक पुरुषानें— प्रसंगोपात् स्त्रियांनीं सुद्धां— आपल्या स्वामीभक्तीची कमाल करून शेवटपर्यंत मराठी राज्याची मोठ्या इमानदारीनें सेवा केली. पिढ्यान्पिढ्या एकसारखें स्वामीसेवेचें व्रत एकनिष्ठेनें पाळणारे एकादें घराणें महाराष्ट्राच्या किंवा हिंदुस्थानच्याच काय, पण जगाच्या इतिहासांत तरी असें सांपडेल किंवा नाहीं याची शंका आहे. निष्कपट स्वामीभक्ती, कडकडीत निस्पृहता, अचाट बुद्धिमत्ता, टापटिपीचा कारकुनी वाणा आणि विनचूक धोरणी दृष्टी या विशेष गुणांच्या योगानें शिवाजीमहाराजांना बाळाजी इतका प्रिय झाला होता कीं “बाळाजी माझा प्राण” असें त्यांनीं वारंवार म्हणावें. बाळाजीच्या सल्लामसलतीवाचून महाराजांचें कोणतेंही राजकारण होत नसे. मूर्ती दोन पण कृती एक; आचार विचार एक; याप्रमाणें महाराज व बाळाजी यांची जोडी यदृच्छेनें एके ठिकाणीं मिळाली व तिनें आपल्या संयुक्त कर्तवगारीनें सर्व हिंदुस्थान हालवून सोडलें. बाळाजीच्या सल्ल्यावांचून राज्यांत पानही हालेना. दरबारांत बाळाजीचें वजन व वचक फार वाढला. बाळाजीपुढें अष्टप्रधान व सरदार इत्यादिकांचें तेज मुळींच पडेना! बाळाजीच्या बुद्धिमत्तेपुढें वेळोवेळीं सर्वांना खालीं मान घालावी लागे. अशा प्रकारें वारंवार तेजोभंग होऊं लागल्यामुळें पेशवे वगैरे ब्राह्मण सरदारांच्या मनांत बाळाजीबद्दल वैपम्य उत्पन्न झालें व ते आंतून त्याचा द्वेष करूं लागले. परंतु महाराजांची बाळाजीवर विशेष कृपा असल्यामुळें व ते त्याच्या संरक्षणास सदैव तत्पर असल्यामुळें बाळाजीचा एक केंसही वांकडा करण्याचें धैर्य कोणास होईना! एकदां तर बाळाजीला विषप्रयोगहि करण्याचा प्रयत्न या मत्सरी दरबारी मंडळीनें केला. परंतु

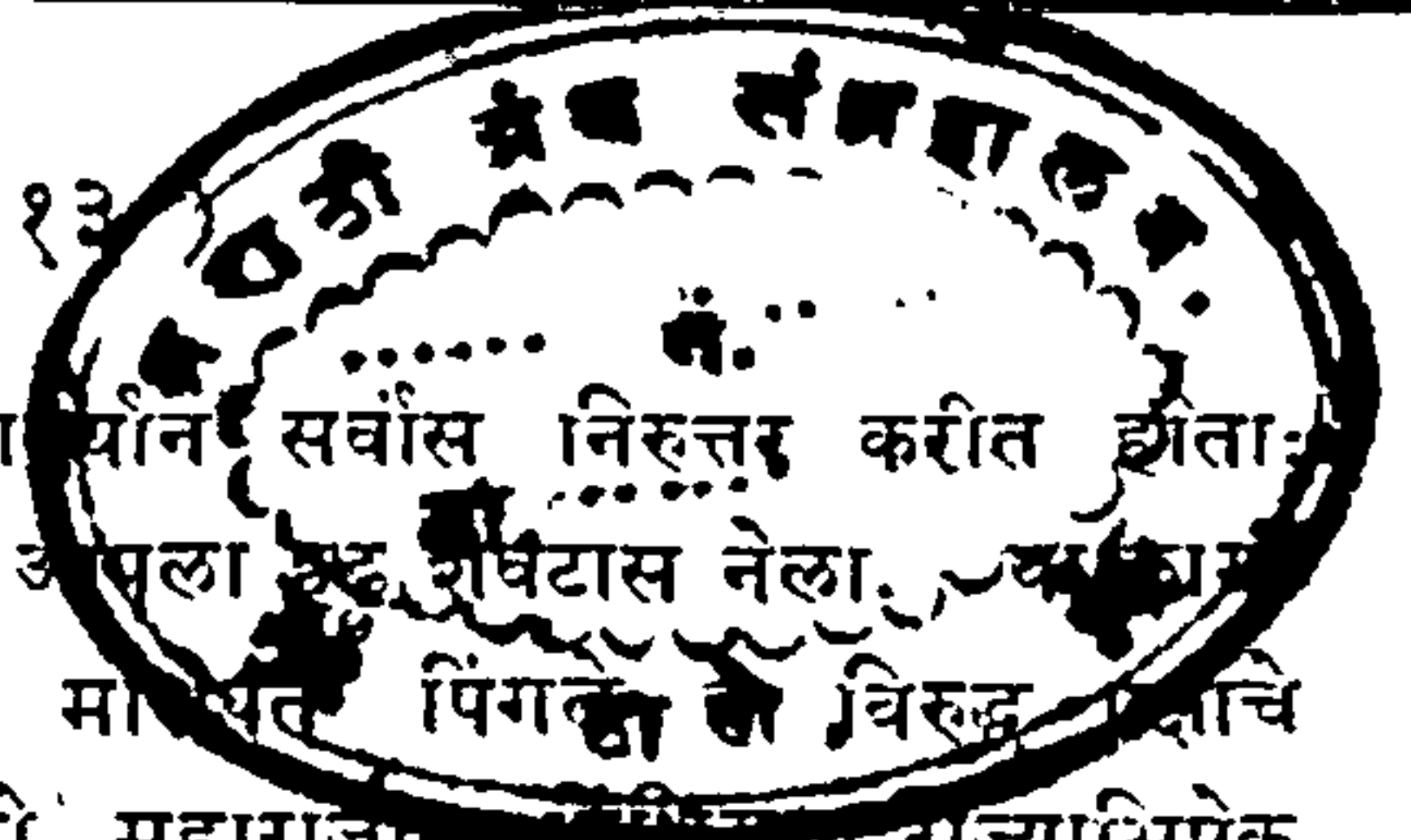
बाळाजीच्या धूर्ततेनें व महाराजांच्या दक्षतेनें तो दुष्ट बेत सिद्धीस गेला नाहीं. अशा प्रकारें बाळाजी व दरवारी मंडळी यांचा द्वेष दिवसानुदिवस वाढत गेला. या संबंधानें रा. व. बा. आ. गुप्ते यांनीं चां. का. प्रभूंच्या इतिहासाचे साधनें नामक मासिकांतील “ग्रामण्याच्या हकिक्ती” त उल्लेख केला आहे तो असाः—

बाळाजी आवजी चिटणीस चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु यांजवर महाराजांचा पूर्ण लोभ, व यांचें निष्ठेनें वागणें होतें, व राज्यकारणाचे व राज्य साधण्याचे प्रसंग हरवत चालू होते. तेव्हां राज्यकारणां लिहिणें चिटणीसी, त्यांत विश्वासू, कल्पक, कर्तेपणा व स्वामिलोभ यामुळें सर्व राज्यकारण संस्थानिकांकडील बोज ठेवून सर्वाध्यक्षपणें वागूं लागले. यामुळें पेशवे यांचें वागणें तेज कमतर सहजां जाहलें. चिटणीसीस कारभार, गुप्तपणा व एकांत सहजां येतो; तो होऊं लागल्यामुळें पेशवे व कारभारी मंडळ यांस वैषम्य वाटून द्वेषास प्रवर्तक झाले. परंतु, कारभारांत वगैरे अकलेनें चिटणीस यांस माजी करावें ही आक्रमणशक्ति नाहीं. खावंद सूझ जबरदस्त यामुळें न चाले.

याच सुमारास दुसरी एक अशीच महत्वाची परंतु विपादकारक गोष्ट घडून येत होती. आणि बाळाजीसारखा तडफदार दृढनिश्चयी माणूस जर त्यांत मन न घालता तर मराठी राज्यसंस्थापना ही गोष्टच स्वप्नवत् झाली असती. शिवाजीमहाराजांचे वडील शहाजी हे एक त्या काळचे मोठे मातबर उमराव होते व त्यांना विजापूरच्या सुलतानाकडून राजा हा किताब मिळाला होता; इतकेंच नव्हे तर शहाजीराजे त्या वेळचे “किंग-मेकर” च होते, असा सर्व स्वदेशी विदेशी इतिहासकारांचा एकमताचा अनुवाद आहे. शिवाजीमहाराज स्वराज्यसंस्थापनेचा उद्योग करीत होते हें खरें, पण त्यांचें कूळ म्हणजे केवळ एका बड्या सरदाराचें असून त्याच्या तोंडाचीं दुसरींहि पुष्कळ मराठ्यांचीं घराणीं त्यावेळीं अस्तित्वांत होती. त्यांपैकी ज्या कांहीं थोड्या मराठे सरदारांनीं शिवाजीस साहाय्य केलें होतें ते त्यास आपला पुढारी मानीत होते आणि राजकारणप्रसंगीं जेव्हां तो उच्चासनावर बसे तेव्हां ते त्याला मुजरेही करीत. परंतु शिवाजीच्या कर्तवगारीची किंवा तिच्या ऐतिहासिक महत्वाची खरीखुरी जाणीव त्यांना

न झाल्यामुळे, केवळ वजनदार सरदारांचीच्या समानतुल्य भावनेमुळे, शिवाजीपुढे वांकून मुजरे करण्याच्या कार्यां त्यांची संकोचवृत्ति वारंवार आडवेजु लागली, त्यांची शुद्धमने दिवसेंदिवस गढूळ होत चालली आणि कित्येकीं तर शिवाजीच्या दरबारास हजर राहण्याची टाळाटाळ चालविली. कूरदर्शी शिवाजीमहाराज व तीव्रबुद्धी बाळाजी यांनी ही गोष्ट प्रथमपासूनच ताडली होती व या गोष्टीला काय उपाय करावा याबद्दल उभयतांच्या गुप्त मसलतीही चालल्या होत्या. त्यांत बाळाजीने महाराजांस असें समजाविलें कीं, “ पायाशुद्ध* राजगादीची स्थापना करून मर्यादाभिपेकाने महाराज हे पद आपण प्राप्त करून घेतल्याशिवाय या लोकांचीं तोंडे बंद व्हावयाचीं नाहींत.” बाळाजीचें म्हणणें सप्रमाण, अर्थात् तें महाराजांस तेव्हांच पटलें आणि त्यांच्याच अनुमतीने बाळाजीने हा प्रश्न दरबारांत उघडउघड काढून त्यावर चर्चा केली. त्यावेळीं क्षत्रियाशिवाय इतरांस राज्याधिकाराचा हक्क नाहीं, असें म्हणून पेशवे पंडितराव वगैरे ब्राह्मणांनीं व मराठे सरदारांनीं त्याचा निषेध केला. शिवाजी महाराज शूद्र असतां त्यांस राज्याभिषेक करणें म्हणजे धर्मच बुडविणें होय, असें निक्षून सांगून त्यांनीं बाळाजीचें म्हणणें अगदींच फेटाळून लाविलें आणि धर्माच्या पोकळ सबबीखालीं आपल्या अंतःकरणाचा पोकळपणाहि व्यक्त

* ऑन० किंकेड साहेब आपल्या अभिनव इंग्रजी “ महाराष्ट्राचा इतिहास ” पृ० २४४ वर येणेंप्रमाणें स्पष्ट खुलासा करतात:—“ For although the high-spirited Deccan nobles gladly followed Shivaji in the field, they were unwilling in private life to concede to him any precedence. And at state dinners they resented that a Bhesle should sit on a seat raised above those assigned to Mohites, and Nimbalkars, Savants and Ghorpades. He spoke of the matter to his secretary, Balaji Abji Chitnis, and the latter urged him to take the royal crown from the hands, not of a Moghal emperor, but of a Benaras priest. The King consulted his mother Jijabai, the saintly Ramdas and his favourite goddess Bhavani and found them all favourable to his secretary's suggestion.”

केला. बाळाजी आपल्या बुद्धिचा यानि सर्वास निरुत्तर करित होता. परंतु शेवटीं ब्राह्मणांनीं हेका धरून आपला बुद्धि शिष्टास नेला. महाराजांचे मुख्य प्रधान पेशवे मान्यते पिंगळे हे विरुद्ध पक्षाचे अध्वर्यू होते. काय वोटेल तें होवो, महाराजांस विरुद्ध राज्याभिषेक करवीनच असा आपला दृढनिश्चय बाळाजीनें तर स्पष्ट बोलून दाखविला. तेव्हां पूर्वीच्या मत्सरांत अधिकच भर पडली व द्वेषाग्नीच्या ज्वाला भडकूं लागण्याचीं स्पष्ट चिन्हे दिसूं लागलीं. निश्चयी बाळाजी म्हटल्या- प्रमाणें कैऱ्यावांचून राहणार नाहीं हें मात्र त्याचे प्रतिस्पर्धी जाणून होते.

राजकीय वातावरणांत होत असलेल्या फेरफारांच्या योगानें ज्या मोठ- मोठ्या भानगडी उत्पन्न होत त्यांत बाळाजीवर वर्चस्व करण्याची ताकद व धैर्य त्याच्या प्रतिस्पर्धींत नसल्यामुळे शिवाजी महाराजांच्या दरवारी मंड- लांत टुफळी पडली. एका बाजूला शिवाजी व बाळाजी आणि दुसऱ्या बाजूला प्रधानमंडळ व मराठे सरदार. उभयपक्षां स्पर्धा चाले पण बाळा- जींच्या प्रतिपक्षाचा द्वेष मात्र भयंकर वाढूं लागला. इतक्यांत बाळाजीनें स्वतःच्या मुलांच्या मुंजी करण्याचें ठरवून समारंभ सुरू केला.

तेव्हां ब्राह्मण्याचें बल काढून ग्रामण्य करण्यास प्रारंभ केला. बाळाजी चिटणीस यांचे पुत्र जेष्ठ आवजी बाबा म्हणोन होते, त्यांचा व्रतबंध करा- वयाचा त्या समयीं पिंगळे यांनीं ब्राह्मणांकडून कुचेष्टा करून बोलणें घातले जे, तुम्ही क्षत्रिय म्हणोन तीन कर्मे करीत आलां व करितां त्यास कळीत क्षत्रिय नाहींत. तेव्हां तुम्ही क्षत्रिय कोठीळ व ब्राह्मणही तुम्ही नव्हे त्या अर्थी मुंजी करूं नये. करूं देणार नाहीं. त्याजवरून चिटणीस यांनीं सांगून पाठविलें कीं, कारभारसंबंधीं द्वेष, त्यास कामानिमित्तें सरकार कल्याणाची चाकरी करून आम्हांस माजी करून हात दाखवावा. तें सोडून ब्राह्मण्यावर येऊन सांगून पाठवितां हें आश्चर्य आहे. पूर्वीपासून वेदोक्त तीन कर्मे आचरण करीत आलां आहों. व ब्राह्मण करीत आले. नवीन आहे असें नसतां कळीत क्षत्रिय नाहींत म्हणतां हें, रिकामे दांत खाऊन अवलक्षण देणें चांगलें दिसत नाही. वरकड मागें करीत आलां. पुढेंही होईल. तुम्हीच एक ब्राह्मणांत अध्वर्यू आ

तुमचेच हुकुमांत सारे ब्राह्मण आहेत वैसे नाही. बहुत थोर ब्राह्मण पुष्कळ आहेत. शास्त्रग्रंथ लटके होतोल वैसे घडणार नाही. लटिका कलह वाढवूं नये.

परंतु या उत्तराने पेशवा व त्यांचे पक्षपाती यांचा दुराग्रह सुटला नाही. बाळाजीने मुंजी थांबविल्या नाहीत, तेव्हां ब्राह्मणांनी हातघाईवर येऊन दंगा करण्यास सुरवात केली. रघुनाथपंत अमात्याने घटिका विच्छिन्न करून घंगाल उडवून टाकले. मोरोपंत पेशवे व बाळभट चितळे यांस बाळाजीने सांगितले की “तुम्ही महाराजांच्या पट्टाभिषेकाचा विषय चित्तांत धरून विक्षेप करीत आहांत त्याअर्थी मी अशी प्रतिज्ञा करितों की, प्रथमतः महाराजास राज्याभिषेक करवून नंतर माझ्या मुलांच्या मुंजी करीन.” मत्सराने फुरफुरलल्या या दांभिक धर्माभिमाना ब्राह्मणांची समजूत घालण्याचा आटोकाट यत्न करण्यांत आला, परंतु मत्सर दुराग्रह न सुटे तेव्हां त्या साली मुंजी तहकूब करून नंतर हे सर्व वृत्त महाराजांस श्रुत केले. व परस्परे ऐकण्यांतही सरकारांत आले. ‘तदनंतर एकदोन रोजी महाराजांनी चिटणीस यांस एकांती बोलावून आणून या गोष्टीची चर्चा भवति न भवति फार जाहली क्षत्रिय आहेत किंवा नाहीत हे दाखवावयाचे परंतु यास अनुकूल ब्राह्मण मंडळी होणार नाही. याकरितां तुम्हांसही अडवून बोलतात. वरकड त्यांचे कांहीं चालतच नाही. परंतु तुम्हीं आपले प्रकरण क्षेत्रांस पाठवून संमतें आणवावीं आणि कार्यसिद्धी करावी.

याप्रमाणें मुंजी तहकूब करून घडलेले वर्तमान बाळाजीने महाराजांस कळविले. बाळाजीची प्रतिज्ञा ऐकून महाराजांस मोठा संतोष वाटला. त्यांनी लागेल ती मदत देण्याचे बाळाजीला आश्वासन दिले. त्यानंतर महाराजांबरोबर गुप्त मसलत करून बाळाजीने काशीहून गागाभट्ट नामें महापंडित आणून त्याच्या हस्ते राज्याभिषेक करवावा असे ठरविले. तेव्हां महाराजांच्या अनुमतीने गागाभट्टास आणण्याकरितां त्याने केशवभट्ट पंडित, भालचंद्रभट्ट पुरोहित व सोमनाथभट्ट कात्रे या त्रिवर्गीस गागाभट्टास आणण्यास काशीस रवाना केले. या त्रिवर्ग भट्टांनी काशीस जाऊन महाराजांच्या पैशाचा मात्र फत्ता उडवला व गेले तसे हात हालवीत परत आले. येतांना ‘शिवाजी महाराजांस छत्र सिंहासनाचा

अधिकार नाही' अशा अर्थाने गागाभट्टाचे पत्र मात्र घेऊन आले. त्यावरून महाराजांसहि वाईट वाटले. आपला सर्व व्यूहचढांसकून गडतो त्या काय असे त्यांना वाटले. तेव्हां बाळाजीने महाराजांस समजाविले की, या पंडित व सर्वज्ञ ब्रह्मणविगाच्या ब्राह्मणांस आपल्या पूर्वजांविषयी असावी तितकी माहिती नसल्यामुळे त्यांना आपले प्रकरण गागाभट्टास नीट समजाविते आले नाही. तेव्हां पुन्हां दुसरा कोणी जाणुता माणूस पाठविला पाहिजे. आपल्या पदरच्या ब्राह्मणमंडळीने जाणूनबुजू हा खोडसाळ प्रकार केला असला पाहिजे हे महाराजास न समजण्याइतके ते दुधखुळे खास नव्हते. म्हणून त्यांनी निळो येसाजी प्रभू पारसनीस यांस पाठविण्याविषयी सांगितले. त्यावरून निळो येसाजी हे काशीस गेले, त्यांनी गागाभट्टांस सर्व मजकूर यथातथ्य समजावून सांगितला व शिवाजी राजे शुद्ध क्षत्रिय आहेत अशी त्यांची खात्री करून दिली. शिवाजी महाराजांची वंशावळ उदेपुराहून आणून, तेथील राजघराण्यांतीलच हे एक राजपुरुष आहेत असा पुरावा बाळाजीने आधीच आणवून निळो येसाजीजवळ दिला होता. त्यावरून खात्री होऊन गागाभट्टाजी रायगडास आले.

रायगडास आल्यावर गागाभट्टांनी आपल्या पूर्ण खात्रीकरिता पुन्हां चौकशी करून अनेक ग्रंथ पाहून शेवट असा निर्णय केला की 'शिवाजी महाराज हे शूद्र; त्यांना राज्यसिंहासनाचा अधिकार नाही.' येथेहि गागाभट्टाच्या कानांचा चांवा घेण्यास मत्सरी चिलटांनी संधि साधली नसेल असे म्हणवत नाही. आमच्याजवळ असलेल्या एका अप्रकाशित बखरीत म्हटले आहे :—

श्रीमन्नंदनवन गौरी त्रिकंठक वाराणसी क्षेत्रस्थ गागाभट्ट भटोजी दीक्षित वंशान्वय संजात, श्रीमन्ना सिंहासनाधीश्वर महाराजाधिराज श्रीमछोवाजी महाराज यांस पट्टाभिषेक करण्याकरिता श्री महाक्षेत्रीहून आणिले. ते समयी चांद्रसेनाय प्रभु कायस्थ यांचा सिंहासनाधिकार हे क्षत्रिय आसा निर्णय करून शूद्रास अधिकार नाही असे स्पष्ट नूतन गागाभट्टी म्हणोन ग्रंथ संपूर्ण शास्त्र पौराणांतर इतिहास वाच्ये आनकूल घेऊन केला. ते समयी मोरोपंत पेशवे व निळो सोनदेव मजमदार याणी

गागाभट्टास येकांतीं आपले घरीं नेऊन नानाप्रकारें समजाविलें कीं तुम्ही प्रभूचः अधिकार राज्याचा स्थापित केला. शूद्राधिकार नाही. तेव्हां यांचे कुळाचे ठाणीं कोणी उत्पन्न होईल, तो आमचा अधिकारी असाच निर्णय झाला. म्हणोन आपले स्वसामर्थ्ये राज्य करतील. सिंहासनाधीश्वर होतील. परंतु महाराजांनीं श्रम करून तुम्हांस आणले यांचा अधिकार तरी नाही. उगाच ईश्वर वरप्रसादेकरून भाग्यवान होऊन ऐश्वर्यवान जाल्यामुळे तुम्ही एखादा विचार काढून यास राज्याभिनिवेश कराल हाच विचार यांतील किंवा दुसरा प्रकार तो सांगावा.

शिवाजी महाराजांना राज्याभिषेक करण्याकरितां भीम शूद्र करून बाळाजीनें गागाभट्टास रायगडास आणलें तेव्हांच त्याचे प्रतिपक्षी चीत होऊन गेले. पुढें जेव्हां गागाभट्टानें राज्याभिषेकाचा अधिकार बाळाजीसच आहे, शिवाजीस किंवा इतर दुसऱ्या कोणासही नाही असें सांगितलें तेव्हां तर या ब्राह्मण मंडळीचा धीर अगदींच सुटला व त्यांनीं आपल्या पगड्या लागल्याच फिरविल्या. बाळाजीला राज्याभिषेक होण्यापेक्षां तो शूद्र (?) शिवाजीस झाला तरी पत्करला. असा विचार करून मोरोपंतादि मंडळीनें गागाभट्टाजवळ तसें बोलणें चालविलें.

त्यावरून गागाभट्टाजींनीं सांगितले कीं हे चांद्रसेनीय क्षत्रिय यांचाच अधिकार सिंहासनाचा. याणीं हजारो रुपये खर्च करून आपला स्वधर्म निर्णय करण्याकरितां केले आणि त्यांचे पूर्वापार जाणून आम्हीं मान्य करून क्षेत्रीं ग्रंथ करून आणिला. व त्यांनीं आम्हांस अगत्यांनीं आणिलें. त्यापेक्षां आधर्म करणें, ज्ञातीस दोष ठेवणें हे महान्निघ कर्म. आमचे हस्तीं कसें होतें. अशी गोष्ट तुम्हीही बोलों नये.

मशारानिल्ले उपद्रापी मंडळींची गागाभट्टाजींनीं याप्रमाणें संभाचना करतांच शेवटचा उपाय म्हणून खुद्द शिवाजी महाराजांचे कान भारतां आले तर पहावेत म्हणून ते त्यांची भेट घेण्यास गेले, आणि—

मोरोपंतानीं व निलोपंतानीं सविस्तर मजकूर महाराजास समजाविला. आणि तुम्ही शूद्र. तुमचा सिंहासनस्थ होण्याचा अधिकार नाही असें स्पष्ट भट्टाजींनीं आम्हाजवळ सांगितलें. तेव्हां आम्हीं त्यास विचारिलें कीं महाराजांनीं एवढा साहस करून आपल्यास आणिलें कारण मिळोन संपूर्ण पृथ्वीतील सार्वभौम पदवी आपणास प्राप्त असावी, करावी. त्याप्रमाणें ईश्वर अनुकूल होऊन येश येत आहे.

तेव्हां गागा भटजीनीं तरी आपला अधिकार नाही असा निर्णय केला. यावरून बाळाजी बाबांनी आपले साधनाकरितां आपल्यास मरिस घालोन आपला मतलब साधून आपली शुद्धता केली.

दुसरी एक आम्हांजवळील अप्रकाशित बखर म्हणते :—

गागाभट्टी केली तेसमयीं कायस्थप्रभु क्षेत्रीय राज्याधिकारी ठरविले. त्रय-कर्माधिकारी. ते रघुनाथपंत अमात्य याणीं पाहून राजास सांगितले गागाभट्टास आणोम तुम्ही आपले घर आपले हातून बुडवून प्रभुचे घरीं राज्य घातले. आज तुम्ही धर्मा-आहांत परतु शुद्ध. तुमचा अधिकार नाही. असा निर्णय साफ लिहिला.

याप्रमाणें मोरोपंत पेशवे, निळो सोनदेव व रघुनाथपंत अमात्य हे तिघे राज्याभिषेकाच्या कट्टे विरुद्ध असलेले ब्राह्मण आतां राज्याभिषेकाला अनुकूल असा वेदांत सांगूं लागले. त्यांच्या एकांताचा महाराजांच्या मनावर गरिणामहि झाला. बखर पुढें म्हणते:—

आपल्या प्रयत्नाची निर्फळता दिसोन आली. त्यावरून त्यांची बोलणी यथार्थ अंतःकर्णास वाटून गागाभट्टीस महाराजांनीं एकांतीं नेऊन हे उभयता कारभारी घेऊन ग्रंथ काढवून कल्पना घेऊन नानाप्रकारें विचारिलें. परंतु क्षत्रिय वर्ण शुद्ध यांस दोष आमचे हस्ते लाववत नाही असें गागाभट्टीनीं साफ उत्तर केलें. तेव्हां बरें बोलूं म्हणून ती वेळ कचेरी मोडून भालचंद्र भट्ट पुरोहित यास महाराजांनीं सांगून धर्माधिकार तुम्हांस वंशपरंपरेनी देऊं. परंतु आमचा अधिकार राज्याचा ग्रंथ संमते निर्णययुक्त करऊन प्रभूस दोष ठेऊन अधिकारापासोन च्युत करावे असें सांगितल्यानंतर भालचंद्र भट्टीनीं गागाभट्टीस कांहीं लोभप्रद भाषण करून दोष लावितो असें बोलोन आभय घेऊन महाराजांस श्रुत केलें. नंतर चांद्रसेनीय यांस दोष* ठेवून महाराजास अधिकारपरत्वे वाक्ये लाविली.

वास्तवीक शिवाजी महाराजांना विधियुक्त राज्याभिषेक व्हावा ही मूळ प्रतिज्ञा बाळाजी आवजीची. अर्थात् शास्त्रसंमतानें त्याच्यावर जरी

* गागाभट्टी हा ग्रंथ निःपक्षपातानें लिहिला नाही असा गागाभट्टावर जो आरोप आहे तो खरा आहे याचें हें बलवत्तर प्रमाण आहे.

गागाभट्टानें राज्याभिषेकाची शाब्दिक दळजबरी करण्याचा घाट घातला होता, तरी बाळाजीनें त्याला मुळीच संमति दिली नाहीं. परंतु नेहमीं द्राविडी प्राणायामाच्या कंसबांत मुरलेल्या त्याच्या ब्राह्मण प्रतिस्पर्ध्यांना आतां मात्र बाळप्रभूला राज्याभिषेक खास होणार ही भिती पडून त्यांनीं शिवाजी महाराजांना आपल्या उलढ्या कारस्थानी मंत्रांनीं भारण्याचा व्यर्थ यत्न केला. असो! कोणत्या कां मार्गानें होईना, अखेर बाळाजीचे प्रतिस्पर्धी बाळाजीच्याच प्रतिज्ञेचा पुरस्कार करण्यास तयार झाले. याप्रमाणें व्यवस्था होऊन राज्याभिषेकाची तयारी झाली. तरीजुद्धां गागाभट्टाचें मन तयार होईना! पण—

शिवाजीचे भरगच्ची स्वागत अनुभवून गागाभट्ट अगदीं खुष झाले, व त्यांनींच कल्पना काढिली कीं, मुसलमान पादशहा सिंहासनावर बसून छत्र, अवतारगीर इत्यादि राजचिन्हें जर धारण करितात, तर मग इतका पराक्रम करून ज्यानें एवढें राज्य स्थापिलें, त्या शिवाजीनें राजचिन्हें धारण करूं नयेत हें कांहीं योग्य नव्हे.* या (महाविद्वान् पंडितास राज्याभिषेक) समारंभाकरितां मुद्दाम् आणविलें होतें. परंतु राज्याभिषेकाच्या वेळेस लागणारे मंत्र गागाभट्ट म्हणुना. सवव राजकीय धोरण त्याजपुढें मांडावें लागलें. †

वरील हकिकतीप्रमाणें एकंदर प्रकार होऊन नंतर गागाभट्टानें शिवाजीस राज्याभिषेक करविला. राज्याभिषेक समारंभ समाप्त होतांच बाळाजीनें लागलेंच आवजी बावा यांच्या व्रतबंधाचा समारंभ मोठा करविला. सर्व शिष्ट व महाराज समारंभांत येऊन सांग केला. ग्रामण्यें बहुत वाढून उपहास कटकट कांहीं जाली नाहीं. थोड्यांतच परिमार्जन होऊन मत्सर पाहणार त्यांची निशा च्हाहली.

गागाभट्टीमध्ये गागाभट्टानें आपल्या जातीला दूषण लागेल असा मजकूर मागाहून घातला हें वर्तमान बाळाजीस समजलें :—

* मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष, पृ. १६४.

† —कित्ता— पृ १६३.

ते समयीं बाळाजी० बावानों गीगाभटजीस विचारलें. त्याणीं उत्तर केलें कीं बाबा, हा समय असाच आहे. समजेल त्यास या ग्रंथेकरून तुम्ही अधिकारी योग्य आहांतु. न समजूजत्यास नीटच आहे. लिहिलें तें प्रमाण बोलोन व्यंगीतें गुप्त होती ती सुसजाविली.

याप्रमाणें हें ग्रामण्य निकालांत निघालें. यावेळें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे तें असें :—

संजमान्य राजश्री समस्त चांद्रसेनीय प्रभु लोक वर्णोचित स्वधर्मपरायण यांस :—

प्रति रघुनाथ पंडित 'पंडितराव' कृतानेक आशिर्वाद. तुम्हां लोकांचे घरीं पंच-महायज्ञ व श्रावणी व मुंजी व इष्ट पूर्तादिक सकल कर्म यथोचित मार्गें करण्यास ब्राह्मणांचे तर्फे खळखळ होती यास्तव समस्त पंडित मंडळी श्रीमत् महाराज राजश्री राजे यांनीं मेळवून 'ज्याचा जो धर्म त्याचा त्यांनीं करावा. त्यांत कोणी बखेडा करूं नये. धर्मस्थापनेकरितां आमचें साहस त्यांत अधर्माचा दोष न यावा' अशी आज्ञा जाली. त्यावरून यथाशास्त्रार्थ ग्रंथावलोकन करून निर्णय चांद्रसेनी शुद्ध क्षत्रियवर्ण सिद्ध जाल्यानंतर श्रीक्षेत्रीं सरकारांतून गोविंदभट्ट खेडकर यांस राजश्री बाळाजी आवजी चिटनवीस यांनीं विनंती महाराजांस केल्यावरून पाठविलें. तेथें श्री मच्छंकराचार्यान्वय सहुरु अनंतदेव स्वामी व गागाभट्ट आदि क्षेत्रस्थ यांनीं निर्णय करून शास्त्रमार्गें तुमचा धर्म यथोचित संमती लेहून पाठविली. चांद्रसेनी दालभ्यगोत्री प्रसिद्ध राहतील ते क्षत्रियवर्ण कलयुगीं आहेत. त्यावरून कोंकण प्रांतीं महालॉमहालॉ कळविलें आहे. तीं पत्रें कोणीं न दाखवितां द्वेष बुद्धीनीं कर्म करण्याचालविण्यास बखेडा करितील ते देवाब्राह्मणांचे द्रोही व राजदंडास अधिकारी होतील व ज्ञातीचे अपराधी समजोन यथा शास्त्र वेदोक्त कर्म करावें. मिति शके १५९१ सौम्यनाम संवत्सरे, मार्गशीर्ष शु॥ ११ सु. सितेन सवेन आलफ बहुत काय लिहिणें हे आशिर्वाद.

याच ग्रामण्याबद्दल आणखी कांहीं संशोधकांचे उतारे उपलब्ध आहेत, ते खालीं नमूद करून हें चतुर्थ ग्रामण्य येथें पुरें करूं.

(१) " तिसरें ग्रामण्य रायगडीं बाळाजी आवजी चिटणीस यांचे पुत्राचे मुंजी समयीं रघुनाथ पंत अमात्यानें केलें. घटिका विच्छिन्न करून आरंभ केला तेसमयीं शिवाजी महाराज

राजांनी ब्राह्मण मिळवून शाखाधे करून पंडितराव यांचा पत्रे देऊन ग्रामण्याचे निराकरण केले. शके १५९१ (इ. स. १६६९)” प्रभु कुलदीपिका पृ. १५०.

(२) “ तिसरे ग्रामण्य चिटणीसाचे अवजी बळाळ याचे मुंजी समयां रघुनाथपंती केले. ते निराकरण गणेश जोशी दिक्षित शास्त्री टकले यांनी केले. शके १५९१.”

रा. राजवाडे म. इ. सा. खंड ६ लेखांक ४४४ पृ. ५२३.

(३) “ बाळाजी आवजीचे चिरंजिवांचा व्रतबंध, शके १५९५ साधारण नाम संवत्सरे सन इहिदे सनै न अलफ.

ब्राह्मण यांनी ग्रामण्य घंगाळ लवांडिले. मंत्रानुप्रचित मुलाची पाहून राजा दिल्ली. सवक शुद्रास राज्याभिषेक करणे अभिमान घरून समत काशीचे आणले. नंतर गागाभट आले. त्यास समत न देत ब्राह्मण. तेव्हा चिटणीसासी तंटा केला. हा कलुष मनात आणून कारभारी अनकूल जाले. मंत्रोपदेश करविला. नेम पूर्वी ठरला होता सा।। चंद्रसेनीस न करणे. गागाभटजी ला। त्यास आणावयास गोविंदभट खेडकर पाठविले. निव्यो सोनदेव याची मुजुमी काढली. पुढे रघुनाथपंत चंदीहून आले. त्यांनी रदनदली करून वखे मुजुमीची दिली. शके १५९३ विरोधकृत संवत्सर, इसत्रे सनै न अलफ.

रा. राजवाडेकृत म. इ. साधने, खंड ६ लेखांक ४५९, पृ. ५४६।४८.

ग्रामण्य पांचवे.

कल्याणप्रांतीचे ग्रामण्य (शके १५९३ इ. स. १६७१).

हे ग्रामण्यहि श्रीशिवछत्रपतीच्या कारकीर्दीतच झाले. परंतु या ग्रामण्याची सविस्तर हकिकत उपलब्ध व्हावयाची आहे. रा. रामराव नारायण प्रधान म्हणतात :—

“(हे) ग्रामण्य कल्याणप्रांती झाले. ते समयां रघुनाथ पंडित यांचा पत्रे कोकणप्रांती येऊन निराकरण केले. शके १५९३.” प्रभुकुलदीपिका, पृ. १५३.

रा. राजवाडे म. इ. साधने, खंड ६, लेखांक ४४४ येथे म्हणतात :—

“(हे) ग्रामण्य कल्याणप्रांती झाले. त्याजला रघुनाथ पंडीत भमात्याचा पत्रे येऊन निराकरण केले. शके १५९७ ”

या ग्रामण्यासंबंधाने आम्हांस एक पत्र उपलब्ध झाले आहे ते येथे देतो:—

“महाराज राजश्री शिवराज वर्णाग्रामोची व यथा शास्त्रोक्त स्वधर्मपरायण राजमान्य राजश्री समस्त प्रभु लोकासी प्रती पंडित रघुनाथ कृतानेक अशिरवाद तुम्हां लोकाचे घरी पंचमहायज्ञ व श्रविणी इष्टपुर्तादिक सकल कर्मे यथोचित मार्गे करावयाची. तुमचे तर्फेने व ब्राह्मणाचे तर्फेने खळखळ पडते. यास्तव कोणाचे कर्म उजागर मार्गे सांग होत नाही. याबद्दल रा० वाळाजी प्रभु याणी श्री यांसी विनंती करून श्री वाराणसीस वेदमुर्ति गोविंदभट खेडकर हे पाठवून सद्गुरु अनंतदंडवामी व गागाभट भटवंशी याजकडोन सकल शास्त्रार्थ निर्णय मार्गे तुमचा धर्म चाले असा कायस्थप्रदीप म्हणवून उत्तम ग्रंथ आणिला. तो देशामध्ये सकल ब्राह्मण लोकाशी संमत असे म्हणवून वाळाजी आवजी आदिकरून येणेंप्रमाणें सकल धर्मकृत्य व्यवहार चालत आहे त्यावरून आपली कर्मे करीत जाणे म्हणजे सर्वासंमते असे जो कोणी हा शास्त्रार्थ टाकून अथवा पाखांड करतील ते देवाचे व ब्राह्मणाचे व राज्याचे व जातीचे अपराधी असे दंड पावेल यास्तव सदरु शास्त्रोक्ताप्रमाणें वर्तत जावे. कळावे शके १५९४ पुरधावीनाम संवत्सरे, भाद्रपद शुद्ध ६ रविवार सु॥ सन सला सत्रेन आलफ.”

चां.का.प्र.इ. साधनें यांत प्रसिद्ध झालेली बखर, ग्रामण्याची हकिकत, प्रभुरत्नमाला, एथनोग्राफिकल नोटस इत्यादि पुस्तकांत या ग्रामण्याचा उल्लेख नाही. न. इ. साधनें खंड ६ यांत लेखांक ४५९ मध्ये रा. राजवाडे यांनी जी यादी दिली आहे, तीतहि याचा उल्लेख नाही.

छत्रपती शिवाजीच्या कारकीर्दीत ग्रामण्याची सुरवात शके १५८४ इ. स. १६६२ सालीं झाली असा आमच्या जवळील एका बखरींत उल्लेख आहे. चौथ्या ग्रामण्याच्या शेवटीं रघुनाथ पंडिताचें जें पत्र दिलें आहे तें शके १५९१ (इ. स. १६६९) चें आहे. छत्रपती शिवाजीस राज्याभिषेक (इ. स. १६७४) शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे ज्येष्ठ शु॥ १३ स झाला. प्रस्तुतच्या पांचव्या ग्रामण्याचें साल रा. रा. ना. प्रधान, शके १५९३ (सन १६७१) हें देतात, व रा. राजवाडे यांच्या पहिल्या यादींत शके १५९७ (इ. स. १६७५) हें साल दिलें आहे. वर दिलेलें पत्र शके १५९४ (इ. स. १६७२) चें आहे. या दोन्ही साल-

ण्याच्या सनांचा व हकिकतीचा विचार करितां आम्हांस असें वाटतें कीं, हें सर्व ग्रामण्य एकच असून शके १५८४ पासून शके १५९७ पर्यंत चाललें होतें. छत्रपतीस राज्याभिषेक केल्यानंतर गागाभटजीनें बाळाजीच्या मुलांच्या, मुंजी लावल्या त्या शके १५९६ मध्येच. यावरूनहि हीच गोष्ट सिद्ध होते. रघुनाथपंत अमात्याचीं शके १५९१ व शके १५९४ चीं दोन्ही पत्रें शिवाजीच्या आज्ञेवरून लिहिलेलीं आहेत हें उघडच आहे. त्यावरून असें अनुमान होतें कीं शिवाजी मधूनमधून ब्राह्मणांस दऱ्यांत ठेवीत होता व “खावंद सूत्र जबरदस्त” यामुळेच त्या ग्रामण्यांत ब्राह्मणांकडून अत्याचार वढून प्रभु लोकांस विशेष त्रास झाला नाहीं.

ग्रामण्य सहावे.

यमाजी शिवदेव याचें ग्रामण्य. शके १६६९ इ. स. १७४७.

शाहू महाराज यांचे कारकीर्दीत यमाजी शिवदेव मुतालिक निसबत प्रतिनिधि यांणीं ग्रामण्य केलें. त्यांतील मजकुराचा तपशीलः—

छत्रपती शाहु महाराजांच्या कारकिर्दीच्या शेवटीं शेवटीं त्यांच्या प्रकृतीस स्वास्थ्य नव्हतें. त्यावेळीं गोविंद खंडेराव चिटणीस व जिवाजी खंडेराव चिटणीस हे राज्याचा कारभार करीत असल्यामुळे सर्व राज्यसूत्रें त्यांच्याच हातीं होती.

जिवाजी खंडेराव चिटणीस व गोविंद खंडेराव चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु यांजवर महाराजांचा पूर्ण लोभ व यांचें निष्ठेनें वागणें म्हणून यांजवर फार विश्वास. त्यांत प्रतिनिधि हुजूर खासगी वगैरे कारभार पाहत होते. त्यांजकडून यमाजीपंत सर्व काम चालवीत होते. परंतु मोठे राज्यकारणाचे वगैरे महाल सुभे या कामांत पंत प्रधान यांची व यमाजीपंत व जगजीवन परशराम ऊर्फ दादोबा प्रतिनिधि यांची चुरस वागूं लागली. त्यांत गोविंदराव व बाळाजीपंत नाना प्रधान पंत याचा अति ऋणानुबंध व नाना पेशवे यांचें बोलणें व गोविंदराव यांचे

बेत सरकारांत चालित असत. महादोवा बाबा पुरंधरे मुताळिक निसवत, पंतप्रधान हे हेजुरीं हरकामांत विश्वासें खावंदासीं वागत असोन यमाजीपंताचे हरवक्त हरएक कामांत मोडते येऊन परस्परुं कोणाचें करणें कोणाचे मनांत येऊं देत नसत. गोविंदराव यांची व महादोवा बाबा यांची जुगल एकदीली वागून ते यमाजीपंत यांच्या वागणुकीचा कारभार आग्रही असे याजमुळें तो चालूं न देत. तेव्हां यमाजीपंत अतिद्वेष करण्यास प्रवर्तला. परंतु कारभारासंबंधीं महाराजाचे कृपेच्या जोरापुळें न चाले. तेव्हां ग्रामण्याचा विचार ब्राह्मणांवर येऊन कांहीं ब्राह्मण-समुदाय जमा करून करावें परंतु तें न चाले. तेव्हां माहुली वगैरे ठिकाणीं कर्मास अटकाव करावा ही योजना केली. त्यांत यमाजीपंत जातीनें पठिक दोन शास्त्रं अध्ययन असे होते. तेव्हां प्रभुशातीवर दोष अनेक तऱ्हेचे विद्यावले आणून ग्रंथ एक केला. परंतु न चाले. माहुली येथें कर्मास बखेडा केला.

याबद्दल बखरींत म्हटलें आहे कीं :—

शाहू महाराज राज्याधिकारी जाहले. त्यांचें कारकीर्दींत येथास्थित चालत असतां प्रतिनिधीचे कारभारी यमाजीपंत याणीं ग्रामण्य केलें. खोव्या नूतन कवितेच्या फकीका ग्रंथांत अनन्वित लाऊन कटकटी करूं लागले. तेव्हां शाहू-राजा याणें कै० श्रीमंत नानासाहेब यांस सातान्यास बोलावून मनास आणावयास सांगितले.

तेव्हां बाळाजी बाजीरावांनीं शाहू महाराजांस पत्र पाठविलें :—

श्रीमंत क्षत्रियकुलावतंस महाराज राजश्री छत्रपति स्वामीचे सेवेसां, विनंति सेवक बाळाजी बाजीराव प्रधान कृतानेक विज्ञापना सेवकाचें वर्तमान तारीख १९ साबान पर्यंत महाराजाचे कृपावळोकेंकरून यथास्थित असे. विनंति प्रस्तुत सातारे यासीं ब्राह्मणांनीं गलबला केला आहे. त्यास काशींतील उभय-तटांचे ब्राह्मण कलह करीत आले आहेत. त्याचें वर्तमान महाराजांनीं मनास आणून समजावीस करून लावून द्यावे. प्रभूचें सुदामतप्रमाणें चालत आलें आहे. त्याप्रमाणें चालवावें. त्यास अडथळा होऊं नये. [स्वदस्तूर] पूर्वापार चालत आले ते चालवावे, नवीन कज्या योग्य नाहीं. ब्राह्मणाचा निर्गमही स्पष्ट आज्ञा करून करणार महाराज समर्थ आहेत सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

नानासाहेब पेशव्यांचें याप्रमाणें पत्र येतांच रघुनाथ पंडित व शाहु महाराज यांनीं यमाजीपंताची समजूत घालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केल. परंतु “ यमाजीपंती ” नांवाचा विश्वामित्री मजकुराचा एक ग्रंथ करून गागाभट्टावर चढाई करण्याच्या कोट्या आढ्यतेनें फुगून गेलेल्या यमाजीपंतावर त्याचः कांहींएक परिणाम झाला नाहीं.

महाराजांनीं क्षेत्रास पत्र दिलें. तें वर आपले हातच्या अक्षरांच्या ओळी लिहून दिलें. व पंडितराव रघुनाथ पंडित यांचें पत्र दिलें. आणि पूर्वापासून वेदोक्त कर्म चालत होती त्याप्रमाणें चालविलां तीं पत्रें.

(१) वेदशास्त्रसंपन्न समस्त ब्राह्मण क्षेत्र खंडे व क्षेत्र महाऊली उभय कृष्णातीर यांसीं आज्ञा केली ऐशी जे, प्रभु हे पुरातन प्रांतीचे आणि तुम्हीहि याच “ प्रांतीचे प्रभू यांचीं क्रियाकर्मांतरे व शुभकर्म व उत्तरकार्ये, जें पुरातन चालत आलें तें तुम्हीं जाणतच आहां ज्याप्रमाणें पूर्वापासून चालवीत आहां आहां त्यास प्रस्तुत याच्या क्रियाकर्मांतराचा प्रसंग पडला आहे. त्यास पुरातन विजापूरचे वक्ती व कैलासवासी शिवाजीमहाराज यांचे वेळेस, व कैलासवासी संभाजी महाराजांचे वेळेस व कैलासवासी राजाराम महाराज साहेब व मातोश्री ताराऊ साहेब यांचे वेळेस व हद्दीचे कारकीर्दीत चाल चालत आली त्याप्रमाणें उत्तरकार्ये व सर्व कर्म चालवीत जाणें जुनें न मोडणें. नवें न करणें. पुरातन चालीप्रमाणें चालवणें. [खुद्द महाराजांचे दस्तूरः—] पुरातन चालवीत आहां त्याप्रमाणें चालवणें. नवें न करणें. जुनें न मोडणें. लिहिल्याप्रमाणें वर्तणें बहुतकाय लिहिणें हे विनंति. मि॥ कार्तिक शु० १५, शके १६७२.

तसेंच महाराजांच्या आज्ञेवरून रघुनाथ पंडितांनींहि एक आज्ञापत्र काढिलें :—

(२) वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य राजश्री उभयक्षेत्र माहुली व परशुराम, स्वामी गोसावी यांसीं, प्रति रघुनाथ भट्ट पंडितराव नमस्कार विनंति उपरि, प्रभूच्या क्रियेचा गुंता पडला यामुळें महाराज राजश्री स्वामींनीं आज्ञा केली जे, पूर्ववत् कैलासवासी शिवाजी महाराज यांचे कारकिर्दीपासून क्रिया चालत असेल

त्याप्रमाणें चालवणें म्हणोन महाराजांनीं आज्ञा केली त्याजवरून हें पत्र तुम्हांस पाठविलें आहे. तरी सुदामतप्रमाणें मनास आणोन क्रिया चालती करणें. बहुत काय लिहिणें हे विनंतिः

याप्रमाणें शाहु महाराजांनीं जरी व्यवस्था केली तरी त्याचा कांहीं-एक उपयोग झाला नाही. प्रतिनिधी व चिटणीस यांच्यांत वैमनस्य पाडावें हा जो यमाजीपंताचा उद्देश तो या ग्रामण्याच्या योगानें उत्तम तडीत गेला. राज्यकारभारांत दोन तट झाले. चिटणीसांच्या पक्षाचा पूर्ण पाडाव करण्यासाठीं यमाजीपंतानें कंबर बांधली. इतक्यांत बाबुराव खंडेराव चिटणीस यांनीं प्रयागक्षेत्रीं जाऊन तेथें अतिरुद्र होम करविला. मग काय विचारतां? आगींत तेलच पडलें. ग्रामण्याचें स्वरूप उग्रतम झालें व ब्राह्मणांनीं जरीनें बखेडा सुरू केला.

तेव्हां नारायण दीक्षित यांनीं कांहीं ब्राह्मण तेथील चित्पावन मिळवून, यमाजी पंताचें लिहिणें गेल्यावरून बखेडा करणें मांडिला.

नंतर आज्ञा महाराजांनीं स्पष्ट केली कीं, लयाड कारभार आहे, परत जावें. तेव्हां परत लावून दिले. कांहीं चालत नाही. कमें वंगरे पर्ववत यथास्थित चाललीं. यमाजी पंताचें चाललें नाही, तेव्हां अतिरोष दीघद्वेष वाढला. पुढे कांहीं दिवशीं महाराजांस व्यथा झाली. फार हैराण त्यांत सौभाग्यवती राणासाहेब दादोबा प्रतिनिधि व आपण होऊन वाड्यांत वंदोवस्त करून पेशवे व चिटणीस यांना वाड्यांत जाऊं नये असे केलें. आपल्या चौक्या वसविल्या. यांहीं आपल्या चौक्या वसवून बळेंच जावें असें होत आलें. तीं महाराजाचा काळ जाला. महाराजांनीं वंदोवस्त करावा. दत्तक ध्यावा प्रतिनिधिचें पारपत्य करावें. फारच यानें बखेडा केला. उद्दाम झाले. त्यानंतर काळ जाला; तेच दिवशीं दादोबा प्रतिनिधीस धरले व यमाजीपंत पळाले. ते कुणवोणांचें लुगडें नेसून कणगीत लपल. तेथें ठिकाण लावून तसेच बांधून आणिले. उभयतांस वेड्या घालून कैद केलें. आणि वंदोवस्त केला. ऐसी ग्रामण्याची समाप्ती झाली. पुढे कांहीं दिवसांनीं सोडल्यावर यमाजीपंतांनीं स्वदस्तूरचें गोविंदराव चांस निखालसतेनें पत्र लिहिलें, तें यमाजीपंताचें पत्र—राजाश्रया विराजित

राजमान्य राजश्री गोविंदराव, गोसावी यांशी, स्नेहपूर्वक यमाजी शिवदेव विनंतीं येथील कुशल जाणोन स्वकीय लेखन केलें पाहिजे. विशेष कालीं छ २५ सावानेीं श्रीमंत, राजश्री प्रतिनिधि यांचें व श्रीमंत मातुश्रीचें दर्शन घेऊन वाड्यांत येऊन राहिले. आम्हीही समागमें होतो. आम्हांस आपले वाड्यांत राहणें म्हणोन आज्ञा केली त्याजवरून वाड्यांत येऊन राहिलों. आपल्यास वर्तमान कळावें म्हणोन लिहिलें आहे. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें पावोन परम समाधान झालें. तें पत्रों लिहितां येत नाहीं. भेट व्हावी हा हेतू चित्तांत उत्पन्न होऊन आपल्या मनांत..... पत्रों लिहिला पाहिजे. सारांश गोष्टीनें.....बंधूंत विपर्यास येता तोच प्रकार घडोन आला नाहीं. तरी तुमच्या आमच्या स्नेहांत प्रीतिअंतर पढावें असें नव्हतें. झाल्या गोष्टी त्या कालानुरूप घडोन आल्या. त्यांचें स्मरणहि करूं नये. पुढें पूर्ववत् प्रमाणें प्रीतीची वृद्धि करणें विहित आहे. लोभ असोदीजे हे विनंति."

वरील हकिकतीखेरीज करून या ग्रामण्यासंबंधीं आमच्या जवळच्या कागदपत्रांत खालीं दिल्याप्रमाणें आणखी माहिती सांपडते :—

बखर १ ली :—

“ यमाजीपंतानीं ग्रामण्य उभें केलें. ते समयीं चिंतामण भट टकले यांस सुंदरवा पोतनिसीकडील कारकून याणीं आणून दिल्ले. चिंतामणबावा काशीस जाऊन चार हजार ब्राह्मण कासी वगैरे जमा करून विवाद केला. यमाजीपताचे म्हणणे एक गोत्रत्रय कर्माधिकारी नीट आहे. पापुजी खंडेराव यांचें म्हणणें गोत्रे लाऊन द्यावी. त्यामुळें निर्णय न जाला. नानासाहेब पेशवे याणीं समारोप करून ग्रामण्य मोडले. ”

बखर २ री :—

“ प्रतिनिधीकडून यमाजी शिवदेव वगैरे लहानथोर कारभारी यांचे आईसाहेबानीं आपल्यास मिळोन अधिकारी करून आईसाहेब गोविंदरायास आनकूळ नाहीं, हे बरे आहे. आईसाहेबास गोविंदराव अनकूळ नाहींत हे चांगले आहे.

सबब व पूर्वी शूद्रास अधिकार नसता वेदकर्माधिकारी राजास केले. आतां पाठिराखे महाराज नाहींत आणि ब्राह्मण धर्मास बाळाजीपंत नाना वाकडे जाणार नाहींत जाणून दाहावीस हजार ब्राह्मण गोळा करून ग्रामण्य सजले. त्यामुळे गोविंदरायानाही ब्राह्मण कांहीं मेळविले. सभा झाल्या त्यांत त्रयकर्माधिकारी. चांद्रसेनीय दाल्भ्ये चतुष्टय नामाधिकारी चिटणीस खरे ठरले. ”

एका पत्रांतील मजकूर :—

पूर्वी श्रीमंत छत्रपती महाराज शाहुराज यांचे कारकिर्दीत पंत प्रतिनिधी यांचे कारभारी येमाजी शिवदेव याणी त्रिकर्माचा अधिकार नाहीं म्हणोन कलह वाढविला त्याजविशीं महाराज याहों सिष्टांची सभा करऊन ग्रंथांतरी शोध पाहून च्यांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु त्रिकर्माचे अधिकारी हे खरे ठरविल्यानंतर येमाजी शिवदेव याणी आप्रह सोडिला.

म. इ. साधनें, खंड ६, लेखांक ४४४ :—

“ ग्रामण्य यमाजी शिवदेव यांनीं केले. ते समयीं काशाहून ब्राह्मण व चिंतामण गुरुजींनी निराकरण केलें. ”

म. इ. साधनें, खंड ६, लेखांक ४५९ :—

“ यमाजीपंत १६७१ ज्येष्ठ शुक्र नाम सन खम सैन मया व अलफ, यांनीं द्वेष उत्पन्न केला, आईसाहेबास मिळोन, गोविंदराव चिटणीस व पेशवे यास कारभार करूं न देणें विचार, सबब पेशवे याजला कैद करून कासाईचे किल्ल्यावर ठेविले. वर्षभर होते ”

या ग्रामण्यासंबंधानें आणखी जीं पत्रें आम्हांस उपलब्ध झालीं आहेत तीं येणेंप्रमाणें :—

पत्र १ ले.

श्री.

श्री मन्माहाराज छत्रपती स्वामीचे शेवेसी. विनंती शेवक बाळाजी बाजीराव प्रधान कृतानेक विज्ञापना येथील वर्तमान ता छ १ रबीलावल पर्यंत स्वामीचे कृपावलोकने करून सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असो वि॥ प्रभु चांद्रसेनीय

कायस्थ यांचे ज्ञाती विषयी राजश्री येमार्जापंत आण्णा यांणीं प्राप्पण्य केले. त्यास पूर्वीप्रमाणें ज्ञातिधर्म चालत आल्याप्रमाणें चालतात त्यास नवीन खटले वाढले त्यास चालत आल्याप्रमाणें चालविणार स्वामी समर्थ आहेत. शेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

पत्र २ रें

श्री.

“ वेदशास्त्र संपन्न राजमान्य राजश्री उभय क्षेत्र माहुळी व परशराम स्वामी गोसावी यांसी.

प्रति रघुनाथभट पंडितराव नमस्कार विनंती उपरी प्रभु जातीकडे कर्म चालावी न चालावी यावद्दल कासी क्षेत्रस्थ वगैरे ब्राह्मण या उभयतांचें बोलण्यावरून मता पडला होता; परंतु बहुत शास्त्रसंमती ग्रंथावरून निरमत्सर शास्त्री पंडिताचे विचारे करून पाहता जे धर्म चालत आले आहेत त्याप्रमाणे पुढे चालावे. प्रभुचें अनादि पहातां क्षेत्रियांत तर प्रभुज्ञाती आहे. केवळ नवी म्हणावी वादविवाद करावा हें योग्य नाहीं. म्हणोन क्षत्रिय कुळावतंस राजश्री स्वामीनी उभयताचे ब्राह्मणांस स्पष्ट सांगून समस्त ब्राह्मण क्षेत्रादि यांस पत्रे लिहिण्याची आज्ञा जाहाली त्याजवरून हे पत्र तुम्हास लिहून पाठविले आहे. तरी पूर्वीप्रमाणें प्रभुज्ञातीकडे कर्म व्रतबंधादि, गर्भादान व क्रियादि सर्व परंपरागत चालत आली आहेत त्याप्रमाणें निरवेध स्वामीचे आज्ञेप्रमाणे चालवीत जावी. पुन्हां बोभाट न पडे ते करणे मि॥ कार्तिक व॥ १५ शालिवाहन शके १६७१ बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

जस्टिस रानडेकृत म. स. उत्कर्ष पृ. १५५-१५६.

“ शाहूराजाच्या कारकीर्दीत बाळाजी बाजीराव पेशवे असतांना, ब्राह्मण व प्रभु यांच्यामध्ये फार दिवसांपासून चाललेला तंट्या मिटविण्याचें काम सरकाराकडे आलें. हा तंट्या पूर्वीपासून म्हणजे शिवाजीच्या वेळेपासून चाललेला होता असें दिसतें. व त्या वेळेस तंट्या मिटवून जो समेट केला होता, त्याप्रमाणें संभाजी, राजाराम यांच्या संबंध कारकीर्दीत व शाहू राजाच्या अर्ध्या कारकीर्दीभर व्यवस्था चालली होती. पण शाहूच्या कारकीर्दीच्या दुसऱ्या हप्त्यास प्रारंभ झाला, तोंच

या कलहाग्नीने पुत्रः पेटं घेतला. त्यावेळेस शिवाजीप्रमाणें शाहूचीहि प्रभूलोकांवर बहाल मर्जी असे. प्रभूलोकांचा जो इतिहास आहे, त्यांत त्या वेळच्या ब्राह्मणांवर असा एक आरोप आणिला आहे कीं प्रभूज्ञातीची नालस्ती करून त्यांचा दर्जा कमी करण्याच्या हेतूनें प्राचीन पौराणिक व सहाद्रीखंडासारख्या इतर ग्रंथांत कांहीं नवीन श्लोक ब्राह्मणांनीं मुद्दाम * घुसडून दिले आहेत. ब्राह्मजी बाजीराव पेशवे यांचेकडे हा कज्जा आला, तेव्हां पेशव्यांनीं शाहूराजाकडे एक खलिता पाठविला. आणि प्राचीन वहिवाट सोडून नये, ब्राह्मणांनीं उपस्थित केलेले नवीन कज्जे तात्काळ मोडून टाकावेत, व या बाबतींत ब्राह्मण लोकांना कायमचे व स्पष्ट असे एकसहा हुकूम सोडावेत, अशी त्या खलित्यांत शिफारस केली. तेव्हां लागलीच शाहूनें कृष्णानदीच्या तीरावरील खंदें व माहुली येथील समस्त ब्राह्मणवंदास असे हुकूम सोडिले कीं, विजापूर येथील बादशाही अमदानींत, तसेंच शिवाजी, संभाजी, राजाराम व ताराबाई ह्यांच्या कारकिर्दींत त्याचप्रमाणें चालू (शाहूच्या) राज्याच्या पूर्वभागांत, ज्याप्रमाणें और्ध्वदेहिक व इतर धर्मकृत्यें ब्राह्मण करीत आले तशीच त्यांनीं पुढेही करावीत. कोणतीही नवीन गोष्ट न करितां पूर्वापार वहिवाट तशीच चालू ठेवावी. तींत बदल करूं नये. महाराजसरकारचें हें आज्ञापत्र ब्राह्मणांस आलें त्याच वेळेस पंडितराव रघुनाथ यांनीं सदरहू ब्राह्मणांस एक विनंती पत्र पाठविलें, त्यांत शाहूमहाराजांची आज्ञा काय आहे हें थोडक्यांत लिहून प्राचीन वहिवाट बंद झाली आहे ती पुनः सुरू करावी अशी त्यांना विज्ञप्ति केली होती. घेणेंप्रमाणें हुकूम सुटले होते, तरी या दोन ज्ञातींमध्ये चाललेल्या भांडणाची

* ही गोष्ट कांहीं निवळ कल्पना नाही किंवा “सांगण्यांत येते” पैकीं दंतकथा नाही. अगदीं अलीकडे अलीकडे पेशव्यांच्या नोकरशाहीचा अंत होण्याच्या सुमारास खुद्द सांगलीस चिंतामणराव पटवर्धनाच्या आश्रयाखाली खोडसाळ मजकूर घुसडलेले ग्रंथ तयार करण्याची एक गिरणच काढण्यांत आलेली होती. या गिरणींत तयार झालेल्या मालाचे नमुने आतां बरेच उपलब्ध झाले आहेत. शिवाय प्रसिद्ध ग्रंथांचा नायनाट (confiscate) करण्याबद्दल पाश्चात्यांनाच कांही हंसायला नको. ग्रँट डफची जवानी पहा:—“They (Chitpawans) carefully suppress or destroy all copies of the *Syadree kind*, where their origin is mentioned, and a respectable Bramin of Wâee was, a few years ago, disgraced by Baji Rao for having a copy of it.” (Vol. I p. 8-9, Cambray Ed :)

खरोखर इतिश्री काही झाली नाही. कारण कां, प्रतिनिधि जगजीवनराव पंडित व त्यांचे गुमास्ते यमाजी, हे दोघे गृहस्थ सातारा येथे शाहूतर्फे सर्व कामांची व्यवस्था पहात होते, ते शाहू राजे यांचा अंतःकाळ जवळ येऊन ठेपला होता म्हणून आज्ञापत्रांत लिहिलेली व्यवस्था मान्य करीनात. पुढे शाहूराजे वारले तेव्हां वाळाजी वार्जेरावाने प्रतिनिधि व त्यांचे गुमास्ते यमाजी या दोघानांही अटकेंत ठेविले. व प्रभुजातीतील घराण्यामध्ये धर्मकृत्यासंबंधी पूर्वापार जी वहिवाट होती तीच चालू ठेवण्याबद्दल हुकूम सोडिले. ”

टीपः—खाली दिलेल्या एका अस्सल आज्ञापत्रावरून असे सिद्ध होते कीं शाहुमहाराजांच्या कारकीर्दीत राज्याभिषेक शक २९ म्ह० शा० शक १६२५ इ० स० १७०३ मध्ये वरील मोठ्या ग्रामण्याशिवाय आणखी एक नखेडा झाला होता आणि त्याचे या आज्ञापत्राने निराकरण केले. या नखेड्याचे विशेष कागदपत्र अझून उपलब्ध व्हावयाचे आहेत.

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शक २९ सर्वजितनाम संवत्सरे कार्तिक बहुल चतुर्दशी क्षत्रिय कुलाप्तंस श्रीराजा शाहू छत्रपती स्वामी यांनी समस्त प्रभु क्षत्रिय यांस आज्ञा केली ऐसीजे. पूर्वी परशुराम रामचंद्र व रामचंद्र महादेव मांडवगडकर कायस्थ ज्ञाति हे उभयतां श्री क्षेत्रीहून येऊन समस्त क्षेत्रस्थ ब्राह्मणांची सभा गंधाक्षतेची करून आपले ज्ञातींत कर्मलोप जाहला आहे तो कर्माधिकार चालत असावा या हेतूनीं सर्व ब्राह्मणांस विनंति केली. नंतर सर्व ब्राह्मणांनीं अनेक प्रकारचे ग्रंथ पाहून यांचे परंपरेची कुळाची व्यवस्थेवरून गागाभट्टकृत पद्धती अन्वये मूळ पाहतां चांद्रसेनीय क्षत्रिय यांजपासून यांची संगत लागली, तेव्हा क्षत्रिय धर्मास अर्ह आहेत असे शिष्ट संमतें ठरून कळविल्यावरून तुमचे ठायीं क्षत्रियत्व संभवते. तुम्ही उभयतां मांडवगडचे राहणार. तुम्हांस आचारास निर्णययुक्त सांगितल्यावरून तुम्हांस ब्राह्मण भोजन करावे अशी इच्छा होऊन विनंति केल्यावरून समस्त ब्राह्मणांनीं विचार केला कीं तुमचे ठायीं क्षत्रियत्व नव्हे म्हणून आरोप आला, यास्तव कर्म बंद केलीं. त्यांची व्यवस्था सर्व समजून घेतली. कर्मलोपास्तव कर्म चालविणें विषयीं सर्वांठायीं राजाज्ञा असावी म्हणून ब्राह्मणांनीं विचार करून हुजूर समजाविले. त्यावरून ब्राह्मणांची नांवनीसीवार संमतयुक्त पत्र जाहलें तें स्वामीस निवेदन केले. तें पत्र पाहून येथेही शिष्ट आहेत त्यांस मिळवून ग्रंथाधारें शिष्टमुखें क्षत्रिय मार्गाचा निश्चय सर्वमुखें पेंकून घेऊन पत्रें देण्याविषयीं आज्ञा केली आहे, तरी तुम्ही मांडवगडकरी उभयतां क्षत्रियान्वय यांजकडे कर्म क्षत्रियांचे चालत आहे त्याप्रमाणें यथाशास्त्र चालत आहे त्याप्रमाणें चालवीत जाणें आणि तुम्ही यांसी अन्नव्यवहार चालत आल्याप्रमाणें चालवीत जाणें जाण्जिजे. चंद्र २१ माहे सफर सुमसमान मयाव आलफ बहुत काय लिहिणें. मोर्तब.”

ग्रामण्य सातवे.

सदाशिव चिमणाजी ऊर्फ भाऊसाहेब यांचे ग्रामण्य.

शके १६८१ इ. स. १७५९

ग्रामण्यांच्या इतिहासाच्या बाबतीत वाचकांनी एक गोष्ट नीट लक्षांत ठेविली पाहिजे की उपलब्ध कागदपत्रांवरून जी जी साले प्रत्येक ग्रामण्याला दिलेली आहेत, त्याच विवक्षित साली तें ग्रामण्य झालें असें कांहीं निश्चित म्हणतां येणार नाही; म्हणजे कित्येकांत ग्रामण्याच्या सुरवातीचें साल दिलें आढळतें, तर कित्येकांत त्याच्या निराकरणाचें साल नमूद केलेलें आढळतें. त्याचप्रमाणें एकाच्या निराकरणाचा काळ आणि दुसऱ्याच्या पुनरुज्जीवनाचा काळ यांच्या दरम्यान हें ग्रामण्याचें बंड उगर्दी थंड पडलें असेल, असेंही मानण्यास जागा नाही. कायस्थ प्रभू ज्ञातिविपरीं मत्सरांनी पछाडलेल्या ब्राह्मणांची धुसफूस ही कधि गुप्त तरी कधि उघड रीतीनें सतत चालूच असे. एखाद्या जबरदस्ताचें आज्ञापत्र निघालें कीं या मत्सरी दिवाभीतांनी आपापल्या ढोलींत तोंडे खुपसून लपार्वे; परंतु एखादा प्रभुद्वेषा भाऊसाहेब म्होरक्या पुढें आला कीं या दिवाभीतांनी भराभर त्याच्या निशाणाखालीं जमा व्हावें. कल्याणकर लिखिते यांजकडून आलेल्या ग्रामण्याच्या हकिकतीच्या कागदपत्रांतील खाली दिलेलीं दोन अस्सल पत्रे पाहिलीं म्हणजे या विचारसरणीस पुष्कळ पाठबळ मिळतें. त्यांतल्या त्यांत विशेष आश्चर्याची गोष्ट हीच कीं ६ व्या ग्रामण्याच्या वेळीं जो नाभासाहेब पेशवा प्रभूंच्या ग्रामण्याचा बंदोबस्त करण्याकरितां शाहूमहाराजांच्या आज्ञापत्राची याचना करतो, तोच नानासाहेब (खालील उतारा नं० ६ पहा.) शाहूच्या निधनानंतर स्वतःच ग्रामण्याच्या आर्गांत तेल ओतण्यास पुढाकार घेतो. यावरून पुण्याचे राजे या ग्रामण्य बंडाचे खास आश्रयदाते होते, हें सिद्धच होत आहे; शिवाय राजाश्रयाशिवाय नुसत्या कोरड्या ब्राह्मण्याच्या जोरावर कोणालाहि इतका बंडाचा करतां येणें केव्हांहि शक्यच दिसत नाही.

(१) “ राजश्री दंजी त्रिंबक गोसावी यासी. सुरजन इसने तीसेन मया व अलफ सरकारांतून परभु शार्वाचा ठराव करून पत्रें सादर केली असतां तुम्ही भोरास चंपा शर्माचे उत्साहांत ब्राह्मण भोजन व होमपत्राखेरीज जास्ती कर्मे केली सबब तुम्हांपासून गुन्हेगारीचे ऐवजी ब्रह्मदंड सु॥ सरकारांत घ्यावयाचा करार केला तो ॥ देणे तो राघो विश्वनाथ गोडबोले याजकडे गाडदी दि॥ सैद अबदल्ला वगैरे यास आकार पैकीं रु. २५ पंचवीस हजार देविले असते तरी पावते करून पावलीयाचे कवज घेणे. जाणजे छ. २१ मोहरम. बार.”

(२) राजश्री मैराळ त्रिंबक गोसावी यांसी सु॥ इसने तिसैन मया व अलफ सरकारांतून परभुजातीचा ठराव करून पत्रें सादर केली असतां तुम्ही भोरास चंपा शर्माचे उत्साहांत ब्राह्मण भोजन व चरुहोमपत्राखेरीज जाजती कर्मे केली सबब तुम्हापासून गुन्हेगारीचा ऐवज ब्रह्मदंड सु॥ सरकारांत घ्यावयाचा करार केला ते व॥ देणें तो राघो विश्वनाथ गोडबोले याजकडे गाडदी दिमत सैद अबदल्ला वगैरे यास आकार रु. २००० दोन हजार देविले असते तरी पावते करून पावलीयाचे कवजा घेणें. जाणीजे छ २१ मोहरम. बार.”

इ. स. १७५१ सालच्या एका पत्रावरूनही हीच हकिकत खरी ठरते. ते पत्र असें :—

(३)

१५ मे १७५१.

पौ श्रावण शु. १० सोमवार शके १६७३ प्रजापति नाम.

तार्थरूप दादा वडिलांचे शेवैसी—

अपत्ये बाळकृष्ण दिक्षित पाटणकर यांचे शिरसाष्टांग नमस्कार विनंती उपरि येथील क्षेम ज्येष्ठ वदि २ देशचा जाणोन वडिलांच्या आशिर्वादे समस्त सुखरूप असो विशेष.....कृष्णराव धनुर्धारी याचे पुतणीस २५ हा ऐवज आणिक पाहिजे. व परभूकडे ब्राह्मण होते त्याणीं प्रायश्चित्तें केलीं, त्याचे रुपये जमा होते ते सर्वांस दिले.....”

म. इ. साधनें, खंड ३ रा, पत्रांक ३८४ पृ. ३५८।५९ :—

इ. स. १७५२ च्या एका पत्रांत उल्लेख सांपडला तो :—

(४) “.....परभूनीं प्रायश्चित्तें घेतलीं त्याचे रुपये राजश्री बाबा आले म्हणजे देऊन कवजे पाठवितो.....”

म. इ. साधनें, खंड ३, लिखांक ४१७, पृ. ३८३.

रा. वि. का. राजवाडे यांच्या यादीत म्हणजे आहे ते असे :-

(५) ग्रामण्य सदोब? भाऊ साहेब उल्लेख केला. ते नानासाहेब पेशवे यांनी मना केले. भाऊसाहेब पानपतांत गत झाले.

म. इ. साधनें खंड ६, ले. ४१४.

प्रस्तुत ग्रामण्यांत पुढारपणाचा मान सदाशिवराव भाऊनीं आपल्याकडे घेतला होता. या ग्रामण्याची सविस्तर हकिकत उपलब्ध नाही. परंतु इतके मात्र खास कीं या ग्रामण्याच्या योगाने प्रभुजातीचा छळ बराच झालेला होता. नाही तर सर्व कायस्थ प्रभूसरदारमंडळाला याच वेळीं एकदम पुण्याच्या चित्पावनी बजबजपुरीला रामराम ठोकून बडोदे, ग्वाळेर, नागपूर, इंदूर, धार, देवास वगैरे संस्थानांत प्रयाण करण्याचे आणखीं एखादे कारण असेलसे वाटत नाही. कित्येक प्रभुमंडळी पुण्यांत राहिली खरी, परंतु त्यांनीं उदासीन वृत्ति पत्करून राजकारणांतून आपले आंग काढूनच घेतले. यावेळीं पुण्यांत चित्पावन नोकरशाहीच्या वैभवाचा अगदीं कळस झाला होता आणि या कळसावर आणखी मखलाशी करायला करवीरकरांची औट घटकेची पेशवाई भोगणारे सदाशिवराव भाऊसाहेब हे आपल्या एका हातांत क्षात्रवृत्तीच्या घमेंडीची तरवार आणि दुसऱ्या हातांत भाडोत्री ब्राह्मण्याच्या अभिमानाची ग्रामण्याची चूड घेऊन पुढे सरसावलेले. सदाशिवराव भाऊच्या उद्दाम स्वभावामुळे प्रभु मंडळी सहसा त्याच्या कोणत्याहि भानगडींत पडत नसत. प्रभु समाजाबद्दल ज्वलज्ज्वाल द्वेषामुळे आणि ग्रामण्याने त्यांचीं मने बेसुमार दुखविल्यामुळे प्रभु सरदारांपैकीं एकही सरदार भाऊबरोबर पानपतास गेला नाही. सखाराम हरीस बरोबर घा म्हणजे पानपतची मोहीम फत्ते करून येतो असे भाऊचे नानासाहेबाजवळ आग्रहाचे मागणे होते. परंतु दादासाहेबानीं ते साफ नाकारले व स्वतः सखाराम हरीचीहि त्यास संमति नव्हती. तेव्हां भाऊची कांहींतरी समजूत पटावी म्हणून नानासाहेबाने विद्याराव यास बरोबर दिले. पानपतच्या स्वारीवर निघतांना सखाराम

भाऊनीं सखाराम हरीस दम भरून सांगितलें कीं, “ठीक आहे, हिंदुस्थानांतून परत आल्यावर पाहून घेईन. साऱ्या कायस्थांचीं डोचकीं मेखसूं खालीं फोडून टाकीन, याद राखून ठेवा.” यावर लखाराम हरीनें एवढेंच उत्तर दिलें “ हिंदुस्थानांतून प्रीमंतांनीं अर्धीं सुखरूप परत यावें; मग आमचीं डोचकीं आणि आपलें मेखसूं आहेच.” यावरून असें वाटतें कीं भाऊसाहेब पानपतास जाऊन काय धार मारणार होतें याची या अनुभवी मुत्सद्यानें चांगलीच अटकळ केली होती. ग्रामण्याचे म्होरके भाऊसाहेब हिंदुस्थानच्या दौऱ्यावर गेल्यामुळें ग्रामण्याच्या चळवळींच्या माझ्या आंखडल्या आणि तें जवळजवळ थंडावलें.

या ग्रामण्याच्या संबधानें विशेष महत्वाची गोष्ट म्हणजे ही कीं प्रत्यक्ष नानासाहेब पेशव्याचा या ग्रामण्यास पाठिंबा मिळतो. यमाजी शिवदेवाच्या ग्रामण्याच्या वेळीं याच नानासाहेबानें शाहूमहाराजांना प्रभूंच्या तर्फे पत्र लिहिलें होतें व तडजोडीनें काम होईना तेव्हां त्यानें ग्रामण्याचे पुठारी जगजीवनराव प्रतिनिधि व त्याचा वेदशास्त्रसंपन्न मुतालीक यमाजी शिवदेव या दोघांनाहि कैदेत टाकून ग्रामण्य मोडलें. तोच नानासाहेब पेशवा यावेळीं ग्रामण्यास रुकार देतो, ही आश्चर्याची गोष्ट नव्हे काय? परंतु आश्चर्य कसलें? छत्रपतीचें राज्य घशांत उतरण्यासाठीं जे नानातन्हेचे डावपेंच या पेशव्यानें लढविलें त्यापैकीच हा एक डाव होता. सुरवातीलाच ग्रामण्याचा पुरस्कार करून प्रभूंच्या विरुद्ध तो जातां, तर त्यास पेशवाईचीं वस्त्रेंच मिळाली नसती. रघोजी भोसले, बाबुजी नाईक बारामतीकर, इत्यादिकांवर मात करून पेशवाईबरोबर नकळत मराठेशाही घशांत उतरविण्यास नानासाहेबाला चिटणीसांच्याच खुपमर्जीची जरूर होती आणि चिटणीस पडले कायस्थ प्रभु. तेव्हां नानासाहेबानें ग्रामण्याच्या भानगडींतून त्यावेळीं भंग कां काढलें होतें याचा उलगाडा सहज होतो.

या भामण्या विधानाच्या पुष्टीकरितां वर जीं एक दोन पत्रें दिलीं आहेत त्यावरून कदाचित कोणाचें समाधान व्हावयाचें नाहीं. म्हणून खुद्द नानासाहेब पेशव्याचें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे तें येथें देतो:—

(६) [५००]

श्री.

१४ जुलै १७५९.

पौ॥ आषाढ वद्य १४ शनवार शके १६८१ प्रमाधीनाम संवत्सरे.

वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री वासुदेव दीक्षित स्वामीचे शेवेसी:—

विद्यार्थी बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहित असले पाहिजे. विशेष. पूर्वी परभु याणी आपणांस गोत्रे लावावी येविशीं पत्रे काशीस पाठविली होती. त्यास तीं पत्रे कैलासवासी दीक्षित बाबा यांचे हातास आली होती म्हणून ऐकिले होते. त्यावरून आपणांस तेथून तीं पत्रे आणवावी म्हणून सांगितले होते आपण श्रीस पत्रे लेहून तीं पत्रे आणवितो म्हणोन सांगितले. त्यास श्रीचे पत्राचे उत्तरही आले असेल. पत्रे आली असली तर तींच पत्रे पाठवावी, अथवा पत्रे दीक्षितबाबाजवळ आली नसली तरी उत्तर आले असेल ते लिहावे. त्यांसारिखे येथे परभांजवळ पत्राचा शोध केला जाईल. पत्रे परभांजवळ न राहावी या करितां शोध करून जाईल. पत्रे परभांजवळ न राहावी या करितां शोध करून आणावीं लागतात. इ ॥ आषाढ वद्य ५ बहुत काय लिहिणे. हे विनंती. ”

मराठ्यांच्या इ. साधनें, खंड ३ रा, पृ. ४५८/५२.

सदाशिवराव भाऊ पानपतास गेल्यामुळे हे ग्रामण्य निकालांत आले असें म्हणतां येत नाही:—

(७) [५२४]

श्री.

१२. आगष्ट १७६१.

“ वेदशास्त्र संपन्न राजश्री दीक्षितस्वामीचे शेवेसी:—

चरणरज बापुजी महादेव सां नमस्कार विनंती येथील क्षेत्र..... ग्रामण्य आहे तसेंच आहे. कळले पाहिजे. ”

किता. पृ. ४७६-७७.

परंतु पानपतचा एळकोट उडाल्यावर भाऊसाहेब परत येण्याची आशा समूळ नष्ट झाली तेव्हांच हे ग्रामण्य निकालांत निघाले.

ग्रामण्य आठवे.

नारायणराव पेशवे यांचे ग्रामण्य (शके १६९५.

इ. स. १७७३).

रामराजे महाराज व माधवराव बल्लाळ पेशवे यांचे कारकीर्दीत यथास्थित चालले. ग्रामण्य झाले नाही. पुढे नारायणराव बल्लाळ पेशवे झाले. त्यांनी ग्रामण्य केले त्यांतील हांशीलः—

मागे झालेल्या कोणत्याही ग्रामण्यापेक्षां हे ग्रामण्य फारच जोराचे होते. याचे कारण खुद्द राजसत्ताधारी पुरुषाने हे ग्रामण्य उभे केले होते. सातारची राजगादी चित्पावन भोकरशाहीच्या वाळवीने आधीच पोंखरून ठेविली होती आणि आतां तर खुद्द सातारच्या राजांच्या हातीं यत्किंचित्हि सत्ता नसून ते राजकीय कैदखान्यांत ठेविले गेले होते. तरीसुद्धा पेशवाईची वस्त्रे सातारच्या महाराजांकडूनच पेशवे घेत असत, म्हणून त्यांच्या शालीनतेबद्दल 'मराठे आणि इंग्रज' कर्ते त्यांचे कौतुक करतात.

नारायणराव पेशवा हा फार उद्दाम व मगरूर होता. याने आपल्या थोड्याच महिन्यांच्या कारकीर्दीत ज्या कांहीं गोष्टी केल्या त्यांचे सूक्ष्म निरीक्षण करणारास असें दिसून येईल की त्याच्या अंगी मुत्सद्दीपणाचा पूर्ण अभाव होता. तो स्वभावाने फार उतावळा, हेकेखोर व हलक्या कानाचा होता. परिणामाकडे लक्ष न देतां वाटेल ते करण्यास हा विलकूल मागेपुढे पहात नसे. थोरल्या माधवरावाच्या लक्षांत आपल्या बंधूंचे हे गुण आले होते व याच्या कपाळीं राज्य नाही असें भाकीतहि त्यांनीं केले होते.

नारायणराव बल्लाळ वस्त्रे घेण्याकरितां सातारच्यास आले. वस्त्रांसमयीं मनोदयानुरूप कांहीं मतलब महाराजांचे करून द्यावे असें ठरावांत असतां, नारायणरावाचा जातीने शरीर सामर्थ्य व तारुण्यमद प्रकृत ही उद्दाम असा गर्विष्ठ स्वभाव होता; त्यायोगे वस्त्रांचे समयीं कांहीं एक व्हावयाचे नाही म्हणोन उरवुरू बोलले. यादरून महाराजांची मर्जी जाऊन शिव्या देऊन वस्त्रे देत नाही बोलले. तत्तास

लावून घेऊं असें यांणीं उतर केलें. यावरून महाराजांच्या मुखातून शब्द निघाले जे, माजोच्या निसंतान होऊन मरशील. तुझें वाटोळें होईल. हा श्राप झाला? आणखीहि फार श्रापें करून बोलले. नारायणराव यांणीं बघें तशींच घेतलीं. शके १६९४ नंदन नाम संवत्सरे सन सत्ती सवैन मार्गशीर्ष मास. बघें घेऊन दरवाज्याबाहेर निघतांच मशालेची झंग्यास बत्ती लागून झुगा पेटल्यु. आणखी अपशकून. पुढें हत्तीजवळ गेले जरीपटका हत्तीवर होता. जरीपटक्याची काठी मोडून तो खाली पडला. दोन अपशकून झाले. नंतर पुण्यास आले. फारच अविचारी वागणें उन्मादपणा राज्यमदेंही वागूं लागला. लोकांच्या छिया चांगल्या त्यांवर बलात्कार हळदकुंकवास नेऊन करावा. अगर वातभी लागल्यास पाळखी पाठवून जवरी करावी. सातार संस्थानची निंदा करावी. असा फार अविचारपणा आरंभिला. व प्रभु ज्ञातीवर प्रामण्याचा प्रारंभ केल्या. या ज्ञातीचा तिरस्कार करावा. प्रभु म्हणून संज्ञा चालत आली. राज्यपत्रें व पेशवे प्रतिनिधि इनामपत्रें वगैरे प्रभु अशीं चालत आलीं तीं यांणीं मोडून परभू म्हणावें असा प्रारंभ केला. प्रणाम न म्हणतां दंडवत म्हणत जावें. स्नान-संध्यादि कर्मे करूं नयेत. दुहेरी धोत्रें नेसावों. गंध आडवें लावूं नये. घरीं ब्राह्मण येऊं नये. अशा अनेक तऱ्हा काहून छलकपणा करण्यास आरंभ केला. यामुळें नारायणराव यांस पर्याय, बहुत तऱ्हेनीं बहुतांकडून बोलविले. परंतु दुराग्रहच मोठा धरिला. आपली मंडळीही मोठीमोठी प्रसिद्ध दरबारीं वागणार भीडही त्यांचे वडिलांनीं फार वाळगिली. परंतु नारायणराव यांणीं कांहीं मर्यादाच ठेविली नाही. तेव्हां दरबार सोडून मंडळी आपले घरीं बसली. या उपर या राज्यांत आमची राहण्याची शोभा नाही. ज्या गोष्टी कधींच घडल्या नाहींत, त्या आमच्या वास्तु कशा घडतील. आम्हास निरोप द्यावा. जिकडे मार्ग फुटेल तिकडे सर्वे ज्ञाति जाईल. म्हणत असतां हें घडावयाचें नाहीं म्हणोन अडचणी बहुतच पाडिल्या. रामशास्त्री बावापार्शी शास्त्रार्थ पाहून आपण आज्ञा करावीं म्हटल्यावरून शास्त्रावर काय आहे शास्त्र पाहतो कोण. तुम्हांस [वेदोक्त कर्मे करण्याचा] अधिकार आहे, परंतु प्रभुत्व यांजपार्शी आहे. ते सांगतील तसें वर्तणें प्राप्त. असें इकडे म्हणत. त्यांसही (पेशव्यांस) या ज्ञातीचें प्रामण्य करूं नये. ते कांहीं सामान्य अधिकारी नव्हत. विचार पाहून सांगावें असें

परंतु स्वामित्वापुढें उपाय नाही. ब्राह्मण कोंकणांत वगैरे ठिकाणीं पुण्यांतील मजकूर ऐकून मनस्वी दंगे करूं लागले.....

वाड्यांत (प्रभु) मंडळीस बोलावून नेलें. नारायणराव साहेब देवघरांत होते; रामशास्त्री बाबा व आणखी मंडळी तेथें एकीकडे बसून आपली मंडळी गेल्यास आपले जवळ बोलाविलें आणि सांगितलें कीं, तुम्हास दोन चार वेळ सरकारांतून ताकीद झाली असतां तुम्ही आचरण करितां राहत नाही. हल्लीं सरकारची आज्ञा आहे. हें न केल्यास सरकारमर्जी राहणार नाही व मान्यता घातल्याखेरीज तुमचें वाड्यांतून बाहेर जाणें होणार नाही. त्याजवर आपले मंडळीनें निर्भीडपणें उत्तरें केलें कीं, या पाठीमागें असें कोणीच म्हटलें नाही, व कोणी केलें नाही. आपण सांगतां यांस कांहीं शास्त्रप्रमाण आहे किंवा नाही; जवरीनें सांगणें तेव्हां जुलूमच म्हणावा. शास्त्रावासास विनंति केली, कीं, आपण साक्षांत धर्ममूर्ति सर्वास मार्गांनीं चालवणार. आम्हां-विशीं सर्व शास्त्र आपलें कोठें गेलें. अनन्वित झालें असतां आपण पाहावें, कांहीं बोलूं नये; हा धर्म कोठील. त्याजवर शास्त्री बाबांनीं उत्तर केलें जे, “बाबाहो तुम्ही म्हणतां तें प्रमाण, परंतु प्रभू कोपला आहे. त्याची मर्जी. ते आज्ञा करतील तीच मान्य म्हणोन वर्तावें हेंच वरें. सांप्रतचा समयच असा आहे. पुढें कृपाही तेच करतील.

प्रत्यक्ष न्यायमूर्ती रामशास्त्र्यांनींच याप्रमाणें उत्तर देतांच प्रभुमंडळींचा अगदीं नाइलाज झाला. यादीवर संमतीच्या सहा घातल्याशिवाय वाड्यांतून जाऊंच देतना. तेव्हां प्रभुमंडळींनीं नाइलाजास्तव नारायणरावाच्या नऊ कलमी कतव्यावर *मान्यतेच्या सहा दिल्या. तो कतवा असाः—

*सत्तेपुढें शहाणपण कसें चालत नाहीं आणि नाइलाजास्तव वाटेल त्या प्रकारच्या कतव्यावर मान्यतेची सही कशी द्यावी लागते याचा अनुभव आमचे परम मित्र संशोधक रा. रा. पां. न. पटवर्धन यांना अझून यावयाचा आहे. परंतु तो अनुभव कसा असतो याबद्दलचा प्रत्यक्ष परिचय त्यांना रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर हे खात्रीनें नीट पटवून देतील आणि असल्या बळजबरीनें लिहून घेतलेल्या पत्राची किंमत व्यावहारिक किंवा ऐतिहासिक दृष्ट्या किती कवडीमोल असते, याचा ते स्पष्ट खुलासा करतील. कारण स्वदेशी

- १—वैदिकमंत्रं करून कांहींच कर्म करणार नाही.
- २—वैदिकमंत्र येत असतील त्यांचा उच्चार करणार नाही.
- ३—भाताचे पिंड करणार नाही.
- ४—देवपूजादिक विहित कर्म पुराणोक्त मंत्र करूनच करूं व ब्राह्मण-भोजन आपले घरीं करणार नाही.
- ५—शालिग्रामपूजा करणार नाही.
- ६—ज्या देवास शूद्र जातात त्या देवास जाऊं.
- ७—ब्राह्मणांना दंडवत मोठ्यानें ह्मणत जाऊं व आपले जातींतही दंडवत ह्मणत जाऊं.
- ८—वैदिकब्राह्मण व आचारी व पाणकें व शागीर्द ब्राह्मण व ब्राह्मण वायका चाकरीला ठेवणार नाही व आपले घरींही ठेवणार नाही.
- ९—आमच्या जातीमध्ये संतोषें पाट लावतील त्यांना आम्ही अडथळा करणार नाही.

याप्रमाणें जुलमानें सद्या घेतल्यावर वाड्यांत बोलावून नेलेल्या प्रमुख प्रभुमंडळींची सुटका झाली. हें वर्तमान प्रभुमंडळास कळतांच त्यांना अत्यंत उद्वेग होऊन संताप आला असल्यास नवल तें काय ?

याच वेळीं नारायणरावानें दादासाहेब व आनंदीबाई यांचाही मनस्वी छळ चालविला होता. सूर्यदर्शनाशिवाय अन्नग्रहण करावयाचें नाही असा दादासाहेबांचा नेम होता आणि प्रतिबंध तर इतका कीं त्यांना कित्येक

चळवळीच्या धामधुर्मांत त्यांना ठाण्याच्या तुरुंगांत असल्याच एका माफीच्या कतब्यावर मान्यतेची सही करून मुक्त व्हावें लागले. 'तुम्ही खुशाल सही करा, त्यानें तुमच्या शीलाला यत्किंचित्ही अपाय होणार नाही, अशी आम्ही हमी घेतो' अशा अर्थाची जाहीर नोटीस प्रसिद्ध करणारीं केसरी हिंदुपंचासारखीं पत्रें जशीं रा. केळकरांच्या वेळीं होती, तशी वरील कायस्थ प्रभूंच्या अंमदानींत असतीं, तर त्यांनींदि कदाचित् या नोटीसवजा आगाऊ प्रायश्चिताचा किंवा जाहीर आश्वासनाचा मार्ग खातरीन स्वीकारला असता

दिवस सूर्याचें दर्शन होऊं नये. त्यामुळे 'तीन तीन' दिवस उपोषणें पडत असत. आनंदीबाईस तर अत्यंत नीचपणानें वागविलें होतें. तिला धड मेसावयासही न देतां नम्रच ठेवण्यांत येई; कारण कदाचित् *लुगड्यामध्ये कागदपत्र लपवून ठेविल ! इतकेंच त्रुष्टें तर-लिहिण्यास संकोच वाटतो-गुप्त भागांत, कागदपत्र ठेवले असतील कीं काय या शंकेनें वारंवार तपास करण्यांत येत असे, असें म्हणतात हा छळ अमानुष नव्हे असें म्हणणारा मनुष्य सांपडणें कठीण !

... दादासाहेब यांस फार प्रतिबंध, व सातान्यासही अडचण व या ज्ञाति-प्रकरणीं निकर्ष असें चाललें, तीं भाद्रपद मास आला. तेव्हां दादासाहेबांकडील राजकारण उभें राहिलें, यांत व्यंकटराव काशी प्रभू यांनीं सखाराम हरी प्रभू यांचे संमतं आनंदीबाई दादासाहेबांची बायको यांजकडे संधान करून सुमेरसिंग, खरगसिंग, महंमद ईसफ जमादार, व गार्द्याचे दिवाण रामचंद्र दाजी प्रभू होते त्यांची चौकी बंदोबस्त वाड्यांत असे. तेथे फितुरी झाली. व्यंकटराव काशीनीं दादासाहेबांची हरयुक्तीनें नारायणरावास कैद करून धरावे अशी चिठी सुमेरसिंग वगैरे गार्दी जमादारास घेतली. ती आनंदीबाईस दिली. गार्दी यांची खात्री न होय. धरलेले सुटल्यावर आमचा वचाव होणार नाहीं, तेव्हां धरावे ते घ चा मा आनंदीबाईनें करून मारावे असें करून देऊन चिठी पाठविली; ती सुमेरसिंगास दिली. नंतर गार्दी झाली. नारायणराव मारले गेले.

शके १६९५ विजयनाम संवत्सरे सन अर्धा शितैन मया व अल्लफ भाद्रपद शुद्ध १३. फारच गलबा शहरांत व वाड्यांत झाला. तेव्हां सखाराम हरी बक्षी व चिंतो विठ्ठल वगैरे दादासाहेब प्रकरणीं मंडळ वाड्यांत जमा झाले. दादासाहे-

• "मग दादासाहेबांचा बंदोबस्त करून ठेविले देवपूजा करूं देऊं नये; कीं या योगानें माझा भाऊ मारला असें म्हणोन खोलींत ठेविले. दादासाहेब अर्घ्यप्रदान सूर्यदर्शन घेतल्याविना अन्न भक्षूं नये, हा नेम होता. खोलींत राहिल्यामुळे पांच उपोषणें जावलीं व दादासाहेबांचे स्त्रियेस लुगड्यांत फंदाचे कागद लपविले या निमित्त्यानें लुगडे फेडून छळणा करावी."

रा. ब. साने संशोधित नागपूरकर
भोसल्यांची बखर.

बांची द्वाही फिरविली. ' बाहेरील कारभारी नाना, व हरीपंत, वगैरे यांणीं—काय बातमी. फौजेची तयारी वगैरे करून कशी खबर. दोघे खासे, राज्यास गर्दी, आंत कायम तरी कोणी आहे नाहीं,—याकरितां पाहून येण्यास पाठविले. भवानराव प्रतिनिधि व बजावा पुरंधरे, त्रिंश्रकराव विश्वनाथ पेठे असे गेले; तों नारायणराव मारले गेले. दादासाहेब कायम कचेरी झाली. नज्जुा चालल्या. पाहून आपल्या जातीची खात्री करून बाहेर येऊन वर्तमान कळविल्यावर फौजा वगैरे सर्व जाग्यावर जाऊन दादासाहेबांची द्वाही शहरांत फिरली. नंतर दहन शवाचें हीणें. तयारी झाली. तेव्हां सखाराम हरीनीं विनंती केली कीं आमची शाती प्रकरणीं याद नारायणराव यांनीं लिहून घेतली ती आणवून फाडल्याविना शव नेऊं नये. तेव्हां नानाकडे चोपदार पाठवून यादी आणविली. नानांनीं उत्तर केलें कीं, यादी रुमालांत आहे, स्नान केल्यावर काढून देतो. तो निरोप परत आला. त्यावरून पुनः चोपदार दादासाहेबांनीं पाठविला कीं, आतांच याद रुमाल शिवून काढून देणें. तेव्हां नानांनीं रुमाल आणून काढून दिली. ती याद सखाराम हरीस दिली. यांनीं विनंती केली कीं, आपले हातें फाडून घावी. तेव्हां दादासाहेबांनीं श्रीकार फाडून दिली, ती व्यंकटराव काशीचे हातों सखाराम हरीनें दिली. व्यंकटराव काशीनें ती याद फाडून पूरजे करून शवावर टाकीले. नंतर शव उचलून पुढील विधि झाला. असा ग्रामण्याचा परिणाम झाला.

येथवर या ग्रामण्याची हकिकत दिली. आतां इतर प्रसिद्ध पुस्तकांतून व अप्रकाशित बखरींतून माहिती मिळाली ती देतो :—

(१) रा. वि. का. राजवाडे:—

ग्रामण्य नारायणराव बल्लूळ यांनीं केलें. आठवे महिन्यांत मारले गेले. दादासाहेबी याद घेतली ती देविली. सखाराम हरीस.

प० इ० साधनें खंड ६ ते ४४४.

(२) ग्रामण्याची अप्रकाशित बखर.

नारायण बल्लूळ यांनीं चिटणीस पोतनीस यांस बसवून तुमचे मंडळींत पाट लागत होते आतां तुम्ही त्या चालीप्रमाणें चालावे म्हणून नऊ कळमे लेहून घेतली. न घावी तरी उठण्याची रजा नाहीं. जयरवस्तीच केली. निरुप्राय जाणवतें—

दिल्हे. पुढें राघोबादादांनी सुमेरसिंगास लेहून दिल्ले कां नारायणरायास धरून दिल्ले अस्ता तुजला तीन लाख रुपये वक्षिस. तलवेशिवाय देऊ. त्यावरून कबूल करून चिठी लेहून घेतली. नंतर आपसांत जाऊन विचार करिता न सापडले तरी आपली बायकामुले ठणकास देतील याजकरिता सापडेल तर धरून देऊ नाहीं तरी मारूं. कबूल असेल तरी लेहून द्या. नाहीं तरी आम्ही कबूल करीत नाहीं. त्यासमयीं आनंदीबाईनी सदाशिवपंत* सोनी कारभारी याजपासोन धरावे लिहिले होते त्या ध चा मा करविला. ती चिठी घेऊन नारायणराव यास सुमेरसिंगानी मारिले. ते प्रेत सन्निध असता सखाराम हरीसी दादासाहेबांचा करार होता कां नारायणराव हस्तगत जाला म्हणजे तुमची चिठी त्यासमयीं देऊं. त्याप्रमाणें सखाराम हरीनी विनंती केली. चिठी देवावी. दादासाहेवी तत्काल परवानगी देऊन चिठी परत देविली.

(३) का. प्र. इ. साधनें यांतील “ कायस्थ प्रभुंची बखर. ”

पुढें माधवरावसाहेव समाप्त होऊन नारायणरावसाहेव अधिकारी जाहले. पूर्व वय, त्यांत यमाजीपंत यांचे ग्रामण्यापैकीं द्वेषबुद्धी (कांहीं लोक) होते, त्यांणीं पूर्वजांचा मनोदय सिद्धीस न गेल्याचा द्वेष ध्यानांत आणोन नारायणरावसाहेव यासीं अनन्वित फकिका केलेल्या समजवून देऊन ग्रामण्य केलें. आणि प्रभुमंडळीपैकीं (कांहीं लोकांस) वाड्यांत बोलावून नेऊन जवरदस्तीनें (त्यांची) धोत्रें फाडून जानवी तोडातोड करून लिहून घेतले. नंतर नारायणरावसाहेव थोडकेच दिवशीं परधामास गेले. उपरांतिक दादासाहेव यांजकडे अधिकार प्राप्त जाहला. ते स्वतः सूत्र वेदशास्त्रनिपुण त्याणीं सर्व गोष्ट समजून घेऊन ग्रामण्यांतील मनुष्यांची बहुत निर्भत्सना करून सर्व प्रभुमंडळीस आपआपले कामावर येण्याविषयीं सांगोन पाठविल्यावरून, अगोदर श्रुत होतें व प्रभुंनीं ही हकिकत समजवून दिल्ली. नंतर ते बोलिले जे, अन्नाहुति केली, त्या सारिखे फळ प्राप्त जाहले. आतां मागील जाहले गोष्टीचा विधिनिषेध न मानिता स्वस्थ चित्तें आपलाली काजकामें करीत जाणें. असें अश्वासन देवून नारायणराव यांणीं जवरदस्तीनें पत्र घेतलें होतें तें तेच समयीं आशौचांत आणवून सर्वादेखत फाडून टाकिलें.

* कांहीं कागदपत्रांतून “ सखारामपंत सोहनी ” असा स्पष्ट उल्लेख सापडतो.

हरिपंत फडके व आपा वळवंत यांचे ग्रामण्य.

(शके १७११ इ.स. १७८९).

कारकीर्द शाहूमहाराज धाकटे पेशवे सवाई माधवराव यांचे कीरकीर्दोत सन्
तिस्स मया व अल्लफ शके १७११ सौम्यनाम संवत्सरे, ग्रामण्ये झालीं तो मजकूर.

चंद्रसेनीय कायस्थ प्रभूच्या इतिहासाची साधनें यांत प्रसिद्ध झालेल्या
कायस्थ प्रभूच्या बखरींत या ग्रामण्याची हकिकत अशी दिली आहे :—

नाराणरावसाहेवांची पत्नी गंगाबाई यांचे उदरीं सवाईमाधवरावसाहेव जन्मले
त्यासंनिध बाळाजी जनार्दन फडणीस द्वितीय सृष्टी उत्पन्न करणार महा बुद्धिमान
कारभारांत वागत असतां, पूर्वील नारायणरावसाहेव यांणीं जें ग्रामण्य केले, त्याचा
मजकूर वास्तविक किंवा गैर वास्तविक यांतील आशय कसा, हा समजून घेण्या-
स्तव श्रीवाराणशीक्षेत्रस्थ ब्राह्मणांस पत्र पाठविलें त्यांतील संशयनिवारणार्थ
उत्तरप्रत्युत्तरासह बालबोध अक्षराचें पत्र लिहून आलें, त्यांवरून त्यांची खातर
जमा जाहली तेंच पत्र वार केले. वितपशील.

“*स्वस्तिश्रीमदंडकारण्यांतर्गत भीमरथीनाभिहृदयसंगत्योपलक्षित पुण्यारण्य-
ग्रामस्थ दाक्षिणात्य राजर्षि धर्माधिकारी प्रांत पुणे व समस्त ब्राह्मणांप्रति.

†आर्यावर्तदेश आनंदवनत्रिकंटकविराजिताविमुक्तक्षेत्रस्थभटधर्माधिकारिशेषप्रभृती
नामनेका नतयो विलसंतु ॥ माघशुक्लसप्तम्यावधि अत्रत्यक्षेममस्ति भावत्कं
तदनुदिनमध्याधिकमाशास्महे ॥ विशेषस्तु भाषया.—

* कव्याणकारक, सुशोभित अशा दंडकारण्यनामक देशातील भीमानदीच्या ‘नाभि
आणि हृदय यांच्या संगत्यानें उपलक्षित’ म्ह० (भीमानदीच्या काठीं असून तिचाच पोट-
भाग अशा?) पुणेनामक ग्रामांत राहणाऱ्या दक्षिणदेशीय, राजर्षि, धर्माधिकारी व समस्त
ब्राह्मण प्रांत पुणे यांप्रति.

† आर्यावर्तनामक देशामध्ये, आनंदवन आणि त्रिकंटक या नांवाच्या दोन अतिपवित्र
स्थलांनीं सुशोभित अशा अविमुक्त क्षेत्रांत (काशींत) राहणाऱ्या भट, धर्माधिकारी, आणि
शेष इत्यादि उपनामांनीं युक्त ब्राह्मणांचे अनेक नमस्कार विलसित होवोत. माघ शुक्ल
सप्तमीपर्यंत येथे राहणाराचें क्षेम असे. आपलें क्षेम उत्तरोत्तर प्रगतिप्राप्तीं पदिगन वगैरे
अशी आम्हां आशा करितां. विशेषः—

राजश्री बाळाजी जनार्दन फडणीस यांणी पुण्याहून मर्गिशीर्षे शुद्ध दशमीचीं पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. तेथें लिहिलें कीं, प्रभूचें प्रामण्य येथें पडलें आहे. त्यास प्रभूचें आचरणाचा ग्रंथाधार कसा आहे ? त्याजवरून आझीं सर्वांनीं, गागाभट्टकृत 'गागाभट्टी' 'कायस्थप्रदीप,' गोविंदभट्टकृत 'गोविंदभट्टी,' स्कंद-पुराणांतर्गत 'रेणुकामाहात्म्य,' कमळाकरभट्टकृत 'शूद्रकमलाकर,' 'जातिविवेक' इत्यादि निबंधग्रंथ पाहून तुझांस लिहिलें आहे. हें पाहिल्यावरून आपले ध्यानांत येईल.

*कायस्थास्त्रिविधाः प्रोक्ताश्चित्रगुप्तस्तथापर ॥ दालभ्यगोत्रः क्षत्रजस्तु तृतीयः संकरात्मजः ॥ तत्र चित्रगुप्ताद्युत्पत्तिः ॥ पद्मपुराणे ॥ सृष्ट्यादौ सदसत्कर्मज्ञस्ये प्राणिनां विधिः ॥ क्षणं ध्याने स्थितस्तस्य ब्रह्मकायाद्विनिर्गतः ॥ १ ॥ दिव्यरूपः पुमान् हस्ते मयीपात्रं च लेखनीम् ॥ चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्मराजसमीपतः ॥ २ ॥ प्राणिनां सदसत्कर्मलेख्याय स नियोजितः ॥ ब्राह्मणोऽतीन्द्रियज्ञानी देवाख्यो यज्ञभुक् सदा ॥ ३ ॥ भोजनादौ सदा तस्मा आहुतिर्दीयते द्विजैः ॥ ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात्कायस्थो ज्ञाति-

* कायस्थ तीन प्रकारचे सांगितले आहेत. एक—चित्रगुप्त कायस्थ, दुसरा—क्षत्रज म्हणजे चंद्रसेन राजा जो क्षत्रिय त्यापासून झालेला, ज्यास दारुभ्य ऋषीनें उपदेश केला म्हणून दारुभ्यगोत्री म्हणतात, तो चांद्रसेनीय कायस्थ आणि तिसरा—संकरजातीपासून झालेला संकरज कायस्थ. त्यांपैकीं चित्रगुप्तादिकांची उत्पत्ति पद्मपुराणांत सांगितली आहे ती अशी कीं,—सृष्टीचे आरंभीं ब्रह्मदेव, प्राणिमात्रांचें पुण्यकर्म व पापकर्म कसें कळेल याचें क्षणभर चिंतन करीत राहिला तेव्हा त्याच्या देहापासून दिव्यरूपधारी, हातांत दौत व लेखणी धारण करणारा, ज्याला चित्रगुप्त असें म्हणतात तो पुरुष उत्पन्न झाला. तेव्हा त्याला ब्रह्मदेवानें, तूं यमराजाजवळ राहून प्राणिमात्रांचें पुण्यकर्म व पापकर्म क्याहावे असें सांगितलें. तो अतीन्द्रियज्ञानी ब्राह्मण आणि यज्ञांत नित्य हविर्भाग घेणारा देवरूपीही होय. ज्याला ब्राह्मणादि 'द्विज,' भोजनाचें आरंभीं नित्य 'चित्रगुप्ताय स्वाहा' अशी अत्राहुति देतात. तो ब्रह्मकायापासून म्हणजे ब्रह्मदेवाच्या देहापासून उत्पन्न झाला म्हणून त्याला कायस्थ असें म्हणतात. या मूळीवर त्याचे वंशातील अनेक गोत्रांचें कायस्थ आहेत.

रुच्यते ॥ ४ ॥ नानागौत्राश्च तद्दृश्याः कायस्था भुवि संति वै ॥ यावरुन्
कहाडप्रांती व खानवेश संगमनेरप्रांती कायस्थ ब्राह्मण क्षणून आहेत हे ब्रह्म-
कायस्थ होत.

अथ चांद्रसेनीयक्षत्रियकायस्थोत्पत्तिः ॥ स्कंदपुराणे रेणुकामाहात्म्ये ॥
स्कंद उवाच ॥ एवं हस्वाऽर्जुनं रामः संधाय निशितान् शरान् ॥ अम्ब-
धावत्स तान् हंतुं सर्वानेवाऽसुरान् नृपान् ॥ १ ॥ केचिद्भगनमाश्रित्य
केचित्पातालमाविशन् ॥ जटां कृत्वात्मनः केचित्ब्रह्मवेषमधारयन् ॥ २ ॥
बभूवुस्तापसाः केचिद्वनमाश्रित्य तद्गयात् ॥ तत्रैवावस्थिताः केचिद्बभूवुर्नट-
नर्तकाः ॥ ३ ॥ केचिद्वैतालिकाः शूरा राजानस्तद्गयार्दिताः ॥ सगर्भा चंद्र-
सेनस्य भार्या दाल्भ्याश्रमं गता ॥ ४ ॥ ततो रामः समायातो दाल्भ्या-
श्रममनुत्तमम् ॥ पूजितो मुनिना रामो अर्घ्यपाद्यासनादिभिः ॥ ५ ॥ ददौ
मध्यान्हसमये तस्मै भोजनमादरात् ॥ ददौ दाल्भ्यो मुनिश्रेष्ठो भार्गवाय
महात्मने ॥ ६ ॥ भोजनावसरे तत्र गृहीत्वाऽपोशनं करे ॥ रामस्तु याच-
यामास हृदिस्थं स्वमनोरथम् ॥ ७ ॥ तस्मै प्रादादृषिः कामं भार्गवाय
माहात्मने ॥ याचयामास रामाद्वै कामं दाल्भ्यो महामुनिः ॥ ८ ॥ ततो
द्वौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा ॥ भोजनांते महाभागावासने उपविश्य
च ॥ ९ ॥ तांबूलानंतरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति ॥ यत्त्वया प्रार्थितं देव
तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥ १० ॥ श्री राम उवाच तवाश्रमे महाभाग सगर्भा स्त्री
समागता ॥ चंद्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥ ११ ॥ तन्मे त्वं
प्रार्थितं देहि स्त्रीं सगर्भा महामुने ॥ ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच ददामि तव
वाञ्छितम् ॥ १२ ॥ यन्मया प्रार्थितं देव तन्मे दातुं त्वमर्हसि ॥ ततः स्त्रियं
समाहूय चंद्रसेनस्य वै मुनिः ॥ १३ ॥ भीता सा चपलापांगी कंपमाना
समागता ॥ रामाय प्रददौ भीतां रामः प्रीतमना अभूत् ॥ १४ ॥ श्रीराम
उवाच ॥ यत्त्वया प्रार्थितं विप्र भोजनावसरे पुरा ॥ तन्मे शंस महाभाग
ददामि तव वाञ्छितम् ॥ १५ ॥ दाल्भ्य उवाच ॥ प्रार्थितं यन्मया पूर्वं राम
देव जगद्गुरो ॥ स्त्रियो गर्भममुं बालं तन्मे दातुं त्वमर्हसि ॥ १६ ॥ ततो
रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः ॥ क्षत्रियांतकरश्चाहं तं त्वं याचितवान-
नसि ॥ १७ ॥ प्रार्थितश्च त्वया विप्र कायस्थं गर्भमुत्तमम् ॥ तन्मे दातुं त्वमर्हसि ॥

इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा ॥ १८ ॥ *जायमानो गदा बालः क्षत्र-
धर्मा भविष्यति ॥ ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच भार्गवंप्रति हर्षितः ॥ १९ ॥
माकुरुष्वान्न संदेहं दुर्बुद्धिर्न भविष्यति ॥ एवं रामो महाबाहो हित्वा तं
गर्भमुत्तमम् ॥ २० ॥ निर्जगामाश्रमात्तस्मात्क्षत्रियांतकरः प्रभुः ॥ ततः प्रकु-
पितो रामा ज्ञानावेपध्वराशृपान् ॥ २१ ॥ ज्ञात्वा नारदवाक्येन अजस्रानपि
चावधीत् ॥ धारयंतो मुखेऽगुष्टान् प्रार्थयंतोऽभयं नृपाः ॥ २२ ॥ स्थिता-
स्तेषां बली रामो दत्तवानभयं तदा ॥ हत्वाऽदौ हैहयान् कोपात्पितुर्वधमनु-
स्मरन् ॥ २३ ॥ स्कंद उवाच ॥ कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रिण्यां क्षत्रियात्ततः ॥
रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्माद्बहिष्कृतः ॥ २४ ॥ दत्तः कायस्थधर्मो-
ऽस्मै चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः ॥ प्राप्तकायस्थनामत्वालेख्यावृत्तिश्च भूभृताम्
॥ २५ ॥ † [तस्य भार्या कृता चित्रगुप्तकायस्थवंशजा ॥ तद्वंशजाश्च
कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन्] ॥ २६ ॥ दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्मिष्ठाः
सत्यवादिनः ॥ सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्चने ॥ २७ ॥ क्षत्रियाणा-
मयं धर्मः कृतं मौजीनिबंधनम् ॥ यत्किंचिद्वैदिकं जाप्यं नवग्रहमखादिकम्
॥ २८ ॥ नानाशांतिं च विधिवद्विग्भिरेव कारयेत् ॥ पण्णां च कर्मणां
मध्ये त्रीणि कर्माणि जीविका ॥ २९ ॥ एवं या प्रकारंकरून प्रभु क्षत्रिय
चांद्रसेनीय कायस्थ दाल्भ्यगोत्री यांची उत्पत्ति आहे.

मोठ्यांचे आग्रह बहुतच पडले तेव्हां शास्त्र राखून त्यांची समजावीस करणे
प्राप्त झणोन क्षत्रियत्वनिराकरणार्थ एक भागवतवाक्य लिहिले. ते कोणते?
तर, “ †नंदांतं क्षत्रियकुलं क्षत्रियत्वमनीनयदितिः” ॥ याचें उत्तर

* परशुरामाचें भाषण ऐकून हर्षित झालेला दाल्भ्य ऋषि बोलिला कीं, हे रामा-मी हा
राजपुत्र मागितला म्हणून तुम्ही निःक्षत्रिय पृथिवी करण्याचा आपला हेतु पूर्ण झाला नाही
असें मनांत आणू नये. हा दुर्बुद्धि होणार नाही.

यावरून परशुरामाची क्षत्रिय नाहीसे करण्याची “पॅलिसी” क्रूरकर्म केल्याशिवाय
सिद्धीस नेण्याची युक्ति दाल्भ्य ऋषीने काढिली असें दिसते.

† हा मजकूर गोविंदमहानें व गागामहानें मागाहून ढकललेला आहे. मूळ ग्रंथात नाही.

‡ नंदराजापर्यंतच क्षत्रियांचें कुळ राजधर्म पावेल.

-ह्या वाक्येकरून सर्व क्षत्रिय मेले ऐसी गोष्ट कैसी घडेल. वाक्यार्थ काय म्हणाल तर-नंदराजापर्यंत क्षत्रियव्यवहार (राजधर्म), अनंतर क्षत्रिव्यवहार (राजधर्म) जाईल. शरीरस्थ गर्भ मागितला ह्यणोन कायस्थ व्यवहार. क्षत्रियपर्याय प्रभु-व्यवहारी जाहला म्हणोन ज्ञाती नष्ट न जाहली. तसीच दुराप्रही पुरुषांचे समजा-विशीकरितां, वैदिकक्रम निषिद्ध पाराशरस्मृतीचा एक चतुर्थ चरण भलेताच करून गागाभट्टी लिहिली. तो कोणता ? तर,—“ *कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणी-गमनेन च ॥ वेदाक्षरविचारेण कायस्थः पतितो भवेत् ॥ १ ॥ याचें उत्तर-अशीच जर स्मृति आहे तर सामान्यतः कायस्थत्रयासही निषिद्ध जाहलें. तेव्हां ब्रम्हकायस्थांसहि निषिद्ध होईल, आणि मूळचा पाराशरस्मृतिग्रंथ काढून पाहिला, तेथें या स्मृतीचा चतुर्थ चरण “ शूद्रश्चांडालतां व्रजेत् ” असा आहे, “ कायस्थः पतितो भवेत् ” असा नाही. वैदिककर्मनिषेधक स्मृति-वचन एकच लाविलें, आणखी निषेधक वाक्यच नाही. स्मृतितात्पर्यांत, वर्ण-त्रयास वैदिककर्मांचा विधि सिद्धच आहे. शूद्रास मात्र निषेध. अन्य संकर-जातीयांचा शूद्रांत अंतर्भाव करून या तिहींचा निषेध होतो. चतुर्थ चरण तसा कल्पिला तर, शूद्रादिकांस वैदिककर्मनिषेध नाही, असें होईल. ह्यणून कल्पितांच नये. अत एव, गागाभट्टांनीही त्यांचे पद्धतींत विशेष वैदिक मंत्र स्पष्ट लिहिलेच आहेत. पूर्वी स्वजातीमध्ये लहानमोठे अनाचार होते, त्यामुळें ज्ञातिविहित कर्माधिकारें जातिहानि जाली. याचें उत्तर-हे कलियुगपरतवें सर्व जातींमध्ये अनाचार असतच आहेत. ते कोणते ह्यणाल तर-कर्नाटक प्रांती ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण चांगले आहेत. त्यांमध्ये प्रत्यक्ष बहिणीची कन्या (भाची) इचा मामासमागमें विवाह होऊन संतति होत्ये. हे लोकविरुद्ध, शास्त्रविरुद्ध, अनाचार. मिश्रमैथिल यांचे ज्ञातीमध्ये प्रथम पंचवीस वर्षांची कुमारी, नंतर विवाह होऊन संतति होत्ये; हाहि मोठाच लोकाविरुद्ध, शास्त्रविरुद्ध, अनाचार आहे. असें असतां त्यांचे षट्-

*कपिला गाईच्या दुधाचे प्राशनानें, ब्राह्मणाच्या स्त्रीचेठाई गमन केल्यानें, आणि वेदाक्षरांचा विचार (अध्ययनादिक) केल्यानें कायस्थ, पतित (जातिप्रष्ट) होतो.

श्रीवेंकटेश्वर प्रेसनें छापलेल्या पाराशरस्मृतींत (पृ० ९) “ कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणी-गमनेन च ॥ वेदाक्षरविचारेण शूद्रस्य नरकं भुवम् ” असा चरण आढळता.

† शूद्र चांडालाच पावेल.

कर्माधिकार व शातीची हानि जाहली नाही. तेव्हा प्रभूचीच कैसी होईल ? एकच दाह्यगोत्र असोन या गोत्रीच सर्व विवाहादिक कर्मे होतात ह्मणून शातिकर्महानि जाहली. याचें उत्तर—ज्या ऋषीचा जो वंश तो ऋषी त्या वंशाचें गोत्र. क्षत्रियवर्णच भिन्न. क्षत्रियांस गुरुगोत्र प्रसिद्ध आहे. दाह्य ऋषीनें पालन करून उपदेश केला ह्मणून दाह्यगोत्र लागलें. एतावता बाध नाही. पूर्वोहि सूर्यवंशी व सोमवंशी इत्यादि व्यवहार चालतच असोन सांप्रतही अमुक कुळीच इत्यादि व्यवहार चालतो. कुळ वंश शब्दमात्र. अर्थभेद नाही. [* चंद्रसेन राजा याचा पुत्र सोमराज यानें चित्रगुप्त ब्रह्मकायस्थ याच्या वंशजांची कन्या विवाहिली; तेव्हा त्या जायेपासून संतति जाहली ते प्रतिलोम.] याचें उत्तर— “ † ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः ” इत्यादि वाक्येंकरून सूतज्ञात प्रतिलोमापेक्षां उत्तमे. “ ‡ प्रतिलोम इदमंगीकृत्यापि ब्रूम इति न्यायेन. ” वस्तुतः ब्रह्मदेवशरीरापासून जाहला ह्मणून तो ब्रह्मकायस्थ. परंतु तो चतुर्वर्णावेगळा देव, देवगंधर्वजाति. पूर्वी क्षत्रिय राजे याहीं देवगंधर्व यांच्या कन्या बळात्कारें अथवा संतोषें विवाहिल्या; असें पुराणांतरीं बहुत स्थळीं आढळतें. शुक्राचार्यांनीं आपुली कन्या—देवयानी ययाति राजास दिल्ली. तेव्हा या क्षत्रिय कायस्थास प्रतिलोमताही नाही. उत्तमप्रति सूत, त्याचा क्षत्रियांतच अंतर्भाव. त्यासही सर्व क्षत्रियकर्माधिकार आहे. चांद्रसेनीय क्षत्रिय कायस्थ कोणते ? याचें उत्तर—दाह्य गोत्र कायस्थ प्रभु ऐशी अवालवृद्धपर्यंत ज्याची प्रसिद्धता असेल, तो चांद्रसेनीय कायस्थ. तर यास प्रभु ह्मणण्याचा प्रघात कसा पडला, याचें उत्तर—“ § चत्वारस्तनया आसन्सोमराजस्य विश्रुताः ॥ विश्वनाथो महादेवो भानुर्लक्ष्मीधरस्तथा ॥ १ ॥ संख्यावानप्यसंख्योऽभूद्विश्वनाथो महाप्रभुः ॥ निवासः श्रीसरस्वत्यो रूपौदार्यकलाश्रयः ॥ २ ॥

* हा मजकूर खरा नाही असें वर दाखविलेंच आहे.

† क्षत्रियापासून ब्राह्मणीचे ठाई होतो तो सूत.

‡ हें, सूत हा प्रतिलोमच आहे असा पक्ष घेऊनही आम्हां बोललों तरी.

§ सोमराजाचे—विश्वनाथ, महादेव, भानु आणि लक्ष्मीधर असे प्रख्यात चार पुत्र होते, त्यांत विश्वनाथ हा महापंडित, असंख्य गुणांनीं युक्त, लक्ष्मी आणि सरस्वती यांचें अधिष्ठातृ आणि रूप, औदार्य व कला यांचा आश्रय असा महाप्रभु (महा-समर्थ) झाला. असें स्कंदपुराणीं रेणुकामाहात्म्यांत सांगितलें आहे.

स्कांदे रेणुकामाहात्म्ये इत्यमुक्तं ” यावरून महासमर्थ होतो त्यास प्रमु
ह्यणतात. विश्वनाथ यास सर्वहि प्रमु ह्यणुं लागले, ह्यणून प्रमु व्यंहार रूढ
पडला. सांप्रतहि ज्याणें जो रोजगार उदीम धंदा केला त्या व्यवहाराचें उपनाम
पडतें व तेंच परंपरागत चालतें. त्याचा मूळपुरुष चंद्रसेनपुत्र सोमराज एकच.
तेव्हां विवाहादिक कमें कोणाशीं जांहळीं? याचें उत्तर-पूर्वीं दोनत्र क्षत्रियांचे
वंश, एक सूर्यवंश व एक सोमवंश यांचे परस्परेण विवाह होतच असतां यदु,
कुरु, प्रंडु, एकाचीच संतति. यादवाची कन्या सत्यभामा कृष्णास दिली असें
पुराणांतरीं बहुतांस्थळीं आढळतें. सर्व सृष्टिक्रम असाच आहे. पूर्वीं ब्रह्मदेवाचें
शरीरापासून चतुर्वर्ण उत्पन्न जाहले; तेव्हां मूळ पुरुषाची रचना अनादिसिद्ध,
व्यवहार चालत आला आहे तो खरा. ब्रह्मदेवाचे दिवसांत दश अवतार होतात.
त्यास पन्नास वर्षे जाहलीं आहेत. तेव्हां कोणत्या दिवसांत परशुरामावतार
जाहला हें परमेश्वर जाणें. तेव्हां अनादि व्यवहारच प्रमाण. आणखी स्कंद वाक्य,
“*धारयंतो मुखेऽंगुष्ठान् प्रार्थयंतोऽभयं नृपाः ॥ स्थितास्तेषां बली
रामो दत्तवानभयं तदा” तेव्हां आणखी क्षत्रिय राहिलेच होते ते हे एकच
मिळाले. सारांश भगवदिच्छेकरून सृष्टि निर्माण जाहली. अनादिसिद्ध व्यव-
हार भगवत्सत्तेनें चालिला तो प्रमाण. ऋषिकूळ नदीमूळ पाहूं नये. ऋषिउ-
त्पत्ति पाहतां “ †हरिणी गर्भसंभूतो ऋष्यशृंगो महामुनिः ॥ तपसा
ब्राह्मणो जातः केन जातेन कारणम् ॥ १ ॥ धीवरीगर्भसंभूतो
व्यासो द्वैपायनो मुनिः ॥ तपसा ब्राह्मणो जातः केन जातेन कार-
णम् ॥ २ ॥ उर्वशीगर्भसंभूतो वसिष्ठश्च महामुनिः ॥ तपसा ब्राह्मणो
जातः केन जातेन कारणम् ॥ ३ ॥ ऐसेच या पृथ्वीचे ठाई कित्येक निर्माण
जाहले. त्यांचें वर्णन किती कोठवर करावें. विश्वामित्र क्षत्रिय होत्साता ऋषींत

* तेव्हां आपल्या मुखांत अंगुष्ठ धारण करणारे, अभय मिळण्याची इच्छा करणारे असे
कितीएक राजे शरण आले असतां त्यास, महाबली तो राम, अभय देता झाला.

† हरिणीच्या गर्भापासून झालेला महामुनि ऋष्यशृंग केवळ तपश्चर्येनेंच ब्राह्मण झाला.
तेव्हां मूळच्या जातीचें कारणत्व काय करावयाचें आहे ? कोळ्याच्या स्त्रीचे गर्भापासून
झालेला मुनि द्वैपायन व्यास तपश्चर्येनेंच ब्राह्मण झाला. तेव्हां मूळच्या जातीचें कारणत्व
काय करावयाचें आहे ? तसाच उर्वशीचे गर्भापासून झालेला महामुनि वसिष्ठ तपश्चर्येनेंच
ब्राह्मण झाला. तेव्हां मूळच्या जातीचें कारणत्व काय करावयाचें आहे ?

मिसळला. तसाच वाल्मीकही. कोकणस्थांचा सप्रवरसंबंध होतो. उत्पत्ति पाहतां प्रकारांतर. तस्मात्, “*कस्य दोषः कुलेनास्ति व्याधिना को न पीड्यते” असें आहे. भगवत्कृत मोडोन आपण नूतन स्थापूं गेल्यास भगवंतास कसें मानेल ! मानावयाचें नाही. हे दृष्टोत्पत्तीस येतच आहे. विषाची परीक्षा पाण्डुपुत्रांनी पाहूं नये. पंडु व धृतराष्ट्र यांची उत्पत्ति व्यासापासून. पांडव यांची उत्पत्ति एकापासून एकेक ऐसें जगप्रसिद्ध ग्रंथांतरीं वर्णन. त्यांनीं अश्वमेधादिक यज्ञ केले, त्यांचे घरीं लक्षावधि ब्राह्मण जेविले, स्वर्गीं घंटारव जाहले. द्रौपदीस पंच भ्रतार. तिणें स्वहस्तें लक्षावधि ब्राह्मणांस अन्न वाडिल्लें. महासती होय दोष ठेवितां रौरवप्राप्ति. तात्पर्य “†वलीयसी केवलमीश्वरेच्छा” ॥ शके १७०१ विकारीनाम संवत्सरे. माहे आश्विन शुद्ध ८ मी रविवासरे. इत्यलम्. श्री शुभंभवतु.”

प्रेणेंप्रमाणें समजून घेऊन माधवराव साहेब पंधरा वर्षांचे होईपर्यंत कधीं कांहीं कटकट न होतां यथास्थित चालत आलें. सवाईमाधवराव यांची ‘विनाशकाळीं विपरीत बुद्धि’ होण्याचें कारण पेणकर ब्राह्मणांचा व प्रभु यांचे उपाध्ये टकले यांचा आपाजी यशवंत प्रभु यांचे घरीं पेणेंत प्रयोजन होत असतां तेंथे कलह वाटून पेणकर ब्राह्मण यांणीं खटला केला. त्यांसही कोलटकर मामलेदार यांणीं पुण्यास आणोन समजून सांगावयाचें तसें सांगितलें परंतु न ऐकतां दुराग्रहास प्रवर्तक होऊन श्रीमंतांकडे जाऊन किर्याद केली. आणि नारायणराव साहेब यांचे अनन्वित हेतु पूर्णतेस न गेले. यांचें वृत्त समजून घेऊन ग्रामण्य उभें करण्याची वीरश्री घातली. आणि पुणें मुक्कामों बहुतेक ब्राह्मण जाऊन प्रभुलोकांचा उपहास करण्यास प्रवर्तले ते समर्थी श्रीमंतांनीं शास्त्री व पंचाईत मिळवून शास्त्रें मतें पाहतां चालत आलें तसें चालवावें. असें समजून नानाफडणीस यांचे समक्ष पंचाईत मनास आणावी ह्मणोन आज्ञा होऊन असामींनीं केलें त्यांची नांवनिशि.

* कोणाचे कुळांत अगदीं दोष नाहीं ? कोण व्याधिनें पीडित अगदीं होत नाहीं ? तर सर्वांचे कुळांत कांहींना कांहींतरी लहानमोठा दोष असतो व सर्वास लहानमोठा कांहींतरी व्याधि होतच असतो.

† केवळ ईश्वराची इच्छाच बलवत्तर आहे.

१ यज्ञेश्वर शास्त्री.

१ आनंदराव जुनरकर.

१ भास्कर दीक्षित.

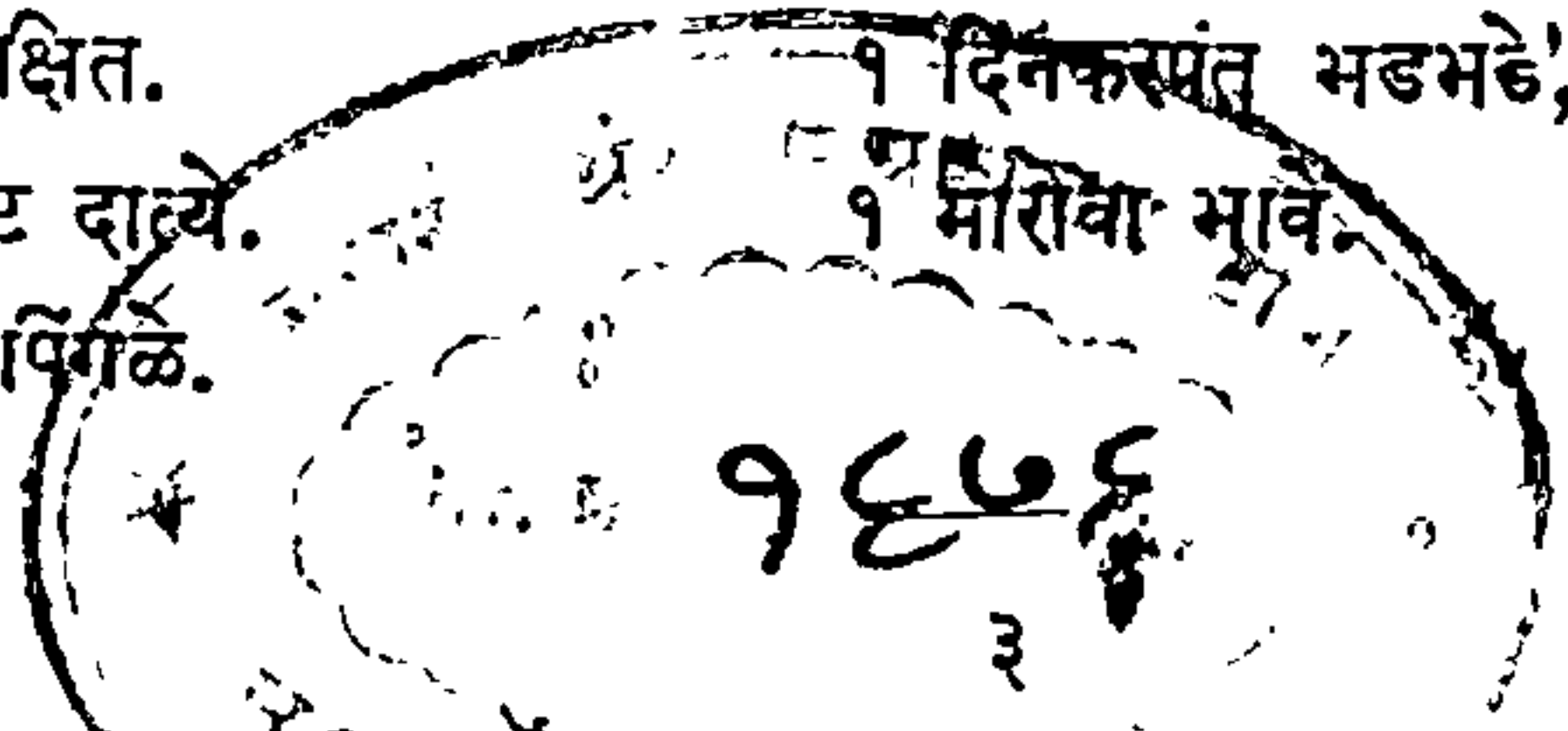
१ दिनकरराव भडभडे,

१ सदाशिवभट्ट दाव्ये.

१ मारोबा भावे.

१ गोविंदराव पिंगळे.

४

सदंरहू असामीस आज्ञा जाहली. त्यांणींही समजून घेऊन पेणकर ब्राह्मण यांसीं खटला न करणें विषयीं समजून सांगों लागले. न ऐकतां दुराग्रहास प्रवर्तोन जुने कोटांत चिटणीस यांचे वाड्यावर खटला करावयाकरितां दोन वेळा गेले. ते समयीं आयाशास्त्री द्रावीड न्यायाधिशेचे कामावर होते ते ब्राह्मणांस अनुकूल या वळावर वेगुमान देणें. आयाशास्त्री यांचा जामात व दांडगे ब्राह्मण, मजुरीचे चार चार पैसे द्यावयाचे करार करून समागमें घेऊन बहुत समुदाय मिळोन प्रभूंवर चालून गेले. ते वेळेस ब्राह्मणांची व प्रभूंची मारामार जाहली. आणि ब्राह्मण कित्येक जखमी जाहले, व आयाशास्त्री यांचा जामात जखमी जाहला. व प्रभुलोकही जखमी जाहले. नंतर ब्राह्मणांनीं पळ काढून नानाफडणीस यांजकडे फिर्यादीस गेले, आणि बहुत प्रकारें कागाळी सांगों लागले. ते समयीं नानाफडणीस याणें ब्राह्मणाचा बहुतच निषेध केला, कीं शास्त्रसंमते समजून सांगितलें असतां दुराग्रहानें त्यांजवर चालून जाऊन दुर्लौकिक केला. हें नीट नव्हे. तुह्मींच आजपर्यंत वडीलार्जित परंपरागत प्रभूंचें कार्य वेदोक्त कर्म करीत आलां आणि हल्लीं त्यांचा आश्रय गेल्यामुळे द्वेषबुद्धि करून खटला करतां हा सिद्धीस जाणार नाही. याप्रमाणें सांगितलें. तें न ऐकतां वळें जाऊन खटला करणें यांचें कारण काय ? या उपर यांसीं खटला केला अप्रतां मुळाजा होणार नाही. प्रतिष्ठेस हानी होईल. अशी ताकीद देऊन ब्राह्मण घालविले. नंतर थोरथोर शास्त्री श्रीमंतांनीं बोलावून शास्त्रार्थ विचारिला, तेव्हां शास्त्री यांणीं उत्तर केलें कीं प्रभु चान्दसेनीय यांसीं सर्व कर्मांस अधिकार आहे. सभा करून शास्त्रार्थ सांगावयाची मर्जी असल्यास जो शास्त्रार्थ ग्रंथांतरीं वास्तविक आहे तो सांगणें. पेणकर ब्राह्मण व्यर्थ दुराग्रहास प्रवर्तले यांचें कारण नाही. पहिला दाखला पाहतां मुक्तक्षेत्र काशी तेथें शिष्ट ब्राह्मणांनीं निर्णय ठरविला तोच

प्रमाण आहे. त्यास दोष ठेऊन दुसरा प्रकार करा असा कोण समर्थ आहे? प्रभु-
 ज्ञातीचे गुरु आबा टकले हे सर्व शास्त्री निपुण आहेत ते शास्त्र विरुद्ध आचरणार
 नाहीत. सभा करून सांगितले असतां टकले यांचें बोलणें प्रमाण ठरेल. शास्त्रा-
 नुमते वेदाधिकारी आहेत अशी खातरजमा आहे त्यापेक्षां आतां युक्ति करावी
 जे, सभेमध्यें अनृत भाषण करीतां येत नाहीं याजकरितां तूर्त सभा करूं नये.
 मोघम पूर्ववत् चालत आलेप्रमाणें हें सांगावें असें ठरवून ब्राह्मणांस अतःपर
 खटला करणें याचें कारण नाही. याप्रमाणें ताकीद केली. खटल्यास प्रारंभ
 शके १७१७ श्रावण शुद्ध ७ ते माहे आश्विन मासपर्यंत प्रभुमंडळी जांत नव्हती.
 आपलाले घरीच होते. आश्विनमासी माधवराव साहेब कैलासेवासी जाहले.
 नंतर नाना फडणीस याणें प्रभुमंडळीस बोलावून समक्ष सांगितलें जे, इतःपर
 ब्राह्मणानें तुम्हांसी खटला करूं नये अशी निक्षून ताकीद केली. तुम्हीं सरकार
 कामें बंद न करितां स्वस्थचित्तें आपले कामकाजावर येऊन पूर्ववत् कामें चाल-
 वावी. येविशीं समजुतीचें अन्वयें बहुतेक सांगोन खटला मोडिला. पुढें श्रीमंत
 बाजीराव साहेब राज्याधिकारी राज्याचे कामावर आले ते समयीं चिटणीस सर्व
 प्रभुमंडळी याणीं विनंति केली कीं, विनाकारण पेणकर ब्राह्मण याणीं खटलां
 करून कर्मांतर चालवणें यासीं आडाआड केली, त्याजरून बाजीराव साहेबांनीं
 चौकशी मनास आणून प्रांतोप्रांतीं शिक्यानिशीं सनदा करून दिलेल्या असोन
 'पूर्वीपासून कर्मांतर चालत' आलेप्रमाणें चालवीत जाणें. दिकत न घेणें.' या
 प्रमाणें स्वदस्तुर लेखन होऊन चालूं लागले.

रायबहादुर बाळकृष्ण आत्माराम गुप्ते यांनीं जी ग्रामण्याची हकिकत
 प्रसिद्ध केली आहे त्यांत त्यांनीं प्रख्यात बखरनवीस मल्हार रामराव
 चिटणीस यांची पत्रें नमूद केलीं आहेत तीं येणेंप्रमाणें:—

पत्र नंबर १.

पौा छ ९ जिल्काद श्रावण रोज वर्दी पुण्याहून लक्ष्मणराव गोविंद व
 मल्हार रामराव चिटणीस यांनीं रामराव चिटणीस यांस पाठविली ती.
 रोजचें वर्तमान. वार.

नारायणराव यांची यादी घेऊन फाडली. हा अकस हरीपंत फडके व आपा चळवंत यांनी धरून सूड घ्यावयाचा म्हणून पेणकर ब्राह्मण पुढे करून प्रारंभ केला. तो एसाजे, पेणस ग्रामण्ये ब्राह्मणांनी गर्भादानास होमास चरु करणार नाही म्हणोन कोणी गृहस्थाचे घरी आग्रह केला. त्यावरून कोलटकर सुभेदार अनुकूल होऊन कज्या पाडिला आणि दहापांच कळमें, चरु करूं नये, व चार दिवस मुंजीचा अग्नि ठेवूं नये, (शवा) सह गमन करूं नये. पिंडास चरु होतो तो करूं नये, असे दोनशें ब्राह्मणांचे संमत पत्र करून याप्रमाणें प्रभू मान्य होतील तरी त्यांचे घरी जावें, नाही तर जाऊं नये. असें केल्यामुळें वर्षभर कामें व हव्यें कव्यें राहिलीं. अगत्ये करणेंच त्यांनी लग्न-विवाह इत्यादि दुसरे महालांत जाऊन करावी; असें झालें. तेव्हां तेथील गृहस्थ पुष्कळ येऊन ज्ञातीस कळविलें. त्यावरून गणपतराव कोलटकर मामलेदार यांस मजकूर कळविला कीं, तुमचे वंधू महाळीं वावूरीं व आग्रहास पडून [असीं कामें] करितात याजवरून गणपतराव यांनींही वदूत राहिले. परंतु त्यांची उत्तरे ब्राह्मण ऐकत नाहींत ऐसी येत गेलीं. नंतर चावूराव कोलटकर गणपतराव यांजकडे पुण्यास आले. तेव्हां गणपतराव यांनीं वदूत निषेध केला. त्यावरून (प्रभुलोक) यांचें ग्रंथांतर कसे आहे तें आम्हीं समजूं तेव्हां करणें तें करूं असें म्हणूं लागले. वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री आचा गुरूवावा व थोरले गुरूवावा जाऊन त्यांची खात्री केली कीं, चालतें हें कांहींच नाहीं. यांस अधिकार विशेष आहे. तेव्हां ते बोलिले कीं, ब्राह्मण आग्रही. तेथील शिष्ट दहा पांच आणवितों. आमची खातरजमा केली तशी त्यांची करावी. नंतर ते ब्राह्मण त्यांनीं आणविले, यावर त्यांहीं सारे ग्रंथ दाखविल्यावर गागाभट्टी गौण आहे त्यास संमत पत्र केलें तें फाडावें. याप्रमाणें ब्राह्मण मान्य होऊन कोलटकरांचीं पत्रें व या ब्राह्मणांचीं पत्रें रवाना झाल्यावरून पूर्वीप्रमाणें सहा चार महिने चालिले. पुनः कोणी कोणी दिक्कत करूं लागले. कोलटकरांचें ही न मानित. तेव्हां गुरूवावांचे दोन ब्राह्मण कोलटकरांचे स्वाधीन केले. आणि हे सरकारचे ब्राह्मण म्हणोन कायें चालावीं अशीं केलीं. त्यांनीं सहा चार महिने चालविले असतां एके दिवशीं कोलटकरांकडे कथा झाली त्यांत सारे ब्राह्मण मिळाले. तेथें त्या दोघा ब्राह्मणांस बुका, प्रसाद, खिरापत आम्हांबरोबर चाल तर आम्हां

घेणार नाही म्हणून आग्रह करून उठून चालले. सुभेदार यांनी विचारिले यांजकडे काय दोष ? तरी प्रभूंकडे हे मनस्वी कर्मे करितात असे म्हणून निघोन गेले. दुसरे दिवशी सारे एकत्र होऊन पूर्वी संमत पत्रे फाडली तसेच आणखी केले. त्याजवरून कोलटकर यांनी नेऊन विचारिले तुमचे पद्धतीप्रमाणे पूर्वीच चाली-पेक्षा विशेष कोणी काय केले ? तुमच्याच पोथ्या यांस दिल्या. तेव्हां बोलू लागले की, आम्ही पूर्वी करीत होतो तेच ठीक नाही. हल्ली ठरवू तसे करावे. त्याजवरून कोलटकर बोलले. गागाभट्टांनी पद्धति केली तशी तुम्ही नवी कशी ती करावी. चालले ते कोणत्या आधारावरून न करावे म्हणतां ते सपजवावे. पुढील पद्धति कोणत्या आधारावरून करणार ते लिहून द्यावे त्याजवरून कागद लिहून दिला जे, म्हणतो याप्रमाणे समजून देऊं नंतर सर्व आपले ठायी विचारास बसले. निषेध कशावरून व पुढे काय करावे ते कांहीं सिद्ध न होय. तेव्हां दांडगावे आरंभून जो संमत न करील त्याचे घरो जाऊं नये, हे अरंभिले. ते समयी कोलटकर सुभेदार सुद्धां सत्रा घरांनी संमत न केले. म्हणून तितकी घरे वर्ज्य केली. आणि शेंपनास एक झाले. ते समयी कोलटकर यांनी सदरहू झाले वर्तमान सविस्तर पुण्यास श्रीमंतांस लिहिले. ते पत्र नाना फडणवीसांनी वाचून शास्त्रीवावाकडे पाठविले. शास्त्रीवावांनी पाहिले, नंतर ब्राह्मण दांडगावे करितात ते मसाले करून आणावे ऐशी नानाची परवानगी सरसुभे यांस झाली, आणि त्यांपैकी पंचवीस तीस ब्राह्मण मुख्य मुख्य यांजवर दहादहा वीसवीस असे मसाले रुपये एकशें साठ करून गादी पाठविले. तेव्हां जितक्यांनी संमते केली तितके एक होऊन मसाला देऊन शंभर ब्राह्मण पुण्यास आले. सरसुभ्यांकडे व शास्त्रीवावांकडे न जातां प्रभूंसोठी आम्हांवर जुलूम होऊन गादी मसाले करून अप्रतिष्ठा केली वगैरे मनस्वी वल्गना करीत गावांत हिंडू लागले. नंतर सरसुभे यांनी माणसे लावून आणून बसवून पंचवीस तीस असामी बोलाविले असतां इतके कां आलां ? प्रथम संमते केली तीं कां फाडिलीं व पुनः कां आणखी केले ? आजपर्यंत कसे करीत आलां ? आतां कां नाही म्हणतां ? व पुढे कोणते संमते कसे करणार ? हे लिहून द्या म्हणून तसदी केली. तेव्हां सर्व ब्राह्मण पेणस जाऊन दहावीस असामी राहिले. आणि लिहून देतां ठीक न पडे. तव्हां इतके दिवस करीत आलों ते चुकलों पुढे आम्हांस करूं नयेसें वाटते. मागे केले त्याचें प्रायःश्चित घेऊं ऐसी लिहीणी वाहेर पडली. वाहेर ही चार घरे फिरां लागले. नानापाशी एकदोन वेळ उभे राहिले. त्यांनी सरसुभ्यांकडे जा, ते सम-

जावितील, मग उत्तर सांगूं. हेंच उत्तर केलें. त्याजवर आपा बळवंतराव यांनीं त्या ब्राह्मणांस अश्वासन देऊन आम्हां तुमची दाद लावितों. मसाला देववितों. प्रभूंचें पारिपत्य करणें आहेच. याद माधारी घेतली. तें पूर्वींल वैर मनांत धरून नानापाशां जाऊन बोलिले. हें काय ? शिष्ट ब्राह्मणाची प्रभूसाठीं अप्रतिष्ठा होते. प्रभू मनस्वी कर्म करितात हें काय ? असें बोलिले. तेव्हां नानांनीं उत्तर केलें जे, आम्हां सर्व समजलों आहोंत. तुमचें बोलणें भांडाळपणाचें. पुतें समजलांच नाहीं. सरसुभू मनास आणून आम्हांस समजावील तें करूं. नंतर आप्पा बळवंत अग्या शास्त्रांचे घरीं आले. व यांस आपले घरीं आणिलें. आणि पेणकरांचा अभिमान धरावा असें करून शास्त्रीवावांकडून नानासीं एकदोन वेळां बोलाविलें. नानांनीं उत्तरें साफ केलीं. शास्त्रीवावा म्हणूं लागले जे, ब्राह्मण ही बहुत एक विचार करितात. हेही मनस्वी कर्म करितात याचा विचार करावा. असें बहुत आग्रह करून विचारितां नानांनीं उत्तर केलें कीं, आम्हांस यांत पडावयाचें नाहीं व कांहीं करावयाचें नाहीं. ब्राह्मण व प्रभू चित्तास येईल तसें करोत. तितक्यावर आप्पा बळवंत व शास्त्री व ब्राह्मण विचार करून सिद्धांत केला जे, वाद कशास सांगावा. सारे ब्राह्मण एक संमत करून दाहा पांच हजार संमते त्याजवर करून नानास दाखवावीं. मग सहजच ते बहुतांत येतील. पडल्या फळाची परवानगी ब्राह्मण व प्रभू कांहीं करोत अशी झालीच आहे. म्हणोन एक संमताची यादी करून वरती नारायणराव साहेबांचे वेळचीं कलमें लिहून, यमाजीपंताची पद्धति पंचसंस्कारी ती काढून, अग्या शास्त्री यांजकडे नित्य पेणकर वगैरे ब्राह्मणांनीं मिळावें. तेथें आपले गुरुवावा नित्य जात. तेथें नित्य भवति न भवति व्हावी. त्यांत आवा गुरुजांनीं ग्रंथाधारे करून सर्वास कुंठित करावें. पूर्वींल ग्रंथाधारे हे शुद्ध क्षत्रिय लोक 'चतूरनाम्ना' (?) प्रसिद्ध असे आहेत. हें व 'सुवर्णाश्व स्वरूपाद्या' (?) इत्यादि लक्षणें लिहिलीं त्यानीं युक्त त्या ज्ञातीस जे धर्म ग्रंथीं असतील ते यांनीं करावे, व करीत आहेत. मध्ये गागाभट्टांनींच या ज्ञातीचें घर बुडविलें. त्याशींच यांचा वाद आहे. ग्रंथ कसा केला. नवीन फकिरामंत्र कां केलें. कोणते संस्कारी वैदिक मंत्र. कोणते संस्कार अमंत्रक असें कां लिहिलें. अधिकारी नाहींत तरी कोठेंच नसावे. तेव्हां ग्रंथ खोटा, परंतु काल देश वर्तमान जेथें जसें चालेल तसें चालतात. आणि

पत्र नंबर २ पो॥ छ १९ जिल्काद श्रावणमास.

यापुढें आयाशास्त्री व दादाशास्त्री लिमये व आपा वळवंत प्रमुख होऊन ग्रामण्य चालविलें, तों श्रावणीची संधी आली. गुरुबावांस पेणकर ब्राह्मणांनीं जाऊन शपथ घातली कीं, अभूंचे घरीं तुम्हीं जाऊं नये, त्याजवरून नानांचे कानावर घातलें. तेव्हां सरसुभ्यानें जनोवास आणून ताकीद केली कीं, ब्राह्मणांस निक्षून ताकीद करणें, श्रावण्या चालू देणें, त्याप्रमाणें त्यांनीं ब्राह्मणांस ताकीद केली. परंतु आम्हीं ऐकत नाहीं, उत्तर केलें. गुरुबावांस ओंकारेश्वराचे देवळापार्शीं चतुर्दशीसि नेऊन जाजम टाकून बसविलें. भोंवते ब्राह्मण वसले. मनस्वी बडबड करणें चाललें. तेव्हां पुनः नानांचे कानावर घातलें. जनोवास नाना बोलले कीं, काम तुम्हांस रेंडत नाहीं हें काय म्हणून ? वरील दिवाणखान्यांत श्रीमंत वसले तेथें दादोपंत शास्त्री बोलावून नेऊन हा विषय तुमचा, यांचे उपाध्ये आणून ब्राह्मणांस सांगून उद्यांचे कर्म चालतें करणें, म्हणून सांगितलें. त्यांनीं शास्त्रीबावास कळविलें. शास्त्रीबावा तेच समयीं पालखींत वसून वाज्यांत आले. तेथून ब्राह्मणांस बोलावूं पाठविलें जे, चौघे जण जावसालास येणें. दादाशास्त्री व आयाशास्त्री देवास म्हणून जाऊन तेथें वसले होते. तेव्हां दादाशास्त्री यांनीं उत्तर केलें जे, चौघे येत नाहीं. येथें शास्त्रीबावांनीं यावें अगर आम्हीं सारेच येऊं. इतकें म्हणून उभयतां उठून गेले. पुनः शास्त्रीबावांनीं दोन ढालाईत एक चोपदार व एक कारकून पाठविला. सरकार आज्ञा आहे. जावसालास चौघांनीं यावें, नाहीं तर आम्हीं नेऊं तेव्हां पेणकर चौघे आले. नंतर दुसरा चोपदार व कारकून पाठविला जे, आवागुरुजीस पाठवून देणें. कारकून व ढालाईत व चोपदार गुरुजीस घेऊन येत असतां नारायण जोशी पेणकर धावून जाऊन आवाचे पायांस मिठी घातली. ब्राह्मणांवर आला तेव्हां कारकून बोलला कीं, याउपर तोंडांत मारून नेऊं. म्हणून ढालाईतास सांगून त्यास ओढून आवास घेऊन आले. शास्त्रीबावा यांनीं आवास विचारिलें जे, तुम्हीं श्रावणी करूं नये म्हणतां हें कोणत्या आधारावरून. कोणी शास्त्र पाहिलें आहे कीं काय ? तेव्हां आम्हीं पाहिलें नाहीं. म्हणून उत्तर केलें. यांस अधिकार नाहीं, म्हणून ह्मणतां आणखी तुमचा बोलणार कोणी याहून समजलेला आहे कीं काय ? म्हणून विचारीलें. तेव्हां नाहीं, म्हणोन जबाब दिला. याजवर शास्त्रीबावा बोलले

तुम्ही करीतां हें परिणामाचें नव्हे. मागें यमाजोपंतो केलें तें शेवटास गेलें नाहीं. व नारायणराव साहेबांनीं केलें तेहीं शेवटास गेलें नाहीं. तुम्ही काय पदार्थ ? यांजवर ब्राह्मण बोलूं लागले आपण शास्त्रसंमते विचार करून ठरवितील तें आम्हीं ऐकूं, तोंपर्यंत श्रावणी करूं लागल्यास दंगा करूं, डोंचकीं फोडूं, अनर्थ करूं, त्यांजवर गुरुजीस शास्त्रीबावांनीं विचारिलें जे तुम्हीं कसें करीत आलां सांगणें. यांनीं उत्तर केलें यथाविधि होम चरू करून याज्ञिक करीत आलों. याप्रमाणें चतुर्दशीस झालें. पौर्णिमा श्रावणी ब्राह्मण दंगा करणार याजवरून नाना श्रावणीस बसले. त्यांजकडे चिटी पाठविली. सर्व गृहस्थ आम्हीं मिळोन बसलों. नानांनीं जनोबास आणून बोलले, तुम्हास काम सांगितल्याप्रमाणें करण्याचा ऐवज नाहीं. म्हणोन दादोपंतासही आणून रागें भरले जे, तुम्हांस श्रावणी चालविण्याविशीं सांगितलें असतां, हें काय ? आतां चालवाव्या असें सांगितलें. दिवस विचारिला तो तीन घटका राहिला. तेव्हां आतां श्रावणी आटोपणाव नाहीं तेव्हां कसें करावें. हें शास्त्रीबावांस विचारून येणें तों अस्तमान झाला. म्हणोन दादोपंतांस तुम्हीं जाऊन प्रभू शातीस सांगावें घोळाखालीं हा समय झाला. त्यास भोजनास उठावें. श्रावणी हस्तावर अगर श्रवणावर यथास्थित करवूं, आपण संशय न धरावा. भोजनास उठावें. याप्रमाणें नानाकडे जाऊन येऊन येथें बोलले. आम्हीं उत्तर केलें जे, या मंडळीस आणिलें सरकारांतून पाठवून समजूत करणें पडली. बरें, असो. सरकारांतून अथवा शास्त्रीबावांकडून अडथळा झाला नाहीं. ब्राह्मणांचे आप्रहास्तव होतां होतां समय झाला. असें रुसव्याचे अर्थ बहुत बोललों. आमचे शातीस कोणीच त्राता नाहीं, असें झालें. श्रावणी राहिली. सारोंच कमें बंद झालीं. याचा मार्ग काय म्हणोन बोलल्यावर, फिरून नानाकडे व शास्त्रीबावांकडे गेले. उभयतांचा निरोप घेऊन दहा घटिका रात्रीस आले जे उदईक वरकड कमें चालण्याचा बंदोवस्त करून देऊं म्हणोन आज झाली ही गोष्ट आम्हांस देऊन भोजनास उठावें. असें बोलले. नंतर आम्हीं सर्वत्र भोजनास उठलों. प्रतिपदेस तृतीय प्रहरों सभा करून पेणकर नेऊन निषेध केले जे, तुम्हीं केलें हें ठीक नाहीं. चालतें तसें चालवावें. परिणाम शुद्ध नव्हे. तुमचें बोलणें गंगाधर दीक्षित त्रिबकशास्त्री यांस समजावणें. त्यांचे गुरुजीही उभयतांकडे जातील असें बोलण्यास प्रारंभ झाला आहे.

पत्र नंबर ३ पो॥ छ ३० जिल्काद भाद्रपद मास.

आपा बळवंत सर्वाध्यक्ष होऊन पूर्वी नारायणराव साहेबीं केला संकल्प सिद्धीस न्यावासा करून पेणकर वगैरे ब्राह्मणसुद्धां दंग्यास प्रारंभ केला. तात्या चिटणिसांचे घरी जाऊन शे पन्नास ब्राह्मण दरवाज्यांत वसून, सायंकाळपर्यंत उपोषण केलें. आचार्यी, पाणके, हातीं द्यावे. तुमचे हातीं द्यावयाचे नाहींत. सरकारांतून मागतील तेव्हां देऊं [असें प्रभूनीं] उत्तर केलें, व नाना व शास्त्रीबावांचे कानावर घालविलें. तेथें उत्तर झालें जे, ब्राह्मण म्हणतील तें ऐकावें. त्यावरून पेणकरांस सांगितलें जे, ब्राह्मण आमचे वाज्यांतील गेले. आम्हीं घालविले, तर त्यांचीं नावें लिहून द्या. त्याचें उत्तर केलें जे, सरकार मागतील तेव्हां देऊं. नंतर शास्त्रीबावांकडून कारकून व प्यादे येऊन ब्राह्मणांस बोलले जे, तुम्हीं म्हटल्याप्रमाणें त्यांनीं कवूल केलें. मग दुराग्रह कां करितां, म्हणून उठवून नेले. अशा मजलीस आलें आहे.

पत्र नंबर ४ पो॥ छ ३० जिल्काद भाद्रपद.

तात्या चिटणिसांचे वाज्यांत ब्राह्मण येऊन दंगा करावा जानवीं घ्यावीं, धोत्रें दुहेरी करावीं, हा बेत झाला. तेव्हां आम्हीं सर्व हुशार होतो, यामुळे परतोन गेले. आपा बळवंताचें म्हणणें नानापाशीं पडलें कीं, नारायणराव साहेबांची याद परत घेतली. त्यांचा सूड मला घेणेच. नाना बोलले इतका आग्रह कशास करितां, तात्या व आम्हीं एक होऊन ठरविलें तें करावें. तेव्हां तुमचें ऐकणें नाहीं. म्हणून बोलून गेले. ब्राह्मण पुढें करून दुराग्रहें हा अविचार करावा. हीच शेवटची मजल आणली आहे. वरें ईश्वर त्राता. घडेल तें लिहूं. तीर्थ-विधि एकंदर तिकडील राहिल्या असतील त्या पत्र पावतांच व्हाव्या. इकडील व कोकणांतील करविल्या. श्राद्धपक्ष ब्राह्मणभोजन करणें त्या ऐवजीं दहावीस गाई मिळवून त्यांस अन्न घालावें. असा इकडे बेत केला आहे. त्यांस सदरहू अन्वयेंच तिकडे असावें.—नीलकंठराव यांचे येथें उत्साह त्यांस ब्राह्मण हरदास उभा करूं नये. तो उभा राहतो तुम्हीं वसतां हें नीट नाहीं हाही घोळ घातला आहे. येणेंप्रमाणें जिल्काद महिन्यांतील वर्तमान. जिववाचा मात्र दुराग्रह आहे. गुरुबावांनीं सर्व पंडित मंडळीची खातरजमा यथास्थित केली आहे.

आयाशास्त्रीही पल्यावर आहेत. परंतु सरकार आज्ञा व पुढे काय निकाल करतील पहावे. शास्त्रीबावांनी सरकारच्या वतीने बोलावे, आणि सर्व पंडितांनी इकडील बोलावे असा घाट आहे. श्री कोणते थरास नेईल तें नेवो. हे तरी पूर्व उसने उगवण्यावर आले आहेत. हरीपंत तात्यांनी गंगाधर दीक्षित यांस एकांती विचारिले जे, तुम्हांकडे मनास आणणेचें आध्वर्यव आले त्यांत काय ध्यानांत आले ? तेव्हां उत्तर केले जे, प्रभूंच्या उपाध्यांनी दोन चार ग्रंथ आणून दाखविले. पेणकरांस दाखवा म्हटले. त्यांजपाशीं ग्रंथ नाही. यमाजीपंताचें पत्र घेऊन हिंडतात; तेव्हां काय मनास आणावे. तेव्हां तात्यांनी खंबीर काढिला जे, आपाबळवंत केवळ दुराग्रह करितात असें आम्हांस करणें नाही.

पत्र नंबर ५ पो॥ छ १४ जिलकाद मिति भाद्रपद शुद्ध ११.

पंडित मंडळीचा प्रकार तो चांगलाच झाला आहे. तात्या आल्यावर घरोघर ब्राह्मणांनी दंगा करणें राहिला. ब्राह्मणभोजन हव्ये कव्ये ही राहिलीच तेव्हां नाना, तात्या व आपा बळवंत वसून विचार झाला. तेव्हां दुराग्रह विशेष करणें ठीक नाही. जेव्हां तेही दुराग्रहास पडतील तेव्हां तुमचा दाब राहणार नाही. काय बंदोबस्त करणें तों शास्त्रीबावांकडून करवावा. प्रभूंनी एका केला आहे व जमेतही होत आहे. तेव्हां हें ठीक नव्हे. त्याजवरून आपा बळवंत विचारांत पडून सरकारांतून पन्नास वारगीर मागून घेतले, ते नेहमी चौकीस त्यांनी आपल्या वाज्यांत बसविले. बाहेर जाणें तेही बहुत खबरदारीने जात. नानांचें म्हणणें आम्हांस प्रभूंचाही पक्ष करणें नाही, व ब्राह्मणांचाही करणें नाही. शास्त्री करतील तें करोत. तात्यांचा खंबीर उणें होईल तेंच करावयाचें. आपा बळवंत बोलले, मी त्यांस युक्तीने राजी करून उणें करितों अशी प्रतिज्ञा केली, त्याजवरून त्रिबकरावानें तात्या चिटणिसांशीं बहुत साफीचीं हितशत्रुत्वपणाचीं बोलणीं फार केलीं. उत्तरे ही निर्भाडपणें सडकून शेवटचे मजलीचीं केळीं. याजवरून यत्न थकून राहिले.

पत्र नंबर ६ पो॥ छ २२ जिल्हेज.

आयाशास्त्री यांनी एक दोन वेळ नानांचे कानावर घातलें जे, शास्त्रार्थ पाहतां यांचे ज्ञातीचें ठीक आहे. त्याजवरून उत्तर केले वाजवी असेल तसेंच

पाहून करावयाचें. याजवरून ग्रंथ मिळवावे, दाखले पहावे, हेंच चाललें आहे. दंगा करणें तर तूर्त तहकूब आहे. तात्याचा खंबीर आहे तोच आहे. श्रावणी, पक्ष, श्राद्धें, सर्वांची राहिलीं. आम्हांस कांहींच करणें नाहीं, म्हणून बसलों आहों. तूर्त पुस्तकाचा प्रसंग पडला आहे. मिति भाद्रपद वद्य पंचमी बुधवार.

तात्या व आपा नानापाशीं बोलले जे; आज आमचे घरीं ब्राह्मण उपोषित बसले. असें विहू करून बोलतांच नानांनीं उत्तरास प्रारंभ करून बोलूं लागलें कीं, मागें बहुतांनीं केलें तें शेवटास गेलें नाहीं. नारायणराव यांनीं कागदपत्र घेतले ते प्रसंगोचित त्यांनीं काढून घेतले. पुढें ही त्यांचे दिवस असेच राहतील असें नाहीं कोणी तरी देववान होऊन तो प्रभूस अनुकूल झाल्यानें त्यांचा वेळ पडल्यास, हें शक्य त्यांचे मनांतून जाणार नाहीं, तेव्हां या गोष्टीचा उद्योग करणें प्राप्त कार्या-अंतीं प्रभूसही देणें प्राप्त येईल. तेव्हां पत्र घेतल्याचें सार्थक काय? दुसरें, ते अतिभाग्यवान. तुम्हीं कधींचे. त्यांशीं स्पर्धा करणें उचित नाहीं. तुम्हीं सत्तावळें केलें तरी, त्यांजवर जबरदस्ती करण्याचें कारण काय? त्यांजकडून कोणतें आग्रहाचें बोलणें पडलें आहे. सर्व सोडून बसले आहेत. पुढें बोलत देखील नाहींत. ओढाओढ कराल तर मरावयास टेंकले आहेत. एकी करून जमाल तरी किती जणांस माराल? लौकीक काय होईल? ते काय वांकडें बोलतात, याचा विचार करा. शास्त्राधार पाहतां ते वावगे चालत नाहींत. चालतात त्याहून त्यांनीं अधिक करावें परंतु त्यांचें करणें सर्व तुमचे स्वाधीन. तुम्हीं करितां तेंच ते करितात. त्यांचे जातींत ब्राह्मण नाहींत. तुम्हांसच ब्राह्मण्याचें अगत्य, आणि उपाध्येपणा करितां. त्यांचें असें नाहीं. मग रिकामी कटकट वाडवावी यांत जीव नाहीं. तुम्हीं कांहीं बोल बोलतां व ऐकतां म्हणून ब्राह्मण तुमचें दारीं बसतात. आमचे दारीं कां बसत नाहींत. स्पष्ट तुम्हीं कां बोलत नाहीं. ब्राह्मणांजवळ बोलण्याचे कारणाचा ऐवज तरी काय आहे. प्रभूचे उपाध्यांनीं चार पुस्तके काढून मोठ्या हंगामाचे सभेंत पंडित ब्राह्मणांस कायम केलें, तेव्हां तोंडें काढून कोणीच कां न बोललेत. दवून घरांत करितात इतकेंच चांगलें. दाव ठेवून त्यांनीं वागावें, आणि गंगाधर दीक्षित यांस हा सर्व इतिहास नानाचे बोलण्याचा बोलून पुढें विचार काय करावा? नाना मनावर घेत नाहींत. तेव्हां आपणास बोलतां येत नाहीं. परंतु हें ठीक नाहीं. ब्राह्मणांस

काय सांगावें? त्यावरून दीक्षितांनी उत्तर केले कीं, सभेत अथवा त्यांचे शास्त्र पाहू जातां कांहीं ठीक नाहीं. त्यापेक्षा चालते तें चालावें हें चांगलें. असें करण्याचें नसल्यास तुम्हांकडे स्वामित्व आहे. मर्जीस येईल तें सांगावें. आम्हांस विचारिलें तरी शास्त्राधारे सांगणें पडेल. प्रभूंचा उपाध्या समजून घेईल तें मान्य, असें प्रभूस असतां त्यांचीच समजाविशी येथील मंडळी-कडोन होणें कठीण आहे. पुस्तकेही नवीन नव्हेत. गांगाभट्टी व यमाजीपंती झाली असतां त्या अन्वये चालले नाहीं. त्यांतही वावगें नाहीं. ते नवीनच. तो उपाध्या प्राधान्य म्हणून बोलतो. त्याचें उत्तर होत नाहीं. तेव्हां शास्त्र लटकें कसें कोणी म्हणोवें. त्यांचा अनाचार चित्तांत आणून म्हणावे तरी सारे सारखेच. आम्हांत तें तरी कसें काय आहे! अन्योन्य नवीन आहे असें नाहीं. बहुत समुदायामुळे लोपले जाते, इतकाच अर्थ. वरकड जेथे ब्राह्मण समजोन आहेत तेथे वावगें त्यांजकडेही नाहीं, असें नाहीं. म्हणोन अनाचार ही म्हणतां येत नाहीं असें ही बोलले. आपण गंगेस (?) केले तसें चालावें मान डोलवून घ्यावी हें नीट.

पत्र २० पो॥ छ २८ रविलाखर पौष मास.

हरीपंत तात्यांचे पोटांत दुखत आहे. आमचा सर्वांचा निश्चय झाला आहे जे, पंडितांची सभा करून गंगाजळी सभेत ठेवून मागील ग्रंथ पाहून सांगावें. मागील ग्रंथ दूषित असल्यास फाडून टाकावे. तुम्हीं करून घ्याल तो श्रीकाशीस नेऊन तेथे मान्य झाला म्हणजे तसेंच चालवूं, नाहींतर आम्ही कांहींच करीत नाहीं. मग बलात्कार करितां हेंच निष्ठुर बोलार्थ, याप्रमाणें गुरुबावांचें संमत आहे. जमादिलावल.

पत्र २१ पो॥ छ २ जमादिलावल.

पेणकर ब्राह्मण कज्या करीत बसले आहेत. त्यांनीं पौष वद्य १० रविवार प्रातःकाळीं तोफेबरोबर, वेदशास्त्र गुरुबावांचे घरीं दोन ब्राह्मण वातमीस पाठविले. घरीं आहेत नाहींत म्हणून चौकशी केली, तीं दार उघडून बाहेर येतात तीं हे बसले आहेत, गांठ पडल्यावर चार तैलंग मिळवून त्रिंबकराव तात्या चिटणीस यांजकडे सांगून पाठविले. त्यांनीं चार माणसें पाठवून आवा तैलंगासमवेत

घेऊन कोटांत आले. हे वर्तमान पेणकरांस समजतांच पन्नास पाऊणशें ब्राह्मण दरवाज्यांत गल्ली रोखून बसले. आवा कोटांत तुमचे घरीं आला. त्यास ह्मालीं करा म्हणोःल्लगले. तुमचे स्वाधीन करीत नाहीं, असें उत्तर केलें. याजवर ब्राह्मणांनीं जमाव केला. आम्हांकडीलही स्वर्काय गृहस्थ दोन चारशें मिळाले. गल्लींतून कोणास येऊं फिरूं देईनात नारो महादेव राजश्री बाजीराव भाऊकडेस होता, त्यास गल्लींतून येतांना धरून बसवून धोत्र सोडिलें व जानवें तोडिलें. तो तसाच त्यांजवळ बसला राहिला. वी आया शास्त्री यांणीं राजश्री नाना व तात्या यांजकडे आपले मतलबाप्रमाणें सांगितलें. बोलले परंतु ते दिवशीं मनावर घेतलें नाहीं. तीं॥ राजश्री भाऊसाहेब प्रातःकाळींच तात्यांचे वाज्यांत वातमी लागतांच गेले. आम्हीं गृहस्थ जमा करून भोजनोत्तर जिववाचे घरीं जाऊन त्यांस घेऊन गेलों. कारभारी यांस दोन तीन चिट्या पाठविल्या. ब्राह्मण दंगा करितात हे आपल्या राज्यांत ठीक नाहीं. सभा करून धर्माधारें सांगाल त्यास मान्य आहों. त्याचें उत्तर ते दिवशीं आलें नाहींच. ते दिवशीं प्रहर-रात्रपर्यंत वाट पाहिळी, नंतर गृहस्थ दरवाज्यांतून ब्राह्मणांचे अंगावरून आपआपले घरोघर गेले. एकादशी इंदुवारीं ब्राह्मण जमा झाले. आपले गृहस्थ दहा वी पन्नास पाऊणशें जमा होऊन दरवाज्यानें वाज्यांत येत गेले. जमाव पुरा होतो हें पाहून ब्राह्मणांनीं दाटी करून वाज्यांत येऊं लागले. असें होत होतें. ब्राह्मणांनीं निकर्ष करून मराठी माणसें दरवाज्यांत उभीं होतों त्यांचीं वखें व काळ्या घेऊन मारूं लागले. इतक्यांत आयाशास्त्री यांचे जावई, दहा वीस तेलंग द्रावीड घेऊन येऊन लगट करून दरवाज्याचे उमन्यावर येऊन बसले, आणि तुम्हीं असें कां करितां तुम्हांशीं काहीं बोलावयाचें आहे, म्हणून फळीस हात लावून वरकड ब्राह्मणांस इशारत करून दरवाज्याची फळी उकलली. वाज्यांत जबरदस्ती करून येतात हें पाहून दरवाजा लाविला. त्या घालमेलींत जांवई व एक शागीर्द ब्राह्मण आंत आला. दरवाजा लावितां मोठा हुमाव झाला. आंतून शंभर दोनशें माणसें व बाहेरून शेंदोनशें ब्राह्मण रेंटारेंट करितां मोठा दरवाजा मोडून ते आंत आल्यावर दहावीस ब्राह्मण मरतात. ब्राह्मण मेल्यावर आम्हांही राहतां हें घडत नाहीं. असें समजोन आम्हीं, आपले ज्ञातीचा पांचचारशें जमाव झाला यासह, दरवाज्याजवळ आंतील अंगें उभे राहून व दरवाज्याचे भिंतीवर उभे राहून

कवलें मारावयास थारंभ केला. चुकावून कवलें मारिलीं. तेव्हा ब्राह्मण दरवाजा सोडून मारुतीजवळ गळीत व पाटणकर यांचे वाज्याजवळ जाऊन उभे राहून हाका मारूं लागले. कवलांचे मारापुढें येऊं न पावत. तेव्हां आम्हीं दरवाजांत येत आम्हीं पुढें गळीत उगेच वसतों मारूं नका असें म्हणों लागले. उत्तम आहे म्हणोन मना केले. सोमवार एकीदशीस जलस्पर्श नाहीं, मग अन्न कोठील. जाहले बर्तमानाच्या तात्यांस व नानास तीन वेळा चिठ्या पाठविल्या. तेव्हां कारकून पाठवून द्यावा म्हणोन उत्तर जासूद आला. याजवरून जिवबा व रावजी आपाजी यांस पाठविलें. तें तात्यांकडे गेले. दादोपंत व आयाशास्त्री तेथेंच होते. त्यांचीं व यांचीं बोलणीं बहुतच झालीं. त्यांतील सारांश तुमचा जो आवा गुरूवावा तो स्वाधीन करा. नाहींतर ब्राह्मण ऐकत नाहींत. अग्रहास पडूं नका. पडल्यास पेंचांत याल. गुन्हेगाऱ्या द्याल. माझें बोलणें नव्हे, सरकार आशा समजोन करावी. तात्याही बोलूं लागले. उत्तर केलें जे, आवा आमचे घरीं नाहींत, कोटें दंग्यांत गेले तें समजलें नाहीं. दोन दिवस अन्न पाणी वंद. ब्राह्मण उठवावेत. आवांचा शोध करून येऊन सांगतील ती विनंती करूं. तुम्हीं सरकारांतून काय सांगणें तें सांगा. पेणकर यांचें ऐकणार नाहीं. असें म्हटल्यावर आयाशास्त्री यांस व पेणकर यांस उठून जावें म्हणून निक्षून सांगितलें. तों तोफ झाली. परवानगीचे प्यादे दिले असतां ब्राह्मण उठले नाहींत. तिसरे दिवशीं त्रयोदशीस जिवबा व रावबा तात्यांकडे गेले. तात्या बोलले आवास कां हवालीं करीत नाहीं. लवाड कारभार. परिणाम लागणार नाहीं. म्हणून दाटून बोलूं लागले. तेव्हां यांणीं उत्तर केलें जे, तोंड आटपून बोला. तुमचें सोसणार नाहीं. न्यायेंकरून सांगा, अगर सरकारांतून सांगा. त्यास राजी म्हणत असतां दावतां तरी आम्हीं जिवावर उदार मरतों. मग धंदा रोजगाराची काळजी कोणास. श्रीमंतांचें राज्य सोडून जावयाचें नाहीं. मरून राहूं. डोंचकीं मारा. अशीं निकडीचीं उत्तरं केलीं. नंतर दोनप्रहरां दादोपंत येऊन ब्राह्मणांपाशीं बोलून वाज्यांत झाले. त्यांणीं उपोषित गृहस्थमंडळी वसली तें पाहिलें. निकडीचीं उत्तरं ही समजोन घेतलीं, आवास हवालीं करा म्हणजे ब्राह्मण उठवितों असें म्हणूं लागले. आवा आम्हांजवळ नाहींत व हें घडावयाचें नाहीं म्हणोन सांगितलें तेव्हां ते निघोन गेले. नंतर आमचे प्राण जातात पाणी पाहिजे. शेंपनास बाहेर

पडोन नदीस जाऊन पाणी आणितों. यांत ब्राह्मणांच्या हत्या होतील. आम्हांकडे शब्द नाही. असें नानास लिहून पाठविलें. त्याणीं दादोपंतास नेऊन त्यांस तात्यांकडेस पाठविलें. आया शास्त्री व वावा फडके व दादोपंत यांस पाठवून दिले. ते दरवाज्याजवळ ब्राह्मणापार्शी येऊन आम्हांस बोलाविल्यावरून दरवाजा उघडून आम्हां गेलों. आंत ब्राह्मण आले. त्याणीं अतिशयेंकरून पागोटें जाळलें त्यांस नेऊं द्यावें. (?) म्हणोन शास्त्री यांणीं सांगितलें. त्यावरून पागोटें दिलें. झालें तें उत्तम झालें. तुम्हीं व ब्राह्मणांनीं कांहीं मनांत आणूं नये. उठोन जावें. असें सांगोन ब्राह्मणांस नमस्कार करावा. त्यावरून बोलणें पडोन आमचा गृहस्थ तीन दिवस उपोषित जानवें धोत्र विरहित आहे यांसी काय आज्ञा. त्यावरून धोत्र व जानवें द्यावें. उत्तम म्हणोन निरोप दिले. ते ब्राह्मण घेऊन गेले.

पत्र २२ पो॥ छ ९ जमादिलावल माघ मास.

पेणकरांच्या कज्याचा मजकूर पेशर्जी लिहून पाठविला आहेच. त्या आलि-कडे वय चतुर्दशीस सायंकाळीं वे॥ गुरुवावा वे॥ गंगाधर दीक्षित यांजकडे, जाऊन शास्त्रीवावांनीं मनास आणायास सांगितलें. त्यापासून आम्हीं तुम्हांजवळ आहों. पेणकरांनीं दंगा केला म्हणून एकीकडे राहिलों. आतां तुम्हांजवळ आलों. राजश्री तात्यांकडे घेऊन चला, म्हटलें. त्याजवरून ते दिवशीं आबा आम्हांकडे आले. उदईक आज्ञा होईल तरी भेटीस घेऊन येतो, म्हणोन कारकु-नावरोवर सांगून पाठविलें. उत्तम आहे. तुम्हांजवळ असोद्या ; आणवूं तेव्हां घेऊन या, असें उत्तर आलें. दुसरे दिवसीं अमवास्येस गुरुजीस दीक्षित घेऊन तात्यांची भेट केली. भेटल्यावर “हे आमचे ओळखीचे नित्य पंडितांत येत असतात.” “पळाळां कां” म्हणून विचारिलें. पेणकरांनीं दंगा केला. विस्तोभा करतील म्हणोन एकीकडे राहिलों. परंतु सरकारांत गंगाधर शास्त्री व त्रिवक शास्त्री यांजवळ हजीर आहों. आम्हांकरितां यजमानाकडे चौकी बसली ते उठवावी असे बोलले. नानांशीं बोलून उठवूं परंतु ध्रावणीपासोन कोणाकडे कांहीं करूं नये, असें सांगितलें असतां यजमानाकडे कांयें केळीं आहेत, म्हणोन पेणकर म्हणतात. असें रागें भरून बोलूं लागले. पेणकर म्हणतात हे मुद्यानिशीं आंगीं लावावें, म्हणजे अवज्ञा झाली ती कबूल करूं, नाही तरी सरकार आज्ञेप्रमाणें चाललों आहों. पुढें सांगाल तसें

करूं असें उत्तर करून निरोप घेतला. गंगाधरशास्त्री यांस तुमच्या जिम्मेस असों द्यावे. म्हणोन निरोप दिला. ते दिवशीं गार्दी नानास विनंती करून उठवावे म्हणोन दादोपंतीस त्यांनीं सांगितलें. तो दिवस त्यांची गांठ न पडली म्हणून तसाच गेला दुसरे दिवशीं परवानगी घेऊन गार्दी उठवून नेले. याजवर जिववा तात्यांकडे गेले. तुमचे गुरूवावा येऊन भेटले. मग चौकी उठविण्याविशीं रदबदली कां केली नाहीं. तेव्हां तात्या बोलले गुरूवावा केव्हां भेटले, कुठें होते, हें समजलें नाहीं. व चौकी परक्यांची नव्हती चौकीदार जाणारांस जाऊं देतो व येणारास येऊं देतो, मग दिकत ती कोणती ? तेव्हां मर्जीस येईल तेव्हां उठवाल. म्हणोन आलों नाहीं. असें बोलिले, तें ऐकून भोजनास गेले. दादोपंत बसले होते. ते बोलूं लागले जे, गोविंदराव ब.वा रामार्जावावा वेडे नव्हते. नारायणराव साहेबांजवळ लिहून दिलें तें समजूनच लिहून दिलें, त्याप्रमाणेंच वर्तावें. आग्रह करूं नका. यांत नऊ कलमें म्हणत नाहीं. एक मंत्र व सीक (?) खेरीज करून करावें असें सांगूं लागले. लिहून घेणार व देणार गेले. त्या मार्गे तात्या आहेत. त्यांचे विचारास येऊन सरकारांतून सांगतील त्याप्रमाणें करूं उत्तर कां करितां ? तात्यावर निमित्त कां ठेवितां ? यजमानास जाऊन सांगतां. सांगतील तसें येऊन बोलूं असें म्हटलें. चार घटका वसा, तात्या भोजनोत्तर तुम्हांशीं बोलतील. तुम्हीं सांगितलें हेंच सांगणें होय. असें उत्तर करून निघून आले. त्याजवर द्वितीयेस शास्त्री यांस सांगून पाठवून गुरूजीस नेले. पेणकर ब्राह्मणांशीं पंचमीपर्यंत तुमचा फडशा करून निरोप देऊं म्हणून करार केला होता. ती मुदत झाल्यावरून त्यांची गडबड आहे. फिरोन दंगाही करणार असें ऐकितों तात्याकडे जाऊन आमची मुदत सरली. पुढें आज्ञा काय ? म्हणोन विचारिलें. त्यावरून एका दोंदिवशीं सांगूं म्हणोन उत्तर केलें असतां, आजच पेणकर मंडळी दादोपंताचे घरीं जाऊन बसली म्हणोन कळलें. त्याजवरून शोध्यास पाठविलें. त्यांस दादोपंतच नानाचे वाज्यांत भेटले. त्यांचे तोंडींही ऐकिलें आहे. खरं आहे. पुढें काय होईल तें समजेल तसें लिहूं.

१ पत्र नंबर २४ पो॥ छ २७ जमादिलावल.

नाना मैराळ व सज्याबरोवरील पत्रें पावलीं, वडगांवचोही पत्रें पावलीं. ग्राम-
ण्याचा मजकूर पेशजीं लिहिला. त्याजवर तात्यांनीं जीववास नानापाशीं नेऊन
त्याजपासून पूर्वीं नारायणराव साहेबां समजोन केलें आहे. तुमचेही गोविंदराव-
बाबा व रामाजी बाबा सर्व जात होते. त्यांणीं समजोनच पत्र लिहून दिलें. त्यास
तुम्हीं रिकामे ओढितां तेही तसेंच चालावें असें बोलले. यांणीं जाऊन सांगतों
असें उत्तर केलें. नंतर तात्यांपाशीं निरोप पाठविला. जें हें सांगणें व करणें
पडतें. त्यास आमचें म्हणणें वावगें नाहीं. सर्व ज्ञातीचें म्हणणें सभा करून
आमची ज्ञात कोण हें ठरवून द्यावें. नंतर सरकार आज्ञा, कर्में सांगाल तशीं
करणें प्राप्त. परंतु सरकारांतून सांगणें तें विचारें सांगावें. असें म्हणून आले.
त्याजवर आणखी जीववास नेऊन सांगितल्याप्रमाणें पत्र परिच्छिन्न द्यावें. वाहूं
नये असें असतां त्यांनीं सांगितलें. यांणीं उत्तर केलें हा विचार सर्वांचे मुख्य
रामराव बाबा चिटणीस ते तेथे नाहींत व नीळकंठराव गंगेस गेले आहेत, त्यांस
लिहून आणवूं. नंतर सांगणें तें सांगूं म्हणोन आले. तेव्हां पत्र देत नाहींत !
हें समजलेंच. त्याजवर ब्राह्मण येऊन दंगा करावा असा घाट आहे. आया
शास्त्री यांजकडे एके दिवशीं ब्राह्मण बसले. असें चाललें आहे. आपा सास-
वडास गेले होते. तेही आल्यावर शेवट काय होतो हें समजेल. नेट सोडिल्यास
प्रासतात. जाणोन नेट सर्वांचा चांगलाच आहे. या प्रवाहामुळें कांहींच सुचत
नाहींसें झालें आहे. वडिलांचा अशीर्वाद काय शेवटास लावील तें खरें. भार
एक श्रीवर आहे. वरकड कोणी बोलावयास जागा किंवा आश्रय नाहीं हें
समजलेंच आहे. आवालवृद्ध दगडमार करितात तितके सोसून होईल तसें
शेवटपर्यंत पहातां निर्वाह करणार श्री समर्थ. वरकड यातना कोणतीही सोसणें
बाकी राहिली नाहीं. झालें वर्तमान कळावें. होईल तें मागाहून लिहूं. मोठा दुराग्रह.
नारायणराव यांणीं लिहून घेतलेली यादी त्याप्रमाणें मान्यतेची करून द्यावी.
यावद्दल हरतऱ्हेनीं ज्ञातीस कर्मांची अडचण व राजश्री हें प्रकरण फंद फितूर वगैरे
तुफान आदावती उपमर्द करणें हें सत्ताबळें व ब्राह्मणवाद आणि राजेपणाचें
स्वामित्व, त्यांचे घरी अधिकार जवरीमुळें आला. त्याबळें ज्ञातीस त्राता नाहीं.
शास्त्र व विचार न पाहतां उपहास चालला. तेव्हां सर्वांनीं विचार केला कीं,

जे ते जवरदस्ती जुळून करतील ते सोसावे. जसा प्राण वांचेल तसा वांचो-
मरेल तो मरो. ईश्वरेच्छा. ईश्वरानें ढोळे झांकिले. जे दिवशीं उघडून पाहील
ते दिवशीं सुद्धि, परंतु एकवेळ नारायणरावाचे कारकीर्दीत लिहून घेतले, तसें
आणखी देणें हें तरी याउपरी परिच्छिन्न^० घडावयाचें नाहीं. प्राण गेले तरी
जावोत. असा विश्वय होऊन उत्तरे साफ केल्यावरून सुहालोमहाळीं सरकारी
पत्रें नारायणराव यांचे कारकीर्दीस नऊ कळमें यादी अन्वये पत्रें घातलीं.

याप्रमाणें उपहास मांडला. बडबड झाली. असा सहा वर्षे काल काढला,
त्या त्या तऱ्हेनें निर्वाह कळेल तसा केला, परंतु कवूळ किंवा टांकास गुंणें हें केलें
नाहीं. नंतर शके १७१७ राक्षसनामसंवत्सरे सन खमस तिसैन मया व अल्लफ
आश्विन शुद्ध १३ त्रयोदशीस माधवराव नारायण प्रधान गणपतीचे दिवाणखा-
न्यांतील खिडकींत उभे होते. भाद्रपदापासून भ्रमिष्ठ होतेच. खिडकींतून उडो
टांकिली. पाय मोडून मांडीचें हाड मोडलें. आश्विन शुद्ध पौर्णिमेस काळ झाला.
ग्रामण्य उपद्रव वगैरे समाप्त झाला. राज्यक्रांतीची फिकीरच प्राप्त झाली. नंतर
/ बाजीराव रघुनाथ आले. त्यास वरें झालीं. आपले ज्ञातिमंडळींनीं बाजीराव
यांस विनंती केली कीं, सात वर्षे ग्रामण्य पडलें, त्यावरून त्याणीं आपले हाते
विनंतीचिटीवर तीन ओळी स्वदस्तूर लिहून दिल्या. चिटी नीळकंठराव रामचंद्र
पागे यांचे हातची आहे ती.

चिटी नीळकंठराव रामचंद्र याणें बाजीराव रघुनाथ पेशवे यांस
विनंती लिहिली ती—

शेवेंसीं विज्ञापना, आमचे ज्ञातीचें ग्रामण्य सात वर्षे पडलें आहे, त्यास कैलास-
वासी श्रीमंत नानासाहेब व श्रीमंत दादासाहेब व श्रीमंत थोरले माधवराव-
साहेब यांचे कारकीर्दीत मुंजी व श्रावण्या वगैरे संस्कार चालत आले त्याप्रमाणें
पुढें चालवावे.

बाजीराव रघुनाथ प्रधान यांचीं चिटीवर स्वदस्तूरचीं अक्षरें. पूर्वीपासून चालत
आलें त्याप्रमाणें चालावयास येईल. नवीन आक्षेप पडला आहे तो मजकडून
पडणार नाहीं.

या ग्रामण्यासंबंधानें आणखी जे कागद उपलब्ध झाले आहेत ते खाली दिले आहेत:—

(१) बाजीराव रघुनाथ पेशवे यांचें पत्र:—

वेदशास्त्रसंपन्न समस्त ब्राह्मण धर्माधिकारी ज्योतिषी क्षेत्र प्रयाग स्वामी गोसावी यासी. सेवक बाजीराव रघुनाथ प्रधान नमस्कार सु॥ तिसेन मया तैन व आलफ समस्त दाल्भ्य कायस्थ प्रभु चांद्रसेनीय याचा व पेणकर ब्राह्मण याचा प्रभुचे आचरणाविषयी कजिया पडून आठ, नऊ वर्षे ग्रामण्य वाढले. पेणकर ब्राह्मण याणी सरकारची पत्रे घेऊन प्रांतात पाठवून प्रभुकडील कर्म बंद केली. सर्व प्रभु व ब्राह्मण सरकारांत फिर्याद आले. त्याजवरून उभयतांचे सरकारात लेहून घेऊन शिष्टसमते मनास आणिता पूर्वापासून प्रभुचे घरी कर्म चालत आहेत त्याप्रमाणे पुढेही चालवावी असे ठरले. त्याजवरून हे पत्र सादर केले असे. तरी त्या प्रमाणे पूर्वापार गागाभट्टीप्रमाणे प्रभु याजकडे कर्म चालत आली त्याप्रमाणे पुढेही चालवीत जाणे. दिक्त न करणे. जाणिजे छ. २९ जिल्काद. बहुत काय लिहिणे मोर्तव सु ॥

(२) पुण्याच्या ब्राह्मणांचें पेणकर ब्राह्मण यांस पत्र:—

स्वस्ती श्रीमत् सर्वोपयायोग्य वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य राजश्री समस्त ब्राह्मण यांसी.

प्रती नारायण जोशी प्रमुख समस्त पेणकर मुक्काम पुणे याचा कृतानेक शिर सा० नमस्कार विशेष. आपण पत्र पाठविले ते पावले. प्रभुमंडळीकडे कार्य प्रयोजन चालविण्याचा अडथळा आहे त्यास श्रीमंत रा० लक्ष्मणराव तात्या याणी आम्हास लिहिले होते. त्याचे उत्तर येथून पाठविले आहे. त्याची नकल तुम्हाकडे पाठविली आहे. त्याजवद्दल दरवारी गृहस्थाचा जावसाल पडेल तो आपण करून निभावणी करावी. गागाभट्टीची पोथी साद्यंत प्रयत्न करून आणविली म्हणोन लिहिले त्यास तुमचे लिहिल्यावरून गागाभट्टीचे पुस्तक संपूर्ण पाहिले. त्याप्रमाणे चाल चालत आली आहे. त्या पुस्तकाअन्वये यथोस्थीत आहे. त्याप्रमाणे चालवावे. कोणते गोष्टीविषयी दिक्त घेऊं नये. तूर्त सरकारांतून सरकार ब्राह्मण चालवावयास देतील त्याचे हातून यथापूर्वक चालत आले त्याप्रमाणे पुढेही चालवावे. कोणतेविषयी अडथळा पडू देऊं नये. पूर्वापार चाल चालत आली

आहे त्याविषयी संशय कोणास असल्यास त्याणी संशयनिवृत्ती करण्यास पुण्यास यावे. संशयनिवृत्ती होईल. कळावे बहुत काय लिहिणे. कार्तिक शु॥ ९ रविवार. हे विनंती. शके १७०९ प्लवंग नाम सं०

(३) पेशवे श्रीमंत माधवराव नारायण यांचे आज्ञापत्र :—

वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री समस्त ब्राह्मण व धर्माधिकारी उपाध्ये जोतिषी प्रां॥ कऱ्हाड स्वामी गोसावी यांस.

सेवक माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार सु॥ तिसैन मया व अलफ को॥ पेण पो॥ साकते येथील समस्त ब्राह्मण याणीं हुजूर येऊन निवेदन केले कीं श्रीमंत कैलासवासी नारायणराव साहेब यांचे कारकिर्दीत परभूचे कर्माचरणाविशई सरका-
रांतून ठराव करून दिल्हा त्याप्रमाणें त्याणीं वर्तावें. ते न करितां आपला धर्म सोडून मनश्री वर्तणूक करून चोरून ब्रह्मकर्म करितात येविसी त्यास ताकीद होऊन बंदो-
बस्त जाला पाहिजे म्हणोन त्याजवरून मनास आणितां पेशजी कैलासवासीतीर्थ-
रूप रावसाहेब यांचे वेलेस चौकसी होऊन परभूचे वर्तणुकेविसी कलमांचा ठराव जाला त्या प्रे॥ त्याणीं सरकारांत कतबा लेहून दिल्हा त्यांतील कलमें वितपसील.

या ठिकाणीं आधुनिक पुणेकर संशोधकांना आनंदाच्या गुदगुल्या उत्पन्न करणारा व नारायणराव पेशव्याच्या चितेवर पावन झालेला पृ० ३९ वर नमूद केलेला नऊ कलमी कतबा दिलेला आहे.

—येणे प्रमाणें नवकलमें लेहून दिल्ही असतां परभू आपले घरां चोरून ब्रह्म-
कर्म करितात यामुलें पेणकर ब्राह्मणांचा व त्यांचा कजिया वाढोन परभूचे घरचीं सर्व कर्म बंद जाली त्यास येविसीचा हालीहि विचार करितां परभूचे कर्माचरणा-
विशई पेशजी चौकसी होऊन कलमें ठरावून दिल्ही आहेत त्याप्रमाणें त्याणीं वर्तावे ते न करितां आपला धर्म सोडून चोरून मनश्री वर्तणूक करितात हे आनुचित.
पेशजी कलमे ठरावून दिल्ही आहेत तीच योग्य ऐसे शिष्ट संमते ठरोन पुण्यांत परभूचीं घरां आहेत त्यास हुजूर ताकीद करून हें पत्र तुम्हास सादर केले असे.
तरी प्रां॥ म॥॥॥ येथें परभूचीं घरां असतील त्यांस निक्षूण ताकीद करून सदरहू कलमाप्रमाणें वर्तवीत जाणें. जाणिजे छ. २३ जमादिलाखर आज्ञाप्रमाण.

लेखनसीमा.

बार.

ग्रामण्यांच्या वखरींतला मजकूर वरवर पाहून आपले मत बनविणारांना सकृदर्शनीं असें वाटण्याचा संभव आहे कीं नाना फडणीस ग्रामण्याच्या भानगडींत स्वतः मुळींच पडला नाहीं, उलट त्यानें बंडखोर ब्राह्मणांना वेळोवेळीं समज देऊन ग्रामण्याचे वखडे करण्यापासून परावृत्तच केले. परंतु कायस्थ प्रभूंच्या धार्मिक हक्कांबद्दल त्याचें स्मृतःचें मत काय होतें, कायस्थ प्रभूंवर होत असलेला छळ व जुलूम हे वाजवी होते कीं अन्यायाचे होते, हें मात्र स्पष्ट व्यक्त न होऊं देण्याइतकी आपल्या वर्तनाची सफाई त्यानें ठेवली होती खास. तथापि वखरींतील पर्त्रव्यवहाराच्या त्रोटक विवेचनांतून दृष्टी काढून, इतिहासाच्या विस्तृत क्षेत्रांत प्रत्यक्ष प्रवेश करून चौहोंकडे दृष्टी फेंकली तर मात्र असेंच प्रत्ययाला येईल कीं ग्रामण्याच्या रंगभूमीवर स्वतः तटस्थपणाचा मुखवटा घालून देवपार्टी आणि राक्षसपार्टी यांची तोंडमिळवणी करण्याचा नानाफडणीसानें जो पार्ट केला तो निवळ पार्टच होय आणि नाटकांतल्या सर्व प्रमुख-प्रमुख पात्रांचीं सूत्रें तोच स्वतः अलिप्त राहून गुप्तपणानें हालवीत असावा. श्रीशिवछत्रपति-वंशज सातारकर यांच्या वेदोक्तांचा प्रश्न इतका हडसून खडसून सिद्ध झालेला असतांनाहि, ज्या अर्ध्या शहाण्या नानानें त्यांच्या घराण्यांतलीं चालूं वैदिक कर्मे बंद पाडवून तेथें मुद्दाम पुराणोक्तांचा प्रघात पाडला, तोच नाना चां. का. प्रभूंच्या ग्रामण्यांत अगदी साधूप्रमाणें वागला असेल असें म्हणणें किंचित् धारीष्टाचें होईल. काशीच्या ब्राह्मणांस नानाफडणीसानें जें पत्र लिहिलें त्याचें आलेलें उत्तर वर दिलेंच आहे. हा इतका उपद्राप नानासारख्या चतुर मुत्सद्यास करण्याचें कारणच नव्हतें. गागाभट्टासारख्या अग्रगण्य पंडितानें ज्या गोष्टीचा निकाल कधींच कायमचा लावून टाकला होता, त्याच प्रकरणीं पुन्हां काशीच्या पंडितांचें मत वेण्याचें कांहींएक प्रयोजन नव्हतें, ही गोष्ट नानासारख्या साडेतीन शहाण्यांत मोडणाऱ्या मुत्सद्याच्या ध्यानांत येऊं नये हें विलक्षण होय! पण वस्तुस्थिती मात्र तशी नाहीं. नारायणरावाच्या कारकिर्दींत सखाराम हरीच्या व निलकंठराव पाग्यांच्या तलखपणानें भेदरून जाऊन, नारायणरावाला धरण्याच्या कटाची कुणकुण कळली असतां-

नाहि खुनाच्या आदल्याच रात्री नाना पुण्याहून सासवडाला पळून गेला. या त्याच्या पलायनाच्या मुळाशीं ग्रामण्याच्या भानगडीचा संबंध असावा असा तर्क आहे. इतिहाससंशोधन जसजसें होईल तसतसें याहि मुद्याचें स्पष्टीकरण केव्हां तरी होईल असा भर्त्सवा वाटतो. परंतु सवाईमाधवरावाच्या वेळचेंजे आज्ञापत्र वर दिलें आहे तें आमच्या या तर्कास पुष्कळच बळकटी आणणारें आहे. सवाईमाधवराव ता. १८ एप्रिल सन १७७४ मध्ये जन्मला. वरील पत्राची तारीख फाल्गुन वा। १० शके १७११ सेन १७८९ आहे. अर्थात्च त्यावेळीं सवाईमाधवरावाचें वय अवघें १५ वर्षांचें हाति. त्याला मरेपर्यंत नानाचा प्रतिबंध व कांच भयंकर होता. त्याला कोणतीही गोष्ट मुखत्यारीनें करितां येत नव्हती, हें महशूरच आहे. तेव्हां वरील आज्ञापत्र नाना फडणिसाचेंच होय यांत शंका नाहीं. शिवाय असल्या भानगडीच्या प्रकरणांत स्वतंत्र बुद्धीनें आज्ञापत्र काढण्या-इतकें सवाईमाधवरावाचें वयहि नव्हतें.

सातारच्या महाराजाच्या घराण्यांत वेदोक्त कर्मे बंद करून तीं पुराणोक्त विधीनें नानानें चालूं केलीं या संबधानें एक पत्र उपलब्ध झालें आहे तें असें:--

नाना फडणविसाचें पत्र.

श्री.

राजश्री वावुराव स्वामीचे शेवेसी-

विनंती उपरी तुम्ही पत्रे पाठविली ती पावलीं राजश्री स्वामी यांची मुंज्य वैशाख वद्य पंचमीस आठ घटकाचे मुहूर्तावर समारंभेकरून जाहाली पुढें लग्नाचा समारंभ उत्तम जाहाला पाहिजे पाच-सात दिवस अवकाश असावा याजकरिता जेष्ठ शुद्ध द्वितीयेस लग्नाचा तीथीनिश्चय केला आहे पुराणोक्त विधीनें मुंज्य जाहाली येणेंकरून बाईसाहेब आदिकरोन सर्वास संतोष वाटला किल्याखालीं उत्तरावयाचा मुहूर्त द्वादसीस योजिला आहे त्यास दोनसे स्वार चांगलें समागमें येक कारकून प्रमाणिक असे मुहूर्तापूर्वीं येथें लौकर पाठवावे आज्ञेचे लक्ष धरून पंधरा हजार पावेतो कार्य उरकून घेतो म्हणोन लिहिले तें

सुविस्तर कललें अस्सीयास श्रीपंत माहाराजाची मुंज्य वद्य पंचमीस
पुराणोक्त विधिकरून जे हिवांस संतोष वाढून जाहाली ही गोष्ट
तुम्ही फारच कुत्तम केली.....जेणेकरून चांगले दिसे ते तुम्ही
कराल हेच समजले आहे.....त॥ छ. २३ रा॥खर हे विनंती.
पै॥ छ. २४ रा॥खर. (प्रो. डोंगरेकृत सिद्धांतविजय, पर्ग. पृ. १०६.)

आमच्या जवळील एका अप्रकाशित बखरींत खालील मजकूर आहे:—

माधवराव नारायण पेशवे यांचे कारकिर्दीत काशिनाथ आवा गुरुवोवा याणीं
नाना फडणीस व हरिपंत फडके याणीं चांद्रसेनीविसी दुराग्रह करून नका तुम्हास
पाच हजार रुपयेचा गाव इनाम करून देतो बोलले. ते न ऐकता व्रत्तीचा लोभ
धरून पंडितास कुंठीत केले. तेव्हां बाजीराव पेशवे याणीं धर्म चालवण्याविसी
पत्रे दिली.

दुसऱ्या एका अप्रकाशित बखरींत माहिती आहे ती:—

(नारायणरावाची चिठी दादासाहेबानां सखाराम हरीस परत दिली) हें
हरीपंतास माहीत होते. त्याणी व आपा वळवंत याणीं एकविचार करून नाना
फडणवीस याजला समजाविलें कीं ब्राह्मणांचा आणि प्रभुंचा कांहींच भेद सम-
जुती येत नाहीं. याजकरितां त्याजला आचाराविषयीं शिक्षा जाली पाहिजे.
येविषयीं यमाजी शिवदेव याचे कारकिर्दीत ग्रामण्य जाले. ब्राह्मण बहुत मिळाले
परंतु हातनिर्णय जाला नाहीं. भाऊसाहेब पाणपतास जातां या लोकांस बोला-
विले असतां वरावर गेले नाहींत. असे उन्मत्त. यास्तव परत आल्यावरी समाचार
घेऊं बोलले ते बहुतेकांचे श्रवणी आहे. आज्ञा जाली असतां त्यांचे शब्दापासून व
धर्मसंस्थापनेपासून मुक्त होऊ. असें बोलता नानांनीं उत्तर केलें कीं या गोष्टीचा
साहस ज्याणीं केला त्याचे कल्याण जाले नाहीं. भाऊसाहेब परत कोठें आले
तेव्हां तुम्ही आग्रह धरून नये. त्यासमयी हरीपंतानां पुन्हां उत्तर केले कीं तीं
गदीं जाली त्यांत आपण होता. केवळ प्रभुमुळे नाश जाला. सर्वांचा एकवेळ
समाचार घ्यावा असे मनांत येते. आज्ञा जाली पाहिजे. नाना भिडेमुळे उगेच
राहिले. हरिपंतानां पडते फळाची परवानगी घेऊन प्रांतांत कागद पाठवून ब्राह्मण
पुण्यास जमा करून ग्रामण्य केलें. पुढें त्रिंबकराव तात्या चिटनिवीस याचे
वाच्यावरी ब्राह्मण चालोन जाऊन कलागत केली. मारामार होऊन ब्राह्मण श्रीमं-

ताकडे रुखरु फिर्यादीस गेले. सर्वाईमाधवराव पेशवे यांनी तुम्ही परभारे जाऊन कलागत करून मार खाता आणि फिर्यादीस येता आम्ही त्याजवर जुलूम करावा तुम्ही दांडगाई करून त्यांचे घरी क्वा गेला. आम्हास विचारला. तुम्ही ते मरा असे बोलल्यावरून त्याणी त्ख रजा जाली मानून पुन्हा जाऊन दगड नल्ये घरावर फेकी लागले. घरांत वागण्यास अडचण धोंडा बसण्याचे भय होऊन त्याचे बाब्यांत सात आठसे स्वज्ञात होती त्याणी सोडगी जळाऊ लाकडे आणिली. त्यांतील एक एक उचलोन धावले. आणि मारीत गणपतीचे दरवाजापर्यंत काढून लाविले. मोठा दंगा माजला. सरकारांत जाहीर जाले. चिटणीस, पोतनीस, निलकंठराव, हैबतराव, शंकर नारोलकर, खंडेराव दौलत वगैरे बोळावून नेऊन विचारले. याणी सांगितले प्राणच घेण्यास ब्राह्मण आल्यावर साप जंगलात राहतो परंतु सेपुट उडवले म्हणजे चावतो. तसे आम्हास मारू लागल्यावर त्यांचे तोंडाकडे पाहणे कसे घडेल? या करितां मारले. आतां धणी आहांत पाहिजे तसे करावे. ऐकून घेऊन तुम्ही पंचाइतिस राजी शास्त्रार्थास आहा कीं नाहीं. याणी उत्तर केले कीं गीता गंगा ठेवून पंडित सांगतील त्यास कबूल आहो. वरे म्हणून उत्तर जाले. विचार करितां रामशास्त्री याणी उत्तर नानास दिले कीं त्यांचे छियाणी पाक केला असतां आपण जाऊन जेवावे त्याणी वाढावे त्यांत भेद नाहीं. ते आपण एकरूप असें सांगता सभा करणें राहिले. पुढे माधवराव नारायण हवेली वरून पडले, वारले. नंतर बाजीराव रघुनाथ आले त्याणी सनदा माहालो-माहाली देऊन मोकलीक केली.

रा. वि. का. राजवाडे यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड ६ यांत ज्या दोन जुन्या याद्या प्रसिद्ध केल्या आहेत त्यांतील मजकूरः--

(१) लेखांक ४४४.

ग्रामण्य माधवराव नारायण शके १७१४ ता॥ १७१८ काशीहून पत्रें सरकार श्रीमंतास आलीं. नंतर (आपाशास्त्री) पंचाईत झाली. सोडचिठ्ठीचीं पत्रें बाजीराव रघुनाथ यांची झाली. एकवेळ याद जाली राहिली. दुसऱ्यानें पत्रें जाली.

(२) लेखांक ४५९.

पेशव्यास राजधानी प्राप्त झाल्यावर संपूर्ण ब्राह्मणमंडळी वेदविद्याअधीत. क्षत्रिय चांद्रसेनीय लेखन विद्येत प्रवीण उदरनिर्वह करून होते. सव्व बराबरीने वागले. चांद्रसेनीय थोडे, ब्राह्मण फार म्हणून द्वेष वाडला. परंतु कर्मलोप जाहला नाही. आपाजी यशवंत विरवाडी ता॥ रायगड, पेणचा मामला सरकार अमलांत ब्राह्मणांनी दंगा केला म्हणून सरकार हुकूम भार्गवा सांगता दुराग्रहावर येऊन गैरसमजूत हरी वल्लाळ फडके यास समजाऊन ग्रामण्य केले. तेव्हां रामशास्त्री प्रभुणे माहुलीकर यास नानाफडणीसांनी चिठी पा॥ याचा शास्त्रार्थ कसा ? त्याचे उत्तर त्यांनी पाठविले या करण्यांनी फार मेले यश आले नाही. आपण कजियांत पडू नये. तेव्हां याची प्रचीत पाहणे, हरीपंत बोलोन, शके १७०९ प्लवंग संवत्सर, सनसमान समानीन मया व अलफ, उत्पन्न केले. शास्त्रां वर्तमान तावत्काल ग्रामण्य जालें नाही. बंद होतें नंतर शके १७११ कार्तिक शु॥ ३ रामशास्त्री वारले. आपाशास्त्री अधिकारी जाले न्यायाधिर्शोत. तेव्हां सनदा पाठवून कर्म बंद केलें. अग्रहास हरीपंत पडले. आपाशास्त्री यास आरोप आणला. त्यांनी सन्यास घेतला. शके १७१६ आनंदनाम संवत्सरे ज्येष्ठ शु॥ ७. नंतर माघमासी मोंगलानर श्रीमंताची स्वारी तयारी झाली. स्वर्ग्यावर फत्ते झाली. आश्विन शु॥ १२ श्रीमंतांनी उडी टाकली. पुढें चिटणीस व निळकंठराव व रावजी आपाजी यांनी बाजीराव प्रधान यांची रजा घेऊन पत्रें सरकारचीं माहालोमहाळीं घेऊन कर्म मोकळें केलें. त्या शास्त्र्यांत पंडित त्यांचीं नांवेः—

१ बाळशास्त्री टोकेकर.

१ नरसिंहशास्त्री गुर्जर

१ परशरामशास्त्री

१ रामचंद्र दिक्षित वाम

१ त्रिवकशास्त्री.

१ सूर्य नारायणशास्त्री.

१ बाळशास्त्री चंदावरकर.

१ त्रिमळाचार्य.

यांनी सनदा चांद्रसेनीस शके १७१९ पिंगलनाम संवत्सरे समान तिसैन मया अलफ वैशाख मासी पुढें आपाशास्त्री काशीस गेले. काशीकरांनी पत्र पाठविलें. त्याचें उत्तर इकडून गेलें. पुढें शके १७३९ इंग्रजी झाली.

ग्रामण्य दहावे.

चिंतामणराव पटवर्धन व नीळकंठशास्त्री थत्ते यांचें ग्रामण्य.

शके १७४९ ई. स. १८२७.

प्रतापसिंह महाराज कारकीर्द नीळकंठशास्त्री थत्ते व वाळाजीपंत नातू व चिंतामणराव आपा पटवर्धन सांगलीकर हे प्रमुख होऊन ग्रामण्य केले यांतील हांशील.

नीळकंठ शास्त्री थत्ते यांणी उद्योग मनांत आणिला जे, वडोद्यास विठ्ठलराव देवाजी प्रभू गायकवाड यांचे दिवाण यांजकडील जीवनराव मल्हार प्रभू वकील निसवत गायकवाड यांशीं बोलणें घातलें जे, विठ्ठलराव दिवाणजी हे देववान निघाले. बहुत धर्म करीत आहेत. आपले ज्ञातींत कुलदीपक झाले आहेत. त्यांस ज्ञाती-विषयीं पेशजीं ग्रामण्यें बहुत झालीं. परंतु निर्णय खास ठरून झालें नाहीं, त्यास मी अनुकूल आहे. सर्वत्र अनुकूल करून घेऊन शास्त्रग्रंथ मिळवून व तुमचे ज्ञातीपार्शी असतील तेही आणवावे. आणि निर्मळ कर्म, धर्म, चांद्रसेनी ज्ञातीचे जे तुमचे आहेत ते ठरवून सर्वं सम्मतांनीं करून देतो. कांहीं धर्म, खर्च असा जो करितात तो माझे विद्यमानें, या निमित्तें केले असतां ज्ञातीचा उद्देश सत्पात्री धर्म यथायोग्य होईल. व मलाही काशीस जाणें आहे, त्या मार्गें येईन माझा सत्कार होऊन काशीयात्रा परिपूर्ण होई अशी संभावना व्हावी. बहुत कांही म्हणणें आहे असें नाहीं. पांचपंचवीस हजार आपण केले असतां सहजीं होईल. याप्रमाणें सफाईचीं बोलणीं केलीं. यावरून यांणी उत्तर केले कीं, मी सर्व कच्चा आपला मनोदय लिहितों परंतु आपलें आशीर्वाद पत्र असावें. म्हणजे माझे लिहिण्यास नीट पडेल. त्याजरून नीळकंठ शास्त्री यांणी पत्र लिहून दिलें तें विठ्ठलराव देवाजी यांचें नांवचें. त्यांत चिरंजीव म्हणोन पिता पुत्रवत् मजकूर—कोकणांत कांहीं खटलें पडलें आहेत तो मजकूर चिरंजीव राजश्री अमृतराव बाबा व. राजश्री जीवनराव दिवाणजी यांस विदित केला. त्याविशीं ग्रंथ शोध करीत आहों. त्या प्रांतीं याचा शोध आपलाही असेलच शोध करून इकडे रवाना करावा. त्या ग्रंथांवरून विचार करून ठेविला असतां उपयोगी फार होईल येविशीं लिहून काय कळवावें.

म्हणोन नीळकंठ शास्त्री यांचे पत्र नंतर सखाराम हरीचे पुत्र रामराव आण्णा देशीं आले होते. ते परत बडोद्यास जातां ते विठ्ठलराव दिवाणजीचे व्याही त्यास अमंत्रण करून भोजनास नेऊन पोशाख दिले. आणि या ज्ञाती-त्रकरणीं विठ्ठलराव दिवाणजीस बोलणेंचे पर्याय सर्व मजकूर लिहून बडोद्यास रवाना केले आहेत. त्यावरून दिवाणजीस बहुत संतोष व आवड होतीच. शास्त्री-बावांशीं बोलणें केलें. शास्त्रीबावांचें बोलणें पडलें जे, सर्व अनुकूल समाधानें करून जे अनुकूल होतील त्यांचीं संमतें करून घ्यावीं. असें सांगितलें. त्याजवरून राघवाचार्य रामानुज आदिकरून यांचे शास्त्रांची विवक्षा होऊन अनुकूलता झाली. आणि संमतांची याद शास्त्रनिर्णय शास्त्रार्थ चांद्रसेनीय ज्ञातीचे ठरावून लिहून दिलें याजवर नीळकंठ शास्त्री थत्ते यांस हें सर्व वर्तमान कळल्यावर त्यांचें बुद्धीस भ्रंस झाला कीं, आपणांस लाभ मनाजोगा होत नाही व आपण आपले हात राखून दाब ठेवून उपकार दाखविणें, जरब देणें, हें कांहीं राहिलें नाही. झालें हें नीट न झालें. याजवरून जीवनराव वगैरे यांस बोलावून नेऊन बोलणें केलें जे, तुम्हीं राघवाचार्य प्रमुख मंडळीच्या संमतांची याद केली, याजवरून कांहीं शास्त्री मंडळी वगैरे आमचे ज्ञातीचे याणीं फाट खाल्ला आहे कीं, ते सर्व मंडळीस अनुकूल करून शास्त्रार्थ वगैरे करण्याचें कारण काय? आम्हीं पांच सात मंडळी व आपण मिळून याद ठरवून दिली असती. याजवर आम्हांशीं व आपल्यासारखे महापंडितांशीं बोलावण्याचें सामर्थ्य पृथ्वीत दुसरें कोणास आहे? त्यास असें करणें केलेंत, यामुळें फाटाफूट होती असें दिसतें. मला या मंडळींत वसणें प्राप्त येईल उपाय नाही. असें बोलल्यावर याणीं उत्तर केलें कीं, सर्व आमची मदत तुम्हांवर. तुम्हीं हें सर्व उपस्थित करून हल्लीं हें सांगतां याजवरून आश्चर्य वाटतें, आपले मनांत काय आहे तें सांगावें. त्याजवरून उत्तर केलें कीं, असें तुम्हीं म्हणतां त्यास मी कांहीं तुम्हांस सांगितलें नाही. व बोललों नाही. तुमचा लबाड कारभार, मात्रा मला विचार पाहणें प्राप्त. तुम्हीं मजकडे येऊं नये. माझे गळां पडूं नये. या उपर तुम्हीं बोलणीं बोलूं लागल्यास मला कळेल ती रचना आतां करणें प्राप्त आहे. असें अंती संतापून नीत्तिमानावर जाऊन यांस निरोप दिला. नंतर याणीं राघवाचार्य आदि शास्त्रीमंडळ यास हा मजकूर श्रुत केला. शास्त्रीबावा अनुकूल

होऊन इतका ग्रंथ करवून हल्लीं नाश करावयास प्रवृत्त होतात, याजवरून हे या सर्व मंडळीनी निश्चय करून सांगितले कीं, नीळकंठ शास्त्री यांचे वडोद्यांस वजिन्नस दस्तऐवज असतां आपणच उद्भव करून असे मत्सरपणास प्रवर्तलां त्यास आम्ही सर्वत्र अविद्वान आहोंत आणि ते विद्वान आहेत असें नाहीं व आम्हीं जें केलें तें शास्त्र पाहून विचक्षणा करूनच केलें आहे. काय आम्हांशीं बोलतील त्याचे उत्तरास आम्ही हजर आहोंत. नीळकंठ शास्त्री यांचे व्याही वाळाजीपंत नातू हे इंग्रजी सरकारांत पेशवे दरबारीं यामुळें पटवर्धन रास्ते, ढंबढरे आदिकरून मुत्सद्दी मातबर व कोकणस्थ शास्त्री, शास्त्री पंडित हा तट ; व राघवाचार्य रामानुज व वज्रटंक शास्त्री आदि पंचद्विड मोठे विद्वान त्यांत राघवाचार्य इंग्रजी सरकारांत शाळेच्या कामावर मुखत्यार व चिंतामण दीक्षित व वज्रटंक शास्त्री व सखाराम शास्त्री व नारायण शास्त्री प्रभृति. मंडळीचा हा एक तट होऊन दुफळी झाली. ते आपल्या मंडळीच्या संमताच्या यादी करूं लागले. करवीर स्वामी पुण्यास जाण्याचे वेतानें नगरानजीक किल्ले सातारा या मार्गे जाण्याचे अशा वेतानें क्षेत्र माहुली मुक्कामीं आले. तेथें श्रीमन्महाराज राजश्री छत्रपति स्वामीची स्वारी शके १७४७ ज्येष्ठ व॥ एकादशीस श्रीकृष्णास्नानास गेली. तेथें श्रीस्वामीचें दर्शन घेतले. स्वामींनीं पोषाख तीवट दुपेटा जवाहीर कंठी शिरपेंच प्रसाद दिला. सातान्यांस येण्याविशीं आमंत्रण केलें. सरकारस्वारी आली. दुसरे दिवशीं मुत्सद्दी मंडळी पंडितराव व शास्त्री सारे सामोरे जाऊन आणिले. टकार दीक्षित यांचे वाड्यांत जागा देऊन ठेविले. सामान सरंजाम सरकारांतून दिला. दुसरे दिवशीं स्वामींनीं मुत्सद्दी मंडळी यांचे घरीं जावें. यादपूजा घ्यावी. असें ठरल्यावरून पंडितराव यांचे घरीं गेले. वळवंतराव चिटणवीस यांणीं ही विनंती केली. तां स्वामींनीं सांगितलें कीं, कोठें जाऊं नये. असें महाराजांनीं सांगितलें तेव्हां कसें करावें ? आम्हीं बोरगांव जैतापुरीं गेलों आहों. भिक्षा घेतली. भोजन झालें आहे. त्याजवरून महाराजांस विनंती केली. तेव्हां आज्ञा झाली कीं, सांगितलें होतें खरें परंतु सर्वांचेच घरीं जावें असें सांगतो म्हणोन त्यांजकडील कारकून गोविंदराव हणमंतराव यांस बोलावून सांगितलें. त्याजवरून अमान्यंत गोविंदराव दिवाण यांचे पुत्र, दाजी उपाध्ये, केशवराव अगटे, नाना अगटे, वळवंतराव वक्षी यांचे घरीं स्वामीची स्वारी

जाऊन पादपूजा झाली, पुनः वळवंतराव चिटणीस यांणी विनंती केली व स्वारी घरीं यावी, मंडळीस भोजन व्हावें, पूजा घ्यावी, यास दिवस मुक्त करून सांगावें. त्यास काका दीक्षित, व्यास ही तेथें होते. त्यावरून उईक शुक्रवारीं आषाढ शुद्ध १ प्रतिपदेस सरकारास मेजवानी आहे. द्वितीयेस ब्राह्मणमंडळीस भोजन आहे. तृतीयेस रविवारीं येतो अशी आज्ञा झाल्यावरून तरतुदीस लागले. आणि शुक्रवारीं पुनः जाऊन आमंत्रण केलें. दीक्षित ही होते. ते बोलले कीं, जागा स्थल पहावें. चार पाणके येथील येतील त्या जागा पहावी. आच्यारी गांवांतील करावे तेहे आल्यास उत्तमच आहे. ते काकास सांगितलें कीं तुम्हीं जाऊन पहावें व करावें. तेव्हां काका दीक्षित घेऊन जागा पाहून सोप्यांत स्वयंपाक करावा मागील दुजोडी व माजघर भोनास जागा करावी. पूजेस जागा पुढील सोप्यांत करावी. असें ठरवून नंतर, तूप शालजोडी घोतरजोडा स्वयंपाकाचें साहित्य होऊन सडासमार्जन केले तेव्हां क्षेत्रमाहुली येथील शिष्ट दहापांच यांस आमंत्रण केलें. गांवांतही कोणकोणास आमंत्रण केलें. आपल्या सर्व ज्ञातीस स्वामीची पूजा होती, प्रसाद यावें; म्हणोन आमंत्रणें केलीं. सरकारास वर्तमान कळविलें. शनवारीं संध्याकाळीं आच्यारी पाणके येणार ते यावे, म्हणोन निरोप पाठविला. ते स्वामींनीं बाबाजीपंत सरकारचे कारकून तेथें कामावर ठेविले होते, त्यांस सांगितलें कीं, तुम्हीं कारखाना आच्यारी पाणके भांडीं घेऊन जाऊन तरतूद कराव्यावरून बाबाजीपंत घरीं आले. जागा पाहून सामान भाजीपाला पाहिजे भांडीं पाठवून देतो आणि दहा घटिका रात्रीस येतो म्हणोन गेले. भांड्यांस माग पाठविली. त्याणीं ठकाराच्या वाड्यांतून भांडीं पाठविलीं. नंतर दोन घटकां बाबाजीपतांनीं चिठी पाठविली कीं, उद्या रविवारीं सरकार मंडळीस मेजवानी आहे आपण तरतूद करूं नये, भांडीं परत पाठवावीं अशी आली. तेच संध्याकाळीं घेऊन दहा घटिका रात्रीस वळवंतराव व बाबाजी सरकारवाड्यांत गेले सरकारास झालें वर्तमान काकादीक्षित सुद्धां समजाविलें. आमंत्रण करून स्वयंपाक चालीस लावण्यापर्यंत घेऊन अशी चिठी आली. तीं चितोपंत भांडीं विसाजीपंत शेवट्ये खालीं होते त्यांस बोलाविलें. दीक्षितांस विचारिलें ब्राह्मण यांचे घरीं जेवतात कीं नाहीं. आजपावेतो कसें केलें. तेव्हां दी

व चिंतोपंत व विसाजीपंत यांणी उत्तर केले कीं, उत्सह. महोत्साह होतात, हजारो ब्राह्मण जेवितात आम्हीं जेवितो. हे वर्षे वर्षे चालत आले आहे. असें असतां स्वामींनीं कबूल करून असे कां सांगावें. दीक्षितांचीं सांगितलें कीं, हा कालपर्यंत कांहीं दिकत नव्हती. चार घटिका रात्रीस कसें निर्माण झालें नकळें. असें म्हटल्यावरून स्वामीकडील कारकुनास बोळावूं पाठविलें. नागो देवराव व हणमंतराव आले, त्यांस वसवून वरकड मंडळीस बाहेर वसविलें, आणि त्यांचे समक्षच बोलणें झालें कीं, बळवंतराव यांचें आमंत्रण घेऊन स्वयंपाकाची तरतूद होऊन शेवटीं असें फसविलें. याचें कारण काय? तसेंच करणें तरी अगोदर सूचना करावयाची होती. हे ठीक न केलें. तेव्हां नागो देवराव व हणमंतराव यांणी उत्तर केलें कीं हे सरकारापर्यंत कशास आणिलें. स्वामीपार्शोच यांचे तेच कृपा करताील. सरकारांनीं उत्तर केलें कीं हे झालें हे नोट न झालें. बळवंतराव यांचा बखेडा झाला याची वाट काय? त्यांणी अदालतींत अर्जो दिल्यास तुम्हांस जावसालास यांचें लागेल. या कामाचा फैसला झाल्याखेरीज स्वामीचें जाणें कसें होईल. इंग्रज बहादूर तरी मनास आणतील. वर्षे वर्षे वहिवाट चालली ती कशी मोडतील आमचे राज्यांत तरी होणारच नाही. पुण्यांतील दावास आम्हीं भ्यावयाचे नाही. अशीं स्पष्ट उत्तरें झालीं. त्यास इतक्याचें कारण नाही. बळवंतराव तेंथें आले असतां स्वामी कृपाच करताील. फार चांगलें आहे. आपसांत समजले असतां आम्हांस गरज नाही. बळवंतराव यांस जावें अशी आज्ञा केली. त्याजवर काका दीक्षितांस घेऊन स्वामीकडे गेले. दर्शन घेतलें. वचन दिलें त्याप्रमाणें शेवटास नेलें. पेशर्जो तरतूद सर्व झाली. म्हणोन विनंती केली. त्यास बागेत भोजन करावें. येतो बोलले. तेव्हां स्वयंपाक डोईवर घेऊन जावयाचें कारण नाही. म्हटल्याप्रमाणें येणें व्हावें किंवा कसें? आज्ञा व्हावी. त्यावर काकादीक्षित सांगतील तसें करूं. आमचा गुंता नाही म्हटलें. कारभारी यांणी दीक्षित आपणांशीं बोलतां, म्हणोन बाहेर बोलविले. आम्हीं विनंती करतो. घडेल असें बोलले. दीक्षितांनीं उत्तरें करणें तीं साफ केलीं. तुम्हीं ठीक न केलें. आम्हांस यांत बोळावयाचें नाही. घडेल तसें घडो. त्याजवर कारभारी स्वामीकडे गेले. स्वामींनीं विचारिलें कीं, तुम्हांस राजांनीं कां बोळाविलें होतें? तरी यासाठीं

धोलाविलें. होतें. चिट्ठी कोणी पाठविली ? ती आम्हीं पाठविली. तुम्हांस कारण काय पडलें होतें ? लवाड कारभार कां करावा ? आतां मजला कां विचारितां ? कळेल तसें तुम्हींच सांगा, म्हणोन निंदा केली. कारभारी बाहेर आले. आणि सांगितलें कीं, आतां निद्रा करावी, कांहीं चिंता करूं नये. चार घटिका अधिक-उण्या लागल्यास लागूं द्याव्या. रात्र दोन प्रहर होईल. स्वामी पहाटेस तीन घटका रात्री उठतात, तेव्हां बोलून आम्हीं आज्ञा घेऊं. स्वयंपाक चालू करण्याची आज्ञा घेऊन सांगून पाठवितों. आतां आपण घरास जावें. दीक्षित चलावें बोलले. त्यावरून तीन प्रहर रात्रीस शनिवारी घरीं आले. याप्रमाणें वर्तमान झालें. हें सर्वत्र मंडळीस बोलावून आणून सांगितलें, आणि सदरहू मजकूर लिहिला. तीं पाहटची तोफ झाली. नंतर हरभट अकले यांस दीक्षितांकडे पाठविलें कीं, पहाटेस निरोप यावयाचा तो अद्याप आला नाहीं. याचें कसें व श्रीमन्महाराजांकडे विश्रुल अमृत यांस पाठविलें कीं, आज्ञेप्रमाणें स्वामीकडे जाऊन तीन प्रहर रात्रीस आलों. असें वर्तमान झालें म्हणोन विनंती करावी ती केली. हरभट काकादीक्षितांस घेऊन स्वामीकडे गेले. दोन तीन घटिका दिवस आला. बळवंतराव यांजकडे अद्यापि निरोप गेला नाहीं. उशीर झाला म्हणोन बोलले. तेव्हां स्वामीनीं उत्तर केले कीं, तुम्हीं गांवांतल चार शिष्ट बोलवा. इकडील मंडळीही येईल. आम्हीं येतो. असें सांगितल्यावरून काका दीक्षित वाड्यांत आले. महाराजांस विनंती स्वामीनीं याप्रमाणें सांगितलें म्हणोन केली. त्यावरून सरकारचें बोलावणें बळवंतराव यांस आलें. बळवंतराव वाड्यांत आले. सरकारानें दीक्षितांसां सांगितलें कीं, तुम्हीं येथील शिष्ट कोण सांगणें ते सांगावें. आणि स्वामीस नेऊन पूजेचा समारंभ करावा. बळवंतराव यांस आज्ञा केली कीं, स्वामी येतात, मंडळी येतील, प्रहर दिवस आला जलदी करून अटोपावें. बाबाजीपंत सरकारचे कारकून यांस जाऊन तरतूद करावी. अशी आज्ञा केल्यावरून बळवंतराव घरीं आले. स्वयंपाक आच्यारी, पाणके, कारकून लावून तयारी झाली. दोन प्रहरीं स्वामीस बोलवावयास बाबाजी चिट्ठीस व काका दीक्षित गेले. स्वामीची रवारी मंडळीसुद्धां निघोन आली. वरकड मंडळी गृहस्थ व शिष्ट आले. देवापुढें सोप्यांत स्वामीस जागा रांगोळी वणें घालोन केली. तेथें स्वामी बसले. पूजा बळवंतराव यांनीं केली.

येणेंप्रमाणें स्वामीची पूजा होऊन ब्राह्मण मंडळीचीं पात्रें मागील दुजोंडी सोंपा व माजघर व पुढील मागील चौकांत मंडप दिले तेथें ठेविलीं.

कित्ता मंडळी.

- ७५ स्वामीकडील मंडळी स्वामी
सहवर्तमान.
२ रंगोपंत दादा संस्थान चाफळ.
१ भाऊ पंडितराव.
१ दाजीवा उपाध्ये.
२ नरसिंगराव लेले.
१ माधवराव मुनशी.
२५ गांवांतील मंडळी.

१०७

कित्ता मंडळी.

- १ तात्या उपाध्ये.
१..... उपाध्ये.
७ क्षेत्र माहुली.
५ क्षेत्र माहुली संगम.
२ नागेश भट्ट अभळ व हरभट्ट
अकले.
१ राघोपंत वैद्य.
१ महागांवकर.

१८

१२५

प्रथम पंक्तीस सवाशें पात्र झालें. यांस विडे दक्षणा शिष्टसंभावना अत्तर गुलाब दिलें. नंतर बळवंतराव यांस स्वामीनीं प्रसाद पैठणी पागोटें व ज्याहानावादी दुपेटा दिला. प्रभू ज्ञातीची मंडळी प्रसादास बोलाविली होती त्यांणी स्वामीपुढें नारळ ठेविले. सर्वास स्वामीनीं प्रसाद नारळ दिले. नंतर स्वामीची स्वारी पालखींत बसून दरवाज्याबाहेर गेली. तेथें निरोप घेऊन माघारे आले. नंतर आगंतुक ब्राह्मण व प्रभू मंडळी वगैरे यांचीं पात्रें मांडिलीं २०० आगंतुक ब्राह्मण, १०० गृहस्थ मंडळी गांवांतील, मिळोन सुमारें ३००.

सदरहू मंडळीचीं व ब्राह्मणांचीं भोजनें झालीं. विडे देऊन सर्वास निरोप दिले. मिती आपाड शुद्ध ३ रविवार शके १७४७ पार्थिवनाम संवत्सरे सुहसन् सति अशरीन मयातेन व अळफ. मुकाम सातारा.

स्वामीची स्वारी साताऱ्यांतून जाऊं लागली तेवेळेस पत्र घावें म्हणोन विनंती केली त्याजवरून पत्र दिलें तें:—

श्रीशंकर.

शिक्षा.

श्रीमच्छंकराचार्यन्वय संजाताभिनव श्री विद्याशंकरभारती-
स्वामी करकंजोद्भव * * * * *

श्रीविद्यानरसिंह भारतीस्वामीकृत नारायण स्मरणानि.

वेदशास्त्र संपन्न राजमान्य राजश्री समस्त ब्रह्मवृंदें क्षेत्रस्थ वगैरे वास्तव्य प्रभृति
प्रांत यांसीं आज्ञा केली ऐसी जे, राजश्री बळवंतराव चिटणवीस संस्थान सातारा
यांणीं हुजूर विनंती केली कीं, आमची चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू ही ज्ञाती यांचा
ज्ञातिधर्म पूर्वापासून आजपर्यंत बहिवाट जी चालत आली त्याप्रमाणें वागत
असतां नवीन हल्लीं ब्राह्मण तंट्या करितात त्यास आजपर्यंत जसें चालत आलें तसें
चालवावें. नवीन तंट्या न होई असा बंदोवस्त करून देणार स्वामी समर्थ आहेत.
म्हणोन श्रुत केलें. याजवरून हें आज्ञापत्र सादर केलें असे. तरी पूर्वापासून
आजपर्यंत जसा ज्ञातिधर्म चालत आला असेल त्याप्रमाणें चालविणें. नवीन
तंट्या करूं नये. विशेष लिहिणें तें काय. शके १७४७ पार्थिव नाम संवत्सरे
आषाढ मास.

याउपरी करवीरकर शंकराचार्य, करवीरकराच्या उपद्रवामुळें बंदोवस्त करून
घेण्याकरितां पुण्यास गेले. ते पर्वतीस होते. त्यांजकडे नीळकंठ शास्त्री आपले
तंट्याचे ब्राह्मण घेऊन एक यादी, प्रभूज्ञातीवर नानापरीचे दोष देउन चांद्रसेनीय
ज्ञातीचे शास्त्रार्थ राघवाचार्य प्रभृतींनीं लिहून दिला तो खोटा अशा संमताची
जाऊन समजाविली. राघवाचार्य प्रभृतींची मंडळी जाऊन बोलली कीं, शास्त्रार्थ
खोटा आम्हां म्हणणार नाही. निर्णय सिद्ध आहे. आणि बज्रटंक शास्त्री
यांणीं कतवा वैशाख शुद्ध ४ शनिवारी दिला. त्यांतील मजकूर या ज्ञातीकडे
वेदोक्त कर्म व्हावो येविषयी आपण अनुकूल अशा साधनाचें पत्र नीळकंठ शास्त्री
थत्ते यांचें स्वदस्तुरें दाखवून देवूं. तरी येविषयी वाद सांगणार नाही. व
आज्ञेप्रमाणें प्रायश्चित घेऊं. दस्तूर खुद. म्हणोन दिलें. त्याजवर थत्ते शास्त्री
यांस सांगितलें कीं, तुम्हां याप्रमाणें कतवा देऊन निर्वाह करून घेणें. त्यावरून
वैशाख शुद्ध ७ सां. थत्ते यांणीं कतवा दिला. त्यांतील मजकूर आमचा लेखा

निघाल्यास स्वदस्तूर आमचा अशी स्वामीची व राजश्री चिंतामणराव आपा पटवर्धन यांची खातरी झाल्यास स्वामी आज्ञा करतील त्यास मान्य, म्हणोन उभयतांचे निर्णयास थत्ते यांचे हातचे अस्सल पत्र पाहिजे तें राजश्री विठ्ठलराव दिवाणजी यांजपार्शी बडोद्यास. तें येण्यास दिवसगत लागली, याजमुळं वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री नीळकंठ शास्त्री यांणीं मध्यं येऊन विनंती केली कीं, वज्रटंक यांणीं कतवा दिला परंतु आमचें पत्र नाहीं, असतें तरी रुजुवातीस येतें. उगेंच आम्हांवर कतवा टाकून आमची अवरू मलीन केली. याज-करितां स्वामींनीं पत्र करून दिलें पाहिजे. त्याजवरून रुजुवातीस पत्र येत नाहीं. त्यापेक्षां ब्राह्मणावर निमित्त आलें त्यावरून त्यांस पत्र करून दिलें. त्यांत मजकूर-वज्रटंक तुमचें पत्र असा स्वदस्तूर काढून दाखवा म्हणोन दोन महिनं बोलत आले. परंतु बोलण्याप्रमाणें दस्ताऐवज निघाला नाहीं. यास्तव तुमचा मुचलका तुम्हांस परत दिला असे. वज्रटंक यांणीं तुम्हीं पत्र दिलें म्हणोन सांगितलें तें मृशा. वज्रटंक यांचें पत्राविशीं बोलणें उपयोगी नाहीं. असें ध्यानीं आणून तुम्हांस हें पत्र करून दिलें असे. तरी परस्पर सर्व विशेष टाकून ब्राह्मणांनीं स्वस्थ असावें. मिति वैशाख वद्य १० शके १७४८.

येणंप्रमाणें पत्र लिहून वेदशास्त्र सं० राजेश्री मल्हार श्रोत्री यांजपार्शी तिराईत अमानत ठेऊन श्रोत्री यांस राजश्री चिंतामणराव पांडुरंग मिरजकर यांचे विद्यमान ताकीद केली कीं, तें यांचे हातचे अस्सल पत्र रुजुवातीस आलें असतां हें पत्र तुम्हांपार्शी अमानत ठेऊन आम्हांस माघारें द्यावें. अथवा पत्र नच आलें तरी उभयतां एक होतील तेव्हां नीळकंठ शास्त्री थत्ते यांचे हवाली करावें. म्हणोन श्रोत्री याजपार्शी ठेविलें असतां इतक्यांत थत्ते शास्त्री यांचे हातचे अस्सल पत्र रुजुवातीस प्रविष्ट झालें. तेव्हां वज्रटंक शास्त्री प्रभृति ब्राह्मण येऊन उपोषित बसल कीं, थत्ते यांणीं रुजुवातीस यावें. आणि श्रोत्री यांजपार्शी अमानत लेख आहे तो आणवावा. त्याजवरून श्रोत्री यांजकडे ब्राह्मण बसविले कीं, पत्र करार-प्रमाणें माघारें द्यावें. त्यांणीं येऊन विनंती केली कीं, सायंकाळीं पत्र आणून देतो. येविशीं दरम्यान चिंतामणराव आपा मिरजकर यांस देऊन श्रोत्री घरीं गेले. आणि नीळकंठ शास्त्री यांस मिळोन पत्र न देतां धटाईच्या गोष्टी सांगून पुण्यांत तुळशीवागेत ब्राह्मणांचा जमाव करूं लागले. तेथें निरोप सांगून पाठ-

वितांच ब्राह्मण जिकडील तिकडे गेले. ते दुसरे दिवशीं पांडुरंग रामचंद्र ढमढरे यांचे वाज्यांत मिळोन आपले जागीं विचार करून रुजुवातीस येतां. राजेश्री चिंतामणराव आपा मिरजकर व आनंदराव ढाकफलकर वकील निसवत आंगरे प्रभृति थत्ते व नातू यांचे तर्फेनें तिराईत आले. त्यांचे विचारें पत्र पाहिलें. तों चिरंजीव म्हणोन पितापुत्रवत् त्यांत मजकूर कोकणात कांहीं खटले पडले आहेत तो मजकूर चिरंजीव राजेश्री अमृतराव बाबा व राजेश्री जीवनराव दिवाणजी यांस विदित केला. म्हणोन पत्र आलें होतें तें दिवाणजीस दाखविलें. त्याविशीं ग्रंथशोध करीत आहां. त्या प्रांतीं याविशीं आपलाहि शोध असेलच. शोध करून इकडे रवाना करावा त्या ग्रंथा-वरून विचार करून ठेविळा असतां उपयोग फार होईल. येविशीं लिहून काय कळवावें म्हणोन नीळकंठ शास्त्री यांचे हातचें निखालस पत्र खरें असें ठरलें. ते तिराईत गेले, तेव्हां वज्रटंक शास्त्री यांणीं कतवा टाकिला. त्या-प्रमाणें पुरवणी होऊन वादास खरे आले. व नीळकंठ शास्त्री चिरंजीव म्हणोन पत्र लिहून अगत्यवाद लिहितात, व पेणकर ब्राह्मणांचें पत्रही दाखवितात व ग्रंथ पाठवावा म्हणजे फार उपयोगीं पडेल. म्हणोन थत्ते लिहितात. तेव्हां थत्ते शास्त्री अनुकूल होतात. जर करितां हे चांद्रसेनीय नाहीं तरी हे ज्ञाति त्यांस अनुकूल कशीं होईल. यावरून त्यांशींही खातरीच व त्यावरून वेदशास्त्रसंपन्न राजेश्री राघवाचार्य प्रभृति जे त्रिषिध त्यांसच कायस्थांचा शास्त्रार्थ निवडून दिला. त्या अर्थीं चांद्रसेनीय ज्ञाति हींच असें निश्चयें केलें. हेंच खरें याप्रमाणें ज्ञात्यावर शंकराचार्य यांणीं आपले ज्ञातीस पत्र करून दिलें.

श्रीशंकराचार्यस्वामीचें पत्र.

शिक्षा.

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण यमनिय-
मासनप्राणायामप्रत्याहरध्यानधारणासमाध्यष्टांगयोगानुष्ठाननिष्ठ तपश्चक्रव-
र्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरंपराप्राप्तपडदर्शनसंस्थापनाचार्यव्याख्यान सिंव्हासना-
र्थाश्वर सकलनिगमागमसारहृदय वैदिकमार्गप्रवर्तक सर्वतंत्रस्वतंत्र श्रीम-
हाराजधानीपंचगंगातीरवास कमलानिकेतनकरवीरसिंव्हासनाधीश्वरश्रीमच्छं-

करभगत्पादजान्हवीजनितश्रीविद्याशंकरपादपद्माराधकश्रीविद्यानृसिंहभारती
स्वामिकृत श्रीभासकपरिवाराणामनुदिनमेधमानभव्यप्रदनारायणस्मरणानि.

स्वस्तिश्रीमत्पद्मसेवोत्तम वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री समस्त क्षेत्रस्थ प्रांत प्रभृति
ब्राह्मणान्प्रति मंगलं दिशतु. विशेषस्तु अत्रत्यक्षेमपरिज्ञानपूर्वकं कुशलज्ञापनेन
भवद्भिः पत्रद्वारा संतोषः प्रापणीयः ततस्तदनंतरं आज्ञा हाती जे, शके १७४७
पार्थिवनाम संवत्सरांत संस्थान देवतेचें आगमन पुण्यासंनिध पर्वती येथें झालें.
तो पुण्यभ्रामस्त ब्राह्मणांत तट पडोन दुफळी राजेश्री बळवंतराव मल्हार चिटणीस
घोलकर व भिवरीराव विठ्ठल व भगवंतराव मल्हार खासनिवीस नाडकर संस्थान
सातारा व नारायणराव सीताराम व विठ्ठल बावाजी फणसे व विठ्ठलराव देवार्जी
दिघे व आनंदराव रावजी तासकर प्रभृति समस्त चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूजातीचे
धर्म वादानें झाली, त्यांत वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री राघवाचार्य प्रभृति मंडळी
गृहस्थाशेष यांचें शास्त्रानुमतें प्रतिपाद्य कीं चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू यांस वैदिक
कर्मत्रयाधिकार आहे व वेदशास्त्रसंपन्न राजेश्री नीळकंठ शास्त्री प्रभृति अशेष
गृहस्थ मंडळी यांचें प्रतिपादन करणें कीं चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू यांस
वैदिक कर्मत्रयाचा अधिकार नाही. येत्रिशीं उभय तटांस आज्ञा केली
कीं, ज्ञातिधर्म जे जे पूर्वापार चालत आले आहेत त्याप्रमाणें चालतील.
तुम्ही ब्राह्मणांनीं एकरूप असावें त्यावरून राघवाचार्य प्रभृति मान्य झाले.
नीळकंठशास्त्री प्रभृति यांचें म्हणणें कीं, आम्हीं यादी लिहून देतो.
त्या यादीवर श्रीनीं रुजू करून त्याप्रमाणें सर्वांचें समतें व्हावीं. म्हणजे
आम्हीं मान्य आहों. यांतील चौकशी पाहतां शके १७४६ चे सालीं
नीळकंठ शास्त्री यांणीं राजश्री विठ्ठलराव दिवाणजी यांस पत्र देऊन कोकणांत
कांहीं खटले उत्पन्न झाले आहेत. त्यात्रिशीं आम्हीं ग्रंथशोध करीत आहों.
तुम्हीं तिकडे शोध करून ग्रंथ पाठवावे म्हणोन लिहित्यावरून येथें चार
शास्त्रज्ञ होते. त्यापासून शास्त्राधार संमताचा पट करून त्याकारणास्तव घेतला.
नंतर नीळकंठ शास्त्री यांणीं बुद्धीस विपर्यास आणून आम्हीं यांत नाहीं असीं
अक्षरें श्री ओंकारेश्वरीं नंदिकेश्वराचे पाठीवर हात मारून बोलिले. पुढें तुळशी-
वागेंत जमाव करून प्रभूस कर्मत्रयाचा अधिकार नाही. व चांद्रसेनीय काय-
स्थांची उपलब्धी नाही. असें आम्हीं म्हणणार नाहीं, असें ब्राह्मणांचें म्हणणें

पडलें. प्रभूस कर्मत्रयाचा अधिकार नाही. अशीं सर्वांचीं संमतें झाली. कलह मिटला असतां त्या संमतीपटापैकीं दोनचार ब्राह्मणास पूर्वांग उत्तरांग प्रायश्चित्तें थत्ते शास्त्री यांणीं दिलीं. बाकी तट झाला. तेव्हां उपाय नाही म्हणोन हल्लीं यादी करून राघवाचार्य यांचे तटांतील ब्राह्मणास प्रायश्चित्ती ठरवून एकी करावी असा पर्याय दिसोन आला. तो वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री वज्रटंक शास्त्री यांणीं कतवा श्रीसन्निध टाकिला. त्यांतील मजकूर वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री नीळकंठ शास्त्रीवावा थत्ते यांचे, प्रभूचे घरीं वेदोक्त कर्म व्हावें येविषई अनुकूल अशा साधनांचें स्वदस्तूरचें पत्र प्रभू यांस लिहून दिलें तें श्रीसं दाखविल्यास श्रीची आज्ञा होईल त्याप्रमाणें प्रायश्चित्त घेऊन आज्ञेप्रमाणें राहूं; येविषयीं वाद सांगणार नाही. मिति वैशाख शुद्ध ४ गुरौ शके १७४८ व्ययनाम संवत्सरे हे विज्ञापना हस्ताक्षर खुद्द म्हणोन त्यावरून नीळकंठ शास्त्री थत्ते यांशीं आज्ञा केली कीं, तुम्हीं या कतव्यावर कतवा देऊन पुरवणीस उभें राहणें. त्यावरून थत्ते शास्त्री यांणीं कतवा दिला. त्यांतील मजकूर प्रभूचे घरीं वेदोक्त कर्म व्हावें अशा साधनांचें आमच्या स्वदस्तूरचें पत्र आणून आपलेस दाखवू म्हणोन वज्रटंक याणें लिहून दिल्ले आहे त्याप्रमाणें आमचें स्वदस्तूर पत्र प्रभूच्या यथे वेदोक्त कर्म व्हावें येविषयीं आणोन दाखवावें. त्याची चौकशी झाले हातचें खरें किंवा खोटें याची होऊन श्री स्वामीची व राजेश्री चिंतामणराव आपा यांची खातरी झाली म्हणजे स्वामी आज्ञा करताील त्याप्रमाणें ऐकूं. मिति वैशाख शुद्ध ७ शके १७४८ व्ययनाम संवत्सरे हे विज्ञापना. म्हणोन त्यावरून सदरहू पत्र नीळकंठ शास्त्री यांचे हातचे विठ्ठलराव दिवाणजी याजपशीं वडोद्यास त्यास येण्यास दिवसगत लागली. तेव्हां नीळकंठ शास्त्री थत्ते यांणीं मध्यं येऊन विनंती केली कीं, पत्र आमचें हातचें असतें तरी रुजुवातीस येतें. पत्र आमचे हातचें नसतां वज्रटंक यांणीं कतवा टाकून आमची अवरू मलीन केली. त्यास श्रीनीं कृपा करून येविशीं मजला पत्र करून दिलें पाहिजे. त्यावरून त्यांस पत्र लिहून तिराईतीत ठेविलें तें असें. वज्रटंकशास्त्री याणीं, तुम्हीं प्रभूस वेदोक्त कर्म व्हावें, असें साधनपत्र स्वदस्तूरचें दिलें तें काढोन दाखवितों; म्हणोन ते दोन महिने बोलत आले. परंतु बोलल्याप्रमाणें दस्ताऐवज निघाला नाही. यास्तव तुमचा मुचलका तुम्हांस परत

दिला. असें वज्रटंक शास्त्री यांणीं तुम्हीं प्रभूस पत्र दिलें म्हणोन सांगितलें तें मृषा, वज्रटंक यांचें पत्राविषयीं बोलणें उपयोगीं नाहीं. असें ध्यानीं आणीं तुम्हांस हें पत्र करून दिलें असे. तर परस्परें सर्व विरोध टाकून ब्राह्मणांनीं स्वस्थ असावें. विशेष लिहिणें तें काय ? वैशाख वद्य १० शके १७४८ म्हणोन. याप्रमाणें लिहून आ राजेश्री महार श्रोती यांजपार्शी तिराईत ठेविलें. आणि श्रोती यांस ताकीद केली कीं, नीळकंठशास्त्री यांचें हातचें अस्सल पत्र बडोद्याहून रुजुवातीस आल्यास हें पत्र आमचें तुम्हांपार्शीं अमानत आहे तें परत मागे द्यावें. पत्र नच आलें तरी उभय ब्राह्मणांचें ऐक्य होईल तेव्हां नीळकंठशास्त्री यांचे हवालें करावें. नंतर बडोद्याहून नीळकंठशास्त्री थत्ते यांचे हातचें अस्सल पत्र रुजुवातीस आलें. तेव्हां वज्रटंक शास्त्री प्रभृति ब्राह्मण येऊन उपोषित वसले कीं, थत्ते शास्त्री यांणीं रुजुवातीस यावें आणि महार श्रोती यांजपार्शीं अमानत पत्र आहे तें परत आणवावें. त्यावरून श्रोती यांस कराराप्रमाणें पत्र मागे द्यावें म्हणोन सांगून पाठविलें असतां पत्र न येई, तेव्हां पांच आसामी ब्राह्मण तगाद्यास वसविले. नंतर श्रोती यांणीं राजश्री चिंतामणराव पांडुरंग मिरजकर यांचे विद्यमानें येऊन विनंती केली कीं, पत्र सायंकाळीं आणून देतो म्हणोन कबूल करून मिरजकर यांचे दरम्यान गतीनें घरीं गेले. आणि पुण्यांत नीळकंठ शास्त्री यांस मिळोन फळी बांधोन वसले तदनंतर, दुसरे दिवशीं तुळशीवागेत सभेचें बोलावणें केलें. तेथें ब्राह्मण जमा झाले. हें वर्तमान कळतांच राजश्री खंडो सीताराम वकील निसबत आंग्रे व बाबा ठोंसर यांजबरोबर ब्राह्मणांस सांगून पाठविलें कीं, नीळकंठ शास्त्री पत्राचें रुजुवातीस न येतां पुण्यांत वसले. तुम्हीं तेथें काय म्हणोन जमा झालां. इतके ऐकतांच ब्राह्मण जिकडील तिकडे गेले. दुसरे दिवशीं राजेश्री पांडुरंग रामचंद्र ढमढरे यांचे वाज्यांत सभा करून पुण्याचे तंट बांधून वसले. पुनः नीळकंठ शास्त्री यांस तुमचे हातचें दस्ताऐवज पत्र आलें. रुजुवातीस येणें म्हणोन आज्ञा सांगून पाठविली असतां, आपण न येतां थत्ते शास्त्री यांणीं राजेश्री बाळाजीपंत नातू यांचे विचारें दहा गृहस्थ तिराईत चिंतामणराव आपा मिरजकर व आनंदराव ढाकेफलकर वकील निसबत राजश्री चिमाजी आपा व खंडो सीताराम वकील निसबत आंग्रे इत्यादिक चाणाक्ष दहा गृहस्थ मंडळी, पिशाच लिपीचें पत्र होतें म्हणून परीक्षेस पाठविली. त्यांचे

विचारास सदरहू पत्र नीळकंठ शास्त्री थत्ते यांचे हातचे खरें. थत्ते शास्त्री विशाच लिपी व बाळबोध दोन्ही लिपी लिहितात. असें ठरलें. तें पत्र तपशीलवारः—

सहस्रायु चिरंजीव विजयीभव राजश्री विठ्ठलराव दिवाणजी यांसीं प्रती नीळकंठ-शास्त्री कृतानेक आशिर्वाद येथील कुशल तागाईत आश्विन शुद्ध त्रयोदशी पवितें जाणोन स्वकीये लेखन आनंदवीत जावें. विशेष आपलेकडील वर्तमान तेथोन विद्वान येतात त्यांचें मुखें श्रवण होऊन परम समाधान होतें तें किती लिहावें. कोकणांत कांहीं खटला पडला आहे, तो मजकूर चिरंजीव राजश्री अमृतराव बाबा व राजेश्री जीवनराव दिवाणजी यांस विदित केला. ब्राह्मणाकडील पत्र आलें होतें. तें दिवाणजीस दाखविलें त्याविषयीं ग्रंथशोध करीत आहों. त्या प्रांतीं याविषयीं शोध आपलाहि असेलच. आणखीही शोध करून इकडे रवाना व्हावा. म्हणजे ते ग्रंथ वाईकडील सांपडतील. त्या ग्रंथांवरून पक्का विचार करून ठेविला असतां समयीं फार उपयोग होईल. याविषयीं फार लिहून काय कळवावें. इकडील वर्तमान राजेश्री रामराव याणीं विदित केलेंच असेल. ईश्वरचरणीं आपली निष्ठा आहे. तदनुरूप ईश्वर कृपा करीतच आहे, पुढेंही करील. बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे आशिर्वाद. म्हणोन हें पत्र चतुष्टाईनें दहाजणांच्या विचारें नीळकंठ शास्त्री यांचें हातचें खरें असें ठरलें. तत्राप चित्तांतील द्वैत सुटून ब्राह्मणांतील कलह मिटावा हें चित्तांत न वागे. नंतर वेा राजश्री धोंड-भट्ट खरे प्रभृति द्रविड ब्राह्मण मंडळी असामी ४० चाळीस यांणीं नीळकंठ शास्त्री थत्ते यांस बहिष्कार घातला. कारण पूर्वीं शास्त्रानुमते आपला अनुसर असोन पत्रास नाकबूल जाऊन पांच चार ब्राह्मणांस वृथा प्रायश्चित्तें दिलीं. तदुत्तर दुसरे दिवशीं बहिष्कारामुळें आपले तटांत मिळावें असें चित्तांत आणून राहातेकर यांचे वाड्यांत आपलेच फळीचे ब्राह्मण जमा करून नीळकंठ शास्त्री दर ब्राह्मणास वसंतपूजेनिमित्त एक आंवा व अर्धा रुपया देऊन आपणांस गंधाक्षत करूं लागले. तेथेंही खरे यांनीं जाऊन बहिष्कार सांगितला. त्यावरून बाळाजीपंत नातू यांनीं चौकीचे प्यादे आणून धोंडभट्ट यांस कंपिनी सरकारच्या फरासखान्यांत पाठवून नीळकंठ शास्त्री यांस गंधाक्षत केली. नंतर धोंडभट्ट खरे यांनीं कंपिनी सर-कारांत गारपिरावर आपल्या अबरूबद्दल नातू यांजवर फिर्याद केल्यावरून नातू यांस सरकारांत बोलावून उत्तरें निरुत्तरें परस्परें समक्ष होऊन चौकशीअंतों

बहिष्कार खरा असें ठरलें. राहातेकर यांचे वाड्यांतून त्या ब्राह्मणांसह श्रीसंनिध आले व राघवाचार्य प्रभृति ही जमा होऊन उभय तटांनीं मान्यता लिहून दिल्या कीं, श्रीची आज्ञा होईल त्याप्रमाणें मानणें. परंतु नीळकंठ शास्त्री यांचा दुराग्रह कीं, चांद्रसेनीय कायस्थ यांचा शास्त्रार्थ खोटा म्हणोन संमति व्हाव्या. तेव्हां सशास्त्र असतां खोटें संमत देणें हें अनुचित. यामुळें तट ते काळीं तसेच राहिले. तों इतक्यांत, भगवंतराव मल्हार खासनिवीस व आनंदराव रावजी तासकर, चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु हे दर्शनास येऊन त्यांनीं समक्ष वृत्त निवेदन केलें कीं, ब्राह्मण आपसांत कलह करून आमच्या ज्ञातीस वैदिक कर्म-त्रयाधिकार नाही म्हणोन यादी करितात असें परभारा ऐकितों, परंतु आमचे घरीं परंपरागत वैदिक मंत्रेंकरून संस्कार चालत आहेत. पूर्वीपासून शास्त्रज्ञ व शास्त्रें नव्हती, आतांच नवीन ज्ञातीं असें नाही. मागें ही ब्राह्मणांनीं एक दोन वेळ कांहीं खटला उपस्थित केला होता, त्याचा निर्णय शास्त्रानुमते त्यावेळींच ज्ञात्याची वहिवाट चालूं असतां आतां आपसांत तंट्या करून उगीच यादी करणार त्यांस श्रीसाक्षाच्छंकर धर्मसंस्थापक आहेत, तेथें आणिकांसारखें व्हावयाचें नाही. त्यावरून त्यांस आज्ञा केली कीं, पूर्वी खटला झाला ते काळीं शास्त्रानुमते निर्वाह ज्ञात्याचें साधन तुम्हांपार्शीं आहे किंवा कसें ? त्यावरून त्यांनीं दहावीस साधनें आणून प्रत्यक्ष दाखविलीं. तीं वितपशील

१ वाळाजी बाजीराव प्रधान यांचें पत्र छत्रपति सातारकर यांचे नांवें, त्यांत मजकूर प्रभूंचे सुदामत चालत आहे त्याप्रमाणें चालवावें त्यास अडथळा होऊं न द्यावा. पूर्वापार चालत आलें तें चालवोन नवीन कजिया उपयोगी नाही. ब्राह्मणाचा निर्गम स्पष्ट आज्ञा करून करणार महाराज समर्थ आहेत. शेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना म्हणोन पत्र.

पेणकर यांनीं ग्रामण्य केलें, त्याचा निर्णय शास्त्रसंमत झाला, ते काळचीं पत्रें

१ पूर्ववत् चालत आल्याप्रमाणें चालवावें म्हणोन पेशवे सरकारची परवानगी होऊन यादी झाली तीं वितपशील—

१ यादी प्रभूंचें ग्रामण्य पांच सात वर्षे पडून कमें बंद झालीं, त्यास स्वामींनीं कृपा करून पूर्वीपासून कमें वगैरे चालत आलीं आहेत त्याप्रमाणें चालविलीं पाहिजेत. म्हणोन ज्या ठिकाणीं प्रभूंचीं घरें असतील तेथील मामलेदारांस लागतील तीं पत्रें.

१ सदरहू अन्वयें जोशी, उपाध्ये, धर्माधिकारी व समस्त ब्राह्मण यांचे नांवें पत्र. पूर्वीपासून कमें मुंजी वगैरे चालत आली आहेत त्याप्रमाणें चालवणें म्हणोन सदरहू अन्वयें मामलेदार तालुके निहाय यांस व ब्राह्मणांस लागतील तीं पत्रें देवावी देणें—लिहिणें.

छ० ६ रमजान सन सवा तिसैन फाल्गुन मास सदरहू यादीवर— “ देवावें ” बाळाजी जनार्दन फडणीस. व “ देणें ” बाजीराव रघुनाथ प्रधान. व मखलाशी रामचंद्र हरी फडके.

१ ते सालीं सनदा होणें राहिल्यावरून दुसरे सालीं याद झाली ती वितपशील— यादी समस्त दालभ्य कायस्थ प्रभु यांचा व पेणकर ब्राह्मण यांचा प्रभूंच्या आचरणाविशीं कज्या पडून आठ नऊ वर्षे ग्रामण्य वाढलें. पेणकर ब्राह्मण यांणीं सरकारचीं पत्रें घेऊन प्रांतांत पाठवून कमें बंद केलीं सवव प्रभु व ब्राह्मण सरकारांत फिर्याद आले. त्यावरून उभयतांचें सरकारांत लेहून घेऊन शिष्टसंमते मनास आणितां पेशजींपासून गागाभट्टीप्रमाणें प्रभूंचे घरां कमें चालतात त्या अन्वयें पुढें हीं चालवावीं. असें ठरून हें पत्र तुम्हांस सादर केलें असे. तरी गागाभट्टीप्रमाणें चालत आहे त्याप्रमाणें पुढें हीं चालवीत जाणें, दिकत न करणें म्हणोन सुरसन समान तिसैन मया व अल्फ लागतील तीं पत्रें.

१ जोशी, उपाध्ये, धर्माधिकारी समस्त ब्राह्मण महालानिहाय यांस.

१ महालानिहायचे मामलेदार, सरदार व संस्थानी यांस.

सदरहू अन्वयें जोशी, उपाध्ये, धर्माधिकारी व समस्त ब्राह्मण महालानिहायचे कमावीसदार सरदार व संस्थानी यांस लागतील तीं पत्रें देणें—

सदरहू यादीवर देणें बाजीराव रघुनाथ प्रधान, संमत बाळशास्त्री, मखलाशी तात्या गुरुजी.

याप्रमाणें शिक्क्यांनिशीं सनदा प्रांतोप्रांतीं गेल्या त्यांपैकीं एक बार केली ती वितपशील.

वेदमूर्ति समस्त ब्राह्मण धर्माधिकारी उपाध्ये व ज्योतिषी क्षेत्र प्रयाग गोसावी यांशीं—

येथें बाजीराव रघुनाथ प्रधान यांच्या वरील पत्राची नकूल पुन्हां दिलेली आहे.

१ चांद्रसेनाय कायस्थ प्रभु यांचे कुळोपाध्याय वे।। आवाशास्त्री टकले तळेकर यांजवर पेणकर यांणी श्री अविमुक्त क्षेत्रीं दुर्भाषणें वाजविल्यावरून (?) आवा यांणी क्षेत्रस्थ ब्राह्मण यांचें पत्र बाजीराव रघुनाथ प्रधान यांस श्री काशीहून पाठविलें तें वितपशील—

स्वांसेत श्री.....श्रीमत् बाजीराव प्रभुवर्थपंडित मुख्यप्रधानेपु---

आश्रित नारायणभट्ट तथा लालभट्ट तथा गोपीनाथभट्ट रामपंत शेष तथा हरि-
राम दीक्षित काळे तथा सोमनाथपंत पुणतांवेकर एतत्प्रभृति समस्त काशीस्थब्रा-
ह्मणकृतानेकशिर्वादाः वरीवर्ततां विशेषस्तु भाषया. भाद्रपद शुद्ध त्रयोदशीपर्यंत समस्त
सुखरूप असो विशेष. वेदशास्त्रसंपन्न आवा शास्त्री टकले त्रिस्थळी यात्रेस
श्रीक्षेत्रीं आले. तीर्थविधि कालाष्टक ब्राह्मण भोजनादि सर्व केलें. नंतर गोविं-
दभट्ट वर्तक पेणकर येथें पूर्वीच आले होते त्यांणीं घरोघर सांगितलें कीं, आवा-
भट्टजा हे प्रभूंचे उपाध्ये प्रभूंकडे हव्यकव्यें कार्यप्रयोजनें चालवितात. त्यास
प्रभूंचें ग्रामण्य झालें आहे याजमुळें हे अपांक्त आहेत. त्याजवरून आम्ही सर्व
ब्राह्मण मिळोन आवाभट्टजांस विचारिलें कीं, तुमचें वृत्त कसें आहे तें सांगावें.
आवाभट्टजांनीं उत्तर केलें कीं, आम्ही पांच साहा वर्षे नागपूर प्रांतीं होतो.
श्रीमंत बाजीरावसाहेब पुण्यास तेव्हां आम्ही पुण्यास आलों. आम्हांस अपांक्त
व्यवहार ठावकाच नाहीं. श्रीमंत महाराजांनीं कृपाळू होऊन वेदशास्त्रसंपन्न वाळ-
शास्त्री बाबा यांजकडे प्रभूंचे ग्रामण्याची पंचाईत नेमून दिली. शास्त्रीबाबांनीं
पेणकर ब्राह्मणांचीं व प्रभू या उभयतांचीं मान्यता पत्रें लिहून घेऊन सर्व शिष्टमते
ठराव केला कीं पूर्वीपासून प्रभूंचे घरीं गागाभट्टेप्रमाणें कर्म चालत आहे त्याप्रमाणें
पुढें ही विनदिकत चालवावें. याप्रमाणें ठराव होऊन श्रीमंत महाराजांचीं पत्रें
प्रांतीप्रांतीं गेलीं. ग्रामण्य मोडलें. प्रभूंकडे हव्यकव्यें कर्मप्रयोजनें चालतीं झालीं.
आमचा व्यवहार हा काळपर्यंत पंचद्राविडांत अनुस्यूत चालत आहे. आमचे
घरीं चिरंजीवाचें लग्न जाहलें. पुण्यांतच केलें. वे।। जगन्नाथभट्ट उपाध्ये
आठघरे यांची कन्या केली. लग्नमध्ये पंचद्राविड ग्रामस्त शिष्ट सर्व आले होते.

गंधाक्षता भोजनादि व्यवहार सर्व झाले. असें उत्तर केले. याचे दाखले येथे ही दोनचार पुरले, परंतु कितेक ब्राह्मणांनी आपले आपल्यांत संशय घेऊन तड केले. विवाद बहुत होऊं लागले. तेव्हां आम्ही सर्व एकत्र मिळोन विचार केला कीं, श्रीमंत महाराजांस पत्र ल्याहावें. पत्राचें उत्तर येईल त्याप्रमाणें सर्वांनीं वर्तणूक करावी. याप्रमाणें निश्चय करून स्वामींस विनंतिपत्र लिहिलें आहे. त्याचें उत्तर सत्वर पाठवावें म्हणजे सर्व ब्राह्मणांचे क्लेश दूर होतील. ब्राह्मणांचे क्लेश दूर करणें अतिश्रयस्कर आहे, स्वामी जाणतच आहेत. यास्तव उत्तर अतिसत्वर पाठवावे.

सदर्हू अविमुक्तक्षेत्रस्थांचें पत्र पुणें मुक्कामीं येऊन राजश्री वाजीराव पंडित प्रधान यांणीं वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री वाळशास्त्री यांस या पत्राचें उत्तर द्यावे म्हणोन सांगितलेंवहन वाळशास्त्री व ग्रामस्त पुणेकर यांची पत्रें श्री काशिक्षेत्रीं गेल्यावरून तेथें क्षेत्रस्थांनीं चौकसी शास्त्रानुमतें करून पत्रें दिल्लीं. त्यांपैकीं ग्रामस्त पुणेकर यांचे नांवें पत्र आलें तें वितपशील—

स्वस्तिश्रीमदंडकारण्यांतर्गत भीमरथीनाडिद्वयसंगत्योपलक्षीत्त पुण्याख्य ग्रामस्थ दक्षिणात्यराजर्षि धर्माधीकारि प्रांत पुणें व आठघरें व समस्त ब्राह्मणान्प्रति—

आर्यावर्तैकदेश आनंदवनत्रिकंटकविराजित आविमुक्तक्षेत्रस्थ बहुधर्माधिकारिशेष प्रभृत्तिनामनेकानतयो त्रिलसंतु चैत्रशुक्लपंचम्यवधि अत्रत्यक्षेममस्ति भावत्कं तदनुदिनमेधमानमाशास्त्रे विशेषस्तु भाषया—
आपण माघकृष्ण दशमीची पत्रे पाठविली ती पावली लिहिलें कीं, वेदा आवाशास्त्री टकले अपंक्त नाहींत. त्याचा व्यवहार पंचत्राविडांत हा काळपर्यंत चालत आहे. त्यांचे चिरंजीवास वेदमूर्ति जंगनाथभट उपाध्ये ग्रामस्त पुणेकर याणीं आपली कन्या सर्व ग्रामस्ताचे विचारे दिली. लग्न शके १७१९ माघमासीं झालें. लग्नांत सर्व पुण्यांतील शिष्ट ब्राह्मण व ग्रामस्थ गेले होते. अन्नव्यवहार त्यांचे घरीं अनुभूत चालत आहे. दिक्त नाहीं. आपण भटजी विपई संषय धरूं नये. तशीं वेदशास्त्रसंपन्न राजेश्री वाळशास्त्री वावा प्रभृत्ति पंडित मंडळीची पत्रेही असाच आली आहेत. त्यांत लिहिलें कीं श्रीमंतांचे आज्ञेकरून सर्व शिष्ट मंडळ प्रांचचार वेळां मिळोन गागाभट सूचित मार्गावळेंवेकरून प्रभु

यांणीं चालावें हें संमतपत्र झालें आहे. पूर्वाहि त्याप्रमाणेंच अनुष्ठान् प्रभूंकडे चालत आहे. प्रभू यांचेकडे कर्म गागाभटीवरून चालवावी याप्रमाणें पत्रें श्रीमंतांचीं प्रांतांत गेलीं आहेत. दिकत नाही. असें लिहिलें. त्याजवरून वी आवाशास्त्री टकले यांसी आम्हां विचारिलें कीं, तुम्ही प्रभूंचे कुळोपाध्याय, प्रभूंचा ज्ञातिविषय कसा आहे? यास आधार काय? पुण्यास निश्चय कोणते ग्रंथावरून झाला? तेव्हां आवाशास्त्री यांहीं उत्तर केलें कीं गागाभट्टकृत कायस्थ-प्रदीप, गोविंदभट्टकृत गोविंदभट्टी, स्कंदपुराणांतर्गत रेणुकामाहात्म्य, कमळाकर-भट्टकृत शूद्रकमळाकर, ज्ञातिविवेक इत्यादि निबंध ग्रंथ पहावे म्हणजे आपले ध्यानांत येईल. त्याजवरून आम्ही हे सर्व ग्रंथ पाहिले तों हे क्षत्रियान्वय चांद्रसेनीय प्रभु कायस्थ दाल्भ्यऋषीने क्षत्रियांतकर भार्गवरामाचे आग्रहास्तव शस्त्र धारणरूप क्षात्रधर्म टाकवून कायस्थ धर्म लेखनवृत्ति यांस दिली. ऋषीनें पालन करून उपनयनादि संस्कार केले. यास्तव दाल्भ्यगोत्र असा निर्णय पूर्वींक्तु ग्रंथ पाहतां होतो. आण ठराव केला तोहि देशकालानुरूप यथायुक्तच केला असेल. सांप्रत वी आवाशास्त्री टकले त्रिस्थळी यात्रा संपादून पुण्यास गेले आहेत. येथे कांहींएक कांकणस्थांनां व्यर्थ अत्याग्रह करून तड केला आहे यास्तव आम्हां सर्वांनां लिहिलें आहे. तपशीलवार—

संमतोऽयमर्थः (महाराष्ट्रांनां) ४० सद्या.

संमतोऽयमर्थः (चितपावनानां) २१ सद्या.

संमतोऽयमर्थो (वाजसनेयिनां) ४ सद्याः

संमतोऽयमर्थः (करहाटकानां) ९ सद्या.

संमतोऽयमर्थः (करनाटकानां) ७ सद्या.

एतत्प्रभृति आविमुक्तक्षेत्रस्थ दोन अडीच सहस्रपर्यंत ब्राह्मण आवाशास्त्री टकले यांचा संग्रह केला असे. कळावें सुज्ञान्प्रत्यलं पञ्चवित्येनेत्यनेकानतयो विलसंतु. शके १७२३ दुर्मतिनाम संवत्सरे संवत् १८५८.

येणेंप्रमाणे असा कागद व दोनशें वर्षांचे पलीकडील लिपीचें जीर्ण रेणुकामाहात्म्य संबंध आणून दाखविलें आणि उभयतांनां विनंती केली कीं, पूर्वापर वहिवाट

मौर्जाबंधनादि प्रतिवर्षी श्रावणी वैदिकमंत्रंकरून चालत असतां उगाच आपसांत ब्राह्मण कलह करून अमर्याद भाषणें करितात. येविशींची वहिवाट व कागदपत्र पाहून आज्ञा करणार श्रीसमर्थ आहेत. त्यावरून पाहातां ब्राह्मण आपल्यात कलह करून भांडतात. त्यांत राघवाचार्य व वज्रटंकशास्त्री यांचे तटाचें म्हणणें कीं, चांद्रसेनीय कायस्थ यांस कर्मत्रयाधिकार आहे आणि निळकंठशास्त्री थत्ते यांचे तडाचे चांद्रसेनीय यांस कर्मत्रयाधिकार नाही. असे परस्परं वादविवाद होत असतां, उभय तटांनीं मान्यता दिल्या कीं, श्रींची आज्ञा होईल त्यास आम्ही मान्य. त्यांत राघवाचार्य प्रभृतींचें म्हणणें कीं, चार शिष्ट पांडितांस मध्यस्थ नेमून श्रीसंनिध सभा व्हावी. त्यांचे विचारें शास्त्रानुमतें ठरेल त्यास मान्य अथवा प्रतिपक्षी यांणीं तुळशी गंगोदक घेऊन अगर देवालयां शिरून चांद्रसेनीय यांस कर्मत्रयाधिकार नाही म्हणोन सांगावें; त्यास मान्य किंवा श्रीकाशीक्षेत्रां व म्हैसुरादि प्रांतांत मोठी मोठी क्षेत्रें आहेत तेथें उभयतार्नीं आपलाले प्रतिपाद्य पक्ष लिहून पाठवावे. तेथें ठरोन येईल त्यास ही आम्ही मान्य. परंतु यांतून कोणत्याही पक्षास श्रीसंनिध नीळकंठ शास्त्री यांणीं प्रहण करून मान्य केलें नाही. तेव्हां तट तसेच राहिले. नंतर मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्थास व पंचमीस राजेश्री भाऊ दातार यांचे वाढ्यांत नीळकंठशास्त्री थत्ते प्रभृतींनीं आपल्याच मिळाफातील चार मध्यस्थ नेमून राघवाचार्य यांचे तटांपैकीं एक राघवाचार्य यांस मात्र बोलावणें करून मठास न कळवितां गावांतच सभा केली. तेथे पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष दिनशेष च्यार घटिकांपासून चौदा घटिका रात्रपावेतो झाला तेव्हां राघवाचार्य यांणीं मध्यस्थांस सांगितलें कीं, तुम्ही तुळशी गंगोदक घेऊन बोलावें. त अमान्य करून तद्दुतर निखालस वेव्हारिकावर शास्त्र सोडून आले, तेव्हां तुम्हांस काय सांगावें. गोपाळराव रामचंद्र पटवर्धन जमखंडीकर व वळवंतराव महादेव रास्ते प्रभृति यांणीं तर राघवाचार्य यांस पदर पसरून मागून आम्ही सांगतो तें ऐकावें असा भाग्रह केल्यावरून शास्त्रानुमत सोडून चौघांचे विचारें अशी यादी झाली ती वितपशील—

यादी प्रभू यांस वैदिक कर्माचा अधिकार नाही परंतु चांद्रसेनीय कायस्थ यांस वैदिक कर्माचा अधिकार आहे किंवा नाही याचा निर्णय व्हावयाकरितां राजश्री भाऊ दातार यांचे वाढ्यांत पुणें कसवे येथें मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्थासह पंचमी शके

१७४८ व्ययनाम संवत्सरे या मितिसे सभा होऊन तेथें निर्णय ठरला कीं, चांद्रसेनीय कायस्थांस वैदिक कर्माचा अधिकार नाही असें सर्वांचेमते ठरल्याविषयीं संमतें म्हणोन लिहून त्या यादीवर त्याच बैठकीस राघवाचार्य यांचें संमत घेऊन राघवाचार्य यांजवरोवर त्याच बैठकीस धोंडभट्ट खरे प्रभृतिद्वीड याचा आक्षेप अपशब्दांचा चित्तांत आणून नीळकंठ शास्त्री यांणीं गंधाक्षता केली. नंतर दुसरे दिवशीं श्रीसन्निध नीळकंठ शास्त्री प्रभृति येऊन विनंती केली कीं, आम्हीं आपसांत समजलों. त्यास सर्वांची गंधाक्षता व्हावी. त्यावरून त्यास आज्ञा झाली जे, स्वारी पुणेसन्निध पर्वत्री मुक्कामीं असतां तुम्ही परभारे गांवांत सभा करून समजलां त्यापक्षां आमचे समक्ष गंधाक्षतेचें प्रयोजन काय आहे ? असें सांगोन स्वारी करवीरांस जाण्यास प्रस्थानें निघोन मोतीवागेत गेली. तेथेही दुसरे दिवशीं मिळोन आले आणि विनंती केली कीं, आम्हीं समजलों आणि श्रीस शरण आलों. तरी श्रींनीं गंधाक्षता सर्वांची करून शहरांत चलावें व चार दिवस राहून नंतर जाणें व्हावें. त्यावरून सर्वास गंधाक्षता करून दुसरे दिवशीं गोखल्याच्या वाड्यांत येऊन सात आठ मुक्काम करून स्वारी करवीरास निघोन गेली. यावरून विचार पहातां चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु यांची वहिवाट पूर्वापार जातककर्मादारभ्य मौजीबंधनादि संस्कार व प्रतिवर्षीं श्रावण्या वेदकर्म करून होतच आहेत. त्यांत मुंजीबंधन व श्रावण्या वैदिक कर्माशिवाय होत नाहींत असे शिलशिले त्यांचे असोन कोणी तंटा करितात तो व्यर्थ आग्रह, असें आर्थीच होतें. व पेणकराचें ग्रामण्या अंती यादी व सनदा यांत प्रत्यक्ष दालभ्य कायस्थ म्हणोन लिहितात तेव्हां दालभ्य तेच चांद्रसेनीय आणी पेशवाई कारकीर्द ब्राह्मणांची जवरी आग्रहेंकरून कोणतीही गोष्ट करण्यास शक्य, परंतु यांची रुढी व शास्त्र बलवतर जाणोन 'पूर्ववत्' म्हणोन सनदा प्रांतांत देतात आणि त्या सनदांत लिहितात कीं, प्रभु यांचा व पेणकर यांचा आचरणावरून तंटा पडून पेणकर यांणीं सरकारचीं पत्रें प्रांतांत पाठवून प्रभूंकडील कर्म बंद केलीं. नंतर उभयतां सरकारांत फिर्याद आले, त्यावरून उभयतांचें लिहून घेऊन शिष्टसंमते मनात आणितां गागाभट्टी अन्वये पूर्ववत्प्रमाणें कर्म प्रभु यांजकडे चालवावीं. असें ठरलें त्याप्रमाणें चालवीत जाणें. दिकत न करणें. अशीं संदिग्ध पत्रें लिहितात. तेव्हां पूर्वीं याजकडील पत्रें सरकारचीं पाठवून कर्म बंद

केलीं तीं पुराणोक्त असतीं तरी बंद करण्याचें प्रयोजनच नव्हतें. वैदिक कर्म चालत द्वातीं म्हणूनच कलह करून पत्रें पाठवून बंद करितात. त्याची चौकशी शिष्ट संमतें होऊन पूर्ववत् प्रमाणें ठरलें म्हणून लिहितात. शिष्टानुमतें शास्त्र-संमतें मागील आचरणांत न्यूनाधिक्य नाही. पूर्ववत् निर्णय होतो. तेव्हां पेणकर ब्राह्मण वादास खोटे जाहले. व चांद्रसेनीय प्रभु खरे जाळें. हा एक पक्ष, व पूर्वापार वैदिकमंत्रें करूनच यांजकडे कर्म चालत आलीं हा एक पक्ष. एकूण दोन पक्ष सनदा व यादींवरून सिद्ध होतात व श्री अविमुक्तक्षेत्रीं चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु यांचे कुलोपाध्याय यांजवर मिथ्यापवाद दुःशब्द वी गोविंदभट्ट वर्तक यांणीं क्षेत्रीं वाजविल्यावरून श्री क्षेत्रींचे क्षेत्रस्थ यांनीं बाजीराव पंडीत प्रधान यांस पत्र पाठविल्यावरून येथील शास्त्रनिर्णय ठरल्याप्रमाणें वी वाळशास्त्री प्रभृति पंडित मंडळीस लिहिण्याविसीं सांगितलें. त्यांचीं पत्रें क्षेत्रस्थांस गेल्यावरून क्षेत्रस्थ यांणीं वी आवाशास्त्री टकले यांसी विचारिलें कीं, तुम्ही प्रभूंचे कुलोपाध्याय. यांचा ज्ञातिविशय कसा आहे ? पुण्यास कोणत्या ग्रंथावरून निश्चय जाला ? तें ग्रंथ क्षेत्रस्थ यांणीं टकले यांस विचारून ते प्रत्यक्ष पाहून निश्चय करून लिहितात कीं, हे क्षत्रियान्वय चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू दाल्भ्यऋषीं भार्ग-वरामाच्या आग्रहास्तव शस्त्रधारणरूप क्षात्रधर्म टाकवून कायस्थधर्म लेखन वृत्ति यांस देऊन ऋषीं पालन करून यांचे उपनयनादि संस्कार केले म्हणोन मोठमोठे विद्वज्जन पंडित स्वदस्तूरसंमतें आपलाळीं पृथक् पत्रावर करून समस्त ब्राह्मणांस लिहितात. तेव्हां ते दाल्भ्य कायस्थच चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु यांची परंपरागत रुढी व त्याप्रमाणेंच शास्त्रानुमतें शिष्टसमतें सनदा आहेत आणि ते काळीं पुणेमुक्तामीं शास्त्रनिर्णयास कोण कोण पंडित होते ? याची चौकशी पाहतां शके १७४६ चे सालीं विठ्ठलराव दिवाणजी यांणीं वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री त्रिंबकशास्त्री रामदुर्गकर यांस पत्र पाठविलें कीं, उगीच कोणी ब्राह्मणांनीं येथें खटला उपस्थित केला आहे. त्यास आपलें येणें जाल्यास उत्तम त्याचें उत्तर आलें त्यांत मजकूर तूर्त म्हंसूरकर राजे यांणीं आम्हांस स्वास्थ करून देऊन राहवून घेतलें आहे. तुमचा निर्णय बाजीराव साहेब यांचे कारकीर्दींत रामचंद्र दीक्षित वोक व त्रिमंगलाचार्य व नरसिंह शास्त्री गुर्जर व परशुराम शास्त्री वोक व वाळशास्त्री चंदावरकर व वाळशास्त्री न्यायाधीश व आम्ही मिळोन शास्त्रार्थ

निवडला आहे यावरून पाहता हे मोठमोठे पंडित शास्त्रविषयांत श्रेष्ठ व तदनुवयं श्री काशिक्षेत्रस्थांचें शास्त्रनिर्णयाचें पत्र व त्या पत्रांत जे ग्रंथ लिहिले आहेत ते सांप्रत प्रत्यक्ष पाहतां, हे चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु क्षत्रिय व कर्मत्रयाधिकारी असें सिद्धच होतें. व हली दोन वर्षे पुण्यांत कांहीं ब्राम्हणांनीं तड करून खटला केला असतां शास्त्रार्थ कुंठित न होतां राघवाचार्य यास पदर पसून मागोन घेतात तेव्हां शास्त्रार्थ खोटा म्हणण्यास कक्षा चालत नाहीं म्हणोन से दोनसे ब्राम्हणांत आचार्य यांस पदर पसून मागतात असें सिद्धच. त्यांत पदर पसून जी यादी ठरावीतात त्यांत लिहीतात कीं प्रभुस वैदिक कर्मांचा आधीकार नाहीं. परंतु याचाहो अर्थ पाहतां आधीकार नाहीं असें लिहून परंतु शब्द आपणच संशयांत पडतात. नाहीं असें स्पष्ट झाल्यावर संशयपर परंतु शब्दाचे प्रयोजन नाहीं. तस्मात् त्यास वैदिक कर्मांचा आधीकार नाहीं असी च्यांद्रसेनीयविद्वेषी यांची खात्री होत नाहीं. व पुढे लिहीतात कीं च्यांद्रसेनीय यांस वैदिक कर्मांचा आधीकार आहे किंवा नाहीं, याचा विचार पाहतां सर्वांचे मते नाहीं असें ठरलें. तेव्हां वैदिक कर्मांचा आधीकार आहे किंवा नाहीं याची पूर्वी खात्री नाहीं म्हणोन निश्चयाकरितां जमा जाले असे असोन शास्त्रमते न म्हणतां सर्वांचे मते म्हणोन यादी लिहून समति करितात तेपक्षी पूर्वी खात्री नाहीं म्हणोन संशय आहे किंवा नाहीं त्याचा निर्णय शास्त्रमते न होता सर्वांचे मते हा शुद्ध आग्रह शास्त्रविचार जाला नाहीं असे त्या यादीवरून होते. तेव्हां दोन वर्षे निलकंठ शास्त्री प्रभृतिनी तड माजवीला हा वृथा. पूर्वी निलकंठ शास्त्री याणी पत्र दिले. चिरंजीव म्हणोन आगत्यवादे लिहीतात. ग्रंथ शोध आम्ही करित आहो तुम्ही ही तिकडे करून इकडे पाठवावे. पक्षा विचार करून ठेविला असतां फार उपयोग होईल म्हणोन लिहितात तेव्हां हे महापंडित, कांहीं विचार करूनच पत्र लिहिले. पक्षा मात्र विचार करणे राहिला. तेव्हां ते पत्र पूर्वी निष्कपट बुद्धिने लिहिले ते शास्त्रमते खरे, ते काली क्षात्रधर्मात् वहिष्कृतः या वचनें करून येक शस्त्रधारणरूप अशी बुद्धि शास्त्रजन्यस्थत होती. पुढे कांहीं चित्तात विपर्यास द्वेष बुद्धिचा जाल्यावरून त्याच वचने सर्व धर्म गेले असा त्याच वाक्याचा उलट अर्थ करून वृथेव वाद वाढविला. वज्रटंकशास्त्री याणी कदवा दिल्याप्रमाणे पुरवणी जाली. निलकंठशास्त्री थथे याजकडून कतव्या-प्रमाणें पुरवणीचा सेवट लागला नाहीं. पूर्वी पत्र दिले ते यथाशास्त्र हाशील

आपणच पत्र राजश्री विठलराव दिवाणजीस देऊन पुढे आपणच त्यास नाही म्हणोन
 वज्रटंक यांचे तडांतील ब्राम्हणास पूर्वांग उतरांग प्रायश्चिते दिल्ली आणि हात्ती
 गंधाक्षत हाते समई त्यांत जे प्रमुख वज्रटंकासह यास प्रायश्चित्तराहत गंधाक्षतेस
 घेतले. त्यावरून पाहता चंद्रसेनिय यांस सशास्त्र वैदिक कर्मत्रयाधिकार
 आहे. तेव्हां दोष तो कोणाकडेच नाही. असे असोन निलकंठशास्त्री याणी पूर्वांग
 उतरांग ब्राम्हणास प्रायश्चिते दिल्ली याचा अपवाद मात्र त्याचे माथा आला.
 हे कर्म निलकंठशास्त्री याजकडून अनुचित जाले. थथे शास्त्री याणी विठलराव
 यांचे नावे पत्र लिहिले ते सदरी वार आहे. त्यावरून विचार पाहता हे ज्ञाती
 च्यांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु यास वैदिक कर्मत्रयाधिकार, हे निलकंठशास्त्री यांची
 खात्री ह्मणोन हे शास्त्रज्ञ ज्ञाते असे पत्र लिहितात. नंतर विपर्यास बुद्धीस जाल्या-
 वर आत्मी पत्रच दिले नाही असे कुभांड करून प्रभुंचा अनादर पर्याय महाराष्ट्र
 शुद्र भाषणे परभु हेच रुढित आणून परभूस कर्मत्रयाधिकार नाही अशी तुळसी-
 वांगेत गुदस्ता सर्व ब्राह्मणांची समती करून घेतली. च्यांद्रसेनीय यांची उप-
 लब्धीच नाही असेही निलकंठशास्त्री यांचे म्हणणे. परंतु त्यास सर्व ब्राम्हणांनी
 समत दिले नाही की च्यांद्रसेनिय प्रत्यक्ष हे असोन नाही कसे म्हणावे ? यावरून
 पाहता हे ज्ञाती च्यांद्रसेनिय कायस्थ प्रभू कर्मत्रयाधिकारी अशी थथे शास्त्री यांची
 खात्री. पुढे द्वेशबुद्धी जाल्यावर परभु हे अन्य ज्ञाती कल्पून यास आधीकार नाही
 ह्मणतात आणि च्यांद्रसेनिय यांची उपलब्धीच नाही असे ह्मणतात. तेव्हां च्यांद्रसेनिय
 यास शास्त्राधिकार यास नाही ह्मणे यास लक्षा चालणार नाही ह्मणोन उपलब्धीच
 नाही हेच यातील कारणहासील या ज्ञातीचा कर्म लोप करावा हेच दृढ मानस.
 च्यांद्रसेनिय यास वैदिक कर्मत्रयाधिकार आहे म्हणोन परभु हे ज्ञाती
 भिन्न पाडून च्यांद्रसेनिय यांची उपलब्धी नाही ह्मणोन वाजवितात. पुढे च्यांद्रसेनिय
 कायस्थ प्रभु हेच ज्ञाती शुद्र भाषा भेद परभु असे सिद्ध जाले. तेव्हां च्यांद्रसेनिय
 यांसच कर्मत्रयाधिकार नाही ह्मणोन वाद प्रतिवाद करू लागले. त्याची समाप्ति
 शास्त्राधार सोडून पदर पसरून करितात. तेव्हां राघवाचार्य याणी शास्त्रार्थविषई
 प्रतिज्ञा केली ते खरी. निलकंठ शास्त्री याचा व्यवहार येविसीचा शास्त्र-
 जन्य नव्हे. शुद्ध आग्रही. कारण पूर्वी अश्विन मासी परभारे तात्या काकिडे याज-
 पासून कांहीं ब्राम्हणास द्रव्यलोभास्तव देकार करून च्यांद्रसेनीय यांस कर्मत्रयाधिकार

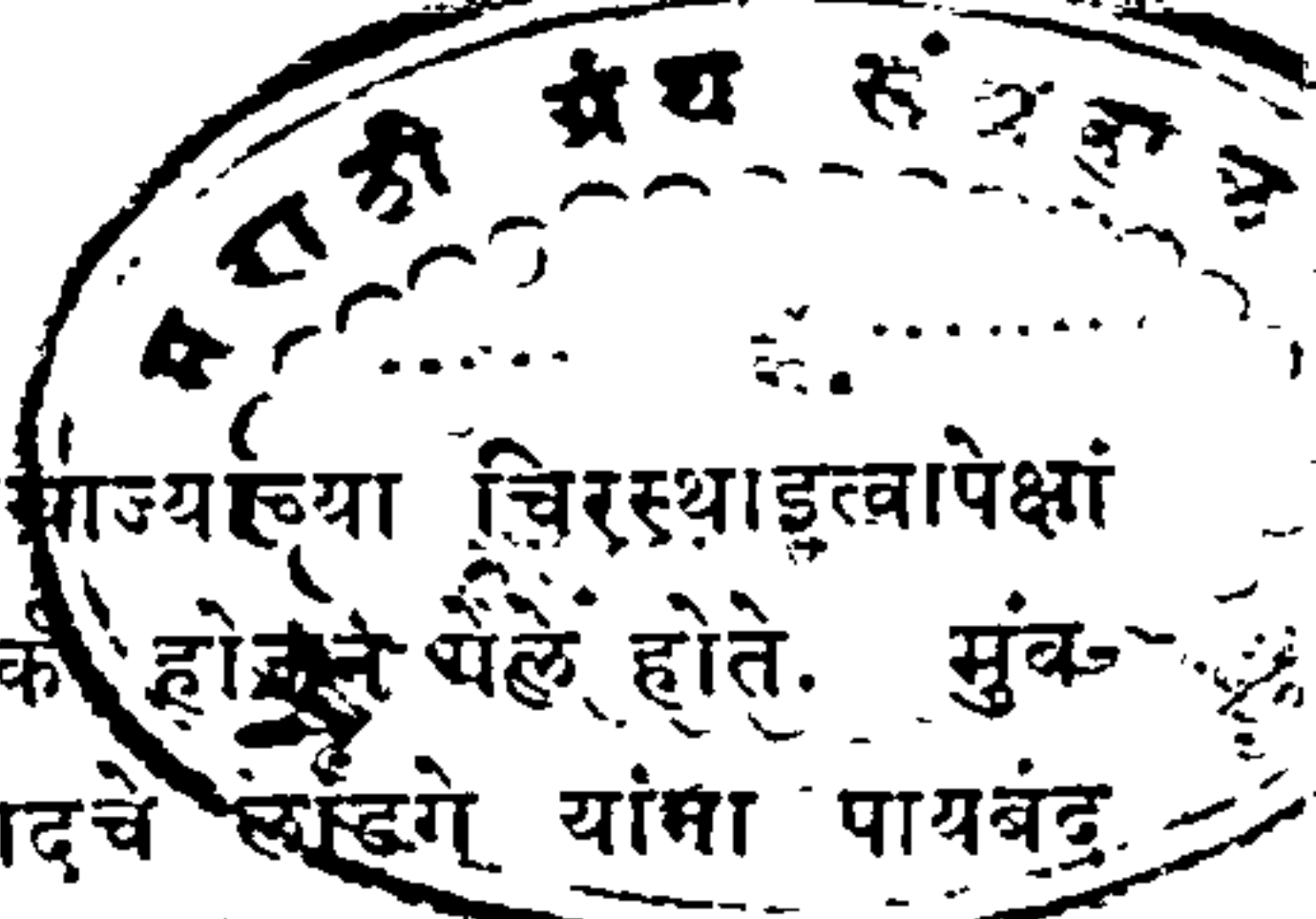
(१०१)

नाहों म्हणोन यादी करून त्यावर समती घेऊ लागले ते काळी राघवाचार्य्ये यन्त्रि
तडांतील ब्राह्मणांस काही द्रव्य लोभ दाखऊन तिनचार ब्राह्मण फिताऊन नेले.
त्यांस काकिडं याणी सांगितले कीं, निळकंठशास्त्री व राघवाचार्य्ये परभारें कलह
करित आहेत तो कलह आपल्यास कशस पाहिजे तुम्ही यादीवर समतु करून
आमच्या तडांत यावे. त्यावरून ते ब्राह्मण लोभें मान्य जाले.० परंतु त्यां ब्राह्मणांचे
ह्मणणें कीं, निळकंठशास्त्री यासी तुम्ही गंधाक्षतेस वोलाऊ नये. कारण धोंडभट खरे
प्रभृती द्रवीड मंडळीनें त्यास वहिष्कार घातला आहे. तेव्हां काकीडें मान्य न करित
याजमुळे ते ब्राह्मण उठोन आले. यातील आर्थ पाहातां च्यांद्रसेनीय यांचा कर्म-
लोप करण्याविषई द्रव्यही खर्च करून परभारें साधन करितात व मार्गसीर्ष मासी
पुढें सर्वांचे विचारं शास्त्रार्थ न होता यादी ठरवितात. त्यापुर्वीच कृत्रीम करून
समतें करून ठेवितात असें सिध्द होतें. वस्तुतः विचार पाहातां वर्ण मात्रांस गुरू
ब्राह्मण. शास्त्राधारे सर्वास वागवावे हा अधिकार असता च्यांद्रसेनीय यांचा शास्त्रार्थ
सोडून त्यांस अधिकार नाहों म्हणोन कुभांड केले तेव्हां ब्राह्मणच त्या जातीस
श्रीदी जाले. ते पक्षी वादी दानधर्में करून आगर कसाही वस्य करून त्याणी
पुर्वी समती पट दस्तैवज साध्य केला त्यास द्रव्य खर्च करून साधन करून घेतलें
ह्मणोन म्हणतात आणि आपण अशास्त्रास द्रव्य परभारें देवऊन लोभाविष्ट ब्राह्मण
करून समती घेतात तेव्हां च्यांद्रसेनीय याजबरोवर कलह शुद्ध आग्रही. वास्तविक
विचार पाहाता स्कंदपुराणी सह्याद्री खंडांतरगत रेणुका माहात्मी च्यांद्रसेनीय
कायस्थ प्रभु यांचा निर्णय लिहीला आहे. तेथे स्पष्ट वैदिक कर्मत्रयाधिकारी
म्हणोन षण्णांच कर्मणामधे त्रिणि कर्माणिजीविका असे प्रसिद्ध आहे. त्यांत क्षात्र
धर्मात् वहिष्कृतः या वचनावर सर्व कर्मासुन त्यक्त होते तरी त्याच ग्रंथीं पुढें
साहा कर्मापैकीं तीन कर्में करून निर्वाह करावा ह्मणोन सांगण्याचे प्रयोजन नवते.
ते पक्षी एकं शस्त्रधारणरूप क्षात्रधर्म टाकऊन बाकी धर्म त्यांस आहेत असे
सिध्दच. तत्राप दुसरा आर्थ पाहातां श्रीभार्गवानें प्रतिज्ञा केली ती संपुर्ण क्षात्रधर्म
त्यागाविना वध प्रतिज्ञेची फलोप्ती येणार नाहों असाही भाव धरावा तरी तो
संभव होत नाहों. कारण, भार्गव राम परमज्ञाता. त्यांत ब्राह्मण आणि संपूर्ण क्षत्रीय
द्वेषवुध्धीच होते असें हीं नाहों. कांहीं औदासीन व कांहीं दुष्ट. तेव्हां औदासीनाचा
वध करावा तरी त्यांत पातकच निर्माण होईल. तेपक्षीं औदासीनाचा वध तो

भार्गवाने केलाच नाही. दुष्ट होते त्याजविसी प्रतिज्ञा औदासीनाचे हत्येने पातक-
 मात्र होईल ह्मणोन वध न केला. यास प्रमाण पाहाता जनकादीक यासी
 विरोध अगर वध केला नाही तेव्हां संपुर्ण क्षत्रीय यांचा नाष केला असा भाव
 नाही. जसे औदासीन राहिले त्यांचे सर्व धर्म राहिले. तेणेकरून वधप्रतिज्ञेस
 वाध न आला. तसेच गर्भरक्षणार्थ दालभ्य ऋषीने भार्गवाचे वचन घेऊन
 रक्षण केले. तेव्हां त्या गर्भाचे ठाई भार्गवाचे वधप्रतिज्ञेचा लेश राहिलाच नाही.
 तत्राप रेणुकामाहात्म्ये वचन रामोवाच ॥ जायमानो भवेद्दालः क्षात्र धर्मा
 भविष्यति ॥ या वरून पुर्व वाक्ये करूनच सर्व धर्मांपासून त्यक्त होता तरी पुढे
 रामच म्हणतो की हा पुढे क्षात्रधर्मा होईल. ते पक्षी त्याच वचने करून तो धर्म
 गेलच नाही. नंतर दालभ्योवाच ॥ माकुरुष्वत्र संदेहो दुर्वुद्धिर्न भविष्यति यावरून
 पाहता भार्गवाची वधप्रतिज्ञा दुर्वुद्धीचे ठाई त्या दुर्वुद्धीपासून ऋषीवचने
 करून गर्भाच मुक्त झाला तेंच काली द्वेषरहित दुष्टकर्मी औदासीन त्यांचे सर्व
 कर्म राहिले. तेथे भार्गवाची वध प्रतिज्ञा राहिलीच नाही. याचे एक शस्त्रविद्ये-
 सिवाय बाकी धर्म राहिले त्याणे वधप्रतिज्ञेस वाध आला नाही. प्रत्यक्ष त्रीणी,
 कर्माणी जिवीका म्हणोन वचन आहे ते न पाहातां एकाच वचनाचा अर्थ वैपरीत्य-
 भावे सर्व धर्म गेले ह्मणोन कक्षा घेणे हे अशास्त्र. इत्यादि अन्वयावरून पाहातां
 पुणे मुकामी निलकंठ शास्त्री प्रभृति ब्राह्मणांनीं आग्रही तंट्या करून दोन वर्षे
 तड पाडून ब्राह्मणांत दुफळी केली होती हें खोटे, असे शास्त्रानुमते व यादी व
 सनदा पत्रे व श्रीअवीमुक्त क्षेत्रीचे उमत पत्र व च्यांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु यांचे
 पारंपर्य आचरणावरून सिद्ध होते. यावरून आज्ञा होती जें राजश्री बळवंतराव
 मल्हार चिटणीस घोलकर व भिवराव विठल व भगवंतराव मल्हार खासनिवीस
 नाडकर संस्थान सातारा व नारायणराव सिताराम व विठलराव वावाजी फणसे
 व विठलराव देवाजी दिघे व रावरावजी तासकर प्रभृती समस्त क्षेत्रियान्वय
 च्यांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु यांची वहिवाट पुर्वापार वैदिक कर्मत्रयाधिकारे करून
 परंपरागत चालत आल्याप्रमाणे अव्याहत पुढेही चालवित जाणे. विशेष लिहीणें तें
 काय. शके १७४८ व्यय नाम संवत्सरे माघ मास महानुशासनं वरिवति

इत्यलं

आतांपर्यंत उद्धृत केलेल्या वरील हकीकतीवरून वाचकांना हें कळून
 आलेच असेल की चित्पावन नोकरशाहीच्या श्रीमंत आश्रयाखाली वावर-

णारे जवानमर्द ब्राह्मण (?) वीर मराठी साम्राज्याच्या चिरस्थायित्वापेक्षां स्वतःच्या ब्राह्मण्याचे डोले नाचविण्यांतच गक होऊन गेले होते. मुंबईचे टोपीकर, म्हैसूरचे वाघ किंवा हैदराबादचे खाडगे यांना पायबंद लावून छत्रपतींच्या भगव्या झेंड्याची इभ्रत वाढविण्याचा यत्न करण्या- ऐवजीं, स्वतःच्या भाडोत्री ब्राह्मण्याची महति वृद्धिंगत करण्यासाठीं, खुद्द मराठी रियासतीच्या पिढीजात चित्पावनेतर स्वदेशवांधवांच्याच तंगड्या छोटण्याचा उपक्रम करण्यांत ते अगदीं गडून गेले होते. सातार- कर धन्याला धत्तुरा दाखवून विश्वासघाताच्या फोडणीनें खमंग बनविलेला नोकरशाहीचा मलीदा खाऊन खाऊन परान्नपुष्ट झालेले मुळामुठासंगम- निवासी चित्पावन तरवारवहादुर आतां तरवारीकडे न पाहतां स्वतःच्या गळ्यांतिल जानव्याची ब्रह्मगांठ कुरवाळूं लागले. प्रस्तुत ग्रामण्याच्या बेळीं बाळाजीपंत नातू, चिंतामणराव पटवर्धन आणि निळकंठशास्त्री थत्ते या दिग्विजयी त्रयीनें अनंत अत्याचार केले. त्या सर्वांची संभावना अगदीं वारक्यांतल्या वारक्या टायपांत केली तरी ' मराठे आणि इंग्रज ' पुस्तका- सारखीं तब्बल दोन पुस्तके भरून निघतील. या ग्रामण्यासंबंधीं बरेचसे कागदपत्र रावबहादुर डोंगरे यांनीं शोधून काढले आहेत व ते त्यांनीं आपल्या " सिद्धांतविजय " नामक उत्कृष्ट ग्रंथांत छापूनहि प्रसिद्ध केले आहेत. या त्यांच्या कामगिरीवद्दल चां. का. प्रभू समाजानें रावबहादुरांचे कृतज्ञतापूर्वक आभारच मानिले पाहिजेत. यापुढील हकीकत रा. व. डोंगरे यांच्याच शब्दांत खालीं देतोः—

“ चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु व ब्राह्मण ह्या जातीमध्ये पेशवाईत बरींच ग्रामण्ये झालीं होतीं, हें मागे सांगितलेंच आहे. अशा प्रकारचें आणखी एक ग्रामण्य पेशवाई बुडाल्यानंतर श्री. चिंतामण पांडुरंग पटवर्धन सांगलीकर यांनीं पुढाकार घेऊन बाळाजीपंत नातू पुणेकर व निळकंठ शास्त्री थत्ते यांच्या मैदतीनें, आपणांस पाहिजेत तसे नवे ग्रंथ सांगलीस तयार (अ) करून घेऊन सन १८२५ च्या सुमारास साताराप्रांतीं उभें केलें होतें. त्यावेळीं बळवंतराव मल्हार चिटणीस सुमंत चां. का. प्रभु यांनीं करवीर मठाधीश्वर श्रीमत् शंकराचार्यांस विनंती केली होती कीं, ' ब्राह्मण

आमच्या कर्मास विनाकारण अडथळा करून तंटा करीत आहेत ह्याचा बंदोबस्त व्हावा.' त्यावरून स्वामींनीं सर्व ब्रह्मचंद्रास आज्ञा केली कीं "पूर्वींपासून जसें चालत आले आहे तसें चालवावे; तंटा कोणी करूं नये." परंतु 'आम्ही म्हणतो तसा ठराव स्वामी करतील तर तो आम्हास मान्य आहे,' असें म्हणणारा ब्रह्मचंद्र ह्या वरील ठरावास थोडाच जुमानणार होता! माहुली वगैरे क्षेत्राच्या ब्राह्मणांनीं चिंतामणराव सांगलीकरास श्रीमंतांचे (पेशव्याचे) ठिकाणीं स्थापून चां. का. प्रभूस शूद्र बनविण्याच्या राष्ट्रीय कामावर (ब) त्यांची नेमणूक केली. सांगलीकरांनीं पाहिलें कीं शंकराचार्यांस सामील करून घेतलें असतां आपलें काम श्री गणपतीच्या कृपेंकरून निर्विघ्नपणें पार पडेल; पण आपल्या अधिकाराचा बोज राहावा असें स्वामीस वाटत असल्यामुळे ते सांगलीकरांच्या कटांत येईनात. तेव्हां स्वामीस वागुलबोवा दाखवून त्यांस आपल्या मुठींत आणून त्यांच्याकडून आपणांस पाहिजे त्या मतलबाची प्रभूविरुद्ध यादी सहीशिक्यानिशी शके १७४७ सालीं पर्वती मुक्कामीं करून घेतली. व पुढें दोन वर्षांनीं (शके १७४९) त्या यादीच्या नकला सर्वदेशभर ७५ ठिकाणीं पाठवून प्रभू लोकांस शूद्र बनविण्याचे कामास (क) चांगलीच सुरवात केली. "

(अ) " सेवेसी सा. नमस्कार विज्ञापना ता. छ २ रा॥ कर पावेतो यथास्थित आसे विशेष. आलिकडील वर्तमान तर सांगलीस ग्रंथ जाला तो दुतर्फा स्वामीचे पत्री जाहल्यामुळे मनोदयानुरूप शेवटास गेला नाही त्यास हाली मुंबईचे मुख्य सातान्यास येणार तेथें मु॥ किती दिवस होईल नकळे त्यासंधीत वाई वगैरे समस्त ब्राह्मण हजार दोन हजार जमाव होऊन साहेबाजवळ फिरयाद करावी जे या ज्ञातीप्रकर्णीं यामागें शंभर वर्षांत चार पाच ग्रामण्ये जाली त्यात या ज्ञातीचे कवूल कतबे वगैरे सरकारांत येऊन याचे वागणुकीचा ठराव जाला त्याप्रे॥ याणीं वागावे ते दांडगाईन वागणुक जाहली हालीही दांडगावा करून जी गोष्ट इ॥ ता॥ या ज्ञातींत आचरण जाहले नाही ते हाली महाराजाचे पुस्तपन्यामुळे आचरतात याचा बंदोबस्त सरकारांतून आपण केल्याविना होत नाही यास्तव महाराजास निखालस स्पष्ट सांगून याचा पुस्तपना न होय आणि हाली

सांगलीस ठराव होऊन पत्रे क्षेत्रोक्षेत्री गेली आहेत त्याप्रो! हे वाग्णूक करीत असे जाहले पाो हा येक वेत दुसरा मनसुवा ब्राह्मणांनी जमाव होऊन सदरी लिहिल्या प्रो। वाग्णूकेचे साहेबाचे जाहिरण्यात आणून आपले वाड्यावर चालून घेऊन मारामारी करून आवरु घ्यापी त्यांत जे जाया होतील ते होतुल असाही निग्रह करावा याच तटास आल्यास बल आणावे असे आहे सारांप साहेव तेथे आल्यावर या गोष्टीचा उपक्रम सर्व मिळोन करावा यांत जे घडेल ते घडो असा बहुत निकर्श होऊन करण्याचा वेत आहे अकिले वर्तमान लिहिले आहे यासंधीत आपण केले ते, सेवटास न्यावे असी योजना याची जाहली आहे त्यास आपला सांभाळ आजपर्यंत ज्याही केला त्यानी या समई कृपा करून अभिमान धरून संरक्षण केल्यास पार पडेल इकडील वेत आपण केले ते सेवटास नेण्याविसी बहुत आग्रहाचे बोलावे असे आहे अद्यांत अकिले ते श्रुत व्हावे या करिता लिहिले आहे. सेवेसी श्रुत होय हे वि॥

सिद्धांतविजय पृ० ११३, १४.

(व)

श्री गणपतीर्जयति.

वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य राजश्री समस्त ब्रह्मवृंद उभय क्षेत्र माहुली स्वामीचे सेवेसी.

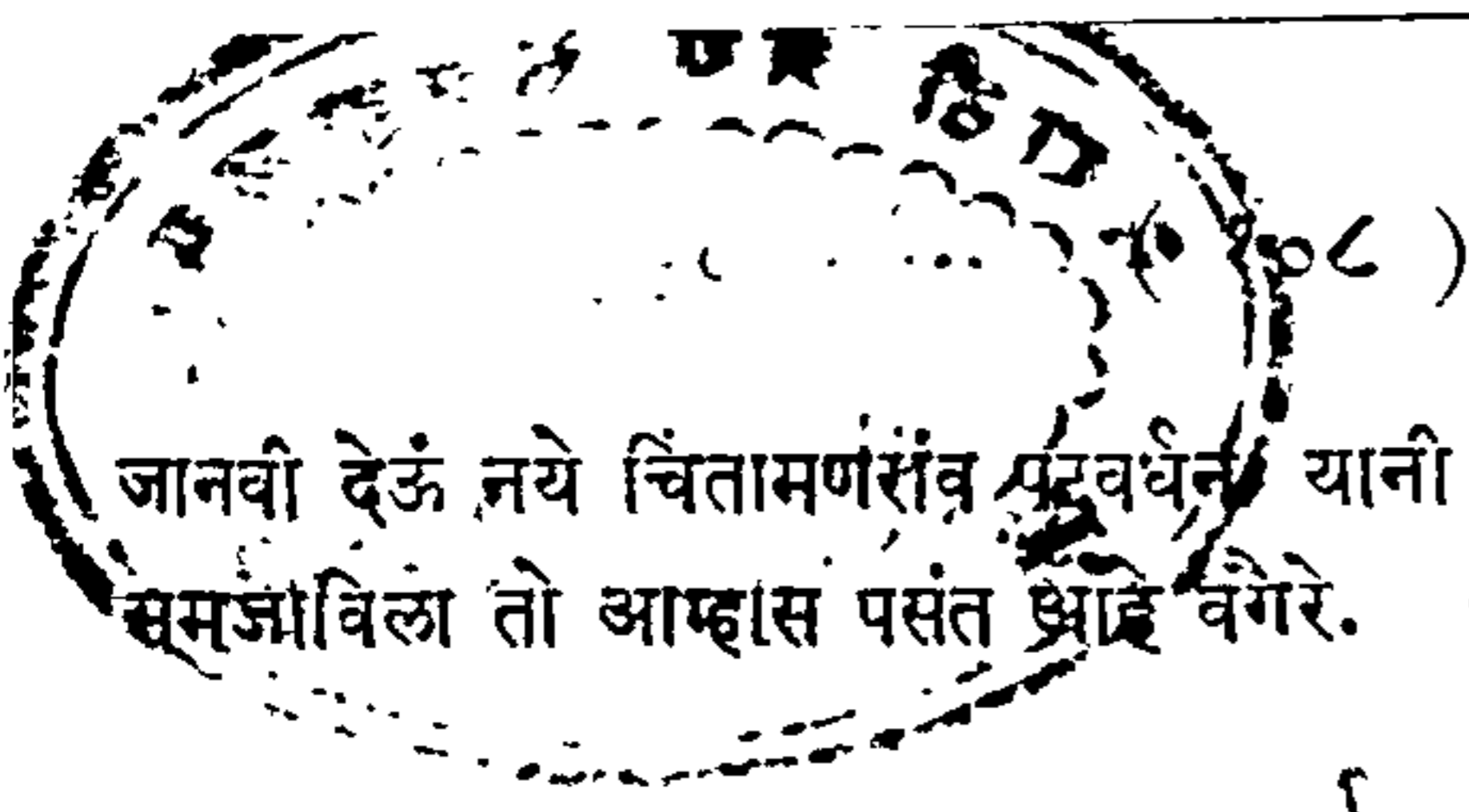
विद्यार्थी चिंतामणराव पांडुरंग साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल ता॥ अधिक आषाढ शु॥ १३ पावेतो यथास्थित असे विशेष. परभु हे चांद्रसेनी नव्हेत संकर कायस्थ ज्यात्योद्भव शूद्राधम यास वेदकर्माचा अधिकार नाही व च्यांद्रसेनासहि अधिकार वेदकर्माचा नाही व त्या ज्ञातीची उपलब्धीही नाही. असं असतां परभु हे आलिकडे चांद्रसेनी म्हणवू लागले व आपले ज्ञातींत वेदोक्त कर्म व्हावी येविसी आपले सावनाकरितां म्हणोन पुण्यांतील कांहीं ब्राह्मणास परभूनीं लोभाविष्ट केले. त्या ब्राह्मणांनी चांद्रसेनी कायस्थ यांस वेदकर्माचा अधिकार नसता अधिकार आहे म्हणोन परभुजवळ शास्त्रार्थ लिहून दिल्या, याजमुलें ग्रामण्ये होऊन ब्राह्मणांत तट जाहले. गंधाक्षता वर्ज जाहली. व सोनार हे रथकार यास वेदकर्माचा अधिकार आहे असे कांहीं ब्राह्मणांचे म्हणणे व जीनगर हे चर्मकतुल्य चर्मी काम करतात त्यास गल्यांत जानवी घालण्यास अधिकार नाही असे असता गल्यांत जानवी घालतात व आलिकडे पुण्यांत ब्राह्मणांचे व शूद्रांचे हावदांत पाणी •

भरतात. म्हणोन श्री गोदा यात्रोद्देशे शके १७४७ पार्थीव नामसंवत्सरांत श्री स्वामी जगद्गुरु यांची स्वारी पुण्याचे सांनिध्य पर्वतीचे मुक्कामास गेली. तेथे समजले व आम्हीही पुण्यास गेलो. पुण्यातील ब्राह्मण व ग्रहस्थ श्रीचे दर्शनास आले व आम्हीही दर्शनास गेलो. ते समयी "ब्राह्मणांचे म्हणणे / मडले त्यांतील भाव. स्वामीचे आगमन जाहले व आपलीही स्वारी आली आहे. श्रीमंतांचे ठिकाणी आपण विद्यमानी आम्हास. ब्राह्मणप्रभु ब्राह्मण्याचा कारभार हा खटला मनास आणून तोडावा. सर्वांची गंधाक्षता करावी, म्हणोन. त्याजवरून श्रीमंत कैलासवासी महाराज छत्रपती संस्थान सातारा व श्रीमंत कैलासवासी पंतप्रधान यांच्या कारकीर्दीत परभु यांची ज्ञाती कसी व त्यास वेदकर्माचा अधिकार आहे किंवा नाही व त्यांचे आचरणाचा पाठ कसा याची चौकसी जाहली त्यांत कसकसे ठरले व परभुजवळ चांद्रसेनीय कायस्थास वैदिक तीन कर्मांचा अधिकार आहे असा शास्त्रार्थ लिहून दिल्या तो युक्त किंवा अयुक्त हे पाहावे याकरितां कायस्थाची उत्पत्ती चित्रगुप्त व चांद्रसेनादी कायस्थ यांची कसी व त्यास वेदकर्माचा अधिकार आहे की नाही, याचा व दुसरा प्रकार सोनार हे रथकार होत किंवा नव्हेत व त्यांस वेदकर्माचा अधिकार आहे किंवा नाही याची चौकसी ग्रंथावरून सिष्टानुमते व तिसरा प्रकार जीनगर यास गल्यांत जानवी घालण्यास अधिकार नाही असे असतां गल्यांत जानवी घालतात त्यास यांचा पूर्वापाठ कसा याचीही चौकसी पाहून सारांश करून श्री स्वामीस समजाविला आणि विनंती केली त्यांतील भाव. चौकसी केली ती अयुक्त किंवा सप्रमाण याचा विचार स्वामीनी करून सदरहू सारांशाअन्वये चालणेंविसीं श्री कासीक्षेत्रादी क्षेत्रस्थ व पुण्यग्रामादि ग्रामस्त ब्राह्मण वगैरे यांस पत्र द्यावयास आज्ञा व्हावी म्हणोन त्याजवरून सदरहूचा विचार श्री स्वामीनी करून सदरहू सारांशांत चौकसी केल्याचे प्रकार कसकसे लिहिले ते वगैरे सर्वास कळावे. सारांशाअन्वये सर्वांनीं चालावे याजकरितां सारांश वार करून निर्णयाची याद व पत्रे लिहून दिली आणि जिकडील तिकडे पाठवण्याविसी आज्ञा जाहली. त्याजवरून आपले नांवचें पत्र व याद पाठविली आहे. पोहोचल्याचे उत्तर श्रीचे नांवे पाठवावे. बहुत काय लिहिणे लोभ करावा हे विनंती.

(क) श्री विद्या नरसिंह भारती रानी संकेश्वर याणी वेदशास्त्रसपन्न परम सिषोतम राघवाचार्य यास पत्र सही सिव्यानसी कार्तिक शु। १० शके १७४८ व्येय, नाम सवत्सेरी लियो पौ थोडे हसील मार फालगुनमासी आम्ही श्री गोदावरी यात्रेय जाण्या वो। पुण्यानजीक पर्वतीचे मु। जाऊन राहिलो त्यासमयी च्यांद्रसेनीय ज्ञातीचे शास्त्रार्थ वा। ब्राह्मणांत तंटा पडला होता तेव्हां उभयपक्षीचे ब्राह्मण दर्शनास येऊन मार समजाविला त्यासभेत तुम्ही बोलला की स्वामीनी गंगोदक व तुल(सी) घेऊन श्रीदेवासनिध वसून निरमछरणे च्यांद्रसनिये ज्ञातीस वेदकर्म अधिकार आहे किंवा नाही हे सत्ये सांगावे आथवा निरमछर शास्त्री पंडित माहनेक्षत्री वसवून शास्त्र समते निरणय करून सांगावे परंतु त्यावेली च्यांद्रसेनीय शास्त्रार्थ विषयखंडन मंडन करून पत्रे दिली कारण चिंतामणराव याचे मनी च्यांद्रसेनीय याचा द्वेष कोपिपक्षो आणखी च्यांद्रसेनीये ज्ञातीचे द्वेषाचे आग्रगण्य बालाजीपंत नातु विपरित बोधिता नातु आमचे संस्थानास उपद्रव करतील या भितीस्तव नातूचे मनोधरणार्थ मुद्रापूर्वक पत्रे दिली परंतु ती पत्रे मिथ्या सा। हली रद करून च्यांद्रसेनीय ज्ञातीविसी शास्त्र ग्रंथ ग्रंथ समती प्राहता च्यांद्रसेनाना वैदिक कर्म अधिकार सत्ये आहे त्याजवरून हे पत्र तुम्हांस लिहिले आहे.

“या यादीच्या प्रत्येक नकलेवरोबर श्रीशंकराचार्य स्वामीच्या नांवचे एकेक पत्र जोडलें होतें. (ड) निळकंठ शास्त्र्यानीं देखील पुण्यास प्रभू विरुद्ध झालेल्या दोन सभांचा ठराव व श्रीशंकराचार्यांच्या यादीची माहिती माहुलीच्या समस्त ब्रम्हवृंदास देऊन सांगलीकरापेक्षां आपण कमी नाहीं (ई) असें दाखविलें. बालाजीपंत नातुमात्र ब्रम्हवृंदास पत्रें याद्या वगैरे लिहिण्याच्या भानगडींत न पडतां फक्त श्रीशंकराचार्यांस पकडींत धरून बसले होते.”

(ड) (श्री विद्यानरसिंहभारतीशंकराचार्यांचें पत्र-ब्रम्हवृंद क्षेत्र माहुली यास) परभु हे च्यांद्रसेनीय नसून संकरज आहेत. त्यास वेदकर्माचा अधिकार नाही त्यांजकडे कोणी वेदोक्तकर्म चालवू नये चालविल्यास तो ब्राम्हण भ्रष्ट समजला जाईल. तसेच सोनारास वेदाचा अधिकार नाही. जिनगर लोकांस

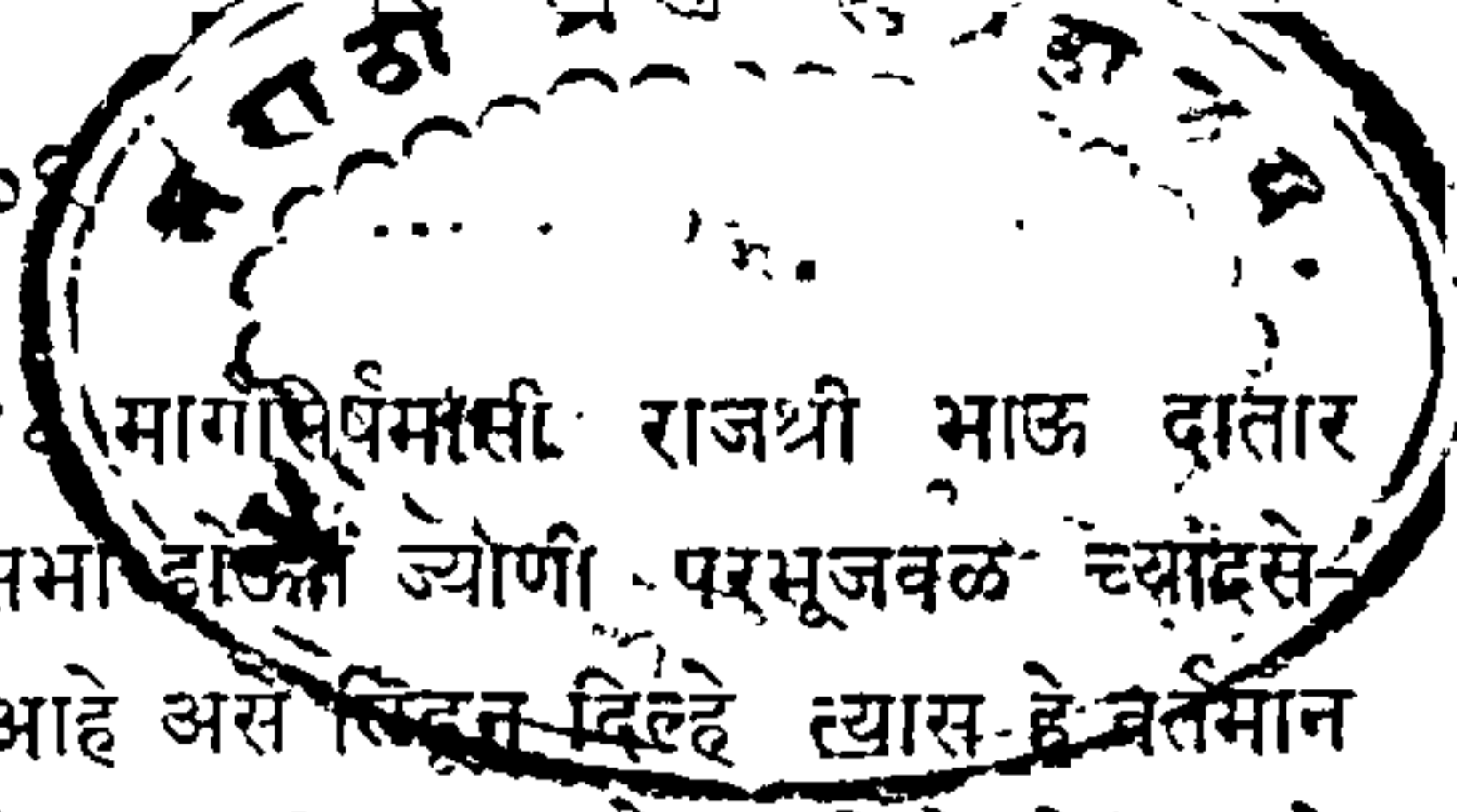
जानवी देऊं नये चिंतामणसंज्ञे पूर्ववर्धन यानी ह्या गोष्टीचा निर्णय करून आम्हास
समजाविला तो आम्हास पसंत आहे वगैरे. आश्विन शु॥ १० शके १७४९.

सिद्धांतविजय, पृ० १०७.

श्री " P

(इ) वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री समस्त ब्राम्हण क्षेत्र परशराममाहुली यासी

निलकं (ठ) शास्त्री थेंते व मल्हार श्रोती व दाजी दिक्षीत वोक व कुपाशास्त्री
व गोविंदाचार्य आष्टपुत्रे व वामनशास्त्री साठे प्रमुख समस्त ब्राम्हण मुकाम पुणे
साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल तागाईत चैत्र
शुद्ध द्वादसी पावेतो जाणोन स्वकीय कुशल लिहित असावे विशेष पूर्वी शके
१७४५ फालगुण शु॥ १३ शके १७४७ चैत्र शुद्ध येकादशी अशा दोन सभा
तुलसीवागेत जाहल्या तेथे सर्वांचे मतं परभूस वेदकर्माचा अधिकार नाही असे
ठरोन सर्वांची संमते जाहली. नंतर ज्याणी परभूपासून द्रव्य घेतले होते त्यापैकी
कितेक ब्राह्मणास आनुताप होऊन ज्ञातीस शरण येऊन प्रायेश्चित घेऊन लेहून
दिल्ले की परभूनी द्रव्य देहून चंद्रसेनीय कायेस्थ्यास वेदकर्माचा अधिकार आहे
आसा शास्त्रार्थ ब्राह्मणापासून लेहून घेतले व चंद्रसेनी कायेस्थ प्रभु यास वैदिक
तान कर्माचा अधिकार आहे आसा पट करून त्यावर संमते करून घेतली असी
समज्यावरून विचार करिता ब्रह्मज्याती विवेक हेमाद्री माधव प्रभृति सकल ग्रंथी
च्याद्रसेनी ज्याती काय लिहिली नाही शुद्रकमलाकर ग्रंथी पद्मपुराणातील म्हणोन
वचन लेहून च्यांद्रसेनी कायेस्थ ज्याती वेगळी लेहून पद्मपुराणांतील वचन लेहून
त्या जातीस शुद्र साधारण धर्म लिहिले व परभूनी गागाभट याजकडून कायस्थधर्म
प्रदीप ग्रंथ करविला त्यात च्यांद्रसेनी कायस्थ प्रभू सज्ञेक दक्षण देशात आहेत असे
लिहून त्याच ग्रंथी च्यांद्रसेनीयास पद्मपुराणांतील वचन लेहून वेदोक्त कर्माचा
आधिकार नाही असे स्पष्ट लिहिले व कल्पीत श्लोक संस्कार करण्यास लिहिले व
हरीवंशात व त्याचे टीकेत व विष्णुपुराणांत व त्याचे टीकेत व विष्णु स्मृतीत
लिहिले आहे त्यास क्षत्रिय शत्रु वध्य प्रतिज्ञेची सिद्धी वध अथवा वध्य क्षत्रीय
ज्यातीस वेदोक्त कर्मापासून चुत केल्यासिवाय होत नाही असे स्पष्ट लिहिले आहे
त्याजवरून श्री भार्गवराम याची क्षत्रियवधप्रतिज्ञेची सिद्धी वध न करिता
वेदोक्त कर्मछदावाचून होत नाही इत्यादिप्रमाणे करून चंद्रसेनास वेदोक्त

कर्माचा आधिकार नाही असे शके १७४८ मार्गशिर्षमासी राजश्री भाऊ दातार याचे वाड्यात व मोतीवागेत तेथे दोन सभा होऊन ज्यांनी परभूजवळ च्यांद्रसेन्यास वेदोक्त तीन कर्माचा अधिकार आहे असे लिहून दिले त्यास हे वर्तमान शास्त्रीय विचारणा होऊन सर्वांचे मते ठरून ज्यांनी परभूस लेहून दिले होते त्याचे सर्वांचे समंते प्रभु च्यांद्रसेन्यास वेदोक्त कर्माचा आधिकार नाही असे जाले व जगद्गुरु श्री शंकराचार्य यांनी याच आन्वये समस्त ब्राह्मणांची नावे पत्रे करून दिली असे हा मा॥ आपणास कळावा सर्वांनी आपआपले धर्मात शरण असावे व जो आमार्गे चालेल त्यास शिक्षा आसावी परभु प्रकरणी जागोजाग क्षेत्रस्थाची वगैरे समंते व कागद पत्र सकल वेदशास्त्रसपन्न राजश्री दाजी दिक्षीत वोक याजवळ समस्ताचे विच्यारे आहेत तेथे ज्यास प्रयोजन लागेल त्यांनी पाहावे हे विनंती.

सि० विजय प० शि० ६ पत्र ४.

सुप्रसिद्ध 'चित्पावन आयागो' राजमान्य राजेश्री वाळाजीपंत नातू यांनी जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य यांचा जो अश्रुतपूर्व सन्मान आणि न भूतो न भविष्यति अशी वरदास्त ठेविली होती, त्याचें वर्णन आम्ही पामरानें काय करावें ? तें खुद्द श्रीशंकराचार्यांच्याच शब्दांनी वाचकांपुढें ठेवलेलें बरें. ईष्ट इंडिया कंपनीच्या धारवाडच्या सुभ्यानें, म्हणजे कलेक्टरानें, जगद्गुरुंच्या मार्गे लागलेल्या नातूरूप बहिरीससाण्याच्या शक्तीला पायबंद लावल्यावर हातांत गीता घेऊन श्रींनीं जें खऱ्या कबुलीजबाबाचें पत्र लिहून दिलें त्याची नकल ता. ९ भाहे नवंबर सन १९०३ च्या सुधारक पत्रांत प्रसिद्ध झाली होती. त्याबद्दल संपादकानें खालीलप्रमाणें उद्गार काढले होते:—

श्री शंकराचार्यांची तारांवल.

सातारचे छत्रपती राजे प्रतापसिंह महाराज राज्यपदभ्रष्ट झाल्यानंतर त्यांची दाद लावण्यासाठीं म्हणून रा. रंगो* वापुजी नांवाचे एक गृहस्थ विलायतेस गेले

* रोडिडेश्वरासमक्ष, 'दादोजी कांडदेवाला साक्ष ठेवून, आद्य श्री शिवछत्रपति महाराजांनीं ज्या कायस्थ प्रभूशीं 'स्वराज्यस्थापनेची आणभाक' केली, त्या दादजी नरस प्रभूचे रंगो वापूजी हे पांचवे खास वंशज होत. ज्या दादजी नरस प्रभूनें शिवाजीशीं 'स्वराज्य-स्थापनेची आणभाक' वाहिली, त्याच्याच खास वंशजावर छत्रपतींच्या गादीच्या त्रिरस्था-

होते. तेथे त्यांनी आपल्या धन्याची गादी त्यास परत मिळावी म्हणून पराकाष्ठेचे प्रयत्न केले आणि सरकार दरबारी केलेली मेहनत फुकट गेल्यावर निराश न होतां इंग्रजी भाषा शिकून विलायतेत लोकमत जागृत करण्याकरितां व्याख्यान देण्याचा क्रमही यानीं सुरू केला होता. विलायतेत आपण कोणतीं कामे केलीं याबद्दलची संविस्तर हकिकत आपल्या देशांत आपल्या धन्यास कळावी म्हणून या स्वामीनिष्ठ व उद्योगी गृहस्थानें आपल्या प्रयत्नांची कच्ची हकिकत स्वहस्ते मराठी भाषेत मोडी लिपींत विलायतेतच शिळाछापानें छापून त्याची पुस्तके बांधवून इकडे रवाना केली. *** पुण्यांतील कित्येक जबरदस्त व दुराग्रही ब्राह्मणांच्या हृद्यमुळे जगद्गुरुंस आपला अधिकार, आपलें मत, व सत्यनिष्ठा कशी गुंडाळून बाजूस ठेवावी लागली तें दृष्टोत्पत्तीस येणार आहे. या ब्राह्मणांचे वंशज हल्लीं पुण्यांत हयात आहेत. त्यांना आपल्या पूर्वजांनीं धर्मगुरूंशीं केलेली दंडेली व त्यांची इतर कृष्णकृत्ये लोकांच्या आज नजरेस यावीं हें आवडणार नाहीं.

इतका स्पष्टोक्तीचा प्रस्ताव करून सुधारकाच्या संपादकानें जगद्गुरुंचें आज्ञापत्र त्यांतील कित्येक महत्वाच्या विशेष नामांच्या ठिकाणीं “.....” अशीं टिपें देऊन प्रसिद्ध केलें, याबद्दल या पुस्तकांत-इतक्या उशीरानेंच

इत्वाकरितां म्हणजे हिंदवी स्वराज्याकरितां विलायतेच्या पार्लमेंटपुढें झगडण्याचा आलेला योग कितीहि खेदकारक असला तरी त्याहि योगांत कुतुहल उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य खास आहे. रंगो बापूजीचें चरित्र आणि त्यांनीं विलायतेत सतत सात आठ वर्षे छत्रपतीचे प्रतिनिधी व वकील या नात्यानें बजावलेली स्वायत्त्यागपरिपूर्ण अद्भूत कामगिरी यांचा इतिहास अत्यंत मनोरम, उपदेशपूर्ण आणि महाराष्ट्राच्या निसर्गजात राष्ट्रीय तडफीचा द्योतक असा आहे. विलायतेतल्या पार्लमेंटपुढें या कायस्थ प्रभूवीरानें जीं व्याख्यानं दिलीं व स्वतः एक छोटेखानी इंग्रजी वर्तमानपत्र चालवून छत्रपतींच्या पदच्युततेच्या अन्यायाबद्दल तेथील जें लोकमत जागृत केलें, त्याबद्दलचीं पुस्तके व इतर लेख पाहिले कीं मन आश्चर्यानें थक्क होऊन जातें, या वक्त्याच्या स्पष्टोक्तीपूर्ण वक्तृत्वानें वाचकांचें हृदय हादरूं लागतें आणि त्यानें पार्लमेंटपुढें मांडलेल्या असल लेखी दांडगा पुरावा पाहून रंगो बापूजीच्या विद्वत्तेबद्दल, कळकळीबद्दल व छत्रपतींच्या ठायीं असलेला अनन्य मस्तीबद्दल त्याचे धन्यवाद गावे तितके थोडे असं वाटूं लागतें. आम्ही यथावकाश या प्रभूवीराचें साग्र चरित्र प्रसिद्ध करणार आहोंत; त्यावरून हिंदवी स्वराज्याचें डेप्युटेशन विलायतेत नेण्याचा आद्यमान चां. का. प्रभू समाजाचा आहे, हें ठसठसति रीतीनें सिद्ध होईल.

कां होईना, पण-त्या संपादकाचे आम्हीं जाहीर रीतीनें आभार मानतो. स्थानिक संपादकीय जबाबदारी व साप्ताहिक पत्रांत नेहमींच भासणारी जागेची उणीव, या दोन गोष्टी लक्षांत घेतां, सदरू पत्र शब्द सोडलेल्या धड्याप्रमाणें छापण्यांतहि संपादकाचें चां. का. प्रभू ज्ञातीवर एक उपकारच केला, असें म्हटलें पाहिजे. परंतु पुण्यास “Ethnographical Notes” च्या चां. का. प्रभू संपादकांनं याच पत्राचा उत्तरा आपल्या महत्वाच्या पुस्तकांत पुनर्मुद्रित करतांना स्वतःजवळ या पत्राची समग्र नकल रंगो वापुजीच्या मोडी पुस्तकांत असतांनाहि टिंबांच्या बुरल्या-खालीं लपून वसलेल्या महत्वाच्या शब्दांना आणि वाक्यसमुच्चयांना मुळींच वर डोकें न काढूं देण्याची इतकी काळजी कां घ्यावी याचा आम्हांला उलगाडा होत नाही. असलीं अत्यंत महत्वाचीं आज्ञापत्रेंसुद्धां ‘समग्र’ न छापण्यांत ज्यांच्या विनयाचा अतिरेक होतो, त्यांच्या हातून इतिहासाची सेवा काय होणार हें दिसतच आहे. असो. ऐतिहासिक सत्यनिरूपणाच्या दृष्टीनें आम्हांला मात्र त्या विशेष नामांचा तिळमात्र मुलाजा राखतां येत नाही किंवा टिंबांच्या आड लपलेल्या बऱ्याच महत्वाच्या मजकुराला अतःपर तसेंच अंधारांत दडवून ठेवतां येत नाही याबद्दल फार फार दिलगिरी वाटते. सदरू पत्र येणें प्रमाणें:—

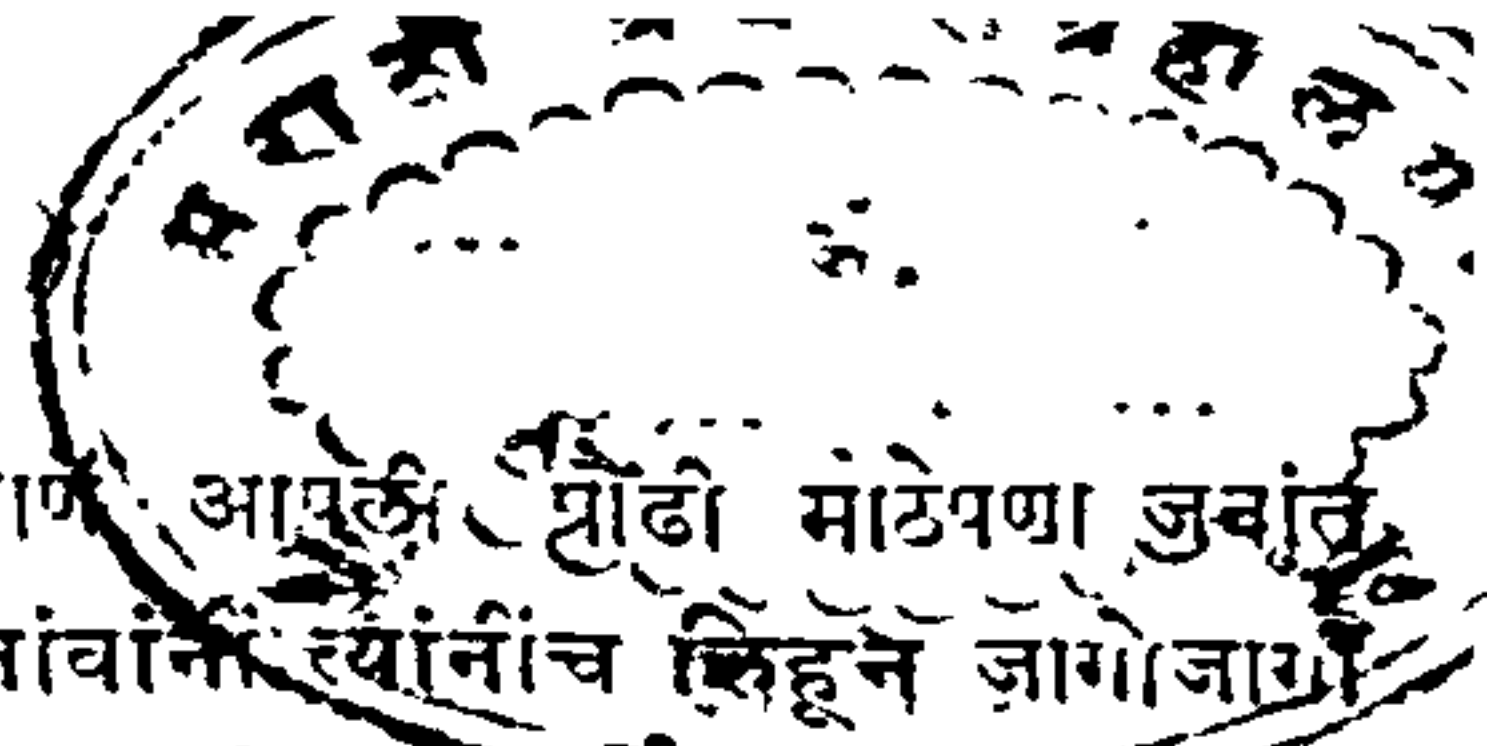
श्रीशंकर.

मठाचा शिक्का.

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य वर्य श्रीमच्छंकराचार्यान्वय संजाताभिनव श्री विद्याशंकर भारती स्वामी करकंजोद्भव श्री विद्यानरसिंह भारतीकृत नारायेण स्मरणानि.

वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य राजश्री समस्त ब्रह्मवृंद क्षेत्रस्थ वगैरे वास्तव्य प्रभृति प्रांतानिहाय यांस आज्ञा केली ऐसीजे—चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु या ज्ञातीचे मंडलीशीं आति दीर्घद्वेषी रा. चिंतामणराव पांडुरंग पटवर्धन व बाळाजीपंत नातु व निळकंठशास्त्री थत्ते वगैरे ब्राह्मण यांनीं शास्त्र व ग्रंथसंमतीखेरीज ग्रामण्य करून पुणें मुक्कामीं आम्हांपासून चांद्रसेनीय प्रभु मंडळीचे धर्म व कर्म उच्छेदा-

विसी पत्रें घेतलीं. तेवेळीं आम्ही मठाचे संस्थानास स्वास्थ्य आहे त्यास उपद्रव
 होईल या भीतिस्तव दिलीं. परंतु ते समयी परस्परें उभय पक्षीचे ब्राह्मणांत
 तड पडून शास्त्रसंमति ग्रथानुधारे निर्मल्लरपणें श्रीनारायेणस्मरोन वास्तविक पाहतां
 चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु यांस अनादि वेदकर्म करण्यास अधिकार
 आहे. त्याप्रमाणेंच ज्ञेदशास्त्रसंपन्न रा. राघवाचार्य यांस आम्ही पत्र कार्तिक
 शु॥ १० शके १७४८ व्ययनाम संवत्सरी लिहिलें व प्रभुमंडळीत रा. बळवंतराव
 चिटणीस व विठ्ठलराव देवाजी वगैरे यांचें नांवेही पत्र दिले वगैरे मजकुर
 चिंतामणराव पटवर्धन व बाळाजीपंत नातुस कळवून या उभयेतांची मर्जी आम्हा-
 वर फार रुष्ट होऊन बोलणें घातले आणि आम्हांस पेंचांत आणण्यावद्दल नाना-
 प्रकारचीं तुफानें उत्पन्न करून जरब घालूं लागले. तेव्हां आम्हीं लाचार
 होऊन संस्थानचे संरक्षणावद्दल आशा धरून उभयतांचें बोलणें कवूल करून
 म्हणती तें करावें किंवा देह समाप्त करावा असेंच प्राप्त जाहलें. ते समयी
 चिंतामणराव यांनीं मनास आलें तसें कल्पित शास्त्रविरहित चांद्रसेनीय प्रभुजातीस
 वेदकर्म उच्छेद आणि बाधक सारांशाच्या यादी व पत्रें आम्हांपासून आश्विन
 शु॥ १० शके १७४९ सर्वजित नामसंवत्सरांत आमचे सिके मोर्तव व स्वदस्तुरचें
 निशाणानिशी पुरीं करून घेतलीं, त्यांतील हांसील भाव चिंतामणराव याणीं
 विनंती केली कीं ही चौकशी केली ती युक्त किंवा सप्रमाण याचा विचार
 स्वामींनीं करून सदरु सारांशान्वयें चालण्याविसीं श्रीकासीक्षेत्रादि क्षेत्रस्थ व पुण्य
 ग्रामादि ग्रामस्थ ब्राह्मण वगैरे यांसी पत्रें द्यावयाविसी आज्ञा व्हावी म्हणोन त्याज-
 वरून सदरुचा विचार पाहता चिंतामणराव याणी चौकशी ग्रंथावरून मागील
 पाठाची केली ते यथायोग्य सप्रमाण असे जाहले. सदरु सारांशांत चौकशी
 केल्याचा प्रकार कसकसे लिहिले ते वगैरे सर्वास कळावे सारांशा अन्वयें सर्व
 ब्राह्मणांनीं चालावे याजकरितां सारांश वार करून निर्णयाची याद केली
 त्यांतील हांसील. चांद्रसेनीय यांस वेदकर्माचा अधिकार नाहीं व त्या ज्ञातीची
 उपलब्धीही नाहीं. परभु हे चांद्रसेनी नव्हेत. संकर कायस्थ जात्योद्भव,
 यांसहि वेदकर्माचा अधिकार नाहीं म्हणोन ज्या यास अथिवा चांद्रसेनी म्हणोन
 त्यांस वेदोक्तकर्म करण्याविसी सर्वथा अनुमोदन देऊ नये. जर करितां कोणी
 अनुमोदन देईल किंवा त्यांचे घरीं वेदोक्त कर्म करील किंवा करवील तो वेदबाह्य
 श्रीतेजाचा व मठाचा व ब्राह्मणांचा अपराधी दंडास योग्य वगैरे कुचुद्ये तर्कटी

अनन्वित मजकुराचो पत्रं चिंतामणराव याण आपुली पौढी मांठेपणा जुवांतु
दिसण्यास निमित्त्यास जागा करून आमचें नांवांनीं त्यांनींच लिहून जागोजागी
पाठविली. त्या सारांषाचे यादोंत छत्रपति यांची आमियांदा करून याचा
मगदूर नसता मगरूरीनें भोसलेवंशावतंस श्रीशंभूराजाचा पुत्र श्री शाहूराजा सातारा
राजधानी. परंतु अनादी सांप्रदाय पाहतां छत्रपति सरकारास क्षेत्रीयकुला-
वतंस श्रीराजा म्हणोन क्षेत्रक्षादि ब्राह्मण शास्त्री पंडीत व अष्टप्रधान वगैरे सुद्धां
पूर्वीपासून दृष्टीपर्यंत लिहीत आले. चिंतामणराव याचे मनी क्षेत्री बुडाले. परंतु
शास्त्रग्रंथ पाहता, क्षेत्रीय ज्ञाति आहे. दुसरे पत्रांत पहा. श्रीमंताचे ठिकाणी
आपण विद्यमानी आहों हे अविचारी चिंतामणरावच लिहितात. परंतु छत्रपतीस
असें गैरशिस्त लिहिणें पेशवे यांचा देखील मगदूर नहुता व पेशवे याची योग्यता
जनजाहीर आहे या मतिमंदास कशी शोभेल ? हा केवळ अज्ञपणा व हे गृहस्थ
शास्त्री अथवा पंडितही नव्हेत. पटवर्धन यांचे तडांतील निळकंठ शास्त्री थत्ते यांस
आम्ही श्रीची शफत घालून पुणें मुकामीच मनोभाव सफावदल विचारले. तेव्हां
त्याणीं सांगितलें कीं चांद्रसेनीय प्रभुज्ञातीस वेदकर्म अधिकार ग्रंथग्रंथ पाहतां
आहे. परंतु बाळाजीपंत दादा चातू व चिंतामणराव आप्पा पटवर्धन यांचा
आग्रह, सबब ते म्हणतील त्याप्रमाणें मला करणें प्राप्त व स्वामीनींही उभयतांचे
मनसमजुतीप्रमाणें तूर्त करावें यांत चांगलें आहे. परंतु आम्ही थत्ते यांस विचा-
रिलें कीं तुम्ही चांद्रसेनीय प्रभुकडे शास्त्रार्थ पूर्वी लिहून दिले हे खरें किंवा खोटें हेंच
सत्य सांगावें. तेव्हां थत्तेशास्त्री याणीं उत्तर केलें कीं हे वजिन्नस चांद्रसेनीयप्रभु
यांस वेदकर्म अधिकार ग्रंथानरूप आहे म्हणोन मी पत्र लिहिलें तें खरें आहे. नंतर
आम्ही उत्तर केलें कीं प्रभुज्ञातीस वेदकर्माचा अधिकार आहे याप्रमाणेंच आम्हीही
जाणतो. तेव्हां आम्ही या ज्ञातीचे वेदकर्माचा उच्छेद कसा करावा ? नंतर
थत्ते याणीं उत्तर केलें कीं प्रभुज्ञातीचे जाजती धर्म वाढवून शेर होऊं देऊं नयेत
अशी उभयतांची म्हणणी वगैरे कारणें तूर्त अनेक प्रकारची आहेत. सबब
प्रसंगानरूप चालावे. ज्ञापण व आम्ही आज प्रभुज्ञाती बुडाली म्हणाले
असतां ही ज्ञाति उच्छेद होऊन बुडती असें तर कधींच होत नाहीं. परंतु आज
त्या उभयतांचें न एकावें तरी स्वामीस व मला फार अडचणी
पडतील. सबब त्यांचे म्हणण्याप्रमाणें जरब ठेवून तूर्त लोटलोट करावी. मग

पुढें पाहत येईल. अशी उत्तरं प्रत्योत्तरं निलकंठशास्त्री यांसी आमची श्रीचे पुजेसंनिध शपथ प्रमाणांनीं गुप्त बोलणीं जाहलीं. हे शास्त्री नातू व पटवर्धन यांचे तडांतील असतां गुप्त आम्हांकडे बोलतात. प्रभूस वेदकर्म अधिकार आहे आणि हेच शास्त्री त्याजकडे सांगतात चांद्रसेनी प्रभूस वेदकर्म अधिकार नाही आणि थत्ते याजपासून हा कलह निर्माण जाहला. हे दुळग बोलून भिंतात व आम्हांसही भयंकर प्रकार सांगतात. त्याजमुळे आम्हीहि भयाभीत होऊन स्तब्ध जाहलों. त्यासमयीं आम्हापासून पत्रें घेऊन चांद्रसेनीय प्रभुज्ञातीकडील वेदकर्म उच्छेदक पत्रें घेऊन धर्मशास्त्र ग्रंथास बाध आणून आम्हांस ज्ञातिउच्छेदाचे दोषांत घातले. दुसरे ग्रंथांत नवीन कल्पित श्लोक कोटि रचून लिहून कालांतरी त्या ग्रंथासही खोटेपणा आणिला. असे प्रकारे यादी सारांश व पत्रें लिहिळीं. हे कागद ब्राह्मण शास्त्री पंडित विद्वान क्षेत्रक्षेत्राचे ठायीं पाहून ही स्वामीची पत्रें म्हणोन हसतील हा दुरलौकिक संस्थानचा केला. परंतु हे सारांश व पत्रें ही जे पाहतील ते साफ समजतील संस्थानचे लिहिण्याचे सांप्रदायाप्रमाणें नाहींत. असे अनेक प्रकारचे पेचांत घातले. त्याजवरून चित्तास त्रास उत्पन्न जाहला कीं हा देह विसर्जन करावा. या दिल्गिरांत होतो. तो इतक्यांत आणखी अनाहूत संकट प्राप्त जाहलें. प्रथम ज्यावेळीं आम्ही नातू व पटवर्धन यांचे म्हणण्याप्रमाणें प्रभु ज्ञातीचे धर्म वैदिककर्मउच्छेदक तर्कटी सारांश व पत्रे देण्याचे कबूल केले नहुते त्यासंधीत ब्राम्हणापासून गोव्याचें तुफान आम्हांस पेचांत आणण्याबद्दल उभें करून चिंतामणरावच आम्हास खबर देतात. परंतु हा मजकूर आम्हांस माहीत नाहीं म्हणोन सांगितले. परंतु आम्ही बहुत भयाभीत होऊन बालाजीपंत नातू व चिंतामणराव पटवर्धन यांचें बोलणे कबूल करून सारांशाच्या यादी व पत्रें त्यांनीं जी लिहिली ती गैरशिस्त असतां कांहीं न बोलता पुरी करून दिली, परंतु आम्हांस प्रथम जरब पडून या उभयतांचे म्हणण्याप्रमाणें आम्ही करण्यास आम्ही अनकूल राहून करावे म्हणोन हे तरकट उभे केले होते. तो मजकूर कोर्णा धारवाड सुभ्याचे साहेबास कळवून त्यांणीं आमची चौकशी केली. त्यासमयीं आम्हास गुप्त येकट्यास साहेबांनीं नेऊन श्रीची शफथ व गीता हातांत देऊन सत्ये खरे असेल ते सांगावें कीं गोव्यास तुमचे तर्फेनीं सातारचे राज्याची पत्रे वगैरे गेली व आली किंवा कसा मजकूर आहे तो खरा सांगावा. तुम्ही संन्यासी

गोसावी आहा. खरे तेंच बोलावे. तेव्हां आम्ही श्रीगीतेची पोथी हातांत घेऊन श्रीनारायणाचे शफतपुरसर सांगितले कीं हे सारे खोटे तुफान आम्हावर उभे केले. साहेब वोलले तुम्ही ब्राम्हणांचे गुरु तुम्हांवर तुफान उभे करण्याची सवव काय ती आंगाची. तेव्हां आम्ही उत्तर केलें कीं पुणे वगैरे ठिकाणचे ब्राम्हणांनीं वळवंतराव चिटणीस सातारकर व विठलराव देवाजी वडोदेकर यांचा द्वेष करून प्रभु ज्ञातीचे धर्मकर्मांत तंट्या उत्पन्न करून ग्रामण्य केले. त्यांत मुख्य चिंतामणराव पटवर्धन व वाळाजीपंत नातू यांच्या म्हणण्यांत प्रभु ज्ञातीचीं कर्म बंद करावी. परंतु या उभयतांचे द्वेषाचे वोलणें सवव आम्ही प्रथम कवूल केलें नाहीं. तेव्हां आम्हावर असी तुफानें उभी केली. ते वेळीं आम्ही लाचार होऊन संस्थानमठास इनामगांव वगैरे आहे हे जप्त होईल या भयामुळें पटवर्धन व नातूनीं जें सांगितलें त्याप्रमाणे कवूल करून पत्रें व यादी दिल्या. त्या गैर-शिस्त असतां आम्ही कांहीं न बोलता दिल्या. असा मजकूर जाहला असतां साहेब गोवा आणि सातारचे वगैरे मजकुराची सवव विचारितात. परंतु हा तुफानाचा मजकूर आम्हास कांहीं माहीत नाहीं आणि येविसी साहेबानी पुरी चौकसी करावी. मी सन्यासी गोसावी. मला या कामाची गरज काय याप्रमाणें श्रीची शफथ करून सांगितले. नंतर साहेबानीं सांगितलें प्रभुचे ज्ञातीचे खटल्याचा मजकूर आम्ही ऐकत आहो आणि तुम्हीहि कोणास भेऊं नये. पेशजीप्रमाणे तुमचे मठाकडे गांवखेडो चालतील. तुम्ही सारे ब्राम्हणांचे गुरु असतां तुम्हांस वुडवण्यावद्दल हें काम उभे केले येविसी आम्ही चौकशी केली. व तुम्हीही साफ सांगितले. परंतु या कामांत एक दोन खोटे तरकटी माणसे आहेत याजवर स्वामीनीं भरंसा ठेऊं नये. आम्ही उत्तर केलें कीं खोड्याचा सहवास आम्हां करणार नाहीं. साहेबानी उत्तर केले कीं टीक सांगून आम्हास निरोप दिला. हें ही अरिष्ट ईश्वरानीं दूर केलें. तों क्षेत्रस्थ ब्राम्हण व शास्त्री-पंडीत कितेक दर्शनास येऊन विनंती केली कीं चिंतामणराव पांडुरंग पटवर्धन सांगलांकर यांनीं स्वामीचे नांवें पत्रें व सारांषाच्या यादीवर स्वामीचे निशाण व सिकेमोर्तबानसी करून घेऊन जागोजाग पाठविली त्यांत चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु ज्ञातीचे धर्मकर्माविशी वगैरे फार दूषणें ठेऊन विथर (?) विस्तारे शास्त्रसंमतीविरिक्त मनमानसे लिहिलें आहे त्यास हे प्रकार

खरे किंवा खोटे हें स्वामीनीं पुरा विचार करून न पाहतां हे कागद दिल्ले. परंतु स्वामीचे नांव व पठाचे नांवाचा दुरलौकीक फार पटवर्धन याच्या लिहिण्यानी जाहला हे सत्य किंवा असत्य वाटत असल्यास स्वामीनीं श्रीसन्निध्य वसून गीता गंगाजळीसह विल्वपत्रें व तुळसीपत्रें घेऊन निर्भत्सरपणें निबंध ग्रंथ पाहून सांगावे आथवा जे निर्भत्सर पापभीती जाणणारे शास्त्रीपंडित यांस वसवून निबंध ग्रंथपाहून जे शास्त्रानुमते ठरेल त्याप्रमाणें उलट पत्रें ल्याहावी. त्याज-वरून स्वामी कृपाळू होऊन निर्भत्सरपणें श्रीसन्निध्य वसून गागाभटी व गोविंदभटी व कमलाकरकृत शूद्रकमलाकर, ज्ञातिविवेक व स्कंदपुराणांतरगत शयाद्रिखंडात्मक रेणुकामहात्म वगैरे निबंधग्रंथ सत्य स्मरोन पाहतां चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु यास वैदिककर्माधिकार सत्य आहे. क्षेत्रीयान्वय चांद्रसेनीय प्रभु यांस दालभ्य ऋषीने क्षेत्रियांतकर भार्गवरामाचे दुराग्रहास्तव शस्त्रधारणरूप क्षेत्रधर्म टांकऊन दालभ्य ऋषीनीं पालण करून वैदिक कर्मेकरून उपनयनादि संस्कार करून पुढे परंपरागत चालत आले. प्रभुज्ञातीचे संरक्षण दालभ्य ऋषीनीं केले सत्रव प्रभुज्ञातीस दालभ्य गोत्रउच्चार चालत आहे. परंतु ग्रंथ ग्रंथावरून पुरा विचार करून पाहतां प्रभुज्ञातीचे गोत्रे निरनिराली आहेत. असें असतां चिंतामणराव पांडुरंग पटवर्धन याणी आती द्वेषबुद्धीनें कुचुये करून या तरकटी सारांशाचे यादीत लिहिले कीं पर-पुरुषापासून उत्पन्न जाहला जो पुत्र तो परभु कायस्थ ते दालभ्य गोत्रेकरून पर-स्परे विवाह करितात. येक गोत्र म्हणोन लिहिले हें सर्वथा खोटे. हे शास्त्र व ग्रंथसमतीखेरीज विचार न करितां असे जे विपरीत जागोजागी खोटे लिहून विद्यमान चिंतामणराव याणी आपले घालून आमचे नांवे जी पत्रे व यादी चांद्रसेनीय प्रभुज्ञातीचे धर्मवेदकर्म उछेदाविसी आम्हापासून घेऊन जागोजागी जी पाठविली ती दरोबस्त रद्द करून हे पत्र लिहिले आहे. तरी समस्त ब्राम्हण शास्त्री पंडित व धर्माधिकारी व जोसी उपाध्ये क्षेत्र क्षेत्रस्थानी व ग्रह-स्तानी व चांद्रसेनीय समस्त ज्ञातीनी व राज्यअधिकारी असतील त्यानी वगैरे हरकोणी त्या यादी व पत्रें येकंदर मजुर न धरितां चांद्रसेनीय प्रभुज्ञातीस वेद कर्माधिकार आहे हे त्रिवाच्य सत्ये श्री देवग्रही वसून हें पत्र लिहून सर्वास कलावयाकरितां पाठविलें आहे. तरी प्रभुज्ञातीत वैदिक कर्म परंपरागत चालवीत जाणे. दिकत न करणें. विशेष काय लिहिणें

रा. मिति कार्तिक शु॥ ९ शके १७५२ विकृतिनाम संवत्सरे महानुशासनं
वरिवर्ति. इत्यलं.

चिंतामणरात्र पटवर्धन व बाळाजीपंतू नातु यांच्या ह्या प्रकारच्या लीला
चालल्या असल्यामुळे चिटणीसप्रवृत्ती प्रभुमंडळींची खात्री होऊन चुकली
कीं आतां श्रीशंकराचार्य किंवा ब्राह्मण यांच्यावर भरंधसा ठेऊन वसण्यांत
कांहीं अर्थ नाही. आपले संस्कार वेदमंत्रांनीं स्वतःच करूं लागल्या-
शिवाय निभाव नाही. असें निश्चित करून त्या बाबतींत छत्रपति सर-
कारकडे चिटणीसांनीं अर्ज दिला, त्याचें आलेलें उत्तर येणेंप्रमाणें:—

यादी सरकार श्रीमन्माहाराज राजश्री छत्रपति राजमंडळ हुजूर सातारा सुो
समान अंशरीन मयातेन व आळफ राजश्री बळवंतराव महार प्रमुख समस्त
चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु याणी हुजूर आर्जी दिल्ली कीं ब्राह्मणाने पुण्यंत वगैरे
ग्रामण्य करून पूर्वीपासोन वेदोक्त कर्म आजपर्यंत करीत आले त्याअन्वये न करिता
कोणी ब्राह्मणांनीं आमचे ज्ञातींत येऊं नये व कांहीं कर्म करूं नये असा तट केला
आहे. तेव्हां आम्हास गर्भादानापासून आमरणांत कर्म सारी करणे येतात.
ब्राह्मण आले असता आम्हाकडून मनाई नाही परंतु न आल्यास आम्हास सारी
वेदोक्त कर्मकर्म चालवणे येतात. येविसी काय आज्ञा ती जाहली पाहिजे.
म्हणोन ऐसियास पुर्ववतप्रो ब्राह्मण येऊन न करीत तरी ज्ञातिधर्मात ज्याचे ते
मुख्यार. सरकार देखल करीत नाहीत. त्यांस तुम्ही ब्राह्मणाशिवाय आपले
ज्ञातीचा बंदोबस्त कर्माविसी ठेऊन चालविले असतां मनाई व मदत नाही. कुंपणी
सरकारांतूनहि या सरकारांत सदरहू प्रो जबाब आला आहे. छ० ३० मोहरम
मु॥ तारीख २४ आगष्ट सन १८२७ इसवी. मोर्तव असे.

महाराजांचें हें आश्वासन मिळतांच प्रभु-मंडळीनें शके १७४९ सालीं
सातारच्या सभा भरवून ठराव पास केला. हा ठराव मोठा महत्वाचा
आहे. तो सातारच्या प्रभुमंडळीनें ठिकठिकाणच्या ज्ञातीबांधवांस पाठ-
विला होता. त्याची साग्र नकल येणेंप्रमाणें:—

यादी समस्त चांद्रसेनीय कायस्थप्रभु-शके १७४९ सर्वजिननामसंवत्सरे-आमचे
ज्ञातींत ब्राह्मण आजपर्यंत वेदोक्तकर्म शोडस संस्कारयुक्त हस्त श्राध्दाद वगैरे
त्रयकर्माधिकारपणें करीत आले असे असून वारंवार तंटवखेडे करावे आणि हु-

भाषणे मानहानी उपहास करावी आपणच येऊन कर्मे करावी गोड बोलावे आर्जव करावे पुन्हा त्यांनीं तंत्र्यात सिरोन तट करोन वलगना करावी त्रयकर्मांस अधिकार आहे म्हणावें सवेच नाही हे तंत्र्यास आल्यावर म्हणावे. असी तन्हा करावी. पेशवे वालाजी वाजीराव यांची पत्रे व राजपत्रे वगैरे प्रभु म्हणोन पुरवीची असोन परभु हे चालविले हाली परभ्यापरयंत यादींत लिहिले आहे. परंतु कासी क्षेत्राची पत्रे असी (८०) आसामी ब्राह्मण मंडळीचे संमताचे व पुढेही वाजीराव कारकिर्दीपरयंत पुर्वापार चालवावे हे सिक्क्यानिशी सनदा असे असून पुन्हां पुण्यांत आलिकडे बखेडा करून विटंबणा उपहास व मनस्वी दुरभाषणें करून सभा तुलसी वागेंत वगैरे ठिकाणी केल्या. यांत आम्ही मनुष्य आबरू आहे की नाही हा विचार न करिता आबरूचा जीव सतका (?) आहे हे मनांत न आणिता हाजारोनी बडबड करून क्षेत्रोक्षेत्री पत्रे पाठविली आणि कर्मे चालण्यास आडचणी पाडली. श्रीशंकराचार्य ब्राह्मणाचे स्वामी त्याणी ही यादी व राघवाचार्य यांस पत्र सिक्केमोर्तवानिशी दिले त्यात निखालस कुम बखेडा केला हे उध्धार आणोन तीन कर्मांचा वगैरे अधिकार लिहून दिला असता समेट करून पोटासी धरोन समारोप करतील हा मार्ग बहुत पाहिला. सेवट महाबळेश्वरी बखेडा तीर्थ विधी श्राध्दास पाडला. आपणास चालवून करणे प्राप्त आलें व निसीक कळले दिवसेदिवस उपमर्द करितात. व सेवटावर द्वेषबुद्धीनें निकर्ष करून ज्ञातीच बुडवावी हे आरंभिले त्याअर्थी आपले तीन कर्मा पोच गर्भाधान आष्टमांगल्यादि अग्नी सिद्ध करितात तोच अग्नि स्मार्थ हा पुढे चालावा परंतु खटपट होत नाहीं यामुळे करीत न आले परंतु हाली करावा व श्राध्दी आपण आपले बसावे म्हणजे तरी पोटासी धरतील तह करून चालते तीन कर्मे वेदोक्त शोडपसंस्कार हास्तश्राध्दादि बसून करितात ते करतील कटकटीचा समारोप करतील परंतु ते न करितां हाली सभा करून इकडे ब्राह्मण आले त्यास मारहाण करून बहिष्कार घातला व पुढे कोणी ब्राह्मणांनी अनुष्ठानादि जाऊन करू नये करतील त्यास बहिष्कार पडेल वगैरे आन्योन्य भाषणे वगैरे केली त्यास ब्राह्मण आपलेहून येणें बंद केले असता आमची कर्मे बंद होतात ती आम्हास मुखत्यारपणें आपले ज्ञातीचा बंदोबस्त ब्राह्मणाशिवाय येऊन करणे आले ते तीन कर्मे आहेत ती तजवीज तीन कर्मे मिळतात व देतात यात तोटा नाहीं. व पुण्यांत व हाली ब्राह्मणाची ब्राह्म-

णच फजेती व विटंबणा करितात आमचे काय जाते हे समजो । आहोत पुरवी पासोन तीन कर्मे वेदोक्त शोडष संस्कार श्राध्दादि करीत आलो असे चालू करून बखेडा कोणीही करणार नाहीं करील तो वहिष्कृत म्हणोन क्षेत्रो क्षेत्राची संमते महाराज व कुपिनी सरकार पेठ्यासुद्धी व पुण्यांत तंटे करणार याचे संमताने सिकादि होऊन वर महाराजाचा सिका करून दिला म्हणजे आम्ही नवीन ज्याजती आरंभिले काय असेल ते समारोप करूं. त्याणीही नवे वारंवार आरंभितात ते न व्हावे व समारोप करावा ते न करिता ते करीत आहेतच. व आमची गरज सोडोन आमचीच फजिती आरंभून दिकार करितात त्या अर्थी आम्हांसही त्याची गरज नाहीं केली हे व आणखी पाहिजे ते ब्राह्मणासिवाय आपले ज्ञातीत मुखत्यारपणे पाहिजे ते चालवू व कर्मे ज्ञातीची चालवणे तेव्हा सहजात साहा कर्मे करणे येतात ती करू आमचे ज्ञातीत ब्राह्मणांनी दखल करणें गरज नाही. आम्हास मात्र म्हणतात हे नवीन करतात ब्राह्मण आपले कर्म सोडून दुसरियाचे करितात परंतु ब्राह्मण ज्ञाती सर्वास मान्य व मायपोट सर्वांचे समाधान ठेवून वाजवी चालवावे ते न करिता आपण सर्वांची कर्मे करितात तीन वर्णांची कर्मे सारी आपण आपला धर्म सोडून करितात क्षत्रियाचे कर्म शस्त्रधारण वगैरे करितात व आम्हास लेखनवृत्ती भार्गव रामांनी शस्त्र सोडवून उपजीविकेस दिले ते आपण चालवून आमची उपजीविका बुडवीत चालले. वैशाची कर्मे सेतकी उदीम वाणीपणाची दुकाने हेच घालून व व्याज वटा वगैरे ते आपण करितात व शुद्राचे कर्मसुद्धा करून सिपायांत शुद्रासारखी पागोटी बांधून प्यादेगिरी वगैरे नीच कर्मे पतकरून करावयाची कोणास उपजीविकेस कुटुंब संरक्षणास जागा न ठेविता आपण करावे व जमीन वगैरे इनाम घेतेसमई भट म्हणवून दानपत्र वंशपरंपरेचे करून घ्यावे रोजगार व्यापाराचा करावा भट म्हटले असता रागास यावे पंत व दरखदार म्हणविले पाहिजे तीन ज्ञाती व इतर सुद्धा भिकेस लावून अतिनीच कसविणीस लावण्या सिकवून मागे सारंग्या वाजवाव्या गावे अशा अनेक तऱ्हा काय म्हणून उचाराव्या असे करण्याचा आक व वहिष्कार करून ब्राह्मणांनी कर्म जे शास्त्रांत आहे ते सोडून कोणी करू नये हे न करिता म्हणतात जे ब्राह्मणांनी आग्नी सिद्ध केला तो माघारी घ्यावा मग तुम्हास पाहिजे तरी आठा दिवसांनी करावे म्हणजे त्यास मुंजीत येज्ञोपवीत व लग्ने करून स्त्रिया करून ब्राह्मणांनीच याज्ञिक करून दिल्या असे अनेक काय म्हणून परत घ्यावे आम्ही तरी ब्राह्मणाचे

उतीर्ण काय व्हावे व हे याजवर उत्तरास लाच्यार हे मनांत न आणिता गरीब आम्हासारखे अनेक सर्व ज्ञातीस हरतन्हेने दावावे येकामागे येक लच्यांड लावून उपहास करून आपण सर्व करावे ते बाहेर येऊ देऊ नये आमची पाठच ध्यावी असे होते. लहाना तोंडी थोर घास घेऊ नये ते फारच बरे वाईट केले असता त्यास दोष कोणो ठेवावु परंतु मनांत समजोन करावे ते न होता फक्त द्वेषवुद्धीने होते की नाही हे मनापुर्त निर्मळरपणे पाहिले असता दिलात येईल कर्म बंद जाहली असता ज्याचे ते कसे चालवितील म्हणतात त्यास हा मार्ग काही ज्ञातीत त्याणीच दाखविला आहे की पुणतांब्यास नाहाव्याचे तटानी कसे केले हे विदितच आहे आम्हास मात्र दाबल्यास उपाय काय ज्ञातीतील सदरी सारा मजकूर लिहिला आहे परंतु तो मनात काहीच न आणिता ब्राह्मणानी केले हे फारच आनुचित हे मनात न वागविता दुराग्रह बुद्धीने विचार न करिता तटच माजवून ब्राह्मणानी आपल्यास सोडिल्यास आपली कर्मे आपण यथामतीने जसे चालले तसे ब्राह्मणाची गरज न ठेविता चालवावी लागतील त्यास ब्राह्मण जो ब्राह्मणाचा बहिष्कार वेआवाचा दरकार न ठेविता आपली गरज वाळगतील आमचा बच्याव करा असे न म्हणता निसीकपणे जो घरी येऊन कार्य वगैरे वेदोक्त कर्मे यथासांग चालविल्यास मनाई न करिता येऊ द्यावे परंतु त्याचे हातुन कर्म चालवावे. परंतु ब्राह्मणास भुलथाप देऊन आपले हाते संरक्षण न होता त्याचे कुटुंबघात करून ब्राह्मणास बोलावून आणून त्याचे हाते कर्म करूं नये. आपण आपले कर्म यथा ज्ञाने जसी होतील तसी चालवावी. येविसी सरकारास स्वज्ञातीने विनंती करून आज्ञा घेऊन ब्राह्मणाचा आटक न धरिता पत्र्कर्मातील यजन आध्यायन दान ही तीन कर्मे पुरवीपासोन वेदोक्त आपली चालत आली आहेत ती व हाली ब्राह्मण न येण्यामुळे याजन आध्यापन प्रतिग्रह ही तीन कर्मे नवीन करणे प्राप्त जाहली येकूण पद कर्मे आपली आपण स्वज्ञातीतच करीत जावी दुसरे अन्य ज्ञातीत जाऊन त्याचे कर्म स्पष्ट चालवू नये व त्याचा प्रतिग्रह घेऊ नये. ही यादी सर्वानुमते ठरली असे. या प्रो जो न वर्तेल तो ज्ञातिवाह्य. मि॥ ज्येष्ठ शु॥ १० इंदुवासर सु॥ शाहुनगर नजिक किले सातारा छ. ९ जिलकाद सु॥ सवा आशरीन मया तैनु व आळफ.

असला महत्वाचा ठराव नुसता पत्रार करूनच चिटणीसप्रमुख सातारकर

प्रभु मंडळी स्वस्थ बसली नाहीत. त्यांनीं एकेक यादी प्रत्यक्ष आचरणा-
करितां ठिकठिकाणच्या ज्ञातिबांधवांस पाठविली. ही यादी येणेंप्रमाणें:-

श्री

राजश्री याविराजित राजमान्य राजश्री समस्त च्यांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु
मंडळी वास्तव्य तासगांव व मिरज व करवीर शाहापुर वेळगांव स्वामीचे शेवेसी.

पोष्य बलवंतराव मल्हार चिटणीस साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल
ता छ २१ रजव पावेतो येथास्थित जाणोन स्वकीये कुशल लिहीत जावे विशेष
पेशजी ज्ञातीप्रकर्णां मार लिहिलाच आहे त्यास ब्राह्मण मंडळी येक होऊन तट
जाला आहे त्यास स्वछे वेदोगत कर्म म्हणून यादी लिहून चालत आल्याप्रमाणे
चालऊ असी समतांची यादी करून करितात असे होत नाही तर मोडत नाही
कोणी ममतेतील वगैरे जेथे येथील स्वामीत्वाची जरव वगैरे तेथे चालत आले
तसे चालले उगेच का वाढविता असे म्हणून लेपट मारून चालते ते चालवितात
परंतु चहूंकडे बखेडा मोडतो असे नाही हूल करणे तंटे करणे व ज्याचा जोर
जसा जेथे पडेल तेथे तसे दंगा वगैरे तंटे करणार त्यास हाली तट आहेच व
पडला आहे त्यास सरकार आनकूल आहे कंपनी सरकारची यादी आली तिची
नकल पाठविली आहे सरकारंची यादी तपसीलवार तंटा आमुक कारणाचा पडला
व वारंवार पडत आला व पडतो त्यास सदरहू कंपनीची यादीचा मार जमेस
धरून तुमचे तुम्ही कार्ये वगैरे याज्ञिक विषय करावा चालवावे ब्राम्हणाची गरज
ठेऊं नये. मुख्तयारपणे करावे ऐसे सिक्यानसी करून घ्यावे व प्राप्त होणे हा
समय आहे. तीन कर्मेस आधिकार आहेच व तीन कर्म आणखी तीही या कर-
ण्यानी प्राप्त होऊन शटकर्म करणे मिळतात व होतात त्यास दान देणे व घेणे
आपले आपणात करणे येईल वगैरे तुटक जाल्यावरी करावे लागेल त्यास मग
त्यास विचार वगैरे नाही हा आपले ज्ञातीचा समाजला पाहिजे. गरज न ठेवता
चालले पाहिजे पुढे ब्राम्हण उमजून वृत्ती व...इ लागले सबब चालत आले तसे
आम्ही चालवितो असे जाल्यास समतांची यादी करून घेऊन त्यावर सरकारचा
सिका करून घेऊन करावे परंतु वारंवार झाकून हारवक्त तंटे व लाथा घेणे व
लजित होऊन आडून वागणे नीट नाही आसे वाटते व सरकार आनुकूल वगैरे प्रसंग
वारंवार प्राप्त होतात असे नाही याचा सर्वांनी विचार करून सर्वांनीं एकसारखे

वागले पाहिजे ज्ञातिचे काम येकानी येक वोढणें करणे न व्हावे असे जाले पाहिजे येविसी सर्वांचा विचार पोक्त करून जलद उत्तर यावे ते संमत याद करून उत्तर यावे परंतु फाट घेऊन तुटक करून यासमई साधून ब्राम्हणावाचून आडत नाही याची कमें करितात आसे होऊन पुढे ते ब्राम्हण आनकुल होऊन जाल्यास पुढे वारंवार तंटा नाही नीट चालले नाहीपेक्षा त्यांची गरज नाही ये कर्म ब्राम्हणाप्रमाणे आपले ज्ञाती चालतात चालवितात येविसी सरकार हुकमानी जाले असे होऊन होते येकवेल तुटक व्हावे हे फार चांगले आसे इकडील सर्वांचे विचारे ठरते लिहिले आहे. निरंतर पत्र पाठवून संतोषवीत जावे. बहुत काय लिहीणे लोभ कीजे हे विनंती.

आधुनिक बोलघेवड्या कायस्थ प्रभू कॉन्फरन्सवाल्यांप्रमाणें यादी काढूनच चिटणीस स्वस्थ राहिले नाहीत. यादीप्रमाणें व सातारकर मंडळीच्या ठरावाप्रमाणें वागण्यास इतरत्र लोकांना धरि यावा म्हणून त्यांनीं स्वतः अग्नीहोत्र घेतलें. चिटणीसांनीं (परभूनें) अग्नीहोत्र घेतलेलें पाहून व ऐकून महाराष्ट्रांतील ब्राम्हणांत हाहाकार उडाला. हिंदुधर्म बुडाला, प्रळयाची वेळ आली ! असें ब्राह्मण्याभिमान्यांस वाटून त्यांनीं महाराजांस अर्जी केली:—

चिटणीस यांनीं अग्नी सिद्ध केला आहे तो काढून टाकावा, असी त्यांची वडिवाट नाही. कें० शिवाजीमहाराज शाहुमहाराज व पेशवे यांचे कारकीर्दींत असी चाल नव्हती. चिटणीस नवी पाडू पाहतात. तर त्याचा वंदोवस्त व्हावा. (कार्तिक व॥ २ शके १७५०).

त्यावर चिटणीस यांनीं महाराजांस कळविलें कीं:—

ब्राम्हण आमचे गर्भादानादि संस्कार पूर्ववत वेदोक्त चालवीत नाहीत व चालू देत नाहीत नवीन ग्रंथरचना करितात आम्ही नेहमींप्रमाणें जो अग्नी सिद्ध केला आहे तोच टोविला आहे यांत कांहीं नवीन प्रकार नाही तेव्हां स्वामींनीं चौकसी करून निकाल लावावा. (कार्तिक शु॥ १ शके १७५० सर्वधारी नाम संवत्सरे)

ब्राम्हणांनीं महाराजांस आधीं देखील एक यादी पाठविली होती:—

अलीकडे परभु आपला ज्ञातीधर्म सोडून वेदकर्म करण्याविसी ब्राम्हणास लोभाविष्ट करितात तेव्हा त्यास शिक्षा करून वंदोवस्त व्हावा जे ब्राम्हण त्यांचे घरी वेदोक्तकर्म करताल त्यास बहिष्कृत करावे तंटे होऊन मारामान्या होतात त्याच

बंदोवस्त व्हावा नाहींतर कांहीं ब्राम्हण मरतील बंदोवस्त जाला म्हणजे आम्ही जयजयकार करू ते महाराजास श्रयस्कर (आश्रीन शु॥ १ शके १७४९)

यापुढील हाकिकत प्रो. डोंगरे यांच्याच शब्दांत येथें देतोः—

वर सांगितल्याप्रमाणें प्रभू व ब्राम्हण जातींत ग्रामण्य चालूं असतांच, सांगलीकरांनीं प्रभूविरुद्ध शके १७४७ सालीं श्रीशंकराचार्याकडून मिळविलेल्या यादींत 'कळीत क्षत्रिय नाहींत; कै. शिवाजीमहाराज, संभाजीमहाराज व शाहुमहाराज यांनीं क्षत्रिय मुळींच नाहींत असें ठरविल्याचे दाखले महाराजांच्या दप्तरांत वार झालेले आहेत.' असा सर्वथैव खोटा मजकूर घुसडून दिला होता. म्हणून क्षत्रिय मराठे मंडळीनें ता. २७ जुलई सन १८२७ रोजीं राजमंडळास अर्ज केला कीं, 'यादी परत आणवून किंवा दुसऱ्या रीतीनें ब्राम्हणांनीं खोटीं विधानें करून लोकांचा मुद्दाम गैरसमज केला आहे तो घालवावा; नाहींतर आम्हास आपला विचार करणें भाग पडेल वगैरे.' पण समोर असलेल्या कागदपत्रांवरून राजमंडळानें ह्या बाबतींत मन घातलें असें दिसत नाहीं..... पुढें सन १८३० सालीं महाराजांस पूर्ण मुखत्यारी मिळाली. त्यानंतर महाराजांनीं क्षत्रिय मराठ्यांच्या वेदोक्ताच्या हक्कासंबंधाचा विषय हातीं घेऊन ७१८ वर्षे अव्याहत श्रम करून सर्व वादग्रस्त मुद्यांचा पंडितांकडून निकाल करवून, आपलें व आपल्या आप्तस्वकीयांचें क्षत्रियत्व सर्वमान्य रीतीनें स्थापित केलें.

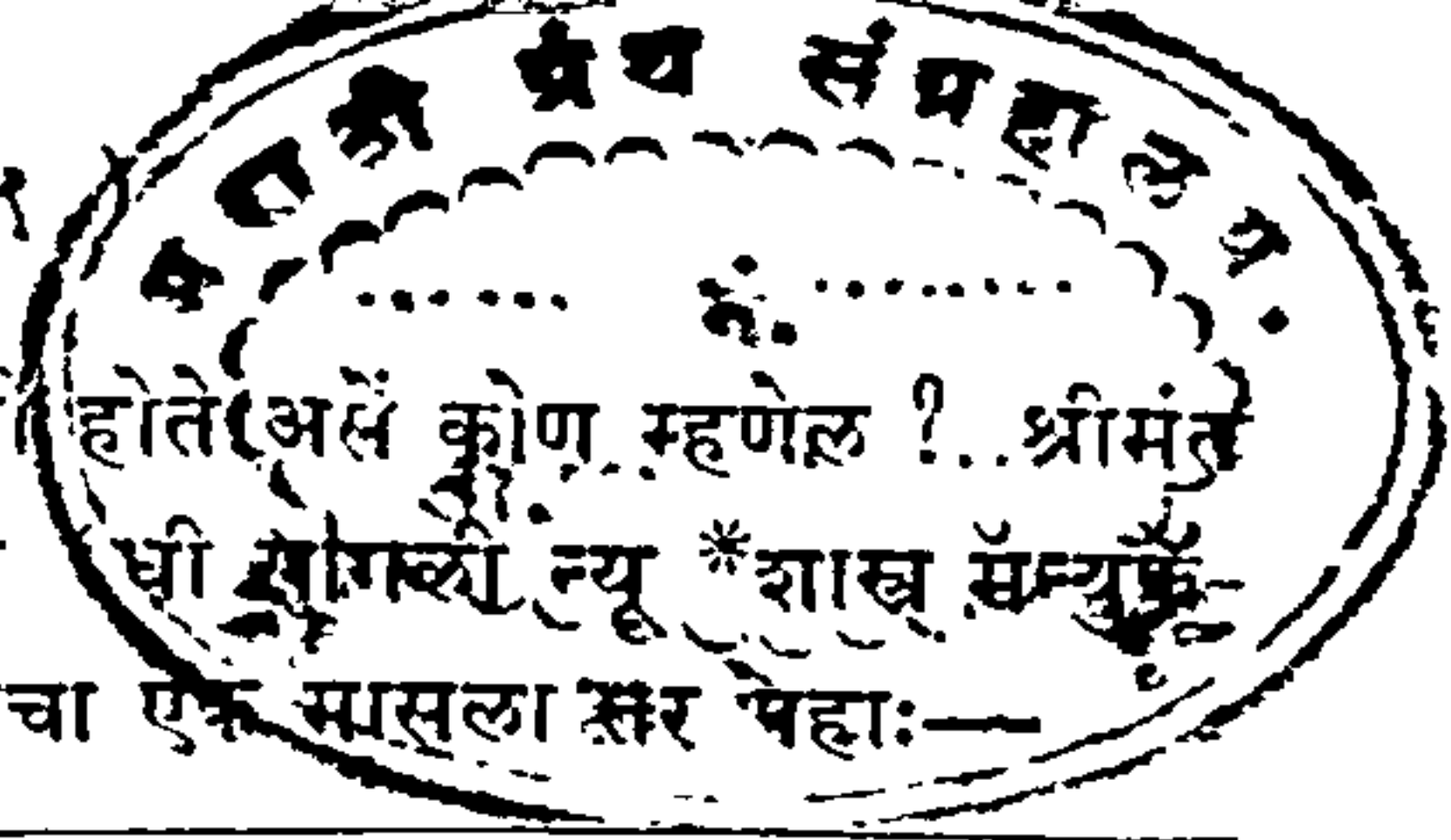
“कळीत क्षत्रिय मुळींच नाहींत म्हणून ब्राम्हणांखेरीज इतरांस वेदोक्ताचा अधिकार नाहीं” हा वादाचा मुख्य मुद्दा असल्यामुळें क्षत्रिय मराठे व चां का. प्रभू ह्या जातीचे लोक पंडितांच्या सभेंत वाद करून आपल्या जातीचें क्षत्रियत्व सिद्ध करण्याकरितां एकत्र झाले हें अगदीं स्वाभाविकच आहे. श्रीमन्महाराजांनीं वे. शा. विठ्ठल सखाराम उर्फ आबा पारसनीस, चां. का. प्रभू ह्या विद्वान गृहस्थास क्षत्रियांच्या तर्फे वकीलपत्र दिलें होतें. व विरुद्ध पक्षानें वे. शा. राघवाचार्य गजेंद्रगडकर ह्या अत्यंत विद्वान पंडितास आपल्या तर्फे वाद करण्याकरितां नेमिलें होतें. आबा पारसनीस जसे फारशीत निपूण होते तसेंच संस्कृतांतही असून ह्यांचें दोन शास्त्रांचें अध्ययन झालें होतें. सातान्यास हल्लीं ज्या वाज्यांत शहरफौजदार कचेरी आहे त्या ठिकाणीं त्या वेळीं संस्कृत पाठशाळा असून ही जागा वादाकरितां पसंत केली होती. ह्या पाठशाळेंत उभयपक्षांचा वाद कित्येक दिवस लेखी पूर्वपक्ष-उत्तर-पक्ष-पद्धतीनें चालला होता. ज्या-

दिवशीं पंचांचा ठराव व्हावयाचुं ते दिवशीं पुण्याहून बेळगांव पर्यंतच्या प्रांतांतील हजारां ब्राम्हण सातत्यास निकाल ऐकण्याकरितां पाठशाळेपुढें जमले होते. आपल्याविरुद्ध निकाल देणारांजी साधल्यास डोकी फोडून सूड घेण्याची विद्या भिक्षुक वर्गास चांगली अवगत असल्यामुळे, निकालाच्या दिवशीं कदाचित क्षत्रियपक्षाभेमानी पंडितांचा अपमान होईल ह्या भीतीनें महाराज स्वतः नागव्या तरवारीनें पाठशाळेपुढें बंदोबस्त करीत होते.

—सिद्धांतविजय, प्रस्तावना, पृ. ९।१०.

क्षत्रियांचें क्षत्रियत्व प्रस्थापित करून यशस्वी झाल्यावर आवा पारसनी-साचा महाराजांनीं फार मोठा गौरव केला. महाराजांचा राज्याभिषेक समारंभ निर्विघ्नपणें पार पडल्यानंतर आवा पारसनीसांच्या विनंतविरून महाराजांनीं त्यांस अप्रतीम कामगिरीचा उल्लेख करून आपल्या शिष्या-मोर्तवानिशीं आज्ञापत्र स. १८३८ त करून दिलें.

श्रीमंत चिंतामणराव आप्पा पटवर्धन आणि 'तरकटाचे शिरोमणी' बाळाजीपंत नातू या राष्ट्रपुरुषांनीं सातारकर छत्रपति महाराज यांच्या उच्चाटनाबद्दल जे जे अनन्वित अत्याचार केले त्याची साधारण कल्पना उपो-द्धातांत दिलेली आहे; येथें फक्त श्रीमंतांनीं नीळकंठशास्त्री थत्त्यासारख्या विवेकभ्रष्टाला हातीं धरून छत्रपतींचे अभिमानी जे चां. का. प्रभू यांचा नायनाट करण्यासाठीं आणि त्यांचा राजकीय, धार्मिक किंवा सामाजिक दर्जा कव-डीमोल ठरविण्यासाठींच केवळ नव्हे, तर त्यांना लोकदृष्टीनेंहि पाण्यपेक्षां पातळ बनविण्यासाठीं जीं जीं कारस्थानें केलीं त्यांचाच उल्लेख करावयाचा आहे. चांद्रसेनीयांना शूद्राधम ठरविण्याकरितां श्रीमंत आप्पा-साहेबांनीं आपल्या विवेकशून्य शास्त्रीहस्तकाच्या हस्ते चां. का. प्रभूंच्या उत्पत्तीबद्दल जो नवीन पांचवा वेद निर्माण केला त्याची एक नकल आ-म्हांस उपलब्ध झाली आहे. ती आम्ही जशाच्या तशी खाली मुद्रित करित आहोंत. त्यावरून इतकें सिद्ध होतें कीं श्रीमंत आप्पासाहेब जसे तरवारबहादूर होते, तसे वेदशास्त्रपारंगतहि होते आणि सुप्रसिद्ध शाहीर अनंतफंदीनें आपल्या कटावांत त्यांच्यासंबंधानें "कर्ममार्गामार्जा सुलक्षणी, * * ज्याला जितुकें पाजतील पाणी, त्याला पिणें प्राप्त मुक्यांनीं" वगैरे

जे स्तुतिपाठ गायले आहेत, ते अस्थानी होते (असें कोण म्हणेल ?.. श्रीमंत आप्पासाहेबांच्या खास आश्रयाखालच्या 'कचरिंग फॅक्टरी' तल्या स्वदेशी मालाचा एक मासला स्तर पहा:—

* या वेळीं दरोवस्त शास्त्रांच्या ग्रंथांतूनहि नवीन श्लोक घुसडून देणें किंवा त्यांतील कांहीं मजकूर गाळणें अथवा व्यंगार्थी करून ठेवणें अशा प्रकारचाहि यत्न झाला असावा, असा आम्हांला जबरदस्त संशय येतो. कारण छापखान्यांचा व वर्तमानपत्रांचा प्रसार झाल्यावरसुद्धां संस्कृत ग्रंथांत घालघुसड करण्यास ज्या समाजांतील मंडळीची छाती अझूनहि कचरत नाही, त्यांनीं निव्वळ हस्तलिखित पोथ्यांच्या काळांत काय काय अत्याचार केले असतील ते ईश्वराला व त्यांनाच माहीत. सन १८६४ सालीं श्रीधर शिवलाल मारवाडी यांच्या ज्ञानसागर छापखान्यांत 'बृहत्पाराशर स्मृति' नांवाचा ग्रंथ छापत होता. त्या छापखान्यांतले प्रुफरीडर कृष्णशास्त्री साठे यांनीं त्यांतल्या १२ व्या अध्यायांत ब्रह्मनि-रूपणाच्या मजकुरांत खालील ३ बनावट श्लोक खुशाल दडपून दिले:—

इत्येतत्स्थानमार्गंतु वदंति कवयो द्विजाः ॥
 कौंकणाश्रित्तपूर्णास्ते चित्तपावन संज्ञकाः ॥ ४२ ॥
 ब्राह्मणेषुच सर्वेषु यतस्ते उत्तमामताः ॥
 एतेषां वंशजाः सर्वे विज्ञेया ब्राह्मणाः खलुः ॥ ४३ ॥
 माध्यंदिनाश्च देशस्था गौड द्राविड गुर्जराः ॥
 कार्णाटातैलंगाद्यपि चित्तपूर्णस्य वंशजाः ॥ ४४ ॥
 अतः चित्तस्य पूर्णं यो भिंशतस्य क्षयो भवेत् ॥

ही बनावट गोष्ट प्रथम इंदुप्रकाशचे संपादक कै० विष्णुशास्त्री पंडीत यांनीं उघडकीस आणली; म्हणून ज्या मूळ ग्रथावरून छपील प्रत तयार झाली होती ती बाबा फाटकांची जुनी हस्तलिखित प्रत मागवून शोध केला तो त्यांतहि कृष्णभट साठ्यानें आर्धांच हे नवीन श्लोक घुसडून त्या अध्यायाचे अथपासून इतिपर्यंत कमांकाहि खोडून बदलून ठेवले होते. हें प्रकरण पुढें कोर्टापर्यंत गेले होतें. अशाच प्रकारचा दुसरा एक प्रयत्न घाटे आणि भाटे या नांवाच्या गृहस्थानीं केल्याचें आमच्या ऐकिवांत आहे. मेसर्स साठे भाटे घाटे खटपटे अँन्ड कों०चा हा खोडसारूपणा जर इंदुप्रकाशनें चव्हाट्यावर आणला नसतां, तर आमच्या राजवाड्याची 'क्षितिपावन' व्युत्पत्ति ज्ञानकोशांतहि विनदिकत जाऊन बसली असती. अझूनहि बसणार नाहीं असें नाहीं. भा० इ० सं० म० सारखी राष्ट्रीय सस्था तरी पुढेंमार्गे हा क्षितिपावन-बाप्तिस्म्याचा विधि सफाईत खास उरकून घेईल, अशी अपेक्षा करण्यास पुष्कळ जागा आहे. [पहा:—इंदुप्रकाश ता० १६ जून १८७३.]

‘ संकर ज्याति परमु कायस्थो उत्पत्ति ॥ शयाद्रिखंडेपि कमलाकरेण चितः
 माहिष्य वनिता सुनु वैदेहाय प्रसूयते ॥ सकाच्छ इति प्रोक्त तस्य कर्म विधी-
 यते ॥ १ ॥ लिपिनां देशज्यातिनां लेखनं ससमाचरेत् गणकत्वं विचित्रं च विज
 पाटि प्रमेद ताः...म सुद्र ज्यातिभ्या पंच संस्कार वानसौ चतुरवर्णं श शेवाहिं लिपि
 लेखन साधनं ॥ सिखा यज्ञोपवितं च वस्त्र प्रारक मंभसा स्पर्शनं देवता नाच काय-
 स्थेयं विवर्जेतः क्षेत्रादशायाममाहिष्य ॥ विप्रोहि प्राजौ वैदेहा इति ॥ अथ
 नृसिद्ध पाराशर निळकंठ भटेन ॥ राम उवाच ॥ माहिष्य वनिता सुनं वैदेहाय
 प्रसूयते ॥ स कायस्थ इति प्रोक्तः सिंधुतिर निवासकः दालभ्याश्रमं प्राप्तः कायस्थो
 लिपिलेखकः ॥ तन्ममा चक्ष्व भगवान्माया मानुष विग्रह ॥ राम उवाच ॥ पुरा
 रामेण निहतः कार्तिविर्यो महबलः तदा माहिष्मति लोकाः पलायन पराभवन् ॥
 माहिष्य यस्य कन्या तु सहपा तनुमध्यमा ॥ दालभ्याश्रम मनुप्राप्ता त्राहि त्राहिति
 वादिनि ॥ तदा दालभ्यो महातेजः लपथा क्लिन्न मानसः ॥ एहि वाले ममवने तत्र
 त्राणं भविष्यति ॥ तदा प्रभूति सा तत्र वास चक्रे चिरं मुदा ॥ कन्या त्वे स्थापयो मास
 दालभ्यो वेद विदावरः कदाचिदैवयोगेन वैदेहा रन्यस्य संगति ॥ वेदवृत उवाच ॥
 कां सां वैदेह कस्तत्र कथंत स्याश्च संगति तन्ममाच स्वेदवश राम राजिव
 लोचन ॥ राम उवाच ॥ ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातो ॥ वैदेहो नामतः किला ॥ तिर्यार्थि
 पर्यट्पृथ्वि तिर्यस्ना(ना)र्थमागतः ॥ मार्गं द्रुवा श्रमं पुण्यं नाना द्रुम समाकुलं ॥
 नाना पक्षि समकिर्णमत् कोकिलनादितं ॥ सुछाय सुतलं रम्यं नाना पुष्पं
 सुवासितं ॥ श्रमापनोदक द्रुवा वासं चक्रेति हर्षितः ॥ कदाचित्फल पुष्पार्थ समा-
 याता सुकन्यका ॥ साद्रय तेन सश्रोणि नवयोवन *शालिनी ॥ सुकेशि चंद्रवदना
 वृत्तपिनद्यतस्तनि ॥ सुनासाकुंदशना सुवरा पद्मलोचना ॥ विवोष्ठी तनुमध्याच
 मतद्विरद्गाभिनी ॥ मुखपद्मसुगंधेन पुष्पोचालिन पद्मा ॥ कर पद्मव कात्याहि
 जित पद्मव कोमला ॥ चित्रवस्त्रपरितांगि पुष्पहार विभूषिता ॥ कर्णावतंस
 विन्यास जित हेम विभुषण ॥ एकाकि निवने दृष्ट्वा मदविन्हल मानसा ॥ सापितं
 चारु सर्वांगं दृष्ट्वा कामेन पिडिता ॥ एवं तौ सगतौ तत्र कामलिला विमोहि-
 तौ ॥ तस्मा तस्यां तदा जातः कायस्थो परनामकः ॥ सदा दालभ्यो नसा पृष्ट्वा
 कस्मात् वसूतो भवेत् ॥ तन्ममा चक्ष्व कल्याणि यथातथ्य मगागतः ॥ कन्यो -

चाच ॥ कश्चिद्देहेहको नाम तत्राश्रमपदे गुरौ ॥ आगतो मुनिरूपेण सिंधुस्नानार्थं
 माद्रात ॥ तत्संगाज्जनितः पुत्रौ रूपोदार्यं गुणान्वितः ॥ पालनीयः प्रयत्नैः पुत्र
 वन् तद्मुने ॥ तदा प्रोवाच समुनिः पुरुक्षेत्रोद्भवः सूतः ॥ परभूरिति संज्ञाच
 लोके ख्यातिर्भविष्यति ॥ प्रोक्तोपजिविका तेन कर्म तस्य विधायतेऽलिपिनां
 देशजातानां लेखनं स समाचरेत् ॥ गणकत्वं विचित्रत्वं विजपाठि प्रभेदतः ॥
 आधम शुद्र जातिभ्यः पंचसंस्कार वानसौ अष्टमांग लयमाद्य स्यातं नामकरणं
 तथा अन्नप्राशनं चौलंच विवाहः पंचमस्मृतः ॥ चातुर्वर्ण* सेवादि लिपि लेखन
 साधनं ॥ व्यवसध्यः शिल्पीकर्म सज्जीवन मुदाहृत ॥ शिखा यज्ञोपवितंच वस्त्रमास्तु
 मंभसा ॥ स्पर्शनं देवतानांच कायस्थोद्यो विवर्जयत् ॥ इति निलकंठ कृत निबंध ग्रंथेषु
 निहितं ॥ अनेवि ॥ कायस्थ भार्याया परेण व्यभिचारिताः उत्पादितः स परभु
 कायस्थ परिकीर्तितः ॥ शुद्रधर्मो धर्महिनो लिपिलेखन वृत्तिमान् इति श्याद्रि
 खंडे ॥ चिंतामणराय कृत सारांश निबंधेषु लिखितं ॥

प्रस्तुत राष्ट्रीय महाकाव्य आम्हांला जसें मिळालं तसें अक्षरशः छापलं
 आहे. यांतील नकलकाराच्या शंकाडा शंभर चुका जरी वाद केल्या, तरी
 काव्यकर्त्याच्या अगाध पांडित्याचा व संस्कृतभाषापारंगतत्वाचा पराक्रम
 त्यांत किती उज्वल रीतीनें झळकत आहे, हें आंधळ्यांसहि दिसेल.
 सदरू महाकाव्य सांगलीकर श्रीमंतांचे आधुनिक अवतार इतिहास-
 संशोधनेश्वर विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांच्या तडाक्यांत कसें सांपडलं
 नाहीं कोण जाणें ! नाहीं तर त्यांनीं “ शिवराज प्रशस्ति व कायस्थ-
 धर्मदीप ” या आपल्या निबंधाला अशी कांहीं चुरचुरीत फोडणी दिली
 असती कीं ज्याचें नांव तें ! असो. प्रस्तुत महाकाव्यांतील प्रलाप किती
 निर्गल आहेत हें कोणास सांगण्याची आवश्यकता नाहींच; तेव्हां त्याबद्दल
 अधिक विवेचन करून आम्ही आमची लेखणी विटाळविण्याचें साफ
 नाकारतो. तथापि, सदरू काव्याचा कर्ता आणि त्याची जात यांच्या
 दर्जाला, शीलाला व ऐतिहासिक लौकीकाला न शोभण्यासारखें एक अक्ष-
 राहे त्यांत नाहीं, इतकी मात्र शिफारस केल्याशिवाय पुढें जाणें बरें नाहीं.

* येथें मात्र चिंतामणराव सपशेल घसरले कायस्थ प्रभूंना शुद्राधम उरविण्याच्या ।
 मोहिमेच्या धामधूमिंत त्यांनीं चातुर्वर्णांच्या अस्तित्वाबद्दल चुकून साक्ष दिली आहे

सदाशिवराव भाऊ आणि नारायणराव पेशवा यांच्या अपुऱ्या इच्छा पुऱ्या करण्यासाठी श्रीमंत चिंतामणरावासारखा नेता कंवर कसून सज्ज झाल्यावर ग्रामण्याच्या नाटकास रंग कां चढणार नाही ? हां हां म्हणतां सांगली फॅक्टरींतला शास्त्रांचा माल चहूंकडे प्रसार पावला- आणि चां. का. प्रभूंना ठिकठिकाणीं जेथें सांपडतील तेथें वेदोक्ताच्या वरवंड्याखालीं ठेंचण्याच्या राष्ट्रीय चळवळींना ऊत आला. निःक्षत्रीय पृथ्वी करणाऱ्या परशुरामाची कथा अझून जरी कल्पित कादंबरीच मानली जाते; तरी त्याच्या नांवाच्या अभिमानी श्रीमंतांनीं निःकायस्थ पृथिवी करण्याचा जणू काय संकल्पच सोडला होता. पण क्षत्रिय बेटे पडले लुच्चे ! त्यांनीं एक नाहीं दोन नाहीं एकवीस वेळां परशुरामाला चकवून पुन्हां उरले ते उरलेच. तेव्हां आमच्या आप्पांना तरी यश कसें येणार ? त्यांनीं सोडलेल्या नवीन स्वकृत शास्त्राचे फर्मान देशोदेशीं व गांवोगांवीं पाठवून क्षत्रिय कायस्थ प्रभूंना शूद्राधम ठरविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. या फर्मानांपैकीं एकाची नकल आम्हाला मिळाली असून तिच्यातील मजकुरावरून चिंतामणरावांनीं खुद्द श्रीमंत पेशव्यावरहि तिप्पट सरशी केली, असें आढळून आलें. विचारा उल्लू नारायणराव पेशवा कायस्थ प्रभूंना फक्त नऊ कलमीच कतवा मान्य करावयास सांगत होता; पण या वेळच्या ठिकठिकाण्याच्या फर्मानांत चार कम नऊ त्रिक सत्ताविस कलमांचा कतवा कायस्थ प्रभूंच्या छाताडावर भिरकावून देण्यांत आला होता. हा तेवीस* कलमी कतवा येणेंप्रमाणें:—

१ एकेरी धोत्रे नेसू नये.

४ गंधाचा टिळा लावावा.

२ दुहेरी धोत्रे नेसावी.

५ ब्राम्हणासारखे आसन घालून

३ उभे आडवे गंध लावू नये.

वसू नये.

* साखरेचा खाणार त्याला देव देणार ! भारत-इतिहास संशोधक मंडळाचे एक संशोधक रा. रा. पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन यांनीं मोठ्या श्रमानीं कुठें नऊ कलमी कतव्याची याद पैदा केली आणि ती त्यांनीं “प्रभूप्रकरणीं दोन निवाडपत्रें” या मथळ्याखालीं मंडळाच्या दिग्विजयी अहवालांत छापूनहि काढली. घ्या म्हणावें ही २३ कलमी याद ! शोधा एखाद्या वाईकर भटजीचा गळ्याठा आणि ठेवा त्याचें अस्तल मंडळाच्या दप्तरांत शाबूद ! किती झालें तरी निवाडपत्रच ना तें ?

- ६ सोंवळी नेसूं नये.
- ७ पक्षास अथवा श्राद्धास भाताचे पिंड देऊं नये.
- ८ शालीग्राम व वाण व मृत्तिकेचे पार्थिव करून पुजा करू नये.
- ९ रुद्राक्षधारण करू नये.
- १० याचे घरी जातिजेवण जाले तरी साखळीनें गंध लावूं नये.
- ११ ब्राम्हणभोजन कर्णे तरी ब्राम्हणाचे घरी सिधा देऊन ब्राम्हणाचे घरी जेवावयास जावे.
- १२ ब्राम्हण शागीर्द अथवा स्वैपाकी ठेवूं नये.
- १३ याचे घरी रात्रीस कोणी जाऊं नये.
- १४ कोणी ब्राम्हणाचे घरी व रस्त्यांत ब्राम्हणदर्शन जाले असता दीर्घ दंडवत घालावे.
- १५ याचे घरी नवरा मरेल तिचे केस काटू नये गंधर्व पाट लावावा.
- १६ याचे घरी दही व दुध सर्व प्रजातीनें घेऊं नये.
- १७ ब्राम्हण सोवळे नेसून देवाची पुजा करतील त्या देवाची पुजा करू नये.
- १८ तुळसीवेल तोडू नये.
- १९ नवरात्रांत होम व सप्तसर्तीचा पाठ करूं नये.
- २० ब्राम्हणाचे हाताने रुद्राभिषेक करू नये.
- २१ देव ब्राम्हण व गाय यांची पुजा करावी.
- २२ देव ब्राम्हणाची अवकृपा करू नये. मन्याचा अभिषेक करावा.
- २३ याचे घरी अठरा जाती व विलम जाती सकरज्याती कोणी याचघरी जिवनपाणी घेत असल्यास आजपासून घेऊं नये.

ह्या तेवीस कलमी कतव्यावर कायस्थ प्रभूंच्या सह्या घेण्याचा उपद्वयाप या खेपेस न करितां त्या सर्व—

देशांत व राज्यांत हे परभु जैथे राहतील ते स्थळी वर लिहिले अन्वय तुम्ही सर्वत्र जाताने वर्तावे याप्रमाणे देशोदेशी आज्ञा खाना केली आहे. जोसी उपाध्ये धर्माधिकारी राज्याधिकारी देशपांडे व कारभारी व कुळकर्णी व पाटील व सेटे महाजन मुकादूम याणे आज्ञाप्रमाणे ताकीद प्रजातीस एक एक पत्राची नकल देऊन गांवोगांवी नकल खाना करून जेथे देवस्थान नाक्यापर असेल त्या देवळाचे खांबावर नकल करून खांब्यास चिकटऊन ठेवावी ही आज्ञा आमन्य केल्यास दश पुरवज व दश परमपरा नरक.

अशी ग्रामण्यप्रचारकांची आज्ञा होती. इतके सगळें झालें तरी क्षत्रिय कायस्थ प्रभू आपल्या प्राचीन परंपरेच्या इतिहासाची जणू काय पुनरावृत्ति करण्यासाठीं शिल्लक उरले ते उरलेच ! ज्यांनीं परशुरामाला दाद दिली नाहीं ते चिंतामणराव आप्पांना कसची देतात ?

या ग्रामण्याची बहुतेक सर्व उपलब्ध माहिती येथवर दिली. आतां शेवटीं श्रीशंकराचार्यांचीं कांहीं उपलब्ध आज्ञापत्रें येथें नमूद करून या ग्रामण्याची रजा घेऊं.

[१] शिक्का

श्रीमत् परमहंस परित्राजकाचार्य.....श्रीशृंगेरी श्रीविद्या शंकर पादपद्मा राधक श्री शृंगेरी शंकर भारति स्वाभिभिः ।

अस्मदत्यंत प्रियशिष्य गुरुभक्तिपरायण राजमान्य राजेश्री देश व कोकण राहणार चांद्रसेनीय कायस्थप्रभु क्षत्रिय यांसी आशिर्वादपूर्वक श्री नारायण स्मरणानी तुंगभद्रातीर कुंडलिस्थानिं सिवपुजातत्पर आहो. तुम्ही पत्र राजश्री अमृतराव कृष्ण प्रभु क्षेत्रि देशपांडे प्रांत चेऊल याजवरोबर पाठविले ते संस्थानी ज्येष्ठ वद्य पंचमी प्रविष्ट जाहाले. त्यांतील अर्थ आपले स्वज्ञातींत तीन कर्मांचा अधिकार आहे त्यास ब्राह्मण बखेडे करतात येविसी पुरवी श्रीमंत छत्रपति महाराज शाहूराजे यांचे कारकिर्दींत पंत प्रतिनिधी यांचे कारभारी यमाजी सिवदेव याणी त्रिकर्मांचा अधिकार नाही म्हणोन कलह वाढविला त्याजविसी छत्रपती महाराज याणी सिष्टाचार सभा करून ग्रंथातरीचे शोध पाहून चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु क्षेत्रिय कर्मांचे आधिकारी हे खरे असे ठरल्यानंतर येमाजी सिवदेव याणी आप्रह सोडिला पुढे पेशवाईंत श्रीमंत माधवराव नारायण प्रधान यांचे कारभारी नाना फडणवीस व हरीपंत फडके यांचे आश्रयानें कोंकणस्थ ब्राम्हणांनीं ग्रामण्य करून पुणे मुकामी रामशास्त्री प्रभृती सिष्टाचार सभा होऊन ग्रंथांतरी निर्णय पहातां स्पष्ट न सांगवे कारण सरकारचे लक्ष समजोन श्री क्षेत्र वाराणसी येथें लिहून पाठविले तेथे निश्चय ठरोन येईल त्याप्रमाणे चालावे नंतर श्री क्षेत्रीहून पत्र आली त्यांत निश्चय चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु क्षेत्री त्रिकर्मांचे आधिकारी हे समजोन कलह वाढू दिला नाही. नंतर वेदशास्त्रसंपन्न रा. रा. निळकंठ शास्त्री थथे यांस बडोद्याहून राजश्री विठ्ठलराव देवाजी निसवत गाईकवाड

याणी पत्र पाठविले कीं आमचे ज्ञातीस त्रिकर्माचा अधिकार असता ब्राम्हण तेंटे करितात येविसी ज्ञातीचा निर्णय कसा आहे तो लेहून पाठवावा त्यावरून थथे याणी लिहिले की, मी कांहीं ग्रंथ पाहिले त्यांत तुमचे ज्ञातीस तीन कर्मांचा अधिकार आहे आणखीही ग्रंथ अवलोकन करितों असे उत्तर पाठविले हे वर्तमान ब्राम्हणास समजले त्यावरून त्याणीं ग्रामण्य केले तेव्ही पुण्यांत कोल्हापुरकर स्वामी पर्वतीचे मुकामी आले होते त्याचे समक्ष सिष्टाचार समा करून वे. सं. रा. रा. राघवाचार्य व वज्रटंक शास्त्री याणी ग्रंथाचे निर्णयावरून हे चां. का. प्रभु क्षेत्रीय त्रिकर्माचे, अधिकारी असी खातरजमा करून देऊन स्वामीजवळोन याद ठरावोन घेतली त्यावर कन्यागती वाई क्षेत्री कृष्णातिरी रा. बळवंतराव मल्हार चिटणीस पंडित सुमंत हे तीर्थ विधि करणे याकरिता आले होते क्षेत्रस्थ ब्राम्हणांनीं यांस वेदोक्त कर्मांचा अधिकार नाही म्हणोन ग्रामण्य करोन हागामा केल्या पुढे चिटणीस सातारा मुकामी जाऊन श्री. छत्रपती माहाराज यास समजाऊन तेथे सिष्टाच्या सभा केल्या त्यांत ग्रंथांतरीच्या पुरवण्या करून दिल्या त्याजवरून ब्राम्हणसमुदाय याची खातरजमा जाहली की हे त्रिकर्माचे अधिकारी हे समजोन चिटणीस यास स्मार्त अग्नी. सिद्ध करावयास सांगोन चालता केला. असे असतां ब्राम्हण अनावर त्यास स्वामीनी ग्रंथांतरीचा शोध पाहून ज्ञातीस्वधर्मास कर्म ते करून देण्यास स्वामी समर्थ आहेत. म्हणोन लिहिले आहे ते अवगत जाहाले ऐसीयास तुमचे ज्ञातीविसी आम्ही येथे ग्रंथांतरी शोध पाहिला ते ग्रंथः—

१ रेणुकामाहात्म्य,	१ कालीपुराण	१ भविष्योत्तरपुराण
१ कात्यायनी तंत्र	१ पद्मपुराण	१ शूद्रकमलाकर
१ श्याद्रिखंड	१ नारदपुराण	१ गागाभट्टी
१ परशरामस्मृती	१ स्कंदपुराण	१ परशरामप्रताप
१ जातिविवेक	१ गोविंदभट्टी	

इत्यादि ग्रंथ पाहिले निर्णय केले व पूर्वी स्वामीनी वर्णाश्रम धर्म स्थापन केले तेही पाहता तुम्ही चां. का. प्रभु क्षेत्रीय त्रिकर्माचे अधिकारी येविसीचे निर्णय श्रीक्षेत्र वाराणसी येथे सिष्ट समुदायाच्या सभा होऊन पत्रे लिहिली. श्रीपरशरामाने निक्षत्री पृथ्वी केली तत्रापि त्रेतादुगाभासेन द्वापार कलयुगावे आरी पर-

यंत क्षेत्रीय राजे राज्य करीत होते तेव्हा निक्षत्री पृथ्वी जाली असा संभव होत नाही. कारण कलीयुगांत जन्मजय राजा क्षत्रीय याणी सर्पसत्र केले हा इतिहास भारती प्रसिद्ध आहे पुढे कलीयुगाचे प्रारंभापासून माहानंद राजापर्यंत वर्षे ३१४७ पावेतो क्षेत्री व पुढे दिलस राजे व रजपुत राजे व दवन जाहाले त्याचा तपशील शके १६१९ ईश्वर नाम संवत्सरे पर्यंतः—

(येथे तपशील दिला आहे तो वगळला आहे)

याप्रमाणे ग्रंथांचे आवलोकन करून व श्रीवाराणसी येथील सिष्टांची पत्रे व गोत्रे व हास्तनापुर राज्याची परिनालिका व स्वामीने वर्णाश्रम धर्म स्थापन केले त्यांतही अवलोकन करितां नंद राजा क्षेत्री कलयुगाचे ३१४७ वर्षे वंगालीयातून जौसिंग रजपुत येऊन पदचुत केला ते रजपुत क्षेत्री राजे याजपासून अन्यक्षेत्री उत्पन्न जाहले ते वलोतर फार होऊन उत्तर दिसेस राज्य करू लागले तेव्हा क्षेत्री पराभव होऊन पळोन माळवदेसी मांडवगडास आले तेथेही रजपुताने उपद्रव केला त्याकाली तेथुनही पळोन दक्षिण देसी आले क्षत्र धर्मांनी वागावे तरी रजपुतापुढे उपाय न चाले उदार निर्वाहा चालला पाहिजे तेव्हा कलीमध्ये माहालय वीरभोग्य वसुधरा याचे मनन करून क्षेत्र धर्म सोडून प्राणरक्षणास्तव पुरवी परशरामाने चांद्रसेनाचे पुत्रास कायेत गर्भरक्षण केला म्हणोन कायस्त म्हणतात व दालभ्य ऋषीने रक्षण केले म्हणोन दालभ्य गोत्र व लेखन विद्येचा अधिकार लावून दिलहा आहे त्यांचे कुल राजे यांचा अमात्य मंत्रीपणा करीत होते त्यास प्रभु म्हणत होते असे ग्रंथांतरी प्रसिद्ध आहे हे समजोन तोच धर्म चालवून उपजीविका चालवीत आले त्यांतील काही क्षेत्रीय कर्नाटक* प्रांती गेले

* तीन अनभ्यस्त लेखकांनी पौराणिक धाटणीवर एक बखरवजा लिहिलेले भारुड टाणे येथील 'मराठी दसरांतिल १ ला ह्माल' म्हणून सन १९१७ साली प्रसिद्ध झाले आहे. संशोधकानें व प्रकाशकानें या भाहडाचें महत्व प्रस्थापित करण्यासाठीं सर्टिफिकीटांचा वगैरे बराच फास केला आहे. परंतु हें भारुड म्हणजे निवळ ऐकीव ऐतिहासिक गप्पांचे एक अव्यवस्थित व अविश्वसनीय पोळें आहे. यांत ऐतिहासिक सत्यापेक्षां हरदासी गप्पांचा भरणाच रगड आहे. अशा चांपड्याच्या अभिमानी संशोधकानें—रा. रा. पांडुरंग नरसिंह पटवर्धनांनी त्यांतल्याच चारदोन ओळींच्या दिमाखावर प्रभु वारांगना सावित्रीबाई टाणेदारणीचा इतिहास कादवरी ठरविण्याचा उपद्राप केला आहे. रा. पटवर्धनांचा

त्यांची व या प्रांतांतील क्षेत्रीय राजे आहेत त्यांचे व यांचे कर्म ग्रंथाचे आधारा-
प्रमाणे आहे. कांहीं क्षेत्री कोंकणप्रांतीं आले ते चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु क्षेत्रीय
म्हणून तुम्ही हाली वेदोक्त त्रिकर्माचे अधिकारी लेखन विद्येनें निरवहा करिता
हे विदितच आहे. व दुसरे कोंकणप्रांती समुद्रतीरी परभु म्हणोन म्हणतात त्यास
तिकडे असी चाल आहे की जो कोणी इंग्रजी लिहितो त्यास कोणतेही जातीचा
असो त्यास परभु म्हणतात, परंतु चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु दालभ्य गोत्री
क्षेत्री म्हणतात, या भावे ते परभु होत नाहीं. तुमचा क्षत्रधर्म सुटला
म्हणोन वेदोक्त त्रिकर्माच्या अधिकाराचा लोप जाहला नाही याप्रमाणे मठांत
सिद्धांत ठरला याप्रमाणे प्रांतांत वेदशास्त्रसंपन्न धर्माधिकारी व जोतिषी व
उपाध्ये व समस्त ब्राम्हण यांस आलाहिदा पत्र दिले आहे तुमचे क्षेत्रीय धर्माचे
अह्निकाचे पुस्तक आचार्याने केले ते पाठविले आहे त्याधर्मानें चालावे हे सर्वास
मान्य करणे. शके १७५२ विक्रति संवच्छरे आषाढ वा। १०.

सारा भर इतक्याच मुद्यावर कीं (१) एक दोन बखरीशिवाय सावित्रीबाईंची माहिती
इतरत्र छापलेली नाहीं व (२) कर्नाटकांत कायस्थ प्रभु कधिं त्या काळापूर्वी गेल्याचे
या खंड्या संशोधकमहाराजांस विदित नाहीं; आणि म्हणून त्यांच्या मते हा इतिहास
खोटा. या आज्ञापत्रांत खुद्द श्रीशंकराचार्य चां. का. प्रभूंचा इतिहास थोडक्यांत देऊन
असें स्पष्ट नमूद करित आहेत कीं “ त्यांतील कांहीं क्षेत्री कर्नाटक प्रांतीं गेले ” या शब्दाचा
रा. पटवर्धनांच्या संशोधन दृष्टीवर कांहीं उजेड पडेल असा भरवसा आहे रा. पटवर्धनांच्या
डोळ्यांपुढें पडलेला अंधार घालविण्याचें हें स्थळ नव्हे.

पटवर्धनांना हा वाद उपस्थित करतांच मुंबईचे कोणी शहाणे बाळींचे यांनीं तर
ज्ञानप्रकाशांत ‘ सावित्रीबाई ही चित्तपावन वारांगना ’ म्हणून कर्णा फुंकला आणि सातारा
जिल्ह्यांत भोसे गांवां भिकंभट अग्निहोत्र्यांच्या घरीं यासंबंधानें कागदपत्र आहेत असें प्रसिद्ध
केलें. म्हणून आम्ही प्रत्यक्ष तपास करतां रा. बाळींच्यांनीं ही नुसती लोणकढी गप्प मारली
असें उघडकीस आलें. तेथें कोणीहि त्या नांवाचा अग्निहोत्री नव्हता व नाहीं. अशा
प्रकारचा हलकटपणा करून इतिहासाचीं साधनें तयार होत नसतात हें रा. बाळींच्यासारख्या
उपद्राव्यांनीं खूप लक्षांत ठेवावें.

श्री नारायणस्मरणानि

शिका

श्रीमत्परमहंस परिप्राजकाचार्य * * * शृंगेरी श्री विद्याशंकर देवदिव्य श्री
करकमल संजात पादपद्माराधक श्रीशंकराचार्यान्वित श्री बाळकृष्ण भारथी स्वामिभिः

श्री मदुमारमण चरणसेवाधुरिण दानधर्म परोपकार समाराधनादिकंत विख्यात
प्रसिद्ध हरि गुरु भक्ति सेवा तत्पर सकल नीतशास्त्र प्रविण गौब्राह्मण प्रतिपालक
लक्ष्मीनिवासविलाससंपन्न नित्य अन्नदानकीर्तिप्रसिद्ध अस्पदत्यंत प्रेमप्रिय श्री गुरु
भक्तिपरायण राजमान्य राजश्री समस्त चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू विषईकृत संप्रीति
विनयार्थ आशीर्वादपूर्वक कृत आधीक वैशाख वद्य ७ सप्तमी तदनंतर समस्त जोशी
व उपाध्ये यांचा व तुमचे ज्ञातीचा वेदोक्त कर्मावरून तंटा पडिला ह्मणोन तुम्ही
आपले कुळ उपाध्ये टकले यांस आणोन आपलेकडील कर्मे चालउन जोशी
उपाध्ये यांजकडील वृत्ती बंद जाहाली मेहनत माहाडकर जोशी उपाध्ये याणी
आपला मजकूर माहाड मुकामी समजाविला येविशी चौकशीपाहातां चांद्रसेनीय
कायस्थ प्रभु यांची वहिवाट पूर्वापार चालत आली त्या प्रमाणे चालत आहेत
दरम्यान पेशवे श्रीमंताचे कारकीर्दीत येक दोन वेळां ब्राह्मणानी व्यर्थ तंटा केला
त्याचा निर्णय ते काळीच सरकारातुन शीष्ट समतें होऊन निर्वाह जात्याचे दाखले
व श्री वाराणशी क्षत्रचिं पत्र इत्यादि अन्वये वहिवाट असोन हालीं ब्राह्मण
आणल्यात तट करून त्या ज्ञातीवर दोषादोष पाहातात याचा विचार पाहातां त्या
ज्ञातीकडे वेदोक्त कर्मे व्हावी येविशी आपण अनकुळ अशा साधनाचें नीळकंठ शास्त्री
थथे यांचे स्वदस्तुर पुणियाहुन राजश्री विठलराव देवाजी यांस बडोद्यास पत्र गेलें
हें दाखउन दाख (डांक?) उत्तर येविशी वाद सांगणार नाही व अज्ञेप्रमाणे प्राय-
श्चित घेउ दस्तुर खुद म्हणोन करवीरकर स्वामीकडे कतवा वज्रटंकशास्त्री याणी
दिल्हा त्याजवर थथे शास्त्री यांस आज्ञा केली कीं तुम्ही या प्रमाणे कतवा देउन
निर्वाह करून घेणे यावरून वैशाख शुद्ध ७ शके १७४८ याणीहि कतवा दिल्हा
त्यांतील मजकूर आमचा लेख निघाल्यास स्वदस्तुर आमचा असी स्वामीची व
राजश्री चिंतामणराव आपा यांची खातरी जाहाल्यास स्वामी आज्ञा करितील त्यास

मान्य म्हणोन त्याजवरून उभयतांचें नीर्णयास थथे यांचे हातचे असल पत्र पाहिजे तें राजश्री विठलराव देवाजी यांजपाशी बडोद्यास आहेते येण्यास दिवस गत लागली कांहीं दिवसांनीं थथे शास्त्री यांचे हातचे असल पत्र रुजुवातीस प्रविष्ट जाहलें तें राजश्री चिंतामणराव मिरजकर व आनंदराव टोके फळकर वकील निसवत चिमणाजी आपा व खंडो शीताराम वकील निसवत आंगरे प्रभृती थथे व नातु यांचे तर्फेने तिराईत आले ह्यांचे विचारें पत्र पाहिलें तो चिरंजीव म्हणोन पितापुत्रवत् त्यांत मजकूर चिरंजीव राजश्री आमृतराव बाबा राजश्री जीवनराव दिवाणजी याशी विदित केला ब्राह्मणाकडील पत्र आलें होतें तें दिवाणजीस दाखविलें त्यांविशीं ग्रंथ शोध करीत आहो या प्रांति यांविशीं ग्रंथ शोध करीत आहो त्या प्रांति यांविशीं शोध आपला असेलच शोध करून इकडे रवानगी करावी त्या ग्रंथावरून विचार करून ठेविला असतां उपयोग फार होयल येविशीं लेहून काय कळवावें म्हणोन निळकंठ शास्त्री यांचें हातचे निखालस पत्र खरें असे ठरोन ते तिरायित गेले निळकंठ शास्त्री तो चिरंजीव म्हणोन पत्र लेहोन अगत्यवादे लिहितात व पणवेलकर ब्राह्मणांचें पत्र दाखवितात व ग्रंथ पाठवावे म्हणोन लिहितात तेव्हां थथे शास्त्री अनकुळ होतात जर करीतां हे चांद्रशेनीय नाहींत तरी हे ज्ञाते त्यास अनकुळ कसे होतील त्याजवरून वेदशास्त्र संपन्न राजश्री राघवाचार्य प्रभृतीनें त्रिविध कायस्ताचा शास्त्रार्थ त्यासच निवडून दिल्या त्या अर्थीं चांद्रशेनीय ज्ञाती हीच असें निश्चयांत आलें तत्रापि या ज्ञातीची परंपरा आचार पाहातां जातकर्मादारभ्य मुंजीबंधनसह संस्कार चालतच आहेत तेव्हां चांद्रशेनीय हेच ज्ञाती म्हणवितात ते खरें परंतु पूर्वी एकदोन वेळां ब्राम्हणानी तंटे काय समजोन केले ते काळीं काय ठरलें याचा नीर्णय पाहातां जा काळीं ब्राम्हणानी तंटा निर्माण केला त्या काळीं शास्त्रसमतें निर्वाह करून हे ज्ञाती आपले आचरणानी चालत आहेत त्यांत पणकर याणी आठ नउ वर्षे ग्रामण्य पेशवाई अमलात केलें त्याचा निर्वाह कसा जाहाला त्याचा दाखला पाहातां पुणे मुकामी शिष्ट समतें पाचच्यार सभा होऊन पूर्वापार चालत आल्याप्रमाणे चालवावें असें ठरून बाळाजी ज्यनार्दन फडणीस यांची देवाघयाची यादी त्याप्रमाणे दुसरे शके १७१९ साचे सालीं राजश्री बाजीराव रघुनाथ प्रधान याचे देण्याची यादी होऊन त्या प्रमाणे शिक्क्यानशी सनदा प्रांतोप्रांति मामलेदार व ज्योतिषी व धर्माधिकारी यांशी गेल्या किं समस्त दालभ्य कायस्थ प्रभु यांजकडील कर्मे पणकर याणी खटला करून सरकारची पत्रें पाठउन बंद केलीं त्याज-

वरून प्रभु व व्राम्हण हे सरकारांत फिर्याद आले त्यावरून उभयतांचे लेहून घेऊन शिष्टसमते मनास आणितां पूर्वे चालत आले याप्रमाणे चालवावे त्यापेक्षां पूर्ववत् ठरले तेव्हां वादासहि ज्ञाती खरी जाहाली याजकडोळ कर्मे बंद केली ती वेदोक्त चालत होती म्हणोन बंद केली पुढे चौकशी अंती पूर्वापार वहिवाटी अन्वये सनदां यांशि ह्येतात तेव्हां दालभ्य कायस्त म्हणजे चांद्रसेनीय प्रभुची अपरंपर्याय रकारभिन्नत्वे परभुमात्र लोकोपवाद असं त्याहि सनदेवरून सिद्ध होते यास प्रमाण पाहातां कीं वाराणशी क्षेत्रीचे समतपत्र प्रमुख भट प्रभृति ज्यांशि पंडित मंडळी याचे ज्याचे त्याचे सहीचे स्वदस्तुर पत्र असल धर्माधिकारी व आठघरे याचे नांव त्यांत लिहिले की तुम्हीं पत्र पाठविले तें पावले वेदशास्त्रसंपन्न बाळशास्त्री वावाप्रभृति पंडीत मंडळीची पत्रे आली ती पावली तेथे लिहिले की पांच चार वेळां श्रीमंताचे आज्ञेवरून मिळोन गागाभट्टीकृत्मागाविलंबे प्रभु यांजकडे कर्मे चालवावी असं ठरले प्रांतात सनदाहि गेल्या त्यावरून वेदमूर्ती आवाशास्त्री टकले यांशि आम्ही विचारिले की या ज्ञातीचे कुळ उपाध्ये तुम्हीं याचा विषय कसा आहे पुण्यात ठराव कोणत्या ग्रंथावरून केला त्याणी उत्तर केले कीं गागाभट्ट- कृत कायस्तप्रदीप गोंदभट्टकृत गोविंदभट्टीस्कंद पुराणांतर रेणुकामाहात्म कमळा- करभट्टकृत शद्रकमळाकर ज्ञातीविवेक इत्यादि निबंध ग्रंथ पाहावे म्हणजे आपले घ्यानास येईल त्यावरून आम्हीं हे सर्व ग्रंथ पाहिले तो हे क्षेत्रीय अन्वय चांद्रसेनीय कायस्त प्रभु दालभ्य ऋषिने पालन करून उपनयनादि संस्कार केले भार्गवरामाचे आग्रहास्तव शस्त्रधारणरूप शस्त्रविद्या टाकून कायस्त धर्मलेखन- वृत्ती यांस दिल्ली-दालभ्य गोत्र असा निर्णय पूर्वोक्त ग्रंथ पाहातां होतो म्हणोन याप्रमाणे श्रीक्षेत्रीचे पंडीत मंडळीचे असल पत्र ज्याचे त्याचे सहीचे प्रत्यक्ष पाहिले तेव्हां या ज्ञातीची पूर्वापार वहिवाट समक्रम षोडश संस्कार चालत आले त्यावरून हे चांद्रसेनीय कायस्त प्रभु खरे व त्याप्रमाणे पुढे पेणकराचे ग्रामण्य अंती निर्णय होउन दालभ्य कायस्त म्हणोन प्रत्यक्ष सनदा व येथे जा. ग्रंथावरून निर्णय केले ते ग्रंथ प्रत्येयास श्री काशीक्षेत्रस्थ याणी पाहुन चान्द्रसेनीय कायस्त प्रभु म्हणोन लिहितात व प्राचीन दाखले पाहाता राजपत्री व बाळाजी बाजीराव प्रधान यांचे पत्रांत प्रभु असंच आहे तेव्हां हे चांद्रसेनीय प्रभु कर्मत्रयाधिकारी असं सिद्धच आहे त्याप्रमाणे अनकूळ ते विशी नीलकंठ शास्त्री पत्र लेहुन स्वद- स्तुर देतात त्याप्रमाणे राघवाचार्य प्रभृतीनेहि शास्त्रार्थ पाहुन निवडून दिल्ली त्याची

पुरवणी त्यांत ज्ञातीचें पारंपर्य आचरणावरून व सनदापत्रें व क्षेत्रीची समतें त्यांत जे ग्रंथ लिहिले त्यावरून पाहातां हे ज्ञाती क्षेत्री चान्द्रसेनीय कायस्त प्रभु कर्मत्रयाधिकारी खरे व वज्रटंक शास्त्री वादास खरे जाहाले व निळकंठ शास्त्रीचाहि पूर्वीचा लेख खरा पुढें उगेच विपर्यास बुद्धीनें ब्राह्मणांस प्रायश्चित्तें दिल्ली तें खोटें असें ठरले असे म्हणोन श्रीमत्परमहंस श्रीविद्यानृसिंहभारथी संस्थान मठ करवीर यांही पुण्यासन्निध पर्वतीचे मुकामी सारांश करून राज्यश्री विठलराव देवाजी यांस दिल्ली तों हात्ती आह्मांस दाखविला त्या अन्वये आम्हीं ग्रंथ शोधुन पाहिलें तों हे क्षेत्री चान्द्रसेनीय कायस्त प्रभु कर्मत्रयाधिकारी खरे याचा शास्त्रार्थ पारंपर्य वहिवाट पाहातां वेदोक्त कर्म यांजकडे चालत आल्याप्रमाणे करावी उगाच आग्रह बुद्धीनें ब्राह्मण कोण्ही तंटा खोटा करितात तो करूं नये सर्वा ब्राह्मणांनी वेदोक्त कर्म यांजकडे चालवावी म्हणोन हें पत्र तुम्हास दिले असे. शके १७५३ खरनाम संवछरे सेवा धुरीण विषई विशेष कीं लेखन इत्यलं.

[३]

शिक्षा.

श्री मत्परमहंस परिव्राजकाचार्य * * * श्री विद्या शंकर देवदिव्य श्रीपादपद्मा-
राधक शृंगेरी श्रीनृसिंहभारती स्वामिभिः ॥ श्री श्री * * *

सांप्रत श्रीमत्ग्रहून श्रीमुखसाद केले जातो जे. विशेष पूर्वी चंनपटण यथून लाटसाहेवबाधूर याणे श्री शृंगेरी मठास पत्र पाठविले आहे. कांकणस्थ ब्राह्मणा व चान्द्रसेनी कायस्थ प्रभु या उभयथाचा जातीविषई तंटा पार दिवस आहे. ब्राह्मण पाराधुखी (?) होउन अम्हचे घरात् दाह वक्ते (वषे ?) पर्यंत सहसा .. ह्य परम प्रयासे करितात म्हणून राजेश्री चिंतामणिराव पटवर्धन याणी धवलतनदार कुंफणी सरकारत् परस्परा अर्ज केले की सदरी दोन जातीचा तंटा कुंफणी सरकाराकडून पैसल करून घ्यावी या विशई कुंफणी सरकारा ... होत नाहीं कायदेस विस्तध मणहून श्रीमच्छंकराचार्यस्वामी मठास ज्यातीचा तंटा पैसल करून उत्रे पाठवावे मणहून कुंफणी सरकाराथून लिहिले आले नंतर सर्व वेदशास्त्र पुराण ब्राह्मण महान राजे याचे संमत घेऊन सर्व ब्राह्मणास आज्ञा श्री मठाहून केले तो जे आसेतुहिमाचलपरियंत सपूर्ण ब्राह्मणांनी वेदोक्त कर्म चान्द्रसेनी कायस्थ प्रभु : यांचे घरी तीन कर्म चळवावे त्यास राजे सुभे राज निक्षेत्रपट प्रात परगणे कसवे मौजे विद्वान महान् ब्राह्मण राजाधिका

मामलेधार जमीधार व ईतर अशे व जातीवाले याणे श्रीमुखाआज्ञेप्रमाणे भूयो भूयो क्तिभिः संन्मानियः कलुधर्म संस्थापनायां साभिमानीषु विशेष किं लेकनं ईतोप्यधिक. श्रेयः इति नाराणस्मृतिः श्रीशालीनृपपराक्रमी सेके १७६१ चैत्र शुक्ल प्रतीपदा. श्री.

—:६:—

ग्रामण्य अकरावें.

ब्रह्मनाळकर बुवांचें ग्रामण्य. शके १८२५ सन १९०४.

पेशव्यांच्या नोकरशाही बंडाच्या मृत्यूबरोबर ग्रामण्य-प्रकरणहि ओंकारेश्वरावर गेलें असेल आणि इंग्रजांच्या एकछत्री राज्यांत महाराष्ट्रांतली ब्राह्मण म्हणविणारा वर्ग पूर्वीच्या राष्ट्रविनाशक संकुचित कल्पना पार विसरून गेला असेल, अशा कल्पनेचा उदय विसाव्या शतकाच्या उदयाबरोबर होतो न होतो तोंच कायस्थ प्रभूंच्या हितशत्रूंनी आपल्या पेशवाई राजवटीचा धडा पुन्हा घोंटाळण्यास सुरुवात केली. हिंग तर गेलाच पण गोणत्याचा वास कांहीं जात नाही. आतांपर्यंतच्या ग्रामण्यांत कोणीतरी अलबत्या गलबत्या पुढारी असे. परंतु निःकायस्थ पृथिवी करण्याचा चित्पावनांचा जो परशुरामी बाणा तो ते अडून विसरले नाहीत आणि म्हणूनच यावेळेस ग्रामण्याच्या चळवळ्यांनी स्वतःच्या तोंडांवर अज्ञातपणाचा बुरखा घेऊन खुद्द शंकराचार्यांच्या हस्ते हा निःकायस्थ-विधि उरकविण्याचा उपव्याप केला !

संकेश्वर मठाधिष्ठित श्रीशंकराचार्य (पूर्वाश्रमीचे ब्रह्मनाळकर हरदास) हे सन १९०४ सालीं संचारार्थ निघाले असतां त्यांचा मुकाम महाड येथें झाला. त्या वेळीं महाडकर चां. का. प्रभु मंडळीनें श्रीची पाद्यपूजा करावयाचें ठरवून, रा. द्वारकानाथ गणेश देशमुख वकील यांचें मार्फत श्रीस विनंती केली असतां पुराणोक्त पूजा करीत असल्यास पूजा ग्रहण करूं असा श्रीकडून जबाब मिळाला. महाड येथें ज्ञातिबांधवांची जी सभा झाली तिचे अध्यक्षानीं समस्त ज्ञातिबांधवांस विनंतिपत्र काढलें होतें तेंच येथें देतोः—

श्री.

राजश्री याविराजित राजमान्य राजश्री समस्त चां. का. प्रभुमंडळी वास्तव्यः यांचें सेवेसीः—

महाड येथील चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु मंडळीचा कृतानेक सिरसाष्टांग नेमस्कार विनंती विशेष. श्रीमत् शंकराचार्य स्वामी मठ संकेश्वर यांची स्वारी महाड

येथें आली असतां मिती माघ व ॥ १४ सोमवार शके १८२५ ता. १५ फेब्रु-
वारी १९०४ इसवी रोजी श्रीस रा. रा. द्वारकानाथ गणेश देशमुख वकील यांहीं
पाद्य पुजेकरितां निमंत्रण केलें. तें श्रीनीं मान्य करून पुजेची तयारी होऊन
मंडळी जमा झाली असतां स्वामीनीं पुराणोक्त पुजा कराल तर पुजेस येऊ असा
पूर्वापार वहिवाटीविरुद्ध आणि पूर्वीच्या स्वामीच्या आज्ञापत्रास अमान्य असा
जबाब दिला. त्यावरून त्या पुजेचा विचार रहित करून सदर तारखेस येथील
ज्ञातिवांधवांची सभा भरवून त्यांत ठराव जाहला कीं:—

“सभेपुढें जाहलेल्या जवान्या व एकंदर घडलेली हकीकत पाहतां असें स्पष्ट
होत आहे कीं प्रत्येक ज्ञातीस कायकाय अधिकार आहेत याची माहीती स्वामींस
असली पाहिजे आपल्या ज्ञातीस पूर्ण अधिकार कायकाय आहेत त्याबद्दल फार
वर्षांपासून जुने ग्रंथाच्या आधारें शास्त्रीपंडित वगैरे यांच्या अभिप्रायानें स्वामीकडून
निर्णय होऊन त्याप्रमाणें फार वर्षे वेदोक्तकर्म करण्याची आपले ज्ञातींत वहिवाट
चालत असोन पुरा तपास न करितां अगदीं अन्यायानें स्वामीनीं पुराणोक्त पुजा
कराल तर येऊं असें सांगितलें हे स्वामीचे कर्म उयाजकडून योग्य न्याय व्हाव-
याचा त्यांजकडून अदूरदर्शीपणाचे व अन्यायाचे व जुलमाचे जाहले आहे.”

असा ठराव करण्यांत आला आहे. यासाठीं आपल्यास विनंती करण्यांत येते कीं
आज कित्येक शतकें आपल्या ज्ञातीकडे वेदोक्त कर्म होत असतां कांहीं उपद्रवापी
मंडळीच्या आप्रहावरून स्वामीनीं ज्याअर्थी आपल्या अधिकारास न शोभण्या-
सारखा जबाब दिला आहे त्याअर्थी या कामाचा निर्णय श्रीकडून पूर्वापार पद्धतीस
अनुसरून असा मिळेपर्यंत येथील मंडळीनीं त्यांस धर्मगुरु या दृष्टीनें जे मान
द्यावयाचे ते देण्याचे रहित केले आहेत. तरी सदरू ठराव पाहून श्रीची स्वारी
आपले तिकडे गेल्यास ज्ञातीच्या अपमानाची वरील गोष्ट लक्षांत घेऊन श्रीशीं
आपले वर्तन राहिल अशी उमेद आहे.

पूर्वीच्या आज्ञापत्राविरुद्ध हालीं स्वामीकडून कां सांगणेंत आलें याबद्दल स्वामी-
कडे खुलासा विचारावा असें आमचें मत आहे. याबद्दल आपला अभिप्राय
लिहून यावा. कळावे हे विनंती.

सिताराम वासुदेव कारखानीस सभेचे प्रेसिडेंट.

याप्रमाणें विनंतीपत्रें ठिकठिकाणीं रवाना झालीं असतां इकडे वर्तमान-पत्रांतून या प्रकरणासंबंधानें चर्चा सुरूं झाली. त्यांतून एकदोन उतारे येथें घेतों:—

(१) हर्षी संकेश्वर पीठाधीष्ठित श्रीशंकराचार्ये—पूर्वाश्रमांचे ब्रम्हनाळकर हरिदास-संचारासाठीं कोंकणप्रांतीं गेले आहेत. श्रीने शिखासूत्राचा त्याग केला, परंतु त्याबरोबर पूर्वाश्रमांच्या मायापाशांचा त्याग केलेला दिसत नाहीं. स्वारीबरोबर त्यांचे गोल कधीं घोड्यावर तर कधीं हत्तीवर मिरवत जात असते. त्यांच्या कथेकरी वृत्तीचाही त्यांस अद्यापि विसर पडला नाहीं. कारण आपल्या भाषणांत शृंगारादि रसांनीं व कोटिक्रमांनीं शोभा आणण्यांत ते कमीपणा मानीत नाहींत आणि मठाच्या परंपरेविरुद्ध उपदेश करण्यासही कमी करीत नाहीं ... स्वामींना दोष देण्यास एवढी एकच जागा असती तर त्याबद्दल लेख लिहिण्याचें कारण नव्हतें. परंतु स्वामींनीं आपल्या वर्तनांत नवीन स्थितीस अनुलक्षून थोडा साळडाळपणा धरावयाचा तो न धरितां जुन्याकाळीं मान्य ठरलेल्या वहिवाटीसही हरताळ लावण्याचा क्रम ठेविला आहे हें पाहून फार वाईट वाटतें. महाड येथें रा. द्वारकानाथ गणेश देशमुख वकील (हे कायस्थ प्रभु ज्ञातीचे आहेत) यांनीं स्वामींस पादपुजेस पाचारण केलें होतें. पादपुजेची सर्व तयारी झाल्यानंतर कित्येक दुराग्रही लोकांच्या सल्ल्यानें स्वामींनीं हट्ट धरिला कीं पुराणोक्त मंत्रानें पूजा कराल तर येऊं. रा. देशमुख यांनीं नानाप्रकारें समजून सांगितलें कीं कायस्थांस वेदोक्ताचा अधिकार आहे याबद्दल हवातितका पुरावा देतो व वहिवाट दाखवितो. पण स्वामींनीं त्याकडे लक्ष दिलें नाहीं. उलट शिवाजीमहाराज क्षत्रिय नसतां गागाभट्टास लांच देऊन त्याकडून क्षत्रिय म्हणवून घेतलें यामुळे त्यांच्या वंशाचा अधःपात झाला असे अपवित्र उद्गार काढून स्वामींनीं आपल्या श्रोत्यांस दुखविलें. त्याशिवाय कायस्थ प्रभूंचे आपण गुरू म्हणून म्हणवोत असतां त्यांच्या ज्ञातीबद्दल अगदीं अक्षम्य अज्ञान दाखविलें. अशा रीतीनें स्वामी आपल्या संचारांत जेथें जातील तेथें तेथें कळीचा संचार करीत चालले आहेत.

सुधारक, सोमवार, मि॥ फाल्गुन शु॥ ६ शके १८२५.

(२) करवीर संकेश्वर मठाधीश श्रीशंकराचार्यासारख्यांनीं आपला मठ सोडून देशसंचार करूं लागणें यांत जरी कांहीं विशेष नाहीं तरी हा संचार होत असतां

श्रीनीं व्याख्यानं देणें ही गोष्ट विशेष आहे. यावद्दल श्रीचें अभिनंदन करणें अवश्य आहे. परंतु एकाशीं श्री हीं व्याख्यानं देण्याचा नाद सोडून देतील तर बरें ! कारण नुकतेंच त्यांनीं महाडास जें व्याख्यान दिलें तें वाचून पाहतां त्यावरून त्यांचा दुराग्रह स्वभाव इतर धर्म व मते यांविषयी अनुदार वृत्ती इतिहासज्ञानाचा अभाव, प्रस्तुत धर्मविषयक चळवळी विषयी अक्षम्य अज्ञान इत्याद्यनेक गोष्टीं दिसून येतात. दुसरें असें कीं श्रीची स्वारी वैदिक पौराणिकांच्या लक्षांत मन घालून आपल्या अनुयायांस दुखवीत असल्याचें प्रसिद्ध झालें आहे. श्रीशंकराचार्याची गादी आपण चालविणारे असें सांगणारांनींसुद्धां एका उच्च वर्णाच्या गृहस्थाच्या येथें जावयाच्या वेळीं वैदिक पौराणिकांचें घोंडें पुढें आणावें ही किती शोचनीय गोष्ट आहे ! ”

सुबोधपत्रिका, ता. २८।२।१९०४

(३) स्वामीमहाराज हे आपल्या लवाजम्यानिशीं व पूर्वाश्रमीचीं मुलेंवाळें, जामातादि करून सर्व गोतवळा वरोवर घेऊन फिरतात हें कांहींअंशीं गैर आहे हें स्वामींच्या लक्षांत आलें पाहिजे. तसेंच नुसत्या पुढ्या मिळविण्याकरितां किंवा दक्षिणा मिळविण्याकरितां देशोदेशां हिंडावयाचें नाहीं तर जातीजातींतील तंटे मिळविण्याकरितां तसेंच खऱ्या धर्मतत्वाची माहिती देण्याकरितां व हल्लींच्या काळीं आर्यधर्माचें पालन कशा रीतीनें करितां येईल हें लोकांस शिकविण्याकरितां फेरी करावयाची हेंहि स्वामींनीं विसरतां कामा नये. आमच्या विश्वसनीय बातमीदाराकडून असें कळतें कीं स्वामींनीं आपल्या वर्तनानें एका जातीला विनाकारण दुखविलें आहे. कायस्थ प्रभु यांना वेदाधिकार आहे किंवा नाहीं याचा निकाल पेशवाईतच ठरून गेला आहे. कायस्थ प्रभु जात क्षत्रियापासून झालेली आहे असा ऐतिहासिक पुरावा त्यांनीं जमविलेला आहे. त्यांचीं धर्मकृत्ये वेदोक्त रीतीनें चाललेलीं आपण पाहतों. प्रभुजातीचीं धर्मकृत्ये चालविणारे ब्राम्हणच आहेत हें सर्वविश्रुत आहे. अशा स्थितिमध्ये स्वामीमहाराजांनीं त्या जातीचा अपमान करावा व त्यांना 'पुराणोक्त' पूजेचा फक्त अधिकार आहे असा आग्रह धरून एका प्रभूचे येथील आयते वेळीं निमंत्रण नाकारावें हें आमचे मते फार गैर आहे. आम्हांस वेदोक्ताचा अधिकार आहे असें त्या जातीचे लोक सिद्ध करावयास तयार असतां स्वामींनीं आपलाच आग्रह चालवावा हें स्वामींच्या समबुद्धीला गैर दिसतें. स्वामींनीं आपण सर्वजातीचे गुरू आहोंत हें विसरतां कामा नये..... 'गागाभट्टानें चोवीस लाख रुपये लांच खाऊन छत्रपती शिवाजीमहाराजांना शुद्ध मराठे असतांना

क्षत्रिय वनविले व म्हणूनच शिवाजींच्या वंशाचा नायनाट झाला ' अशा प्रकारचा अत्यापारेषुव्यापार स्वामींनी करणे गरजेचे आहे. या योगाने ते आपल्यास हास्या-स्पद करून घेतील. ' सुबोधपत्रिका, ता. २७।३।१९०४.

(४)

“ आचार्यांस प्रश्न. ”

रा. रा. सुधारकदत्ते यांस:—

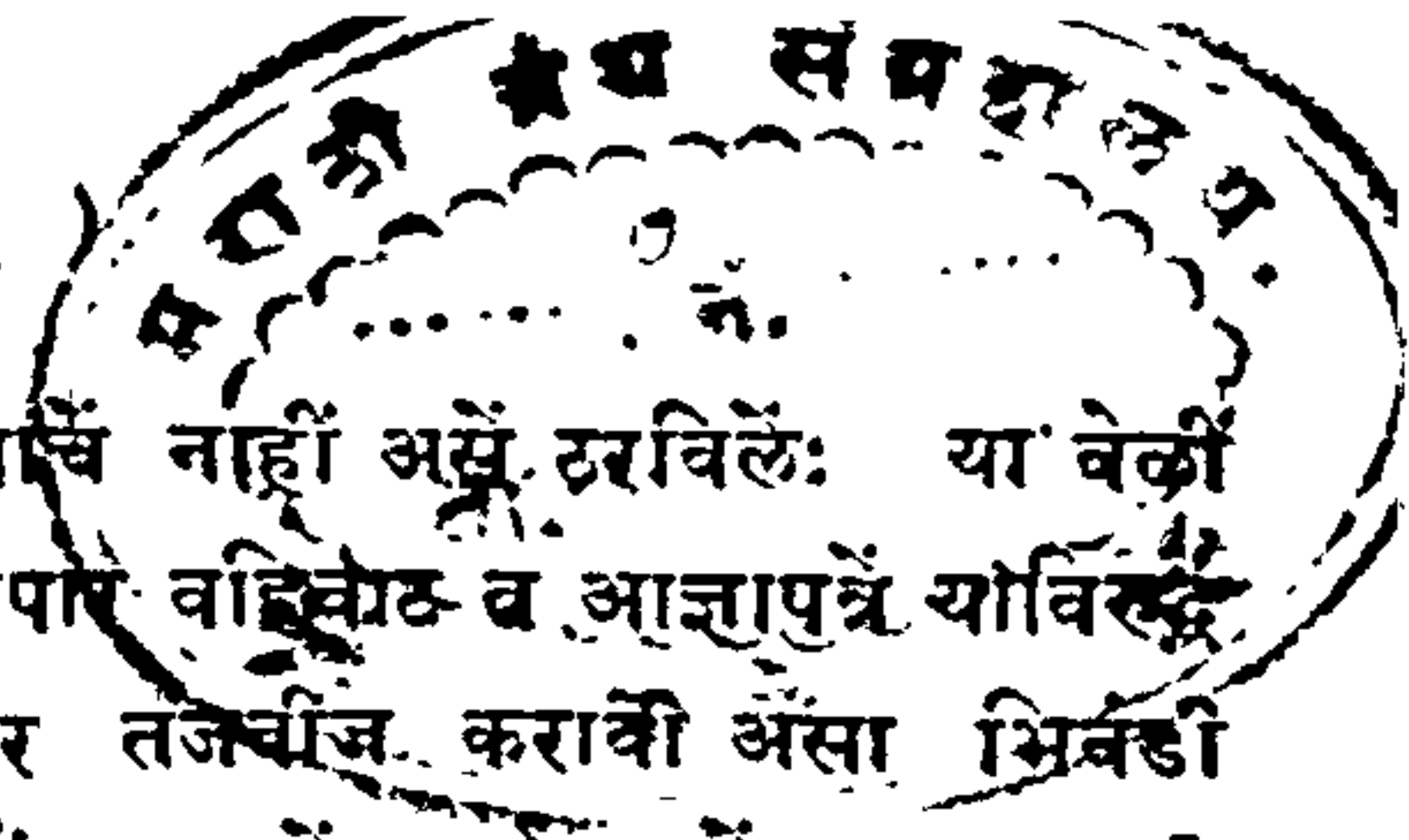
वि. वि:—नुकतेच संकेश्वरचे श्रीशंकराचार्य महाडास गेले होते त्यावेळी त्यांनी कायस्थ प्रभु ज्ञातीतील लोकांना वेदोक्त (कर्म) करण्याचा अधिकार नाही असे आपले मत दिले, त्यावर माझे खालील प्रश्न आहेत. (१) जी-गोत्रे ब्राह्मण व क्षत्रिय यांना समान आहेत ती कायस्थ प्रभूंचीही आहेत असे जर आहे, तर ते ब्राह्मण की क्षत्रिय ? (२) वेदोक्ताचा अधिकार ब्राह्मण क्षत्रिय व वैश्य या तीन वर्णांना आहे. या तिन्ही वर्णांपैकी कायस्थप्रभु नव्हेत हे श्रीशंकराचार्य कोणत्या आधारावर ठरवू शकतात ? (३) कायस्थप्रभूंच्या घरी हल्ली वेदोक्त चालविणारे ब्राह्मण आहेत त्यांच्या मतास कांहींच मान नाही काय ? (४) श्रीशंकराचार्यांची गादी ही ब्राह्मणांतल्या कांहीं विशिष्ट मताच्या लोकांकरिता जर असेल तर गादीचे जगद्गुरुत्व कसे राहते ?

आंग्र्याची वाडी,
गिरगांव मुंबई.

आपला,
दामोदर रामचंद्र चिपळूणकर,
(कोंकणस्थ ब्राह्मण).

सुधारक, ता. ९ मे सन १९०४.

याप्रमाणे महाडास ग्रामण्याचे बीज पेरून श्रीजगद्गुरूंची स्वारी संचारार्थ पुढे निघाली असता ज्या ज्या ठिकाणी गेली त्या त्या ठिकाणी त्यांनी हे प्रकरण उपस्थित केले. त्यामुळे सर्व चां. का. प्रभु समाज अगदी बेदील होऊन गेला. ठिकठिकाणी या प्रकरणाची चळवळ चालू असता श्रींची स्वारी भिवंडी येथे गेली. त्या वेळी तेथील चां. का. प्रभु ज्ञातीचे पुढारी वर्काल रा. महादेव वाळकृष्ण ताम्हणे यांनी श्रींना पाद्यपूजेचे आमंत्रण केले आणि स्वामींनीही त्याचा स्वीकार केला. परंतु महाड येथे जो प्रकार झाला त्याचीच पुनरावृत्ति याहि ठिकाणी झाली. ' वेदोक्तांचा तुम्हांम अधिकार नाही तेव्हा पुराणोक्त पूजा कराल तर येऊ ' असा जबाब श्रींनी दिला. तेव्हा पाद्यपूजेचा वेत रहित करून महाडकरांप्रमाणेच

भिवंडीकरांनीं श्रीस जगद्गुरु समजावयाचें नाहीं असें ठरविलें: या वेळीं स्वामींनीं जातीचा अपमान करून पूर्वापार वद्विवाठ व आज्ञापुत्रें यांविरुद्ध वर्तन केल्याबद्दल स्वामींवर कायदेशीर तजवीज करावी असा भिवंडी येथील प्रभुमंडळीचा विचार होता. परंतु एकानें मूर्खपणानें गाय मारली म्हणून दुसऱ्यानें वांसरूं मारूं नये आणि जगद्गुरूच्या गादीवर असलेल्या व्यक्तीला कोर्टाची पायरी चढण्याचा प्रसंग कायस्थ प्रभूंनीं आणला हा निष्कारण अपवाद आपणांवर येऊं नये, म्हणून उदार मनानें हा विचार त्यांनीं सोडून दिला. इतक्या अवधींत श्रीची स्वारी ठाण्यास आली. ठाणें येथील प्रभुमंडळीनें त्यांच्याबद्दल तीव्र उदासीनता दाखविली व श्रींच्या स्वारीची गावांत मिरवणूक येत असतां प्रभुमंडळींनीं आपापल्या घरांचीं दारें बंद ठेवून त्यांचा निषेध व्यक्त केला. त्यानंतर स्वामींची स्वारी मुंबईस येऊन परत गेली व हें ग्रामण्य-प्रकरण तसेंच राहिलें.

परंतु कायस्थ प्रभुसमाज स्वस्थ मात्र बसला नाहीं. श्रीजगद्गुरुस्वामी विद्याशंकर भारती यांची स्वारी मुंबईस सन १९१३ सालीं आली असतां ठाणे येथील मंडळीनें पुढाकार घेऊन श्रींची मुलाखत घेतली व त्यांना हें सर्व प्रकरण समजाऊन दिलें. त्यावरून स्वामींची खात्री झाली कीं कायस्थप्रभूंचें म्हणणें रास्त आहे. त्यावरून त्यांनीं आज्ञापत्र दिलें. तें खाली दिलें आहे:—

॥ श्री ॥

यादी रावबहादूर प्रभाकरराव गुप्ते वास्तव्य ठाणें यांजकडे सर्वाधिकारी नि॥ श्रीजगद्गुरु संस्थान पीठ करवीर (मठ करवीर, संकेश्वर, पैठण इ०) यांजकडून. सुमारे १० वर्षांपूर्वी श्रीगुरुस्वामी विद्या नरसिंह भारती जगद्गुरु शंकराचार्य यांची स्वारी माहाडास गेल्या वेळीं चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु ज्ञातीवर्गाकडून वेदोक्त पाद्यपूज्या घेण्याचे ठरले असतां सदरहू वर्गाविरुद्ध असलेल्या लोकांनीं अनेक अडचणीं श्री पुढें आणिल्यामुळे त्यावेळीं वेदोक्त पाद्यपूज्या जाहाली नाहीं यामुळे चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु ज्ञातीवर्गाचा जो अपमान जाहला व त्यामुळे तो वर्ग उदासीन जाहला ही गोष्ट सांप्रतचे करवीर पिठाधिष्ठित जगद्गुरु श्री विद्याशंकर भारती स्वामी शंकराचार्य महाराजानां चांगली वाटली नाहीं. यामुळे सदरहू हकी-

कती संबंधानें संस्थानाकडूनच खुलासा होणें इष्ट वाटल्यामुळें श्री जगद्गुरु स्वामी महाराजांनीं सकळ शिष्यवृंदास जाहीर आज्ञापत्र वार अंक वट्टे ३५ चें काढले आहे त्याची अस्सल प्रत आपलेकडे दाखल्यास पाठविली आहे. ती समस्त चान्द्रसेनीय कायस्थ प्रभु वर्गातील मंडळींत प्रसिद्ध करण्याची तजविज मेहेरवानीनें करावी. आपण संस्थानचे पूर्ण साभिमानी अगत्यवादी आहांत विस्तारे ल्याहावे असें नाहीं. २०।७।१३.

(सही इंग्रजी) जी. एस्. पिशवीकर,

सर्वाधिकारी नि॥ जगद्गुरु.

— आज्ञापत्र —

श्रीमत्करवीर धर्मपिठाच्या चातुर्वर्ण्य शिष्यवृंदांतील चान्द्रसेनीय कायस्थ प्रभु ज्ञातिवर्ग क्षत्रियवर्णाचा असून या ज्ञातिवर्गांत वैदिक कर्माधिकार पूर्वापार चालत आलेला आहे. मध्यंतरीं शके १७४७ चे सुमारास वस्तुस्थितीचा विपर्यास करून चान्द्रसेनीय कायस्थ प्रभूनां वेदाधिकार नाहीं म्हणून ग्रामण्य माजलें होतें. तत्कालीन करवीर पीठाधिष्ठित जगद्गुरु श्री विद्यानृसिंह भारती (मठ करवीर, संकेश्वर, खिद्रापूर, पैठण इत्यादि.) यांची स्वारी पुण्यास पर्वतीच्या मुकामीं झाल्या वेळीं त्या वेळच्या कांहीं राजकीय पुढाऱ्यांच्या दुराग्रहामुळें श्री संस्थानास अपाय होऊ नये म्हणून चान्द्रसेनीय वर्गाविरुद्ध असलेल्या मंडळींचा शास्त्रार्थ मान्य करून तदनुरोधानें श्रीसंस्थानांतून आज्ञापत्र दिलें गेलें होतें. पुढें चान्द्रसेनीय वर्गातील लोकांकडून त्या संबंधानें श्रीसंस्थानाकडे विनंति करण्यांत आल्यावरून त्यांच्या ज्ञातिविषयीं सर्व प्रकारचा शास्त्रार्थ योग्य प्रकारें पाहून चान्द्रसेनियांना वेदाधिकार नाहीं म्हणून दिलेलें आज्ञापत्र रद्द करून ते वैदिक धर्माधिकारी असल्याचा निर्णय श्रीविद्यानृसिंह भारती स्वामिपादांनीं करून आज्ञापत्रें पाठविलीं त्यांतील मुख्यतः मजकूर असा आहे:—

वेदशास्त्रसंपन्न राघवाचार्य यांना श्री संस्थानाकडून आज्ञापत्र गेलें त्यांत या ग्रामण्यासंबंधानें चान्द्रसेनियांना वेदाधिकार असल्याबद्दल राघवाचार्यांनीं शास्त्रार्थ दिला होता पण त्याचा विचार न होता तत्कालीन राजकीय पुढाऱ्यांकडून श्रीसंस्थानास अपाय होईल या भीतीनें चान्द्रसेनियांच्या वैदिक कर्मास बाधक असें आज्ञापत्र कसें दिलें गेलें याची साद्यन्त हकीकत लिहून पत्राच्या शेवटीं आज्ञापिलें आहे कीं, “ यद्ग्रंथानुरोधेन चान्द्रसेनीय कायस्थानां वैदिककर्माधिकार

वाधकं पत्रं प्रतिपक्षी अस्मत्सकाशात् गृहीतवान् तादृश्यग्रंथीयवचनैरेव चान्द्रसेनी-
यानां वैदिककर्माधिकार बोधनसंभवात् भवदीयःशास्त्रार्थः सत्यः चान्द्रसेनीय विद्वे-
षिणान्तु संस्थानोपद्रव भीत्यादत्तंशासनपत्रं थंचनार्थं पर्यालोचनेन मिथ्यैव ”

श्रीविद्यानृसिंह भारती शंकराचार्य यांचें समस्त ब्राह्मणास पत्र शके १७५२
सालचें यांत “ जीं पत्रें व सारांशाच्या यादी चान्द्रसेनीय प्रभुज्ञातीकडील वैदिक
कर्में उच्छेदाविसी आम्हापासून घेऊन जागोजागी पाठविलीं तीं दरोवस्त खोटी
सवत्र रद्द करून हल्लीं हे पत्र लिहिलें आहे. तरी चान्द्रसेनीय कायस्थ प्रभुज्ञातीस
शास्त्रग्रंथानुमते वैदिककर्माधिकार आहे हें त्रिवाच्य सत्ये श्रीदेवागृहीं वसून हें पत्र
लिहून सर्वास कळावयाकरितां पाठविलें आहे, तरी प्रभुज्ञातीकडे वैदिककर्में परं-
परागत चालवीत जाणे ”

याप्रमाणें वरील ग्रामण्यसंबंधानें श्रीविद्यानृसिंह भारती स्वामी जगद्गुरु गृंणीं
योग्य प्रकारें निकाल केला होता. अर्थात्च चान्द्रसेनीयांचे प्रतिपक्षी, ब्राह्मणांना
तो शेवटचा निर्णय वरा वाटला नाही तरी इतर ब्राह्मणांस तो निर्णय मान्य होऊन
चान्द्रसेनीय कायस्थ प्रभुज्ञातीतील वैदिक परंपरा कायम राहिली ही समाधानाची
गोष्ट आहे.

सुमारें १० वर्षांपूर्वी इकडील श्री गुरुस्वामिपादांचें संचारोद्देशें महाडास जाणें
झाल्या वेळीं तेशील चान्द्रसेनीय कायस्थ प्रभु मंडळीनीं मोठ्या प्रेमभावानें श्रीचां
पाद्यपूजा करण्याचें ठरवून श्रीस विनंति केली व श्रीगुरुपादांनींही विनंतीस मान
देऊन वेदोक्त पाद्यपूजा घेण्याचें मान्य केलें. पण चान्द्रसेनीयांच्या विरुद्ध
पक्षांतील लोकांनीं श्रीपुढें अनेक प्रकारच्या अडचणी हट्टानें आणिल्यामुळें
व त्यास श्रीबरोबर असलेल्या कार्यकारी मंडळीचेंही अनुकूल मत पडल्यामुळें
श्रीगुरुंच्या मनांतून चान्द्रसेनीयांची वेदोक्त पाद्यपूजा घेण्याचें असतांही ती वेदोक्त
पाद्यपूजा झाली नाही त्यामुळें चान्द्रसेनीय कायस्थ प्रभु वर्गाचा संस्थानाकडून
अपमान झाला व तो वर्ग श्रीसंस्थानाविषयीं उदास झाला ही गोष्ट चांगली
झाली नाही. त्यावेळीं श्रीगुरुमहाराजाबरोबर संस्थानांतील कागदपत्राचा पुरावा
असतां त्हा प्रतिपक्षीयांच्या व संस्थानचे कार्यकारी मंडळीच्या आग्रही सत्याचा
कांहीं उपयोग न होतां प्रभु मंडळीकडून वेदोक्त पाद्यपूजा श्रीगुरुमहाराजांनीं
घेतलीच असती यांत तिलप्राय शंका नाही.

अलीकडे इकडील संस्थानचे सर्वाधिकारी रा. रा. गुंडो सखाराम पिशवीकर यांनी संस्थानच्या दप्तरांतील अवशिष्ट राहिलेले कागदपत्र शोधून काढून ते व इतर पुरावा संस्थानदेवतेपुढे मांडला. तो अवलोकन करून आणि शास्त्रीय ग्रंथ पाहिल्यावरून इकडील पूर्ण खात्री झाली की, चान्द्रसेनीय कायस्थ प्रभुजातीस वेदाधिकार आहे इतकेंच नव्हे तर विरुद्धपक्षीयांनी इतकी खटपट केली तरी त्यांच्यांत वैदिक कर्मांची परंपरा आजवर अबाधितपणे चालू राहिली आहे. आतां महाड येथे चान्द्रसेनी कायस्थ प्रभुजातीचा जो अपमान झाला व त्या जातीत श्रीसंस्थानाबद्दल जी उदासीनता उत्पन्न झाली ती दूर होण्याकरितां श्रीसंस्थानाकडूनच खऱ्या हकीगतीचा खुलासा होणे इष्ट आहे असे संस्थानदेवतेस वाटल्यावरून या पिठाच्या चातुर्वर्ण्य शिष्यवृंदास अशी आज्ञा करण्यांत येते की:-

“ चान्द्रसेनीय कायस्थ प्रभुजातिवर्ग या पिठाच्या चातुर्वर्ण्य शिष्यवृंदांतील क्षत्रिय वर्णाचा असून त्यांस वैदिक कर्माचा पूर्ण अधिकार आहे. त्यांच्यांत वैदिक कर्मपरंपरा चालत आलेली आहे व ती तशीच अबाधितपणे चालवीत जावी अशी संस्थानदेवतेची आज्ञा आहे.”

ब्रह्मक्षत्रविशःशूद्राःसर्वेवर्णाःपरस्परम् ।

प्रीतिमंतो धर्मरतानन्दन्तुसुखशालिनः ॥ १ ॥

इति शिवम्.

मिति आपाढ वद्य २ शके १८३५ प्रमादिनाम संवत्सरे ता० २० माहे जुलई सन १९१३ इ० मुक्काम शहर मुंबई. महानुशासनंवरीवर्ति.

वारअंक १७
१८३५

ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास.

(क्षत्रिय मराठे.)

“जर महाराष्ट्र ब्राह्मण खोटा ब्राह्मणत्वाचा हट्ट धरून क्षत्रियास लोळविण्यास पहातील, तर जी आमची महाराष्ट्रभूमी आजपर्यंत कधीच तदभिमत दुराग्रही जातिभेदाचें माहेर झाली नाही, ती तशी पुढें होण्याचा संभव नाही. तेव्हां क्षत्रियच त्यास उलट लोळवून टाकतील.”

कै० भागवतांचे ‘महाध्यांच्या संबंधानें चार उद्गार’ पृ. १८४.

मराठे क्षत्रिय आहेत कीं ना-
हींत, असल्यास त्यांना वे-
दोक्त कर्मे करण्याचा अधिकार कां
नसावा, हा वाद अगदीं अर्वा-
चीन आहे. महाराष्ट्रांतील हिंदू
राजवराण्यांचा इतिहास पाहिला
तर त्यांत एकच गोष्ट अगदीं ठळक-
पणानें दिसून येते कीं क्षात्रधर्माचें
परिपालन पूर्वापार तो आजपर्यंत
जर कोणीं एकनिष्ठें केलें असेल
तर तें क्षत्रिय मराठ्यांनींच. महा-

राष्ट्रांतील प्राचीन जुनें मराठ्यांचें राजघराणें म्हटलें म्हणजे जाधवांचें.
जाधव म्हणजेच यादव. राजसत्ताधारी यादव हे श्रीकृष्ण परमात्म्याच्या
थोर कुळांतले. श्रीकृष्ण हा सर्वसंमत क्षत्रिय होता. तेव्हां अर्थातच
यादव व त्यांपासून उत्पन्न झालेले जाधव हेही क्षत्रियच होत. जाधवांच्या
काळां क्षत्रिय मराठे खास होते. खुद्द ज्ञानेश्वरांनीं देवगिरीच्या रामदेव-
रावाला “क्षत्रिय कुलावतंस” म्हटलें आहे. जाधवांच्या राजकीय सत्तेचा

अस्त झाल्यावर मुसलमानांची सत्ता महाराष्ट्रांत अप्रतिबंध चालूं झाली. मुसलमानांच्या अब्बलीपासून तों श्रीशिवाजीमहाराजांची सत्ता दडमूल होईपर्यंत दक्षिण हिंदुस्थानांतील साऱ्या हिंदूसमाजाला परधर्मीयांसी टक्कर देण्यांत गुंतल्यामुळें आपापल्या धार्मिक आचारांचें यथाशास्त्र पालन करणें केव्हांही शक्य नव्हतें. त्यामुळें हिंदुधर्मानुयायी लोकांना प्रसंग पडेल त्याप्रमाणें वारा वाहील तशी पाठ फिरवून धर्मजागृतीपुरता आचार व विचार जिवंत राखण्यापलीकडे अधिक कांहीं करतां येत नसे व तें त्यांनीं प्राणैःकैर्भतेरपि केलें, हेंच अधिक स्तुत्य केलें. मुसलमानी अमदानींत क्षत्रिय हिंदू पैकीं अग्रेसरत्वानें पुढें आलेल्या जाती कायत्या दोन, एक चां. का. प्रभु व दुसरे मराठे. पैकीं चां. का. प्रभूंची संख्याच मुळीं अल्प असल्यामुळें त्या काळच्या इतिहासांत त्यांचा उल्लेख व्हावा तितका झालेला नाही; कदाचित् थोडाफार झाला असल्यास तो तुरळक तुरळक नामनिर्देशापलीकडे अधिक उपलब्ध तरी नाही. संख्येनें व ऐतिहासिक महत्त्वानें मराठे अधिक, यामुळें त्यांचा निर्देश इतिहासांत पुष्कळ आढळून येतो. श्रीकृष्णदेवाच्या अवतारानें पुनित झालेल्या देवगिरीच्या जाधवाच्या कुळांत उत्पन्न झालेली जीजाबाई आणि श्रीरामावतारानें अलंकृत झालेल्या मेवाडच्या भोंसले घराण्यांतील शहाजी या जगद्वंद्य मातापित्याच्या उदरीं श्रीशिवाजीमहाराजांचा जन्म झाला. त्यांनीं अविश्रांत परिश्रम करून खरोखरच शून्यापासून ब्रह्म उत्पन्न करावें त्याप्रमाणें स्वराज्यस्थापना करून मराठ्यांचा क्षात्रधर्म अधिक उज्वल केला व स्वपराक्रमाचा चौखंडीं धौशा गाजविला. हा काळ उत्क्रांतीचा होता. हिंदूधर्म आणि हिंदूसाम्राज्य यांच्या उन्नतीचा होता. प्रतापसूर्य श्रीशिवाजीमहाराज यांचा महाराष्ट्रीय क्षितिजावर उदय होतांच क्षात्रवृत्तीचीं स्तवनें गात गात त्याचें स्वागत करायला जे दोन चंडोल आत्मस्फूर्तीनें पुढें सरसावले ते मराठे (मावळे) आणि चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू समाज हे होत. एकदिल झालेल्या या दोन समाजांच्या एकीनें शिवाजी महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्याच्या महत्वाकांक्षेला न भूतो न भविष्यति असें चैतन्य प्राप्त होऊन हां हां ह्यणतां मयाच्या नगरीप्रमाणें सह्याद्रीच्या धुळीच्या कणांतून स्वराज्याचा टोलेजंग प्रासाद निर्माण झाला. हृदयांत

सदैव खेळत असलेली स्वराज्यस्थापनेची गुजगोष्ट श्रीशिवाजीमहाराजांनी प्रथम दादजी नरस प्रभू देशपांडे या चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूच्या कानांत सांगितली आणि दादोजी कोंडदेवाच्या विद्यमाने रोहीडेश्वराच्या स्वयंभू पिंडीसमक्ष शिवाजी व दादजी प्रभू यांच्या परस्पर आणाभाक्या झाल्या, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. कायस्थ प्रभूंच्या अनुवंशिक मुत्सद्देगिरीचा धनुर्धारी मराठ्यांच्या तलवारीशी संयोग होतांच, यक्षिणीच्या कांडीप्रमाणे साऱ्या महाराष्ट्राचा नूर बदलून गेला. एकसमयावच्छेदे करून स्वराज्याचा चौघडा सर्व हिंदूंच्या हृदयांत रात्रंदिवस झड्डू लागला. डोईजड झालेले गुलामगिरीचे कवच धाडकनू कोंसळून पडल्यामुळे, त्याच्या दणक्याखालीच स्वार्थी भावनांचा चुराडा उडून, सर्व महाराष्ट्रीय हिंदू समाजांत स्वार्थत्यागाची कल्पना विद्युत्वेगाने सणसणाट करू लागली. मुसल्मानी सत्तेच्या गुळचट मानपानाची तोंडास मिठी वसल्यामुळे, कडूच कां होईना पण स्वयंनिर्णय-तत्त्वाचा अकलकाढा चोखण्यास राष्ट्राची जिभली वळवळ करू लागली; आणि सन १६४६ त तोरणगडावर शिवाने स्वराज्याचे तोरण बांधून महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे निशाण उंच फडकवितांच, त्याच जिभल्यांनी “ श्रीशिवाजीमहाराजांचा विजय असो ” अशा गगनकटाहभेदी आरोळ्या ठोकल्या. या आरोळ्यांचा प्रतिध्वनि सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांत आपला स्फूर्तिदायक पडसाद उमटवू लागतांच सर्व दर्जाचे व सर्व जमतीचे हिंदू लोक भराभर शिवाजीच्या निशाणाखाली जमा झाले आणि त्यांनी आपल्या संघटित शक्तीने शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेच्या कल्पनेला व्यापक स्वरूप आणले.

मराठी राज्याचा अंमल चांहीकडे वसून हिंदूंच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा वचक केवळ हिंदुस्थानांतच नव्हे, तर रूमशामच्या यवनी सिंहासनाच्या पायथ्याशी जाऊन भिडतांच, शिवाजीमहाराज व त्यांचे मुत्सद्दी यांना यवनी अंमलाखाली मलीन झालेले हिंदूंचे धार्मिक आचारविचार पुनरुज्जीवन करण्याची इच्छा सहाजिकच झाली. शिवाय, महाराष्ट्रीय हिंदूंचा ओढा निसर्गतःच धर्मप्रवृत्तीकडे असल्यामुळे, राजकीय स्वातंत्र्याची इमारत चिरंजीव करण्याकरिता धर्मस्थापनेच्या उद्देशाची कोनशिला तिच्या

यांतांत प्रथम बसविषें हेच आपलें आद्यकर्तव्य आहे, असें शिवाजी-
सारख्या चाणाक्ष राष्ट्रपुरुषानें ताडलें, यांत त्यांची दूरदृष्टीच विशेष दिसून
येते. महाराष्ट्राच्या धर्मप्रेमाच्या मर्मालाच याप्रमाणें चेतना देतांच,
शिवाजीमहाराज हे अवतारी पुरुष आहेत, ही पवित्र भावना चारी
वर्णांच्या आवालवृद्धांत जागृत झाली आणि शिवाजीनें तारुण्याच्या पूर्व-
रंगांत हृदयावर कोरून ठेवलेल्या

प्रतिपञ्चद्वरेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता ।

शाहसूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥

या उद्देशमुद्रेप्रमाणें “हिंदुधर्म प्रतिपालकं” ही कीर्ती प्रतिपञ्चद्वरेखेव
वृद्धिंगत होऊं लागली. शहाजी राजांची मुत्सद्देगिरी व शौर्य हीं जितकी
शिवाजीमहाराजांत प्रतिबिंबित झाली होती, तितकीच किंबहुना त्याच्या
शतपट त्यांच्या मातोश्रीची धार्मिक प्रवृत्तीहि त्यांच्यांत रसरसलेली होती;
म्हणजे राजकीय क्षेत्रांत महाराज जरी सवाई सिंह होते तरी धार्मिक
क्षेत्रांत त्यांच्याइतके मनाचे मवाळ तेच होते. धार्मिक प्रवृत्तीकडे
जात्याच ओढा असल्यामुळें आणि तो ओढा शंभर नंवरी कसाचा अस-
ल्यामुळेंच समर्थ रामदासासारख्या निस्पृही वैरागी आणि सत्यप्रिय महा-
पुरुषानें त्यांना पट्टशिष्यत्वाचा अग्रमान दिला व तुकारामासारख्या
सिद्धानें त्यांना “निश्चयाचा महामेरू” अशी संज्ञा दिली. अर्थात्
“हिंदुधर्मसंस्थापन” व “गोब्राह्मण प्रतिपालन” या उद्देशाविषयीं जन-
तेला लवमात्रहि संशय न येण्याइतकें महाराजांचें अंतर्ब्राह्मण वर्तन
शुद्ध होतें.

स्वराज्याचा पाया शिवाजीसारख्या महापुरुषाच्या हातून ठाकठीक बस-
ल्यावर हिंदूधर्माचाही पाया पुनःश्च ठाकठीक बसवून धर्म व राजकारण
यांची अभेद्य जोडी एकत्र करण्याचा विचार निघाला आणि त्याचें पर्य-
वसान शिवाजीमहाराजांना शास्त्रोक्त राज्याभिषेक करावा या बेतांत झालें.
हा राज्याभिषेकाचा प्रश्न त्या काळच्या परिस्थितीचा विचार करतां इतका
महत्वाचा व अत्यावश्यक होता कीं, त्याला विरोध करण्याची नुसती
कल्पना करणारें मस्तक महाराजांनीं जरी तत्काळ छाटून टाकलें असतें तरी

त्यांनीं अफझुलखानाच्या वधाइतकेंच महत्त्वाचें राष्ट्रीय कार्य केले, असा इतिहासकारांचा शेरा खात्रीनें पडला असता, परंतु शेवटीं त्या महत्त्वाच्या कार्यांत “ भटच पडला. ” राज्याभिषेक फक्त क्षत्रियालां होतो, इतरांस नाही, असें पडलें शास्त्र; आणि शिवाजी पडला ‘ मराठा ’. मराठा म्हणजे कोण ? लागलीं शाह्यांचीं डोकीं एकमेकांवर फुटायलां झालें. ठरलें. मराठा म्हणजे शूद्र. शूद्राला राज्याभिषेक व्हावयाचा नाही. मराठा म्हणजे शूद्र ? वरोवर. मुळीं, सध्यांच्या युगांत ब्राह्मण व शूद्र हे * दोनच वर्ण कायते शिल्लक, बाकीचे कधींच गेले विलायतेच्या सफरीला निघून. ही धडधडीत शास्त्रप्रणित मल्लीनार्थी. जर शिवाजी ब्राह्मण नाही तर तो † शूद्राशिवाय आणखी कोणत्या वर्णाचा असेल ? अर्थात् ब्राह्मणांनीं व पिंगळ्यासारख्या स्वामिनिष्ठ ब्राह्मण मुत्सद्यांनीं सुद्धां राज्याभिषेकाची कल्पना समूळ हाणून पाडण्यासाठीं कांस मारली. परंतु महाराष्ट्राचें

* “ नंदांत क्षत्रियकुलं हें हवें असल्यास मगध देशास लागूं होईल. पण आमच्या महाराष्ट्रमंडळास कदापि लागूं होणार नाही. आमचे पूर्वज काहीं आम्हांपेक्षा कमी ब्राह्मण होणे असें नाही. एका प्रकारानें त्यांचें ब्राह्मण्य निःसंशय आमच्यापेक्षा अधिक जाज्वल्य होतं. तरी ते सर्व हीं कुळें अस्सल क्षत्रिय समजत. गागाभट्टानें शिवाजीची मुंज केली, ती असला विचार केव्याशिवाय नव्हे. असें असतां दुराग्रहानें त्यांस ‘ कुळंबट ’ किंवा ‘ कुळंबी ’ किंवा ‘ शूद्र ’ म्हणणें, वरील ब्राह्मण मंडळीचे जर आम्ही अस्सल वंशज खरे तर, आम्हांस विलकूल शोभत नाही ” कै. प्रो. भागवत म. सं. चा. उद्गार पृ. १९३

† “ शिवाजीसारख्या अवतारी पुरुषानें ज्या जातींत जन्म घेतला, ती जान जरी चांडाळापेक्षांहि हलकी असली, तरी ब्राह्मणांस वंच झाली, असें आम्हीं समजतां. पण शिवाजीची आई जाधव कुळांतली व जाधव हे, यादव, अर्थात् अस्सल क्षत्रिय. ज्या कुळाचा व यादवांचा संबंध झाला तेहि अस्सल क्षत्रिय कुळ असलें पाहिजे. * * * तेव्हां भोंसले वगैरे सर्व ‘ मन्हाडे ’ म्हणविणारी जात अस्सल क्षत्रिय होय. त्यांस शूद्र म्हणून किंवा कुळंबट म्हणून जर अविचारानें आमचे ब्राह्मणबंधू गालिप्रदान करतील, तर फुकट मोठ्या वाग्दोषास पात्र होतील व देवाच्या घरां, निःसंशय अपराधी ठरतील. ” कित्ता—पृ० १८७

विद्वान देशभक्त महादेवराव राजाराम बोडस, एम्. ए. एलेव्ही यांना ‘ चित्रमय जगत् ’ (जनि. १९१९) च्या अंकांनील त्यांच्या ‘ वर्णाश्रम व्यवस्था ’ लेखाप्रतियर्थ प्रस्तुत टीपेंतील कै० भागवतांचे विचार आम्ही मोठ्या नम्रपणानें आहेर करतां.

भाग्य हणून हणू किंवा त्याला स्वतंत्र राज्यस्थापनेचा ऐतिहासिक सुख-सोहळा याच जन्मीं-यार्च डोळा पहावयाचा होता हणून हणू, या लेखाच्या शिरोभागीं उद्धृत केलेले कै. भागवतांचे स्पष्टोद्धारच अखेरीस खरे झाले ! तत्कालीन ब्राह्मणांच्या दुराभिमानाला लोळवून सपशेल चीत करायला अखेर एक क्षत्रिय वीरच पुढे सरसावला ! !

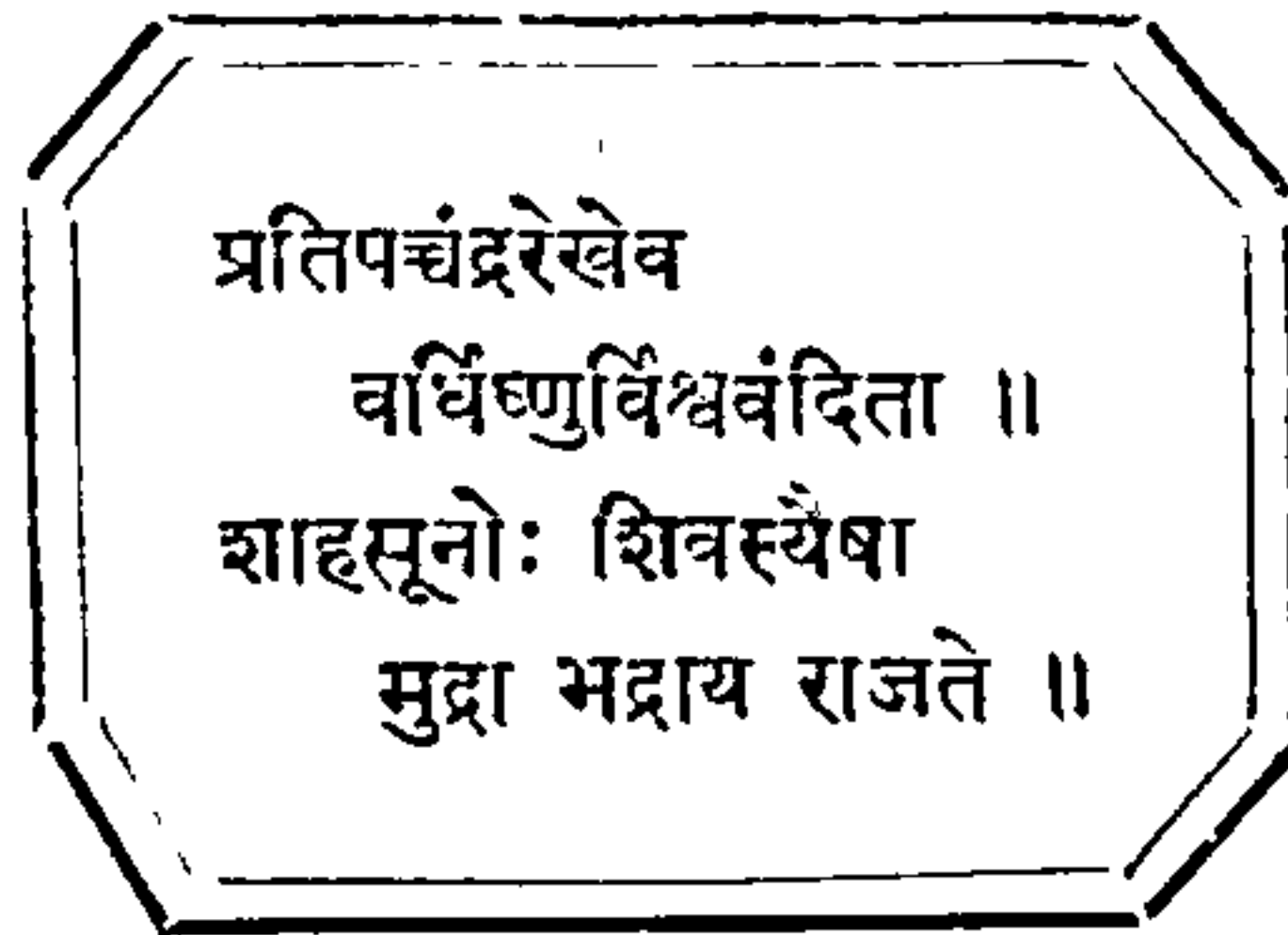
श्रीशिवजयंति किंवा श्रीशिवराज्याभिषेकोत्सव करणाऱ्या आधुनिक पुणेकर देशभक्तांना शिवकालीन चां० कायस्थ प्रभू वीर व वीरांगना यांची जरी किंमत वाटत नसली आणि इतिहासविषयक नवीन ग्रंथांतून त्यांना सफाई चाट देण्याचा त्यांचा मनोदय पेशव्यांच्या पायांच्या पुण्याईनें तडीस गेला, तरी खरा इतिहास ज्यावेळीं श्रीछत्रपतीचा जयजयकार करतो त्यावेळीं घाळाजी आवजी चिटणीसाचाहि जयजयकार करतो. प्रभू बाळाजी आवजी चिटणीस हा दुसरा शिवाजीच होता असें हणण्यांत लवमात्र अतिशयोक्ति व्हावयाची नाही. शिवाजीमहाराजांना शास्त्रोक्त राज्याभिषेक करण्याची प्रतिज्ञा पार पाडतांना त्यामें दुराग्रही ब्राह्मणांचा छळ कसा सोसला आणि सरतेशेवटीं आपल्या निश्चयी व ओजस्वी बुद्धिप्रभावानें ती प्रतिज्ञा कशी पार पडली, त्याचा इत्थंभूत मजकूर चां० का० प्रभू-वरील चवथ्या ग्रामण्यांच्या इतिहासांत दिलेला असल्यामुळें त्याचा पुनरुच्चार येथें करित नाही. स्वतःच्या कोरड्या ब्राह्मण्यांच्या अभिमानापुढें प्रत्यक्ष राष्ट्रहिताचा आणि कृतज्ञतेचाहि बळी देण्यास त्या वेळच्या ब्राह्मण म्हणविणारांनीं मागेंपुढें कसें पाहिलें नाही आणि कांहीं काळपर्यंत जरी त्यांनीं राष्ट्रक्याचे पोवाडे इतर महाराष्ट्रीयंवरोंवर गाण्यास कांकूं केलें नाही तरी परोत्कर्षाची वेळ येतांच त्यांच्या कपाळाच्या शिरा कशा ठणकूं लागल्या, हें वाचकांस त्या मजकुरावरून स्पष्ट दिसून येईल. ज्या शिवाजीमहाराजांनीं केवळ सार्वजनिक राष्ट्रीय भावनेनें स्वराज्य स्थापनेचा जगड्याळ उपक्रम केला, चारहि वर्णांना 'महाराष्ट्रीय' या एकाच सूत्रांत ओंवण्याचा उदात्त प्रयत्न केला, त्याच शिवाजीवर आणि त्याच्या निस्सीम पक्षपाती चां० द्रसनीय कायस्थ प्रभू मुत्सद्यांवर ग्रामण्यांचा हल्ला चढवून ब्राह्मण म्हणविणाऱ्यांनीं अशा रीतीनें स्वराज्याच्या जरीपटक्याशेजारींच जास्ता-भेदाचा उलटा खराटा बांधण्याचा नीच उपध्याप केला.

शिवावतारापूर्वीच्या देशकालपरिस्थितीचा विचार केला असतां, त्या वेळीं महाराष्ट्रांत छोटेखानी राज्यक्रांत्यांच्या लाटांवर लाटा इतक्या त्वरेनें एकीतएक मिसळून उसळत येत होत्या कीं खुद्द ब्राह्मण ह्यणविणारांनाहि आपल्या ब्राह्मण्याची दाद नव्हती; भग नेहमींच हातांत शस्त्र धारण करून शत्रूंपासून देशाचा बचाव करण्यांत पिढांपिढ्या गुंतलेल्या क्षत्रिय मराठे वीरांना क्षत्रियांच्या धर्मकर्माचरणाविषयीं विसर पडला असल्यास त्यांत काय नवल? चारी वर्णांच्या धर्माचरणावर कालगतीनें पडलेला विस्मृतीचा उकीरडा साफ झाडून महाराष्ट्रांत त्याचा जीर्णोद्धार करण्यास वैदिक सनातने धर्माच्या खजिन्याच्या किल्ल्यांचा जुडगा कडोसरीस बाळगिणारा *ब्राह्मणवच्चा कोणीच पुढें येईना. हें कार्य करण्यास भगवद्दिच्छेनें शिवाजी हा क्षत्रिय मराठा पुढें आला, त्यानें धर्म व राजकारण ही अभेद्य जोडी पुनरुज्जीवित व निगडित केली आणि क्षत्रियांच्या पूर्वापार प्राचीन बहिवाटीप्रमाणें स्वतःस राज्याभिषेक करून घेण्याचा निश्चय केला असतां, ब्राह्मणांनीं पुनश्च त्याच विस्मृतीच्या उकीरड्यांत लोळांवे व शिवाजीसारख्या राष्ट्रपुरुषावरहि तो उकीरडा उधळण्याची दिक्कत बाळगूं नये, इतकें नीच कृतघ्नतेचें उदाहरण जगाच्या इतिहासांत हेंच! मराठे जात्याच क्षत्रिय असल्यामुळें त्यांना वेदविहित कर्मे आचरण्याचा अधिकार निःसंशय होताच; परंतु त्यांना त्यांची जाणीव मात्र उरली नव्हती. मराठे क्षत्रिय असल्यामुळें वेदाधिकारीच आहेत व शिवाजीमहाराजांना राज्याभिषेक वेदोक्तच झाला पाहिजे असें प्रतिपादन करून बाळप्रभूनें आपल्या सर्व प्रतिपक्षियांस निरुत्तर केलें. विरुद्ध पक्षियांच्या दुराग्रहामुळें बाळाजीचे सर्व प्रयत्न फुकट जातात कीं काय असा सुमार वादू लागला. परंतु संकटाची परंपरा जसजशी जास्त येईल तसतशीं अंगीकृत कार्य पार पाडण्याची धीमंताची उमेद वाढतच जाते. त्याप्रमाणें बाळाजीनें शिवाजी-महाराजांच्या वंशावळीचा पत्ता लावला. त्यांचें मूळ मेवाडच्या राजघराण्यांतून श्रीरामचंद्रापर्यंत अस्खलीत सिद्ध केलें. गागाभट्टासारख्या

* “पैशवाई होण्याच्या पूर्वी एकट्या ब्राह्मण जातीनें म्हणून महाराष्ट्रांत कांहीं केलेले नाही” कै. प्रो. भागवत. उद्धार पृ० १८२

बृहस्पतीला अनुकूल करून घेऊन आपलें क्षत्रियत्व व त्याबरोबर दरोवस्त मराठ्यांचें क्षत्रियत्व बाळाजी आवजीनें पुनश्च प्रस्थापित केलें. अशा रीतीनें मराठ्यांच्या वेदोक्त कर्माधिकारांची व क्षत्रियत्वाची प्रस्थापना करण्याच्या कामीं एका चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू वीराच,च स्वार्थत्याग खर्ची पडलेला आहे.

जातिभेदाचें बीजारोपण करण्याचा मान ब्राह्मणांकडे जातो. खुद्द शिवाजी विद्दच वेदोक्ताचें बंड उभारून जातिभेदाच्या जोडीनेंच कृतघ्नतेचेंहि पातक तत्कालीन् ब्राह्मणवर्गाकडून घडलें, हें नमूद करायला आमच्या लेखणीस फार कष्ट होत आहेत. शिवाजी महाराजांच्या व्यापक राष्ट्रीय भावनेचा, उदात्त विचारसरणीचा व कनवाळुपणाचा गैरफायदा घेऊन, ही वेदोक्ताची बंडाळी ब्राह्मणांनीं ठिकठिकाणीं या नाही त्या रूपानें चालूच ठेवली होती, असें इतिहासावरून दिसतें. या बंडाळीमुळें महाराष्ट्रांतील एकदिल झालेल्या जातीजातींत फूट पडेल आणि एवढ्या दुर्घट परिश्रमानें, हजारों वीर-कलिजांचे बळी देऊन स्थापन केलेली मराठेशाही हां हां म्हणतां पुनश्च परक्या लांडग्यांच्या भक्षस्थानीं पडेल, ही विवंचना शिवाजी महाराजांना रात्रंदिवस त्रस्त करीत होती, असें त्यांच्या खालीं दिलेल्या फर्मानावरून उघड होत आहे.

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ३ नलनाम संवत्सरे, माघ शुक्ल ५ क्षेत्रीये कुलावतंस श्री राजा शिवाजी छत्रपती स्वामी याणी समस्त ब्राह्मण वेदपाटी व ग्रहस्थान व क्षेत्रीय मंडली तथा प्रभु ग्रहस्थान व वैश्य ज्ञाती व शुद्रादी लोकां तथा जमेदार व वतनदार व रयेत वगैरे सर्व ज्ञाती हिंदु महाराष्ट्रान तथा महालानि

व देश व तालुके व प्रांतानिहाय वगैरे यांस आज्ञा केली असिजे, हिंदु ज्ञातीत आनादि परंपरागत धर्मशास्त्राप्रमाणे धर्म चालत अले असतां अलीकडे काही दिवसात येवनी आमल जाहल्यामुळे काही ज्ञातीतील लोकास वळात्कारे धरून भ्रष्ट केले व किष्क जागीची देवते, जवरीने छिन्नभिन्न केली. हिंदु ज्ञातीत आहाकार जाहला. गाय ब्राह्मणसह धर्म उत्तुद होण्याचु समये प्राप्त जाहला. त्याजवरून श्री ईश्वरी कृपेने आमचे हाते श्रीसांवजीने यवन वगैरे दुष्टास शासन करऊन पराभवाते गेले व राहिले ते शत्रू पादाक्रांत होतील. परंतु लिहिण्याचे कारण की या सरकारांत राज्याभिषेक समई क्षेत्रक्षेत्रादि क्षेत्रस्थ ब्राह्मण बहुत ग्रंथ अनादि सर्व जमा करून धर्मस्थापना जाहली त्यांत श्री कासी क्षेत्रस्थ सिष्ट ब्राह्मणांत काही तड पडून हाली ग्रंथ पाहता भटजीकडून तफावत जाहली आहे. ठरले त्याजवरून हली पुन्हा शास्त्री पंडित व मुदसदी व कारकून यांस आज्ञा होऊन ज्ञातिविवेक व. स्कंद पुराणांतरगत श्याद्रीखंड अदी माहन ग्रंथी निरणय सर्व ज्ञातीविसी जाहले आहेत ते वगैरे सर्व ग्रंथानुमते व जसे ज्याचे धर्म अनादी चालत आले त्याप्रमाणें निरवेध चालावे अगर ज्या ज्या ज्ञातीस वेदकर्मचा अधि-कार असून येवनी जाहल्यामुळे आथवा ब्राह्मणांनी काही द्वेषवुधीने शास्त्रानरूप कर्मे न चालविता मलीन जाहली असतील ती त्या ज्ञातीचे मंडलीनी पुरी पाहून ज्याची त्याणी नीट वहिवाट आचरणे. ज्या ज्ञातीत जसी परंपरा चालत आली त्याप्रो चालवावी. जो कोणी द्वेषवुधीने दव्येलोभास्तव ब्राह्मण शास्त्रविरहीत नवीन तंटे करून खलेल करील येविसी त्या ज्ञातीवाले यानी सरकारांत अर्ज करावा. म्हणजे शास्त्राचे समते व रुढीपरंपरा व ग्रंथ पाहून सरकारांतून निरंतर निरमत्छरणे धर्मस्थापना कोणाचा उजूर न धरीता परनिष्ट जेव्हांचे तेव्हांच त्वरीत वंदोवस्त होत जाईल. हली "येवन उतर देसीहून येत आहे. तरी सर्व ज्ञातीने थक दिल राहून कस्त मेहनत करून सरकारची सेवा करून शत्रू पराभवाते न्यावा. यात कल्याण तुमचे सरका-रचे ईश्वर करील. जाणिजे. मर्यादेयं विराजते.

यावरून स्वराज्याइतकीच स्वधर्माची काळजी करणारे शिवाजीमहाराज होते हैं जरी सिद्ध होत असलें तरी राज्याभिषेकप्रसंगी ब्राह्मणांनीं रुजत घातलेल्या जातिभेदाचीं जाळीं पुढेंपुढें राजकारणांतहि अडथळा आणूं

लागलीं होतीं, हेंहि विशेष स्पष्ट होत आहे. तरीदेखील आमचे 'मराठे आणि इंग्रज' कर्ते दडपून सांगायला तयारच आहेत कीं, "शिवाजीनें ज्यावेळीं महाराष्ट्रमंडळांत एकी करून मुसलमानांपासून देशाचें संरक्षण करावयाचें योजिलें त्यावेळीं त्यानें जातिभेदांवरुद्ध व्याख्यानं दिलेलीं आढळत नाहींत." विचारा शिवाजी! त्याच्या नशिवावर अक्षर-शत्रुत्वाचा मारलेला शिक्का अझून निघतां निघत नाहीं, तर त्याला अलिकडच्या मनूतील बोलघेवड्या शिवाजीसारखीं व्याख्यानं देण्याची कला कसली अवगत असणार? असो.

गागाभट्टासारख्या पंडीतानें दरोबस्त महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांच्या समक्ष शिवाजीची मुंज वेदोक्त मंत्रांनीं लावली आणि राज्याभिषेकहि वेदोक्त मंत्रांनींच केला. या ऐतिहासिक सुप्रसंगानें मराठ्यांच्या क्षत्रियत्वाचा आणि वेदोक्त कर्माधिकाराचा पाया ठाम बसविला आणि तसें ब्राह्मण ह्यणींविणारांना कबूलहि करावयास लावले. ही वेदोक्त कर्माची परंपरा संभाजीमहाराज, राजाराम व शाहू यांच्या कारकीर्दीपर्यंत अबाधिते चालली होती. परंतु शाहूच्या अमदानांत चित्पावन भटाचें पाऊल राजकारणाच्या क्षेत्रांत पडतांच त्या परंपरेला पुन्हा ग्रामण्याच्या वंडाळीचा शह लागला. एकवार हडसून खडसून सिद्ध झालेल्या परंपरेचें वास्तविक उच्चाटन करून ब्राह्मणांना काय लभ्यांश मिळणार होता? त्यांनीं जर क्षत्रिय मराठ्यांच्या क्षत्रियत्वाबद्दल आणि वेदोक्त कर्माबद्दल विरोध केला असेल तर तो खालीलपैकीं एखाद्या कारणामुळें केला असेल:—

(१) मराठ्यांना आपलें क्षत्रियत्व व कर्माधिकार नीटसे सिद्ध करतां आले नसतील;

(२) त्यांच्या पुराव्यांचा पाया ब्राह्मणांचा Bona fide विश्वास बसण्याइतका भक्कम नसेल;

(३) ब्राह्मणांना हिंदुधर्माच्या संरक्षणाची विशेष काळजी असल्यामुळें धर्मसंकर किंवा वर्णसंकर न होऊं देण्याबद्दल त्यांनीं शुद्ध ग्रामाणिकपणानें मराठ्यांच्या धार्मिक व वार्णिक आचाराविचारांबद्दल without prejudice आक्षेप घेतला असेल; त्यांत त्यांना दोष ठेवतां येत नाहीं,

अशा प्रकारची वकिली करणारे विद्वान आजलाहि पुण्यामुंबईच्या फडांत आढळतात. प्रत्येक गोष्ट परिस्थितीचा आणि ऐतिहासिक परंपरेचा नीटसा विचार न करितां त्रयराशिकाच्या प्रमाणांत जर ठरविण्याचा प्रयत्न केला तर खऱ्या इतिहासाचें रूप कसें सफाई पालटून जातें आणि वकिली वाण्याच्या भाषाशैलीच्या झोतामुळें भलभलत्या अनैतिहासिक विधानांची कालवाकालव विचान्या वाचकांना कशी भुरळ पाडते, याचें प्रत्यंतर रा. रा. केळकर विरचित “ मराठे व इंग्रज ” हें पुस्तक किंचित् काळजीपूर्वक वाचल्यास खात्रीनें सांपडेल. शिवाजीच्या घराण्याच्या किंबहुना यच्चावत् मराठ्यांच्या क्षत्रियत्वाबद्दल व वेदकर्मांबद्दल आक्षेप घेणाऱ्या वरील तीन कलमांपैकीं एकीचाही आश्रय ब्राह्मण म्हणविणाऱ्यांना घेतां येणें शक्य दिसत नाहीं. वाळार्जी आवर्जी चिटणीसानें राज्याभिषेकोपक्रमाची प्रतिज्ञा पार पाडण्यासाठीं व.शिवाजीचें क्षत्रियत्व सिद्ध करण्यासाठीं जे पुरावे गोळा करून तत्कालीन् ब्राह्मणांच्या तोंडावर फेंकले आणि ज्यांनीं गागाभट्टा-स्मरख्या बृहस्पतीलाहि संशयछिन्न करून सोडलें, त्यांच्यपुढें कलमें १ व २ हीं तेव्हांच वितळून नष्ट झालीं. वाकी राहिलें कलम तिसरें. त्यांतला वकिली विधानांचा नाटकी भूस झाडला तर नुसतें ब्राह्मण हें नांवच शिल्लक राहतें. ब्राह्मण म्हणविणारे आपल्या ब्राह्मण्यांत किती पारंगत होते आणि अनुवंशिक ब्रह्मकर्माचा निदान प्रामाणिक तरी अभिमान जागृत रहाण्याइतकें त्यांचें स्वतःचें वर्तन, अभ्यास व अंतर्शुद्धि किती जागृतावस्थेंत होती, हें धुंडायला इतिहास-संशोधक मंडळाचे लोखंडी पिंजरेच हुडकायला नकोत. चित्पावनांचे राज्य सर्वत्र होऊन जिकडेतिकडे ब्राह्मण्याला एवढा ऊत आला होता तरी पेशवाईच्या अखेरअखेरसुद्धां विचान्या *परशुरामभाऊ पटवर्धनाला वेदोक्त मंत्र म्हण-

* “ पेशवाईसारखें ब्राह्मणी राज्य असतांना, नेहमीं लागणारे धर्मकृत्यांतील मंत्रतंत्र म्हणावयाला येत नाहींत असे ब्राह्मण असावेत हें बरेंच चमत्कारीक दिसतें. परशुरामभाऊ पटवर्धनाच्या अंतकाळाचा इतिहास आहे... त्यांत खालील हकिकत आहे ह्या जवानमर्द लढवण्या ब्राह्मणवीराचें प्रेत दहन करण्याकरितां चिता वगैरे सर्व तयारी करण्यांत आली व जवळच्या खेड्यांतून काहीं ब्राह्मणाहि आणविले. पटवर्धनांचे कारकून नारो हरि करंदीकर यांचे मनांत आलें कीं, यथाविधि मंत्रोच्चार होऊन नंतर चित्तेंस अग्नि द्यावा, पण त्यावेळेस

णाच्या भटांच्या दुष्काळामुळे भडाग्नीवरच स्वर्गाचा रस्ता सुधारावा लागला ना? त्याचप्रमाणे तत्कालीन् संत महासाधु श्रीधावडशीकर महाराज यांच्या समाधीच्या वेळीं तर खेडेगांव नव्हते ना? शाहू महाराजांच्या समक्ष स्वामींची उत्तर क्रिया होणार म्हणून हजारों श्रीस्त्री विद्वत्तेच्या शालजाड्या पांघरूत तेथे जमा झाले होते; पण स्वामींचे मस्तक शंखाने फोडण्याचा विधि अखेर एकाहि शंखाला सुचला नाही तो नाहीच. असल्या अकटोविकटो ब्राह्मणांच्या पदरीं धर्मसंकराच्या आणि वर्णसंकराच्या फाजील काळजीचे गांठोडे बांधणे किंवा त्यांच्या Bona fide ची व without prejudice ची सबब पुढे आणणे निवळ वाक्कळपणाचे ठरेल.

शिवाजीच्या वेळीं गागाभट्टानेच निर्णय लावल्यामुळे तत्कालीन् ब्राह्मणांचीं तोंडे बंद झालीं. तीं महाराष्ट्रीय राजकारणांत चित्पावनांचा प्रवेश होतांच पुन्हा उघडण्याचीं कारणे वरील तीन कलमांतलीं नसून, त्यांचे मूळ चित्पावनांच्या परोत्कर्पासहिष्णुतेत विनचूक सांपडते. चित्पावनांच्या ब्राह्मण्याचा वादविवाद करण्याचे हे स्थळ नव्हे खरे, तथापि त्यांच्या वैभव-नाटकाच्या नांदीला अब्राह्मणत्वाचे भेसूर स्वर कांहीं काळ तरी बेसूर करीत होते यांत संशय नाही. कांहीं कां असेना 'लवकरच' ते राजवैभवाच्या प्रत्येक अंकाच्या प्रगतिवरोवर ब्राह्मण बनत गेले, आणि इतर महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांच्या हातांत हात घालून त्यांनीं क्षत्रिय मराठ्यांचा व क्षत्रिय कायस्थ प्रभूंचा तेजोभंग करण्याचा विडा उचलला. ही परशुरामी प्रतिज्ञा पार पाडण्याच्या कामीं कोदंडाचा टणत्कार करून भरसमरांगणांत क्षत्रियाशीं टक्कर देणे तर शक्य नव्हतेच नव्हते; पण परशुरामी आख्यायिकेची परंपरा तर पुनरुज्जीवित करण्याची महत्वाकांक्षा फार. अशा परिस्थितींत त्यांनीं ग्रामण्याची चळवळ फार दूरदृष्टीनें हातीं घेतली. याची मिमांसा करतांना प्रो. रा. व. डोंगरे ह्याणतात, प्रथम

सर्व मंत्रविधी अवगत असणारा ब्राह्मण पेंदा होईना. त्या गांवचे जोशी म्हणजे एके ठ. त्यांना एक मंत्र म्हणतां येईल तर शक्य. अखेरीस अग्नि मंत्रसिद्धि न होतां प्रेत दहन करण्यांत आले. " म. स. उत्कर्ष पृ० १७०

ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या दोन उच्च जातींमध्ये वैमनस्य पडून, ब्राह्मण क्षत्रियांचा पाडाव करण्याच्या उद्योगास लागले. एखाद्या जातीचा नायनाट करण्याचे दोन मार्ग आहेत—(१) शरीरवध, किंवा (२) नीचतर जातीत समावेश. ह्यांपैकी पहिल्या मार्गाने क्षत्रिय जातीचा नाश करणे ब्राह्मण जातीस शक्य नसल्यामुळे, ह्यांनी दुसऱ्या मार्गाचा अवलंब करून, क्षत्रियांचे वैदिककर्म, हिरावून घेऊन, त्यांस शूद्र वनविण्याचा प्रयत्न सुरू केला. ग्रामण्यांची ही सर्वमान्य मिमांसा होय. अर्थात् मिमांसेच्या स्पष्टीकरणार्थ आपण किंचित् धर्मचर्चेचा प्रदेश सोडून प्रत्यक्ष राजकारणांतले घडामोडीकडे लक्ष दिले पाहिजे; ह्यणजे ब्राह्मणेतर जातीचा नायनाट करून स्वतःचे स्तोम माजविण्याकरितां त्यांच्यावर ग्रामण्यांचा हल्ला वारंवार चढविण्यांत चित्पावन नोकरशाहीचा हेतू काय होता त्याची स्पष्टता अधिक खुलासेवार होईल.

चित्पावनांच्या इतिहासाचे धागे कितीहि प्राचीन काळापर्यंत भिडलेले असले किंवा मुद्दाम नेऊन भिडविलेले असले तरी, त्यांच्या जागरूक इतिहासाची खरीखुरी सुरुवात बाळाजी विश्वनाथापासून होते. हा गृहस्थ मूळचा श्रीवर्धन येथील कायस्थ प्रभू कुळकर्ण्याचा कारकून. तो आपले देव कसोटीस लावण्याकरितां कोंकण सोडून घांटावर आला. हरयत्नाने त्यानें प्रथम धनाजी जाधवाची सेवावृत्ति पत्करून थोड्याच वेळांत त्यानें सातारच्या राजकारणी पुरुषांशीं आपली जानपछान करून घेतली; इतकेंच नव्हे, तर शाहूमहाराजांच्या नाटकशाळा गुलवाई आणि विरुवाई त्यांच्यापर्यंतहि त्यानें आपल्या ओळखीचे क्षेत्र वृद्धिंगत केले. प्रसंगाचा सोळा आणें फायदा करून कसा घ्यावा आणि उद्दीष्ट हेतूपुढें कसल्याहि उच्च तत्त्वाला कोंपरखळी देऊन पुढें कसें सरकावे, यांत आधींच चित्पावन समाज चांगला प्रख्या पावलेला आहे. त्या बाळकडूप्रमाणें शिकारीच्या क्षुल्लक कारणावरून बाळाजी विश्वनाथ धनाजी जाधवावर उलटला आणि अन्नदात्या धन्याशीं बेइमानी करणे हें महापाप आहे किंवा नाही वगैरे वेदांत गुंडाळून ठेवून, त्यानें चिटणीसाच्या शिफारशीच्या व विरुवाईच्या वशिल्याच्या जोरावर शाहूमहाराजापासून पेशवाईचीं वस्त्रे पटकावलीं. बहिरोपंत पिंगळ्याला कान्होजी आंग्र्याकडून 'रक्ताचा थेंबहि न गमा-

वृत्तां केवल युक्तीनें, सोडवून आणल्याबद्दल पेशवाईचीं वखें वाळाजी विश्वनाथस शाहूनें दिवो असें म्हणण्यांत खरी परिस्थिति व्यक्त न होवो, उलट किल्लांत ठेवल्या टेवलाखुर्चीइतकीच पेशवाईच्या पदाची किंमत होती, असें म्हणावें लागेल. या बाळभटाचे विशेष गुण म्हटले म्हणजे आर्त्वी स्वभाव व कापट्यपटुता हेच होत. याच्या-मागे याचा शूर व पराक्रमी पुत्र वाजीराव यानें क्षात्रवृत्तीची परमावधि करून मराठेशाहीचा दरारा वराच वाढविला व मराठ-मंडळाची कल्पना अस्तित्वांत आणून हिंदवी स्वराज्याचा शामियाना भक्कम पायावर उभा राहण्याकरितां हिंदुस्थानाच्या चारी कोपण्यांत जबाबदार सुभेदारांच्या ठाण्यांच्या मेखा मारण्याचा अभिनंदनीय उद्योग केला. परंतु त्याच्या चरित्राचें सूक्ष्म अवलोकन करणाराला मात्र कबूल करणें भाग पडतें कीं त्याच्या सर्व पराक्रमाच्या मुळाशीं राष्ट्रीय भावने-पेक्षां स्वार्थाचा चिखलच फार सांचल्यामुळें त्याच्या सर्व पराक्रमाबद्दल उत्पन्न होणारा पूज्यभाव ऐतिहासिक दृष्टीच्या भट्टींत शून्यवत् ठरतो. पेशवा मोठा † शूर, ओजस्वी वक्ता, धाडसी मुत्सद्दी आणि अत्यंत भाग्यवानहि होता. यानें थोड्याच काळाच्या अवधींत मुख्य प्रधान व मुख्य सेनापति हे अधिकार शाहूपासून हस्तगत केले आणि पुणें ही स्वतःची स्वतंत्र राज-धानी करून तेथून तो राज्यकारभार पाहूं लागला. कै. प्रो० भागवत

“ वाळाजी विश्वनाथानें पेशवाई मिळविली ती आपल्या कारकुनीच्या बळावर, पराक्र-माच्या किंवा शौर्याच्या बळावर नव्हे. ” म. चा. उ. पृ. ५१

† “ वाजीरावानें अरेतुरेची लढाई काय ती दाभाड्याबरोबर मारली ती. बाकी त्यांनं कोंडलें त्यांत त्याचें सेनापत्य दिसून येतें, यांत काहीं संशय नाहीं. तरी मन्हाळ्या शिपायांनीं खरोखर अभिमान बाळगण्यासारख्या लढाया वाजीरावानें किंवा त्याच्या वंशजांनीं फारशा मारल्या नाहींत, इतकें येथें म्हटल्यांशिवाय रहावत नाहीं लढाया मारल्या प्रतापराव गुजरानें हंकीरराव मोहित्यानं व संताजी घोरपड्यानं. त्या अवरंग-झेबाच्या वेळच्या दांडग्या लढाया कोठें, व निझामासारख्या जेव्हां तेव्हां लढाई टाळण्या सरदारांबरोबर झालेल्या वाजीरावाच्या चकमकी कोठें !!! ”

कै. प्रो. भागवतकृत उद्गार पृ. ४९

यांनीं या पेशव्याच्या कारकीर्दीबद्दल जें संशोधन केलें आहे त्यांतील कांहीं मुख्यमुख्य कलमें येथें देतां:--

(१) पेशव्यांस स्वतंत्र रीतीनें पुण्यास राहिलें, ही वाराहकीची मोठी चूक. छत्रपतीच्या अधिपदानांनीं राजधानींतच असावें. सातारास पेशव्यांस ठेविलें असतें, म्हणजे त्यांस इतकें स्वातंत्र्य मिळालें नसतें. पण शाहू पडला ऐप-आरामी; व बाळाजी विश्वनाथ मोठा कारकून. पहिला बाजीराव बाळाजीचाच मुलगा. त्यास महाराष्ट्र मंडळांत जितकी अव्यवस्था होईल तितकी इष्ट होती. व्यवस्था लागली, म्हणजे सातारकराकडे लागलाच लोकांचा व फौजेचाहि ओघ वळायाचा तो तसा न वळावा व सर्व लगाम आपल्या हातांत रहावी म्हणून बाजीरावाचा मन्हाट्यांस जिकडेतिकडे पसरविण्याविषयीं भगीरथ प्रयत्न. (२) बाजीरावानें मन्हाट्यांचा देशाभिमान किंवा धर्माभिमान तरी जागरूक करावा होता. पण तेहि त्याच्या हातून झालें नाहीं. निझामाच्या पदरी जाऊन राहूं नये म्हणून शिलेदारांचा पगार वाढवून बाजीरावास मन्हाट्यांच्या लुटारूपणास भर घालावी लागली. (३) मन्हाट्यांचा लुटारूपणा नाहींसा करणें, हें *रावबाजीचें पहिलें कर्तव्य होतें. पण . . . न करितां उलट मन्हाट्यांचा लुटारूपणा वाढविला, म्हणून ग्रांटडफ बाजीरावाची, तारीफ करितो ! स्वार्थपर होऊन मन्हाट्यांचा लुटारूपणा वाढविला, ही बाजीरावाची मोठीच चूक निदान आम्ही समजतां. हा लुटारूपणा वाढविल्यामुळें सर्वत्र अव्यवस्था झाली, व अव्यवस्थेनें सर्व लुटून फना करण्याचें दुर्निवार व्यसन लागल्यामुळें महाराष्ट्रमंडळाचा अखेरीस घात झाला. (४) बाजीरावाची व त्याच्या वंधूची (चिमाजी आप्पाची) स्वामीभक्तीहि तितपतच होती. दोनदां तीनदां शाहूचा चिमणाजी आप्पानें उपमर्द केला. (५) ज्या खाणींतून रामचंद्रपंत, पुरंदरी नावाजलेला मुशरवाजी व चाकणास नावाजलेला फिरंगोजी नरसाळा असलीं, अमोलिक रत्नें निघालीं ती खाण निराळी व *रावबाजीची खाण निराळी. (६) उभय वंधूंमध्ये स्वामिभक्ती मुळींच नव्हती व ते परार्थतेच्या गांवीं स्वप्नीं हि गेलेले नव्हते.

अनेक उद्दारांपैकीं वरील सहा उद्दारांवरून वाचकांस बाजीरावच्या कारकीर्दीची वरीच कल्पना होईल, असा भरंवसा वाटतो. शाहूमहा-

* प्रो. भागवत पहिल्या बाजीरावालासुद्धां ' रावबाजी ' च म्हणत असत.

राजसुद्धां बाजीरावाच्या, चित्पावनी काव्याला उमगून नव्हते असें नव्हे, किंवा शाहूला देवळांतला खुस्ता महादेव करून हे पेशवे नंदी सारा राज्य-कारभार आपल्याच शिंगावर घेऊन स्वतंत्र बनण्याचा उपघ्राप करीत आहेत अशी वित्तवातमी टोपकरादि शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना माहितच नव्हती, अशांतलाहि प्रश्न नव्हे. ह्यापूनच सन १७४० मध्ये बाजीरावचा मृत्यू होताच पेशवाईची झूल ताबडतोब नानासाहेबांच्या आंगावर न चढतां, प्रधानकीच्या पदाचा वारसा घड्याळाच्या लंबकाप्रमाणें कांहीं काळ इत-स्ततः हेलकावे खात होता. परंतु महाराष्ट्राच्या त त्यावरोवरच अखिल हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा नाश भवितव्यतेनेंच ठरवून ठेवलेला असल्यामुळे पुढें सरकविलेले बाबूजी नाईक बारामतीकरांचे प्यादें रघुजी भोसल्याला मागे घेणें भाग पडून शाहूराजाच्या मर्जीला वाळाजी बाजीरावाचाच शह लागला आणि पेशवाईचीं वस्त्रे पटकावून त्यानें अखेर सर्वांवर मात केली.

कै० “ भागवत म्हणतात ” पहिल्या राववाजीनें बाहेरून सर्व व्यवस्था नीट ठेवून आंतून शाहूछत्रपतीस *कसपटासारखें गणण्यास आरंभ केला. नानासाहेबाच्या कारकीर्दीच्या आरंभीच शाहू वारला. तेव्हां तर पेशव्यांनीं सगळीच सत्ता वळकावली, व सातारकरांस बाहुलें करून ठेविलें. (उद्गार पृ. ५१) ” नानासाहेबाच्या कारकीर्दीच्या बाह्य भपक्यावरून त्याच्या अमदानींत महाराष्ट्रीयींची विशेष भरभराट झाली असें भासतें खरें; परंतु वस्तुस्थिति मात्र त्याच्या अगदीं उलट होती. क्षत्रिय मराठ्यांना नामोहरम करून ब्राह्मणांना उर्जीतावस्थेला--किंबहुना अत्युच्च वैभवाच्या कळसाला नेऊन पोहचविण्याची स्वतःची वंशपरंपरागत अंतस्थ महत्वाकांक्षा सिद्धीला नेण्यासाठीं या पेशव्यांनें

* “ From the best intelligence procurable there appears no reason to doubt of Bajirao's disregard of any subjection to the Shahu Raja, whom he acknowledges only for form's sake whilst his views tend apparently to fortify himself in a state of independence on him of which the Shahu Raja himself does not seem ignorant.” p. 83

स्वतःच्या धोरणांची गति मंदविषाप्रमाणें (slow poison) ठेवण्यांत खरोखरच मोठें चातुर्य दाखविलें. संधि साधून त्यानें आसन्नमरण शाहू-पासून सर्व मराठी साम्राज्याच्या कुलमुखत्यारीची सनद पटकविण्यांत तर लोकोत्तर कपटपाटव गाजविलें. शाहूची पट्टराणी सकवारबाई ही शिवाजीच्या भोंसले राजघराण्याला शोभेसी राजकारणी मुत्सद्दीण होती. शाहूच्या मागे ती पेशव्याच्या कारस्थानाला बळी पडली नसती तर मराठ्यांच्या इतिहासाला कांहीं निराळेंच रूप येण्याचा फार संभव होता. परंतु तो संभव कधिं संभवूंच नये म्हणून ज्याची रात्रंदिवस धडपड तो नानासाहेब पेशवा थोडाच स्वस्थ बसणार? त्यानें शास्त्रपुराणांचा आधार दाखवून, राणीच्या भावाला नरकप्राप्तीच्या पवित्र भीतीनें वश करून घेऊन, त्याच्याच हातानें सकवारबाईला शाहूराजाच्या पादुकांच्या सरणावर जिवंत *जालविली. ग्रँट डफ्नें या पेशव्याच्या कारकीर्दीबद्दल जे उद्गार काढले आहेत (Vol. II p. 158.) ते जशाचे तसे येथेंच नमूद करणें श्रेयस्कर आहे. " His measures are marked by an excessive cunning, which Bramins, in general, mistake for wisdom ; he practised all the arts of dissimulation, and was a perfect adept in every species of intrigue. A strong example of the worst species of Bramin character* is shown in the manner by which he compassed the destruction of Suckwar Bye Sirkay. * * * On the whole, he may be regarded as rather a favourable specimen of a Bramin in power." पुण्याचे हे श्रीभंत पेशवे स्वतःस ' मन्हाठे ' म्हणवीत, पण सातारच्या

* " नानासाहेबानें राजपत्नीशीं केलेला कावा खरोखरीच आम्हा ब्राह्मणांना खालीं पहायास लाविणारा आहे." प्रो. भागवत.

" The wily Brahman—the Peshva by these arts secured his victim.

Sir James Campbell.

† हल्लींसुद्धा ' मराठा ' या शब्दाच्या अर्थाच्या लवचिकपणाचा पुरा फायदा घेऊन त्याचा निरनिराळ्या लपंडावानें कसा उपयोग करतां येणें शक्य आहे, याचा उत्कृष्ट मासला

मन्हाठा छत्रपतींचा पदोपदीं अपमान करण्यास मात्र कधीं मार्गेंपुढें पहात नसत. कुलीन व जातिवंत मराठ्यांस व मावळ्यांस पेशवे आपल्या नोकरांत मुळींच ठेवीत नसत;* उद्देश हाच कीं न जाणो, त्यांचा ओढा सातारकरांकडे-मूळरक्ताच्या वळणावर-गोला तर? फार काही पण खुद्द पेशव्यांनीं शिंदे होळकरासारखे जे नवीन मराठे सरदार उदयास आणले, ते पुढें शिरजोर होऊन आपल्याच डोक्यावर नाचूं लागतील आणि वेळीं रक्ताचा ओढा रक्ताकडे खेंचला जाऊन सातारकर छत्रपतीला सामील होतील या भीतीनें त्यांना निरनिराळ्या दूरदूरच्या सुभेदाच्या देऊन पांगून पांगून ठेवले. कोल्हापूरकर भोंसल्यांच्या उरावर पेशव्यांच्या सत्तेचा वरवंटा कायमचा रहावा म्हणून कोल्हापूरच्या मुलखास लागून असणारा मिरजचा मोठा मुलख पटवर्धनांच्या घराण्यास जहागीर देण्याचा मतलब हाच कीं असल क्षत्रिय मराठ्यांना कधींच डोकें वर काढतां येऊं नये. अशा अनेक घोरणांनीं सातारकर छत्रपति आणि त्यांच्या सिंहासनाचा अभिमान वाळगिणांच्या क्षत्रिय मराठ्यांचा पेशव्यांनीं तेजोभंग करण्याचा निंघ आणि चिळस आणण्यासारखा यत्न केला. याबद्दल कै. प्रौ. भागव-

‘ मराठे आणि इंग्रज ’ या पुस्तकांत पाहिला मिळेल. कोठें मराठे म्हणजे क्षत्रिय मराठे, तर लगेच पुढच्याच वाक्यार्थांत मराठे म्हणजे महाराष्ट्रांतले महाराष्ट्रीय किंवा सरसकट महाराष्ट्रीय हिंदू अशा निरनिराळ्या अर्थसंभवाच्या पडद्यामागे वसून रा. केळकरांनीं ‘ मराठे ’ शब्दाला सर्कशींतल्या घोड्याप्रमाणें वाटेल तसा नाचविला आहे. पेशव्यांच्या किंवा ब्राह्मणांच्या आगांवर बाजू शेकते असं वाटतांच एक सर्वसामान्य ‘ मराठे ’ शब्द तांडावर फेंकून मोकळे होण्यांत ग्रथकार मोठें वाकबगार आहेत. शब्दांवर कोट्या लढवून साध्या सरळ विधानांना-सुद्धां इद्रधनुष्याप्रमाणें निरनिराळे रंग कसे देतां येतात, निदान देतां येणें शक्य आहे, हे ‘ मराठे आणि इंग्रज ’ पुस्तक नीट बारकाईनें वाचल्यास समजेल.

* पानपतच्या मोहिमेवर निघालेल्या सरदार मंडळींची यादी पाहिली तर त्यांत बहुतेक ब्राह्मण सरदारच प्रामुख्यानें दिसतात. मराठे नव्हते अशांतला प्रश्न नाही; होते; परंतु ते सारे पेशव्यांनांच उदयास आणलेले नवीन मराठे सरदार होते. खास छत्रपतींच्या आश्रयाखालच्या मराठे सरदारांना पेशव्यांच्या अमदानींत विशेषसें प्रामुख्य नव्हतें. ‘The old Mahratta families were now but secondary personages in the Deccan, owing the power of the Peishwas, and the consequent ascendancy of the Bramins.’ *Grant Duff*. vol. II p. 140.

तांनीं जे उद्धार काढले आहेत ते लपंडावी विधानांची चटक लागलेल्या पुणेकर संशोधकांनीं अवश्य मनन करण्यासारखे आहेत. प्रो. भागवत म्हणतात:—क्षत्रिय गादीची सगळी सत्ता वळकावून गादीच्या मालकास कस-पटासारखे लेखणीचा पाया अशा रीतीने पेशव्यांसारख्या आमच्या ज्युतिबंधूंनीं महाराष्ट्रमंडळांत पहिल्यानें घातला, हें कबूल करण्यास आमच्या लेखणीस फार कष्ट होत आहेत. अशा रीतीनें ब्राह्मण व क्षत्रिय या दोन फळ्या महाराष्ट्रमंडळामध्यें करून, घरफूट म्हणजे काय तें महाठ्यांस या काळीं पेशव्यांनीं स्पष्ट करून दाखविलें. या काळाच्या पूर्वी या प्रकारचा जातिभेद किंवा आपमतलब महाराष्ट्रमंडळांत तरी निःसंशय नव्हता; म्हणूनच शाहुछत्रपतीस अभिपेक होईपर्यंत महाराष्ट्रमंडळाचें स्वातंत्र्य कायम राहिलें होतें. असो. कान्होजी आंगव्याच्या नेतृत्वाखालीं युरोपीयन राष्ट्रांनाही भारी झालेल्या मराठ्यांच्या आरमाराचा नानासाहेब पेशव्यानें मुंबईच्या टोपीवाल्यांची मदत घेऊन नाश केला आणि इंग्रजांची टोपी मराठ्यांना डोईजड करून ठेविली. कोल्हापुरकर छत्रपती सातारच्या छत्रपतींचे अगदीं निकट संबंधी असतां या दोन घराण्यांत नानासाहेबानें शक्य तितका बेवनाव उत्पन्न केला आणि आपल्या चित्पावन सरदारांना मिरजेच्या देवडीवर कायमचे स्थापन करून कोल्हापुरकरांच्या सत्तेला कायमचा पायबंद लावला. मराठे सरदारांना घरीं बसवून स्वतःच्या आप्तेष्ट चित्पावनांना सरदार बनविले. रघोजी भोसले इत्यादि क्षत्रिय मराठे सरदारांना मोठमोठीं वचनें व मुलूख देऊन गार केले व मराठेशाहींतून त्यांचें नकळत उच्चाटण केलें. सारांश, मराठे सरदारांची जूट फोडून त्यांना अलग करण्यांत व त्यांची सत्ता कमी करून आपल्या जातभाईंची सत्ता व वैभव वाढविण्यांत नानासाहेबानें शक्य ते प्रयत्न केले. शाहूच्या मृत्यूनंतर छत्रपतीच्या गादीवर तलख स्वभावाचा राजा कधींही बसणार नाहीं, अशी अंतस्थ व्यवस्था व त्याला अनुलक्षून चालविलेलीं नानासाहेबाचीं कारस्थानें पाहिलीं कीं डांवपेंचाचे निरनिराळे फांसे टाकून छत्रपतींच्या साम्राज्यशक्तीला संपूर्ण हस्तगत करण्यांत त्यानें शकुनीमामाच्याहि वर ताण केली यांत संशय नाहीं. तथापि चटकन् तोंडांत टाकलेली साम्राज्यसत्तेची गोळी पटकन् पचविणें लहानसहान काम नव्हतें !

या बाबतीत नानासाहेबाला अत्यंत परिश्रम करावे लागले. अर्थातच त्याला महाराजांच्या किंवा त्यांच्या जातीच्या धार्मिक आचारांत लक्ष घालण्यास सवड नव्हती. का. प्रभूवर ग्रामण्याच्या उभारणीस फूस; आपल्या जातीचे श्रेष्ठत्व ठरविण्यासाठी देशस्थ व चित्पावन यांत रोटी बेटीव्यवहार सुरू व्हावा म्हणून त्याने स्वतांच देशस्थादि ब्राह्मणांच्या मुलींशीं केलेली लग्ने, पाताणे प्रभूघरील ग्रामण्य, व नानासाहेबांचे इतर जातींबरोबर झालेले वर्तन हीं लक्षांत घेतां, नानासाहेबाने सातारकर महाराजांच्या धार्मिक हक्कांकडे आपली वक्रदृष्टी फिरविण्यास दुर्लक्ष केले असेल असे म्हणतां येत नाही. परंतु घशांत उतरलेले राज्य त्याला पचनीं पाडावयाचे होते म्हणून आणि इतर अनेक राजकारणी व्यत्ययामुळे तिकडे लक्ष देतां आले नाही. लवकरच छत्रपतींच्या नशिबीं पेशव्यांचा कैदखाना लागला आणि पानपतला फुटलेल्या 'तीन लाख बांगडी' ची हैबत खाऊन छाती फुटून नानासाहेब मरण पावल्यामुळे सर्वच गोष्टींना निराळे वळण लागण्याची वेळ जवळ आली. थोरला माधवराव अल्पायू होऊन अकालीं न मरता, तर महाराष्ट्राच्या इतिहासाला कांहीं निराळे स्वरूप येण्याचा वराच संभव होता. त्याने चित्पावन व इतर शिरजोर झालेल्या ब्राह्मण सरदारांस दाबांत ठेवून क्षत्रिय मराठे मंडळाची प्रीति संपादन करण्याचा यत्न केला; परंतु आजाने आणि बापाने करून ठेवलेल्या पातकांचा सांठा धुतां धुतांच विचान्याच्या कंठीं प्राण आले. इतके झाले तरी सातारच्या महाराजांचा कैदखाना कांहीं सुटला नाही. धन्याच्या संपत्तीचा अपहार केल्यामुळे व साध्वी ताराबाईच्या शापानेच जणू काय निर्वंश होण्याच्या पंथाला लागलेल्या पेशव्यांच्या घराण्याला कीड* लागली. म्हणून या शहाण्या पेशव्याने महाराजांना

* पेशवाईच्या बाहेरून विस्तीर्ण दिसणाऱ्या वृक्षाची स्थिति आतून भोंवर लागलेल्या माडाप्रमाणे झाली होती, हे माधवराव पेशव्यांच्या देखील लक्षांत येऊन चुकले होते. "अंतकाळच्या समर्या पश्चाताप होऊन त्यांना विद्वान शास्त्री व पंडित यांस विचारिले की पेशव्यांचे राज्यांत धर्मोत्कर्ष होत आहे; दौलतींतील सर्व लोक सुखी आहेत, प्रजापालन चांगले होत आहे, असे असता पेशव्यांचे वंशास क्षय लागला व पानपतीं फौज गार होऊन

आणखी ५ लाखांचा मुलूख तैनातीला दिला ! नारायणराव पेशव्यानें तर सातारच्या महाराजांजवळून धमकीनें पेशवाईचीं वखें घेतळीं आणि तारावाईच्या शापांत 'माजोच्या निसंतान होऊन मरशील' हा छत्रचामर-धारी राजपुरुषाचा शाप भरीस घातला. ही शापवाणी लवकरच खरी झाली व नारायणराव मारला गेला. त्यानंतर 'प्रतिसृष्टी उत्पन्न करणार' म्हणून चित्पावनांनीं ज्याला अगदीं ब्रह्मदेवाच्या तोडीला बसविलें आहे, त्या नानाफडणीसाची कृपादृष्टी सातारच्या महाराजांवर फिरली. नानानें सातारच्या महाराजांवर बाबुराव कृष्णाजीला जेलर नेमला होता.* नानाच्या सूचनांप्रमाणें जुलूम जबरदस्तीनें त्यानें महा-

दौलत बुडाली याचें कारण काय ? तेव्हां काशीकर शास्त्री यांनीं स्पष्ट उत्तर केलें कीं स्वामीद्रोहापेक्षा थोर पातक नाहीं. धन्यास प्रधान प्रतिबंधांत ठेवून राज्याचा उपभोग करूं इच्छितात, याच कारणांनें वंशक्षय व अपकीर्ति होत चालली आहे (पृ० ६३ उत्तरार्ध, भाग १, कोल्हापूर राज्याचा इतिहास रा. रा. बाळजी प्रभाकर मोडक यांनीं केलेला.)" तेव्हां शास्त्र्यांमध्ये व पंडितांमध्ये अर्थात् विद्वान् ब्राह्मणांमध्ये पेशव्यांची कृति अनन्वित समजणारे पूर्वीही पुष्कळ होते, हें आम्हां ब्राह्मणांस एक मोठें भूषणच आहे. हें विद्वानांचें म्हणणें ऐकून "माधवरावांनीं आपले कनिष्ठ बंधु नारायणराव यांस बोलावून सांगितलें कीं, सातारकर महाराजांकडे पांच लक्षांचा नवीन तालुका सातारच्याजवळ नेमून देऊन त्यांस सुप्रसन्न ठेवावें. येणें करून संतोष न झाल्यास आणखी दोन लक्षांचा प्रांत जास्ती देऊन मर्जी सुप्रसन्न करून घ्यावी." स्वामीद्रोहाच्या पापाची निष्कृति करण्याची जी ही तोड माधवरावांनीं काढली, तीवरून माधवरावास मनाचे थोर म्हणता येईल काय ? जी सर्व सत्ता सातारकरांची पेशव्यांनीं बळकाविली तिचा मोबदला काय पांच लक्षांचा-किंवा फार झाल्यास सात लक्षांचा मुलूख ? उदार व निष्कपट धन्याची सर्व दौलत सवड सापडतांच चाकरानें बळकावून, धन्यास पहिल्यानें जेम तेम जाड्या भरड्या भाकरीची सोई करून ठेवावी व पुढें पाप नडूं लागेल तेव्हां पूर्वीच्या धन्यास दोन शेर दाणे मिळत होते ते तीन शेर किंवा हवे असल्यास चार शेर दाणे देण्यास हुकुम करावा; व इतकें उदारपणाचें काम केल्यानें पापाची निष्कृति होऊन पूर्वीच्या धन्याची मर्जी आपणावर सुप्रसन्न राहिल; अशी जो चाकर आशा बाळगतो, त्यास आपण काय बरें म्हणूं ? सारांश, स्वामिद्रोहाचा व आत्यांतिक स्वार्थपरतेचा, असे जे दोन आरोप आम्हीं आमच्या पेशवेमंडळीवर आणिले आहेत, ते काहीं स्वकषोलकल्पित किंवा आजचे नव्हत. दरोबस्त कृती लक्षांत घेऊन हे आरोप पूर्वीही पेशवे मंडळीवर आमच्याच पूर्वजांनीं आणिले होते, इतकें म्हणणें येथें पुरे आहे.

राजांच्या घराण्यांतील पूर्वापार वेदोक्तकर्म बंद करून पुराणोक्त चालू केली. राजकीय हक्कांची आधीच वाट लागली होती; आतां धार्मिक हक्कांची संपुष्टांत आणली! यासंबंधांत नानाफडणीसांचें आपल्या जेलरलॉ गेलेलें पत्र (चां. का. प्र. ग्रा० पृ० ७३) वर दिलेलेच आहे. सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीतले [मि. फाल्गुन शु० ७ शके १६९९ ता. ६ मार्च १७७८ चें] एक पत्र उपलब्ध झालें आहे. तें पाहिलें म्हणजे नानाला अर्धाशहाणासुद्धां मानण्याची पंचाईतच पडते. पत्र जरी सवाई माधवरावाचें आहे तरी तें नानानेंच 'डिकटेद्' केलें असलें पाहिजे:—

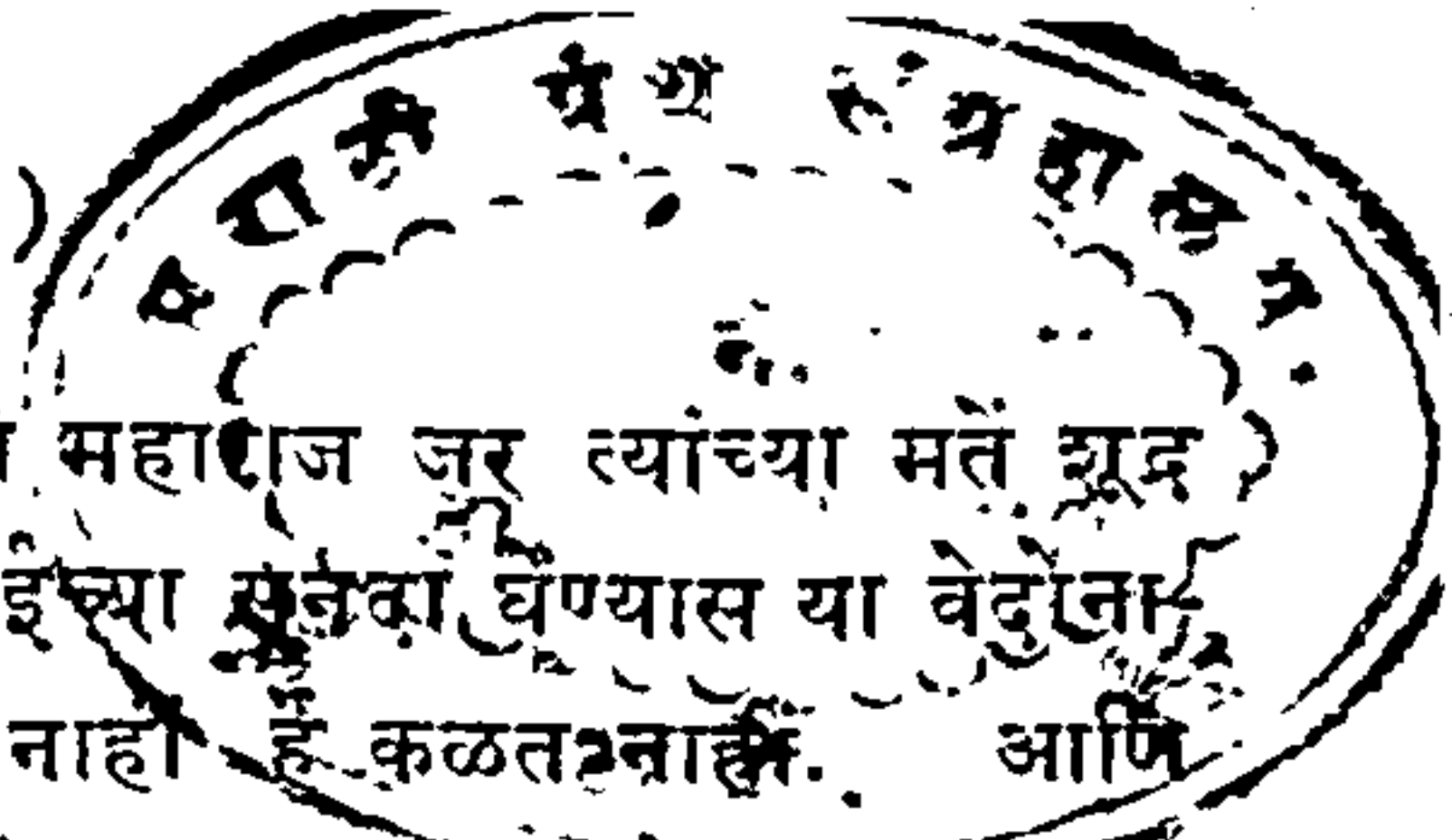
अखंडीत लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री बाबूराव कृष्ण गोसावी यांसी—
सेवक माधवराव नारायेण प्रधान नमस्कार सु॥ समान सैन मया व आलफ राजश्रीस राज्याभिषेक आगोधर होऊन उपरांत मुंजी होती किंवा अगोधर मुंजी होऊन राज्याभिषेक होतो याची पुर्वील पधत कसी आहे व राज्याभिषेकास व मुंजीस साहीत्य कापड अदीकरून काय लागते याचा तपसीलवार लिहून लांकर पाठविणें, येविशी राजश्री कृष्णराव आनंत यासही पत्र लिहिले आहे. तरी तुम्ही ते मिलोन सदरहू लिहिल्याप्रो करणें. जाणिजे.

हरहर! ज्या नानानें सारी पेशवाई अवलपासून अखेरपर्यंत पाहिली त्याला मराठे छत्रपतीची मुंज आधीं लागते कीं आधीं राज्याभिषेक होतो हें सुद्धां माहीत नसावें काय? पुढें, नानानें सवाई माधवरावाचा अग्रत्यक्ष रीतीनें खून केल्यानंतर रावबाजी पेशवे झाले. या पेशव्यांनं जरी का. प्रभूंच्या धार्मिक हक्कांच्या मान्यतेवद्दल व रक्षणावद्दल फर्मान दिलें तरी सातारच्या महाराजांविषयीं मात्र त्यांनं अत्यंत नीच वर्तन केलें.

१. सातारेच्याचे राजे यांस राज्याभिषेक करावयाच्या पूर्वी मुंज करून मग राज्याभिषेक व्हावा अशी शिवाजी महाराजांची पासून चाल होती ती श्रीमंतांनीं यावेळेस मना करून मुंज्य केल्याशिवाय राज्याभिषेक केला.

(शके १७३० सन १८०८-०९, पेशवाईची अखेर: पृ. १४४. इ. आणि ऐ.)

नानाफडणीसानें वेदोक्ताऐवजीं पुराणोक्त मंत्रांनीं तरी मुंजी राहूं दिल्या पण रावबाजीनें तर मुंजीच बंद केल्या! आणि हे पेशवे बहादुर

महाराजांचे सनदशीर नोकर ! सातारचे महाराज जर त्यांच्या मते शूद्र होते तर त्या शूद्रांचे नोकर म्हणून पेशवाईच्या सुद्धा घण्यास या वेदुजा रायण ब्राह्मणवीरांना लाज कशी वाटली नाही हे कळत नाही. आणि शूद्र धन्याची ओकरी करणाऱ्या ब्राह्मणांचे ब्राह्मण्य तरी कोणत्या स्मृतीने वा श्रुतीने मान्य केलेले आहे याचा खुलासा एखादा आधुनिक इतिहास-पंडित करील काय ? असो. रावबाजींची कारकीर्द लवकरच समाप्त होऊन इंग्रज बहादुरांनी जिकडे तिकडे स्थिरस्थावर केले आणि शाहूच्या मृत्यूपासून म्हणजे सन १७४९ ते १८१८ पर्यंत सुमारे ६९ वर्षे हाल अपेष्टा भोगित पडलेल्या सातारच्या राजघराण्याला पुन्हा एकदा चांगले दिवस आले.

सातारकर छत्रपति आणि त्यांचे जातभाई क्षत्रिय मराठे यांचा तेजोभंग करण्याकरिता पेशव्यांनी कसकसा उपक्रम केला, याची रूपरेषा वरील विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल अशी आशा आहे. वरील श्रोटक विवेचनांचा यथास्थित विकास करण्याचे हे स्थल नव्हे; तरीपण कोणी ग्रंथकार हे कार्य हाती घेईल, तर महाराष्ट्राच्या इतिहासातील कित्येक गुंतागुंतीचीं प्रमेये सोडविण्याचे श्रेय त्याला खास मिळेल. असो. शत्रूचा नाश करण्याच्या ज्या दोन रूढ पद्धति आम्ही वर दिल्या, त्यापैकी पहिली म्हणजे शरीरनाश ही तर पेशव्यांना शक्यच नव्हती, म्हणून त्यांनी दुसरीचा म्हणजे नीचत्वांत समावेश हिचा अंगिकार केला आणि ई. इ. कंपनीने पेशवाईला रावबाजीच्या हातून भडाम्नी देववून सातारच्या महाराजांना आपल्या खाकेंत मारीपर्यंत, क्षत्रिय मराठे सर्वतोपरी हीनावस्थेला पोहोचले होते. यावरून चित्पावनांची परशुरामी तपश्चर्या-थोड्या-प्रमाणांतच कां होईना !-फलद्रुप झाली, यांत संशय नाही.

यानंतर श्रीमच्छत्रपति प्रतापसिंह महाराज यांची कारकीर्द सुरू झाली. कंपनी सरकारने त्यांना प्रथम राज्यकारभाराची कुलमुखत्यारी न देतां सर्व कारभार कौन्सिल ऑफ अॅडमिनिस्ट्रेशन या मंडळाच्या मार्फत चालविला. खार्जगिकडील सर्व व्यवस्था व कारभार मात्र महाराजांच्या हाती ठेवला होता. याप्रमाणे किंचित् स्वस्थता व स्वातंत्र्य मिळतांच क्षत्रिय मरा-

ध्यांच्या धार्मिक हक्कांबद्दल महाराजांना कळकळ वाटून, त्यांचें पुनरुज्जीवन करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. खरोखर, प्रतापसिंह महाराजांनीं हा पुनरुज्जीवनाचा प्रश्न जर त्यावेळीं हातीं घेतला नसता तर क्षत्रिय मरा-
 ध्यांच्या धर्मकर्मांबद्दलच्या इतिहासाचे धागे सध्यांच्या विपर्यासी संशोधन-वंडाच्या धामधुर्मांत संकलीत करण्याचें काम फार कठीण होतें, यांत सुळींच संशय नाही. त्यांनीं चतुरसिंग भोंसले व बापु कान्होवा फडणीस यांना सातारच्या रेसिडेंटाचें पत्र देऊन सन १८१९ त उदेपुरास पाठविलें. या दोघांनीं उदेपूर, जयपूर, जोधपूर वगैरे ठिकाणच्या राणार्जींची भेट घेऊन खुलासा विचारला आणि “ सातारीयाचे माहाराज सिसोदे हे आपले घराण्यांतील असे ते समजूनच आहेत ” असें छत्रपतीस कळविलें. पुढें शके १७४४ (सन १८२२) सालीं उदेपूरचा सुप्रसिद्ध भाट दीपविजय सातारच्यास आला. महाराजांच्या विनंतीवरून त्यानें सर्व वंशावळीची माहिती देऊन, सातारच्या राजघराण्याचा मेवाडच्या शिसोदे राजवंशाशीं निकट संबंध पुनश्च सिद्ध करून दाखविला. राजपुतान्यांत जेवढीं म्हणून क्षत्रिय राजघराणीं आहेत, त्यांत मेवाडचें राजघराणें पहिल्या प्रतीचें अज्ञानहि मानण्यांत येतें. एक तर हें उदेपूरचें सिंहासन अयोध्याधीश श्रीरामचंद्राचे ज्येष्ठ युवराज लवराज यांच्या वंशजांनें राजपुतान्यांत मिळविलेलें आहे. शिवाय मुसलमानी अंमदानींत मुसलमानी बादशहांची मर्जी संपादन करण्यांतच जीवितसाफल्य समजणाऱ्या कित्येक जोधपूर जयपूर वगैरे राजपूत क्षत्रियांनीं आपल्या मुली मुसलमान बादशाहाला राण्या करून दिल्या, तरी सुद्धां ज्या मानी उदेपुराधिपतीनें बादशहाच्या रोपाची पर्वा न करितां आपलें राजकूळ निष्कलंक राखिलें, त्यानें शिवाजी महाराजांचें कूळ खरोखरच शिसोदेवंशाची अस्सल शाखा आहे अशी खात्री पटल्या-शिवाय त्यांची वंशावळ आपल्या वंशावळींत सामील करूं दिली असेल काय ?

यानंतर सन १८२५ सालीं सांगलीचे चिंतामणराव आप्पा पट्टवर्धन यांच्या आंगांत नारायणराव पेशव्यांचा संचार होऊन त्यांनीं चां. का.

प्रभूंवर ग्रामण्याची तरवार उपर्सली. त्यावेळीं त्यांनीं कायस्थ प्रभूंच्या विरुद्ध, जगद्गुरू श्रीशंकराचार्यांना दमदाटी दाखवून जी यादी लिहवून घेतली त्यांत “ कर्लित क्षत्रिय नाहीत ” इत्यादि खोटा मजकूर घुसडून दिला. परंतु क्षत्रिय मराठे यावेळीं तरी निजलेले नव्हते. त्यांनीं ताबडतोब सातारच्या राजमंडळाकडे खालील अर्ज रवाना केला:—

यादी १.

यादी सरकार श्रीमन्महाराज राजश्री छत्रपती सातारा राजमंडळ हुजूर सातारा सु॥ तीसा आक्षरीन मयातेन व आलफ क्षत्रिय मराठा मंडळी याणी आम्ही क्षत्रिय व महाराज क्षत्रियकुलावतंस आसले तरी वंदोबस्त करावा नाही तरी हे भासे लिहितात ते लीहिणे चांगले नाही कलमे वी तपशील.

(१) ब्राह्मणाचा व चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभु यांचा खटला दोन तीन वर्षे पडला आहे. उभयतानी परस्परे लीहिणे असले ते लिहावे परंतु पुण्याहून ब्राह्मणांनी पत्रे पाठविली त्यांत क्षत्रिय नाहीत असे भाव तेव्हांच येविसी बोलावे तरी सामीलता दिसेल सबब न वोललो या पत्रांत चांद्रसेनीय व आपला मजकूर ल्याहावा ते मोघम क्षत्रिय नाहीत आसे लिहीले ती पत्रे सारी माघारी आणऊन त्यांतील ही अक्षरे काढून टाकावी.

(२) हाली चिंतामणराव पटवर्धन याणी शंकराचार्य करवीरकर याचे समते यादी करून यादी व पत्रे केली त्याचे मनांत येकंदर क्षत्रियच नाहीत असे समजानी केले नाहीसे वाटते सबब मोघम क्षत्रिय नाहीत हे लिहीले परंतु सर्व समजदार असतात आसे सर्व ठिकाणी देशोदेशी आहे आसे नाही व हालीचे यादीत कैलासवासी शीवाजीमहाराज व संभाजीमहाराज व शाहूमहाराज पत्रे व निर्णय ठरविला आसे जमेस धरून लिहितात त्यास सरकारी दस्तरी कोणतेही ज्ञातीविषयी निर्णय ठरून वार जाले हे नाही कोणतेही ज्ञातीत आपली कमी आहे तरी सावरून नीट दाखविणे असी चाल आहे तेव्हा ज्याणी निर्णय केले ते आपली जात नाही आसे कसे लिहितील तेव्हा पत्रे खोटी असतील असे वाटते यद्यपि असले तरी ज्ञातीप्रकर्णांत सरकार पाहणे नाही तेव्हा ह्या पत्राचे समत लिहिणे गरज नाही दक्षण हिंदुस्थानांत चाल इकडील सहीची पत्र मान-

तात त्याअर्थी लिहू नये लिहिली गेली असतील तरी दुसरी पत्रे तितके जागी पाठवावी की हा मजकूर चांद्रसेनीय प्रभूचा व ब्राह्मणाचा आहे क्षत्रिय आहेत त्याचा नाही किंवा सारांप यादी येकंदर सारे आणवून कैलासवासी महाराजाचे निर्णय ठरले व पत्र वार केले हे व क्षत्रिय नाहीत हे काढून पाहिले तरी खाना करावी येविसी कसे ठरले ते ठरून उत्तर यावे हे कंपनीसरकाराकडे करणे आहे.

(३) सदरहुप्रमाणें न झाले तरी ज्ञातीवाले आपले ज्ञातीविसी मुखत्यार आहेत तेव्हां खटला नसता जो काढील त्यास पुसणे ज्ञातीविशयाने होईल सवव हे व्हावे हे चांगले आहे हा विचार कंपनीसरकारास कळवावा आसे नाही सवव लिहिले आहे व सरकारही ज्ञातीप्रकर्णात पाहत नाही त्यास चांद्रसेनीय प्रभु-विसीही सरकारी कागदांत सड लिहीली आहे हे नसावे परस्परें आपले ज्ञातीत मुखत्यार आहेत सड राहिली असता सरकारी मदत ब्राह्मणाकडे आहे आसे दिसते व मुखत्यार म्हणण्यास दोष सरकारास येतो व आमचे ज्ञातीचा मार्ग पुसणे तो ब्राह्मणास पुसू किंवा आम्ही पाहू परंतु हे काही नसता लिहिणे गरज नाही सवव लिहिले आहे लिहिल्याप्रो ठरवून व्हावे.

येकूण कलमे चार ४ लिहिली आहेत पकेपणे ठरवून पुन्हा न होय आसे व्हावे वगैरे तारीख २७ जुलई सन १८२८ इ।।

प्रो. डॉंगरे कृत सि. वि. परिशिष्ट ५

पृ० १०२, १०३

या पत्राचा विचार राजमंडळानें काय केला तें समजण्यासारखे कांगद पत्र उपलब्ध नाहीत. इ. स. १८३० मध्ये प्रतापसिंह महाराजांस पूर्ण मुखत्यारी मिळाली. याच सुमारास कायस्थ प्रभूंवरील ग्रामण्याचें स्वरूप अत्यंत उग्र झालेलें होतें. तेव्हां महाराजांनी क्षत्रिय मराठ्यांच्या वेदो-क्ताचा प्रश्न हातीं घेऊन ७१८ वर्षे अव्याहत परिश्रम करून आपलें व आपल्या आप्त स्वकीयांचें क्षत्रियत्व पुनश्च प्रस्थापित केलें. तें कसे केलें याची हकीकत विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी असल्यामुळें ती खालीं देतां.

“ कर्लांत क्षत्रिय मुळांच नाहीत, म्हणून ब्राह्मणांवेरीज इतरांस वेदो-क्ताचा अधिकार नाही ” हा वादाचा मुख्य * प्रश्न उद्भवल्यामुळें क्षत्रिय

* हा वाद उपस्थित करणार कोण ? तर ज्यांच्या चित्पावन जातीला आपलें ब्राह्मणत्व अझूनहि धडपणें सिद्ध करतां आलें नाही, ते चिंतामणराव आप्पा पटवर्धन.

मराठे व चां. का. प्रभू या दौघांना आपलें अनादिसिद्ध क्षत्रियत्व सिद्ध करण्याकरितां—पूर्वापार वहिवाटीप्रमाणेंच—एकत्र व्हावें लागलें. क्षत्रिय मराठे हे शौर्यांत जसे श्रेष्ठ तसे चां. का. प्रभू हे शौर्यांत आणि विशेषतः बुद्धिमत्तेतहि श्रेष्ठ. याकरितां जेव्हां जेव्हां म्हणून क्षत्रिय मराठ्यांच्या धार्मिक हक्कांवर हल्ले होत गेले तेव्हां तेव्हां का. प्रभूनींच ते सर्व आपल्या बुद्धिमत्तेच्या ढालीवर वरचेवर झेलून अकलहुशारीच्या समशरीने त्यांचा फडशा पाडलेला आहे. या वादांत क्षत्रियांच्या तर्फें लढण्याकरितां विठ्ठल सखाराम ऊर्फ आवासाहेव पारसनीस या विद्वान चां. का. प्रभू शास्त्राची निवडणूक महाराजांनी केली, व विरुद्ध पक्षानें वे० शा० राघवाचार्य गजेंद्रगडकर या अत्यंत विद्वान् पंडितास आपल्या तर्फें वाद करण्याकरितां वकीलपत्र दिलें होतें. आवा पारसनीस हे जसे फारशींत निपूण होते तसेच संस्कृतांतहि पारंगत होते; इतकेंच नव्हे, तर त्यांचें दोन शाखांचें अध्ययनहि झालेलें होतें. सातान्यास हल्ली ज्या वाड्यांत शहरफौजदार कचेरी आहे त्या ठिकाणी त्यावेळीं संस्कृत पाठशाळा होती. ही जागा वादाकरितां पसंत केली होती. ह्या पाठशाळेंत उभय पक्षांचा वाद कित्येक दिवस पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष लेखी पद्धतीने चालला होता. ज्या दिवशीं पंच निकाल देणार त्यादिवशीं पुण्यापासून वेळगांवपर्यंतच्या प्रांतांतील हजारों ब्राह्मण सातान्यास निकाल ऐकण्याकरितां पाठशाळेपुढें जमले होते. आपल्या विरुद्ध निकाल देणारांची साधल्यास डोकीं फोडून सूड घेण्याची विद्या भिक्षुकवर्गास चांगली अवगत असल्यामुळे, निकालाच्या दिवशीं कदाचित् रक्तपाताचाहि प्रसंग येईल, म्हणून महाराज स्वतः नागव्या तरवारीनें पाठशाळेच्या पुढें बंदोबस्ताकरितां फिरत होते. सरतेशेवटीं पंचांनी क्षत्रियांच्या तर्फें निकाल देऊन आवा पारसनीस यांच्या विद्वत्तेची मोठी वहावा केली. त्यावेळीं क्षत्रियांच्या अस्तित्वाबद्दल एकंदरं २४ सिद्धांत पंचांनी मान्य केले त्यांपैकी थोडे खाली नमूद करतां—

(१) श्रीपरशुरामानें एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय करण्याचा प्रयत्न केला, तरी केव्हांहि क्षत्रियांचा अभाव झाला नाहीं. (२) ज्या क्षत्रियांचा परशु-

रामानें वध केला नाही त्यांचें वैदिक कर्म त्यानें सोडविलें नाही. (३) नंदा-
नंतर क्षत्रियांचें अस्तित्व होतें. (४) सुमित्रानंतर क्षत्रियांचें अस्तित्व होतें.
(५) राज्यकर्ता जो राजा त्यास वैदिक मंत्रांनीं राज्याभिषेक होतो, सबव त्यानें
तेवढें वैदिक कर्म करावें व इतर क्षत्रियांनीं करूं नये, असें नाही; तर कोणत्याही
क्षत्रियास वैदिक कर्म विहित आहे. (६) सातारा, चंदी (तंजावर) नागपूर
व करवीर येथील राजघराण्यांचें मूळ एकच असून यांचेकडे ऋग्वेदावरून कर्म
चालतें. चंदीस अग्निसिद्ध असून, स्वतः राजे (शिवाजीमहाराज) ब्राह्मणांस
अग्नौकरण देतात व शास्त्राध्ययन करितात. करवीरोंहि वेदोक्त कर्म चालत आहे.
(इ. स. १८३०). (७) नर्मदेपलीकडे क्षत्रियांकडे यजुर्वेदावरून कर्म चालतें.
उदेपुरास अशीच वहिवाट आहे. सातान्यास यजुर्वेदी कर्म महाराजांनीं सुरू
करावें. (८) क्षत्रियांस मातुलकन्याविवाह वर्ज्य नाही. (९) क्षत्रियांत
स्वज्ञातीत एकपात्री भोजन करण्याची चाल आहे, तरी वैदिक कर्मास बाध
येत नाही.

याप्रमाणें मराठे क्षत्रिय व चां. का. प्रभु यांच्या क्षत्रियत्वाचा वाद उघड-
पणें जिंकून विजयी होतांच रा. आबा पारसनीस यांनीं त्याप्रसंगीं काढलेले
सर्व सिद्धांत व त्यांचे आधार यावरून "सिद्धांत विजय" नामें एक उत्कृष्ट
संस्कृत ग्रंथ तयार केला. हा ग्रंथ व आबापारसनिसांचे दुंसरे कांहीं ग्रंथ
महाराजांनीं रेसिडेटांच्या पत्रासह उदेपुरास पाठविले. तेथील सर्व मोठ-
मोठ्या व्युत्पन्न शाह्यांनीं पारसनीसांच्या विद्वत्तेबद्दल व शास्त्रपारंगत-
तेबद्दल वाहवा करून त्या सर्व ग्रंथांवर आपापल्या मान्यतेचे शिके मारले
व सातारच्या महाराजांची वंशावळी उदेपुरच्या वंशावळींत दाखल करून
तिची एक प्रत कंपनी सरकारच्या शिक्क्यानिशीं सातान्यास पाठविली.
उदेपुरच्या पंडितांनीं राणाजींच्या आज्ञेवरून महाराजांस पत्र दिलें कीं,
आपल्याकडील शास्त्रार्थाचा राणाजींनी ब्राह्मणपंडितांकडून निर्णय करवून
शिवानंदापार्शी दिला आहे. राणाजी व आपण पूर्वींयासून एकच वंशातील
असून व्यवहारांत कांहींएक भेद नाही यास्तव आम्ही आपलें शुभचिंतन करीत
असतां. इकडे वैदिक कर्माधिकारी क्षत्रिय पुष्कळ असतांही दक्षिणी ब्राह्मण
क्षत्रियांचा अभाव म्हणतात, ह्यावरून त्यांचे ठिकाणीं मत्सरबुद्धी वास करीत

आहे असं म्हटलें पाहिजे. या प्रमाणें उदेपुराहून पत्र येतांच महाराजांनीं सन १८३२ मध्यें सर्व मराठे क्षत्रियांस यादी पाठवून, क्षत्रियांचे धार्मिक हक्क कोणते, व कसे हें खुलासेवार कळविलें. हें पत्र फारच मोठें व विस्तृत असून तें रावबहादुर प्रो० डोंगरे यांनीं छापिलेल्या “ सिद्धांतविजय ” ग्रंथाच्या परिशिष्टांत (पृ० १-१६) समग्र दिलेलें आहे.

त्यानंतर महाराजांनीं आवा पारसनीसांचे सर्व ग्रंथ कर्नाटक प्रांतीं रवाना केले. तिकडील विद्वान् पंडितांनीं त्यांवर आपापल्या मान्यतेचें मोर्तव केले व क्षत्रिय मराठ्यांच्या धार्मिक हक्कांवद्दल आणि ग्रंथकर्त्यांच्या विद्वत्तेवद्दल प्रशंसापूर्ण पत्रें महाराजांकडे रवाना केलीं.

मान्यतेच्या याद्या आलेलीं ठिकाणें.

(१) तंजावर संस्थान, (२) आनेगोंदी संस्थान, (३) कोच्ची संस्थान, आणि (४) म्हैसूर संस्थान.

मान्यतेचीं पत्रें देणारे प्रमुख पंडीत.

नांव.	ठिकाण.
(१) पांडुरंगाचार्य भागवत	अंकलूज.
(२) कट्टि गोविंदाचार्य	कुरुंदवाड.
(३) नरसिंहाचार्य	आनेगोंदी.
(४) रघुपत्याचार्य	अरणी संस्थान.
(५) पांडुरंगाचार्य	चांद्रायणपट्टण.
(६) आणाशास्त्री राजपुरोहीत	म्हैसूर.
(७) व्यंकट रमणाचार्य	म्हैसूर.
(८) बाबाचार्य	तंजावर.
(९) श्रीनिवासाचार्य	म्हैसूर.
(१०) बल्लाळ नारायणाचार्य	तौळव देश.
(११) तमणशास्त्री	चरकल संस्थान.
(१२) भीमाचार्य	आनेगोंदी.
(१३) दासाचार्य	म्हैसूर.
(१४) रामाचार्य	कोच्ची.

- (१५) माधवाचार्य कोची.
 (१६) माधवमताच्या तीर्थाच्या मठाचे } ... वेंकीपूर
 श्रीमदाचार्यांचे शिष्यस्वामी } (म्हैसूर संस्थान.)
 (१७) शृंगेरी शंकराचार्य शेडनाळ मुक्कामाहून.
 (१८) उडपी संस्थानांतील आठ मठांचे स्वादीकर स्वामी. कोची राज्य.
 (१९) लक्ष्मीकांत स्वामी विद्यानगर.

याशिवाय क्षत्रिय मराठ्यांच्या वेदोक्त कर्मांच्या प्राचीन परिपाठाबद्दल विजयानगर, तंजावर, म्हैसूर, आनेगोंदी व कोची येथील शास्त्र्यांच्या रिवाजपट्ट्याहि आल्या.

याप्रमाणे सातारचे ग्रंथ सर्वत्र मान्य झाले, तरीसुद्धां ब्राह्मणांकडून वारंवार अडथळे उत्पन्न होत. तेव्हां सन १८३५ सालीं क्षत्रिय मराठे मंडळींच्या सभा होऊन सर्वांनुमते ठरले कीं दक्षिणीब्राह्मण वेदोक्तकर्मांस अडथळे आणतात त्याअर्थी त्यांची गरज न ठेवतां उत्तरहिंदुस्थानांतून ब्राह्मण आणून कर्मे चालवावीं. त्याचप्रमाणे दक्षिणी व हिंदुस्थानी क्षत्रियांचा शरीरसंबंधहि सुरू करावा. ह्याप्रमाणे वागण्यास पुष्कळ क्षत्रिय मराठे कबूल झाले व त्यांजकडून त्याप्रमाणे कबुलायतीही लिहून घेतल्या. परंतु या ठरावाची अम्मलबजावणी झालेली दिसत नाही. क्षत्रिय मराठ्यांचें क्षत्रियत्व याप्रमाणे पुनः प्रस्थापित करूनच प्रतापसिंह महाराज स्वस्थ वसले नाहींत. त्यांनीं स्वतः आपल्या धार्मिक हक्कांप्रमाणे वागण्यास सुरवात केली. सन १८३६ सालीं त्यांनीं पंडितराव व राजोपाध्ये यांचा तंटो लागला असतां, मागील वहिवाटीची चौकशी करून उभयतांच्या कामाचे पंचामार्फत जाबते पाडून दिले. स्वतः महाराज व त्यांचे बंधु शहाजी राजे हे उभयतां स्नानसंध्यादि कर्मे नित्य करीत असत.

राजवराण्यांतील गृह्यकृत्याची याप्रमाणे व्यवस्था लागल्यानंतर श्री छत्रपती शिवाजीमहाराजांप्रमाणे राज्याभिषेक यथाविधी करून घेण्याचा विचार प्रतापसिंह महाराजांनीं केला. अभिषेक प्रयोगाची नवी पोथी तयार करवून हा समारंभ यथाशास्त्र व यथाविधी साजरा करण्यांत आला.

राज्याभिषेकानंतर महाराजांनी रा. आवा पारसनीस यांस सन १८३८ त त्यांच्या अप्रतीम कामगिरीबद्दल प्रशंसापर आज्ञापत्र दिले.

यावेळीं प्रतापसिंह महाराजांच्या मेहनतीने क्षत्रिय मराठ्यांचे क्षत्रियत्व प्रस्थापित झाले हे खरे, पण त्या योगाने सारा ब्राह्मण समाज महाराजांच्या विरुद्ध झाला. क्षत्रिय मराठ्यांना सर्वस्वी चिरहून टाकण्याचा ब्राह्मणांचा इतका हातातोंडाशी आलेला यत्न फुकट गेला. मग कां नाही त्यांचा तडफडाट उडणार? छत्रपतीला बुडवितां बुडवितां पेशव्यांनाच राम म्हणावे लागले आणि कोल्हापूरकर भोंसल्यांचा नायनाट करतांकरतांच परशुरामभाऊ पटवर्धनास परलोकचा रस्ता सुधारावा लागला. तरीहि निराश न होतां शेवटचे परशुरामास सोडण्याचा चिंतामणराव पटवर्धन व बाळाजीपंत नातू यांनी उपक्रम केला आणि तो मात्र परशुरामाच्या कृपेने सणसणीत फळास आला. चिंतामणराव पटवर्धन व बाळाजीपंत नातू यांनी अनेक उलटीं सुलटीं कारस्थाने उभीं करून महाराजांवर कंपनी सरकाराविरुद्ध फितूर केल्याचा आरोप आणला; त्या भानगडीत प्रतापसिंह महाराज पदच्युत होऊन पुढे लवकरच सातारची गादीहि खालसा झाली. यावेळीं बाळाजीपंताने आणि चिंतामणरावाने जे जे अत्याचार केले त्यांचा इतिहास वाचला तर आंगावर शहारे येतात, आणि स्वार्थीकरितां मनुष्य किती नीचपणाचीहि कृत्ये करण्यास भीत नाही, याच्या प्रत्यंतराने मन क्षुब्ध होते. बाळाजीपंत नातू यांचे नांव मराठ्यांच्या इतिहासांत काळ्या कुट्ट बार्डरीसधेच लिहिल्याशिवाय गत्यंतर नाही. कारण पेशवाई बुडविण्याच्या कामीं अग्रेसर होऊन स्वराज्य बुडविण्याचे श्रेय त्याने घेतले व तेवढ्याने या प्राण्याची तृप्ती न होऊन स्वतःच्या तीव्र द्वेषाला व ज्वलज्जहाळ स्वार्थाला सातारच्या संस्थानाचाहि बळी घेतला! 'राष्ट्रीय' चित्पावनांनी या महापुरुषाच्या चरित्राचे जरूर अध्ययन करावे.

सातारचे राज्यच खालसा झाले तेव्हां क्षत्रिय मराठ्यांच्या वेदोक्ताभिकाराचा प्रश्नहि निकालांत निघाला. परंतु कोल्हापूर येथे मात्र सर्व कर्मे वेदोक्त मंत्रांनीच चालूं होती. ही पद्धत कै. बाबासाहेब महाराज यांच्या कारकिर्दीपर्यंत अव्याहत चालूं होती. त्यांच्या कारकिर्दीत (सन १८३०-

६६) वे. शा. रघुनाथ शास्त्री पर्वते यांनीं महाराजांस (बंद) सल्ला दिला कीं वेदोक्त मंत्रांचा उपयोग इतर आचरणांशीं विरुद्ध असल्यानें श्रेयस्कर नाही. त्यावरून वाड्यांत वेदोक्त कर्मविधी बंद होऊन सर्व कर्मे पुराणोक्त मंत्रांनीं चालूं झालीं. तीं विद्यमान श्रीमन्महाराज शाहू छत्रपती यांच्या कारकीर्दीपर्यंत तशींच चालत होतीं. महाराज शाहूमहाराजांच्या मनांत आपलीं सर्व कर्मे आपल्या क्षत्रिय धर्माप्रमाणें वेदप्रणित मंत्रांनीं व्हावीं असें आलें, व त्याप्रमाणें त्यांनीं हुकूम फर्माविले. परंतु राजोपाध्ये यांनीं त्या हुकुमाप्रमाणें वागण्याचें साफ नाकारतांच महाराजांनीं एक कमिटी नेमून तिला राजवाड्यांत पूर्वीं कर्मे कोणत्या पद्धतीनें होत होतीं त्याबद्दल रिपोर्ट करावयास आज्ञा केली. या कमिटींत आपासाहेब राजोपाध्ये, रा. बा. कृष्णाजी नारायण पांडितराव सर न्यायाधीश, व रा. सा. वि. व. गोखले हे गृहस्थ होते. या कमिटीनें सुमारे २० इसमांच्या जवान्या घेतल्या व इतर रीतीनें तपास करून, वे. शा. पर्वतेबुवांच्या उपद्रापापूर्वीं सर्व कर्मे वेदोक्त पद्धतीनें करण्यांत येत असत, असा रिपोर्ट हुजूर सादर केला. राजोपाध्ये यांनीं आपला रिपोर्ट दिला नाही.

या कमिटीच्या अभिप्रायाप्रमाणें वागण्याचें राजोपाध्ये यांनीं नाकारतांच त्यांस कामावरून दूर करून त्यांना राजोपाध्येपणाबद्दल दिलेली जहागीर महाराजांनीं जप्त केली.

यावेळीं मराठे क्षत्रियांवर ब्राह्मणांनीं ग्रामण्यच उभें केलेलें होतें. महाराजांच्या वाड्यांत वेदोक्त कर्मे केल्यास समाज बहिष्कृत करतो व न केल्यास महाराजांकडून उत्पन्नाची जप्ती होते अशा पेचांत राजोपाध्ये व त्यांचे आश्रित होते. यावर सन १९०५ मध्यें करवीर मठाधिपति श्रीशंकराचार्य स्वामींनीं पुन्हा सर्व कागदपत्रें व मठांतील आधार पाहून आज्ञापत्र काढलें. त्यांतील कांहीं महत्वाचे उद्गार खालीं दिले आहेत:—

(१) श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज हे क्षत्रिय वंशांतील असल्याबद्दल वंशवृक्षावरून पूर्णपणें सिद्ध होत आहे व त्यास वेदशास्त्रसंपन्न गागाभट्ट पांडित यांनीं क्षत्रिय कुलोचित वेदमार्गानें राज्याभिषेक केल्यासंबंधाची माहिती इतिहासप्रसिद्धच

आहे. शिवाय राज्याभिषेक झाले वेळचें वर्णन केल्याची यादी पाहिली त्यावरून क्षत्रिय कुलास योग्य असा वेदमार्गविहित राज्याभिषेक केल्याचें पूर्णपणें सिद्ध होत आहे. यावरून श्रीशिवछत्रपति महाराज यांचें घराणें क्षत्रिय असून, वेदोक्तक-
र्माचा त्यास पूर्ण अधिकार आहे यांत शंका नाही. हा अधिकार शिवाजीमहाराज यांचे वंशासही असल्याची माहिती मिळते. (२) श्रीमन्महाराज छत्रपति कोल्हापूर यांचें घराणें *क्षत्रिय असोन, त्यांचे घराण्यांत वेदोक्त कर्म करण्यास कांहीं हरकत नाही असें इकडून ठरविण्यांत येत आहे.

श्रीमत्शंकराचार्यांचा याप्रमाणें ठराव होतांच कोल्हापुरास बऱ्याच ब्राह्मणांची संशयनिवृत्ती होऊन त्यांनीं सभा भरविली आणि ठराव पास केला कीं:—

क्षेत्रस्थ ब्रह्मवंदाकडून असा निर्णय करणेंत येत आहे कीं, श्रीजगद्गुरु मठ करवीर व संकेश्वर यांनीं या प्रकरणाचा केलेला निर्णय क्षेत्रस्थांस पूर्ण संभित असून करवीर ब्रह्मवंदाचीही याविषयां अशी आज्ञा आहे कीं:—श्रीशाहू छत्रपति महाराज सरकार करवीर हे क्षत्रिय आहेत. या राजघराण्यांतील नित्य नैमित्तिक गृह्यकृत्ये व हव्यकव्यादि धर्मकृत्ये मन्वादिस्मृतिप्रतिपादित पूर्वापार बहिवाटीस अनुसरून क्षत्रियोचित वेदोक्त पद्धतीनें होत जावोंत. याविषयीं कोणीही संदेह घेणेंचा नाही. मि॥ मार्गशीर्ष कृ० ९ शके १८२७ विश्वावसुनाम संवत्सरे.

याच सुमारास श्री काशी क्षेत्राचे प्रसिद्ध पंडित श्री कृष्णानंदसरस्वती स्वामी कोल्हापुरास आले. त्यांनींही करवीरकर शंकराचार्यांचा ठराव बरोबर आहे अशा मान्यतेचें पत्र लिहून दिलें. याप्रमाणें हाकिकत होऊन कोल्हापुरच्या मराठे क्षत्रियांवरील ग्रामण्य निकालांत आलें.

सत्यप्रतिपादनाच्या बाबतींत सगळेच चित्पावन कांहीं मत्सरग्रस्त नस-
तात. आजलाहि चित्पावन समाजांत शुद्ध सत्याचा अभिमान धरून आपल्या मत्सरग्रस्त जातभाईंचे कान उपटणारे ' लोकहितवादि ' मुळींच

* तंजावरच्या कोर्तनें कोल्हापुरच्या महाराजांना शूद्र छत्र्याबद्दल श्रीयुत महादेव राजाराम बोडस यांना जो ब्रह्मानंद झाला त्याच्याशीं करवीरकर मठाधिपतीचे हे उद्गार ताडव्यास शहाणपणाचा वांटो रा. बोडसांना द्यावा कीं तंजावरच्या जज्जाला द्यावा हें एक मोठें कोडेच पडतें.

नाहींत असें नाहीं. सुप्रसिद्ध निस्पृह आणि भारदस्त विविधज्ञानविस्तार मासिकांत (एप्रिल १९१९) ग्वालेरचे स्पष्टवक्ते रा. रा. माधवरावजी लेलेसाहेब यांनी ' नंदान्तं क्षत्रियकुलं ' बद्दल विवेचन करतांना जे उद्गार काढले आहेत, ते येथेंच समाविष्ट करण्यासारखे आहेत. " शिवाजी महाराजांची शास्त्रोक्त विधीनें मुंज वगैरे करवून त्यांना ' क्षत्रियकुलावतंस ' असें म्हणून, त्यांचें क्षत्रियत्व सिद्ध करून घेऊन, नंतर त्यांचा यथाशास्त्र राज्याभिषेक करविला गेला. त्यावेळीं किंवा त्यानंतरही या गोष्टीबद्दल आक्षेप घेऊन गागा-भट्टाला किंवा तत्पक्षीय दाक्षिणात्य ब्राह्मणांना बहिष्कृत करण्याचा उपक्रमही कोणी केल्याचें दिसत नाहीं. अशा स्थितींत कायस्थ प्रभूंच्याच क्षत्रियत्वासंबंधानें हा आक्षेप पुढें आणणें, आणि त्याला चित्पावनासारख्या - संशयित व वादग्रस्त उत्पत्ति असलेल्या, आणि त्यामुळेच यांची राजकीय उन्नति होईपर्यंत इतर ब्राह्मणवर्गांनीं कमी दर्जाच्या मानलेल्या - पोटब्राह्मण जातीनें महत्व देणें, वरेंच चमत्कारिक दिसतें. कोणच्याही पीठांचे शंकराचार्य चित्पावन जातीचे कधीही झालेले नाहींत. पेशव्यांच्या वेळीं सुद्धां त्यांच्याशीं रोटिवेटीव्यवहार करण्यांत देशस्थ ब्राह्मणमंडळी अनमान करीत असे. शिवाय प्रत्यक्ष बाजीराव पेशव्यांना नाशिकांतील परंपरागत ब्राह्मणघाटावर गोदानानास जाण्याला आक्षेप घेण्यांत आला होता. या गोष्टींचें योग्य निराकरण होईपर्यंत निदान चित्पावन ब्राह्मणांनीं तरी या बाबतींत पुढाकार घेऊन दुसऱ्यांना नांवें ठेवणें योग्य नाहीं."

क्षत्रिय मराठ्यांवरील ठळक ठळक ग्रामण्यांचा इतिहास येथपर्यंत दिला. याशिवाय ठिकठिकाणीं जेथें जेथें त्यांची वस्ती आहे तेथें तेथें त्यांना धार्मिक बाबतींत अडथळे आणून त्रास देण्याचें राष्ट्रीय कर्म ब्राह्मण म्हणविणारे हल्लींही प्रामाणिकपणानें बजावीत असतातच. याचें अगोदीं ताजें उदाहरण म्हटलें म्हणजे क्षत्रिय मराठ्यांच्या उमरावती येथील श्रावणीचें होय. उमरावती येथें गुदस्त सालीं (सन १९१८) तेथील ' सुबोधमाला ' नामक मासिक पुस्तकाच्या कचेरींत क्षत्रिय मराठ्यांनीं श्रावणीचा विधि सुरू केला. ही बातमी स्वतःस ब्राह्मण समजणाऱ्या कित्येक प्राण्यांस सन्नजतांच ते जूट करून श्रावणीच्या ठिकाणाला वेढा घालण्याकरितां

धांवून आलें आणि हत्यारांच्या कायद्यामुळें त्यांना तलवार बंदुकीची चढाई करतां येणें शक्य नसल्यामुळें, मनोभावे श्रावणी करण्यांत तल्लीन झालेल्या श्रीशिवाजी महाराजांच्या जातभाईंवर या महाब्राह्मणांनीं धोंड्यांचा वर्षाव करण्याची सुरुवात केली. कित्येक समंजस मराठ्यांनीं या महाब्राह्मणांच्या भडकलेल्या मेंदूला चार समजुतीच्या सात्रेचे वळसे देऊन ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न केला; परंतु पेशवाई नोकरशाहीच्या या अभिमानी प्रवर्तकांचा क्रोध कांहीं केल्या आंवरेना! अखेरीस मराठ्यांनीं आपल्या अस्तन्या वर सारतांच ही ब्राह्मणसेना पळून गेली आणि क्षत्रिय मराठ्यांच्या वेदोक्त श्रावणीचा समारंभ यथासांग पार पडला. सुबोध मालेचे संपादक रा. के. बी. देशमुख यांनीं “ आमची श्रावणी हिन्दुधर्मशास्त्राच्या विरुद्ध आहे असें धर्मग्रंथांच्या आधारे निर्विवाद कोणीहि ठरवून द्यावे; आम्ही त्यांच्या सशास्त्र निर्णयाचा साभार स्वीकार करूं. ” असें आव्हाहन केलें. परंतु नेहमींच उलट्या पावलांनीं चालण्याची खोड आंगींमासीं खिळलेले ब्राह्मण सरळ प्रश्नांना सरळ उत्तर थोडेच देणार! वेशासंपन्न पुरुषोत्तम, शौत्रे, पोंक्षे वगैरे शिखंडी लेखकांनीं ‘ कर्तव्य ’ नांवाच्या एका स्थानिक पत्रांतून क्षत्रिय मराठ्यांना शिव्यांची आणि अपशब्दांची लाखोली वाहण्यास सुरुवात केली. त्या लाखोलींत शूद्र, श्वान, डोंमकावळे, अशुद्ध बीजाचे वगैरे शेलकीं ब्राह्मणी बिल्वपत्रें चमकत होतीं. पुढें हें प्रकरण कोटांपर्यंत गेलें होतें. परंतु प्रतिपक्षानें माफी मागितल्यावरून तें निकालांत निघालें. सुबोधमाला मासिक नसतें तर हा खोडसाळपणा ठिकच्या ठिकाणींच जिरला असता आणि या स्थानिक जुलमाचा इतिहास बहुजनसमाजाच्या नजरेस न पडतां स्थानिक स्मशानांतच त्यास मूठमाती मिळाली असती. यावरून नियतकालिक वृत्तपत्रांची आवश्यकता किती असते हें वाचकांस नीट पटेल. असे छोटे-खानी दंगेधोपे ठिकठिकाणीं किती तरी होत असतील !!! असो.

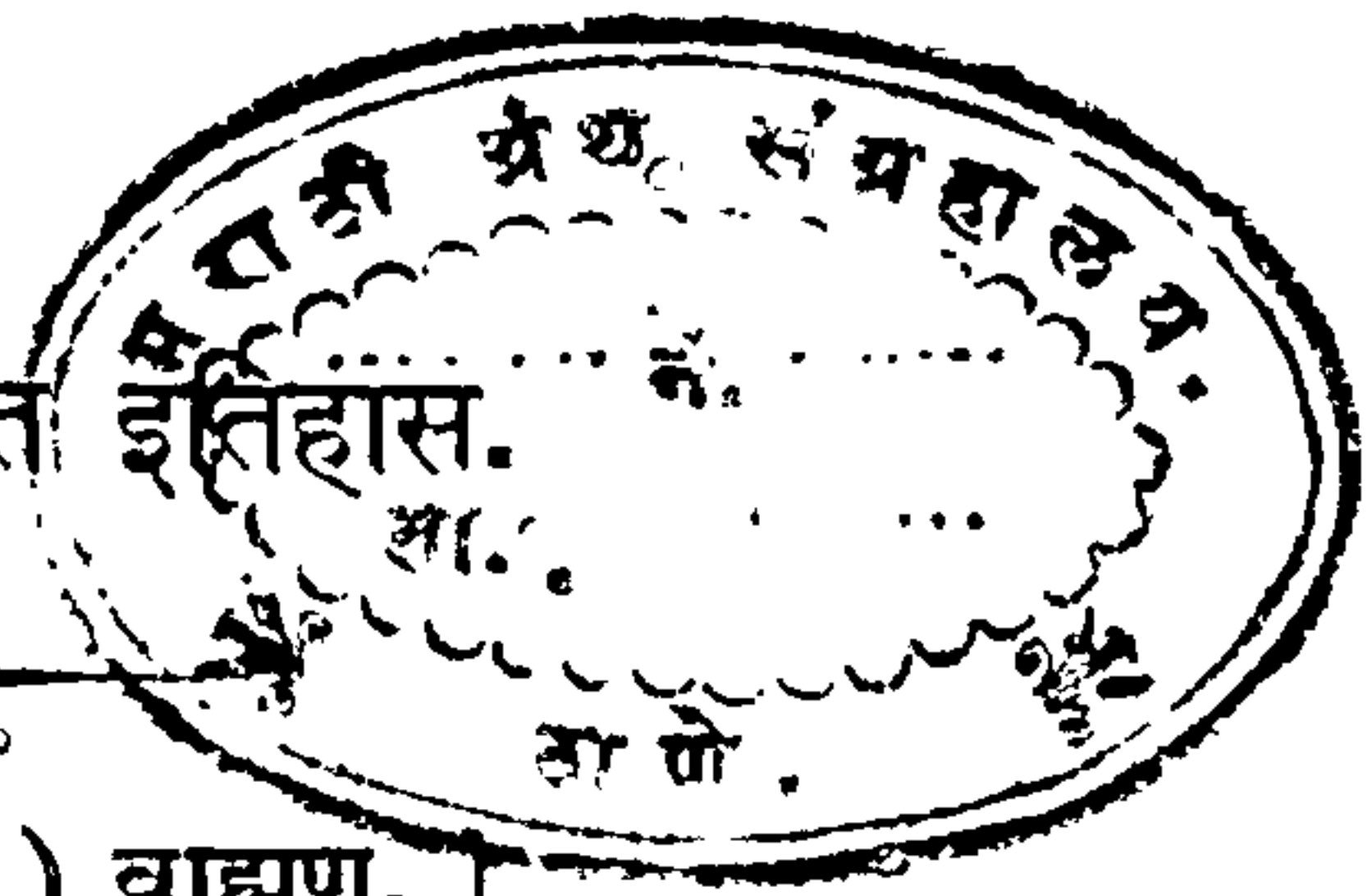
क्षत्रिय मराठ्यांच्या ग्रामण्यांत एक विशेष गोष्ट वाचकांच्या नजरेस आणण्याची आम्ही अत्यंत नम्रतेनें परवानगी घेतों. आद्य छत्रपति श्रीशिवाजी महाराज यांच्या अंमदांनींत क्षत्रिय मराठ्यांच्या धार्मिक

हकांचें पुनरुज्जीवन करण्यांच्या कामीं बाळाजी आवजी चिटणीस या चां. का. प्रभूचे भगिर्थ यत्न खर्ची पडले आणि प्रतापसिंह महाराजांच्या वेळीं तोच प्रभू पुनश्च हडसून खडसून कायमचा करण्यांत आवा पारसनीस या शास्त्रपट्टी चां. का. प्रभूची विद्वत्ता छत्रपतीच्या चरणसेवेंत खर्ची पडली. अलीकडच्या कोल्हापूर प्रकरणांतहि चां. का. प्रभू मंडळीनींच छत्रपतींची सेवा एकनिष्ठपणानें वजावलेली आहे. राजकीय बाबतींतसुद्धां ही गोष्ट अशीच दिसून येते. श्रीशिवाजी महाराजांनीं ज्या दादजी नरसप्रभू देशपांड्याजवळ स्वराज्यस्थापनेची आणभाक केली, त्याच्याच खास पांचव्या वंशजानें—रंगो बापूजी प्रभूनें—शेवटच्या प्रतापसिंह छत्रपतीच्या स्वराज्याकरितां खुद्द विलायतेंत जाऊन पार्लमेंटशीं छातिठोक झगडा द्यावा, हा आश्चर्योत्पादक योगायोग फार विचार करण्यासारखा आहे. अशा रीतीनें क्षत्रिय मराठे आणि चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभू यांची ही जोडी गेल्या अडीचशें वर्षे हातांत हात घालून वागत आली आहे. हें ऐक्य असेंच चिरकाल टिको आणि उभयतांच्या निर्विकार व निःसीम 'विराट् रकी'चें पर्यवसान या भरतखंडाच्या विपुल सौभाग्यप्राप्तींत होवो, अशी सद्गतित अंतःकरणानें त्या जगच्चालक परमेश्वराची अनन्यभावानें प्रार्थना करून हें प्रकरण पुरें करतो.

श्री शिवाजी महाराजकी जय !

ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास.

[पंचाल (दैवज्ञ) ब्राह्मण.]

दैवज्ञ ब्राह्मण ही जात सांप्रत लोकठयवहारांत 'सोनार' या सर्वसामान्य संज्ञेनें ओळखिली जाते. या वर्गातील बहुतेक लोक सोने चांदी व जडजवाहीर यांचा धंदा करील असते, परंतु वास्तवीक यांचा समावेश पंचाल ब्राह्मण या मुख्य ब्राह्मणवर्गातच होतो. धंद्यामुळे जरी यांना सोनार म्हणतात, तरी सुवर्णकारांचे काम करणारे सर्वच सोनार कांहीं दैवज्ञ ब्राह्मण नसतात. मात्र पंचाल ब्राह्मण म्हणून यांच्यातील जो मुख्य ब्राह्मणवर्ग घांटावर आहे, त्याचे अंतर्भाव वर्तून शुद्ध ब्राह्मणांप्रमाणेच असते. त्यांतीलहि बरेच लोक अझून आपला प्राचीन पूर्वपरंपरेचा सुवर्णकाराचा धंदा करीत असून, ब्राह्मणकर्मांमध्ये सुद्धां ते फार निष्णात असल्याचे आढळते. कोंकण व मुंबई लत्याकडील दैवज्ञांची ही ब्राह्मणकर्मांची परंपरा सांप्रत अखनत होत चालली आहे आणि याला कारण सांप्रतची परिस्थितीच होय. तथापि त्यांची नित्यनैमित्तिक धर्मकृत्ये त्यांचेच दैवज्ञ * ब्राह्मण चालवीत असतात.

शैवागम ग्रंथावरून पंचालांची उत्पत्ति प्रत्यक्ष विश्वकर्मापासून झाल्याचे सिद्ध होत आहे. मनु, मय, त्वष्टा, दैवज्ञ, आणि शिल्पी हे विश्वकर्माचे पांच पुत्र होत. याच पांच पुत्रांच्या संततीस पंचाल म्हणतात. या पंचालांत विश्वकर्मा संततीय लोहार, सुतार, व कासार यांचाहि समावेश होतो. या विश्वकर्मा-कुळांत उत्पन्न झालेले ब्राह्मण शुद्ध असल्याबद्दल दैवज्ञ ब्राह्मण फार अभिमान बाळगितात.

* केवळ पोपटपंची मूढ भिक्षुकांच्या अज्ञानाबद्दल सर्वत्र तक्रार सुरू झालेली आहे. धर्मकृत्ये यथासांग व्हावीत व तीं चांगल्या सुशिक्षित धर्मपारंगतानांचे करावी, अशा कल्पनेचा प्रादुर्भाव होत आहे. आज दैवज्ञांतहि धर्माभिमानी सुशिक्षित व पदवीधर विद्वान् बरेच निपुणत आहेत. त्यांनीं ही ब्राह्मणवृत्तीची प्राचीन परंपरा पुनरुज्जीवित करण्याचे मनांत आणव्यास दैवज्ञांतहि पुनश्च मोठमोठे पंडित निर्माण होतील व जातीच्या लौकिकाची उज्वल परंपरा चिरंजीव होईल, अशी आशा आहे.

सध्यांप्रमाणे पूर्वकाळीं ब्राह्मण्य हे जातिविशिष्ट नव्हते, गुणकर्माद्विर अवलंबून होतें; म्हणून पुष्कळ हीनोत्पत्तीय व्यक्ती व समाज ब्राह्मणपणाला पोहचले. मूळचे जे ब्राह्मण किंवा ज्यांनीं प्रथमतः ब्राह्मण्य मिळविलें त्यांच्यामागून इतरही लोक जेव्हां ब्राह्मण होऊं लागले तेव्हां 'अर्थातच त्या उभयपक्षांत स्पर्धा उत्पन्न झाली. 'या स्पर्धेची हकिकत विश्वकर्मपुराण अध्याय ३ मध्ये दिलेली आहे. ही जी स्पर्धा पौराणिक काळीं उत्पन्न झाली ती अद्यापपर्यंत चालूच आहे. या स्पर्धेचा जो इतिहास तोच ग्रामण्यांचा इतिहास असें म्हणावयास हरकत नाही.

बौद्धधर्माचा उदय प्रसार व उत्कर्ष होऊन सनातन हिंदुधर्माचा बहुतेक छेप झाला असतां, पंचाल ब्राह्मणांनीं गंगेत उभें राहून श्रीशंकराची आराधना केली. तेव्हां धर्माच्या रक्षणार्थ शंकराचा अवतार श्रीशंकराचार्य उत्पन्न होऊन त्यांनीं बौद्ध धर्माचा पाडाव करून सनातन धर्म पुन्हा प्रस्थापित केला. यावेळीं पंचालांचें बरेंच वर्चस्व झाल्याचें दिसतें. श्रीमदाचार्यांनीं विश्वकर्मा जगद्गुरु आहे असें जाणून त्याच्या स्तुतीचें एक स्तोत्रही केलेलें आहे. परंतु पंचालांना यापुढें राजाश्रय मिळाला नाही व दिवसेंदिवस त्यांची अधोगतीच होत गेली. यानंतर यवनी अंमल होऊन एकंदर हिंदुधर्माची फार दुर्दशा उडाली. त्यांत इतरांप्रमाणेंच दैवज्ञाहि निराश्रित व विपन्नावस्थेंत काळ कटू लागले.

पेशव्यांचा अंमल महाराष्ट्रावर वसेपर्यंत पंचाल दैवज्ञांच्या ब्राह्मणवृत्तिबद्दल किंवा वेदोक्ताबद्दल कोणी आक्षेप घेतल्याचें आढळत नाही. आद्यछत्रपति शिवाजी महाराजापासून तों शाहू महाराजांच्या अंतापर्यंत ते आपल्या ज्ञाती-तीलच वृत्ति चालवून आपापले व्यवसाय करीत सुखासमाधानानें काळक्रमणा करीत होते. शाहूच्या मृत्यूनंतर चित्पावन नोकरशाहीला उच्चीचे ग्रह आले आणि त्यांनीं ग्रामण्याच्या बोल्शेविझमच्या घरटांत या जाती-लाहि भरडून काढण्यास कमी केलें नाही. वास्तवीक दैवज्ञ ब्राह्मण राजकीय क्षेत्रांत कधींच पडले नाहीत किंवा चित्पावन नोकरशाहीच्या राजकीय खटांच्याच्या कानखिळा काढण्याचाहि त्यांनीं कधिं उपद्राप केला नाही. ते आपला सुवर्णकाराचा आणि याज्ञिकी व्यवसाय करीत स्वस्थ बसले होते. परंतु ब्राह्मणपणाचा वज्रलेप वाप्तिस्मा पटकविण्यासाठीं धाध्ववलेल्या तत्कालीन चित्पावनांना या दैवज्ञांचें ब्राह्मण्यहि फुकाचें पहावले नाही. सर्व जगांत ब्राह्मण

काय ते आम्ही, बाकीचे सारे शूद्र, हें ठरविण्यासाठी चित्पावन नोकरशाहीनें ग्रामण्यांच्या वुरख्याखालीं जे जे अत्याचार केले, त्यांतील दैवज्ञांवर केलेले फारच राक्षसी व भयंकर होते. चां. का. प्रभू आणि क्षत्रिय मराठे हे दोन समाज जात्याच तरवारबहादुर आणि राजकारणी असल्यामुळे त्यांतल्या लोकांना पकडणें, हाणमार करणें, उपाशीतापाशी फरासखान्यांत कोंडून ठेवणें, घरांची जप्ती करणें, बायकामुलांची अन्न घेणें वगैरे प्रकार करण्याची खुद्द नोकरशाहीचे दंडधारक पेशवे यांची छाती नव्हती, मग त्यांच्या नांवाखालीं वाटेळ तो सांवळागोंधळ घालणाऱ्या भुत्यांची ती कथा काय ? वण विचारे दैवज्ञ पडले गरीब आणि एकमार्गी ! आणि गरीबाचे काळ सगळेच असतात ! ! दैवज्ञांवर चित्पावनांनीं पेशवे नोकरशाहींत कायकाय अत्याचार केले त्यांचा इतिहास कोणत्याहि समजस मनुष्याचें हृदय विदारण करण्याइतकाच तीव्र आहे. म्हणून तो होईल तितक्या सौम्य भाषेत येथें ग्रथित करण्याचा यत्न केला आहे.

ग्रामण्य पहिलें.

हें ग्रामण्य दुसरे पेशवे बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांच्या कारकीर्दीत झालेलें आहे. याची समग्र तपशीलवार हकिकत उपलब्ध नाहीं व या ग्रामण्याचा सुगावाहि सन १८२५ सालच्या दैवज्ञांवरील एका खटल्यांत आलेल्या पुराव्यांच्या कागदांवरून लागला. त्यांत वेव्हारे जोशी यांनीं चंद्र २७ रविलाखर सन इहिदे सल्लासिन मयातैन व अल्फ सन ११४० फसलीची बाजीराव बल्लाळची एक सनद दाखल केली होती. तींत “ अतःपर सोनारांनीं आपल्या सोनारमटाकडून उपाध्यायिक कर्मे करूं नयेत, वेव्हारे जोशी यांचे हातून काम घेत जावें. वेदोक्त ब्रह्मकर्म सोडून देऊन पुराणोक्त कर्मे चालवीत जावीं. भाताचे पिंड करण्याची वहिवाट बंद करून कणकीचे पिंड करीत जावे ” वगैरे मजकूर होता. या कतब्यावर सोनार पंचालांच्या सहा घेण्याची खूप खटपट झाली, परंतु त्यांनीं सहा केल्यां नाहींत; आणि याचा परिणाम त्यांना पेशवाई अंमदानांत उत्तरोत्तर फार छळ सोसावा लागला. या ग्रामण्यांत दैवज्ञ पंचालांवर फार अमानुष अत्याचार करण्यांत आले होते असें म्हणतात.

ग्रामप्य दुसरें

शके १७१७ भाद्रपद वद्य नवमीच्या दिवशीं पुण्यांतील प्रमुखप्रमुख दैवज्ञांच्या घरांवर एकदम पेशव्यांच्या गारद्यांची धाड आली. त्यांनीं ठिकठिकाणीं घरांना वेढे दिलेःष सरकारी कारकुनांनीं दैवज्ञांना खडाखड बेड्या ठोकून गारद्यांच्या पहाऱ्यांत दिवसाढवळ्या भर वाजारांतून अग्या शाह्याकडे रवाना केले. घरांची झडती घेऊन पोथ्या, वेष्ट्यांतील देव व इतर धार्मिक विधीच्या चीज वस्तु जप्त करून नेल्या. अग्याशाह्यानें मध्य रात्रीच्या सुमारास कैद्यांची भेट घेतली व जातींतील धर्मकर्में कशीं चालवितात याबद्दल त्यांच्या लेखी जवान्या घेतल्या.

आपण स्नान, संख्या, तर्पण, वैश्वदेव, गर्भादानादि सर्व संस्कार वेदोक्त मंत्रांनीं करतां असे त्यांनीं जबाब दिले. नंतर त्यांस गारद्यांच्या ताब्यांत देऊन कोठ्यांत कोंडून ठेवले. दुसऱ्या दिवशीं आणखी कांहीं दैवज्ञांस पकडून आणले. प्रथम त्यांस खरपूस हाणमार करून गारद्यांच्या पहाऱ्यांत नाना फडणीसाचे दिवाण राघोपंत यांच्या वाड्यांत रवाना केले. अग्याशाह्याच्या कारकुनांनें आरोपींच्या आरोपाची कानसुनावणी केल्यावर राघोपंतानेंहि आरोपींस चौदाव्या रत्नाचा प्रताप दाखवून आपल्या हाताळा भाग्यवान् केले. धर्मकर्मादि प्रघाताची लेखी जवानी घेतल्यावर त्या हतभागी आणि हतबल दैवज्ञांची रवानगी मुसक्या बांधून निरनिराळ्या चौक्यांवर करण्यांत आली. विचान्यांना दोन दोन दिवस अघोदक सुद्धां मिळाले नाही. या भयंकर शिक्षेचें कारण काय तर दैवज्ञ आपणांस “ ब्राह्मण ” म्हणवीत आणि वेदोक्त पद्धतीनें स्वज्ञातियांच्या वृत्ति चालवीत !

पांचव्या दिवशीं पुन्हा राघोपंताकडचें आमंत्रण आलें. तेथें आरोपींच्या धर्मकर्माविषयीं पुन्हा लेखी जवान्या घेण्यांत आल्या. नंतर सर्वांच्या जेवणाखाणाची व्यवस्था लावण्याबद्दल सरकारी हुकूम झाला. रविवार पेठेंत जपतीचें घर होतें तेथे चौकीवरून एकेका आरोपींस आणीत, त्यानें स्वयंपाक करून जेवल्यावर, दुसऱ्याला आणावयाचें. आरोपींपैकीं कोणाचीहि परस्पर नजरभेट होऊं नये, हा यांतील मुख्य कटाक्ष होता.

पुढें कांहीं दिवसांनीं नाना फडणीसाकडे अग्या शाह्यांची स्वारी गेली असतांना, त्यांनीं दैवज्ञ प्रकरणाचा मजकूर नानांच्या कानावर घेतला. सर्व वंदिवान दैवज्ञांस मुसक्या बांधून नानांच्या पुढें उभे करण्याचा हुकूम सुटला.

नानांनीं सर्व आरोपीपासून त्यांच्या धार्मिक हक्कांवद्दल्या जवान्या पुन्हा एकदां लिहून घेतल्या, व त्यासंबंधीं तुमचे काय शास्त्राधार आहेत ते दाखवा म्हणून आज्ञा केली. आम्हाला जामिनावर मोकळे केल्यास सर्व शास्त्रार्थ दाखवूं, असें दैवज्ञ ब्राह्मणांनीं विनविलें. परंतु ही त्यांची विनवणी नोकरशाहीनें अमान्य करून, त्यांना पुनश्च तुरुंगांत रवाना केलें. ही झोटिंगपाच्छाई पाहून दैवज्ञ समाज फार घाबरून गेला. शहरांत जिकडे तिकडे गडबड सुरू झाली. कित्येक पळून गेले, कित्येक लपून बसले आणि कित्येकांच्या घरांवर तर चौक्याच बसल्या. नंतर एका प्रतिष्ठित मातवर गृहस्थाच्या मध्यस्तीनें अध्याशाख्यान आश्विन व० १३ स कांहीं आरोपींस जामिनावर सोडण्याची मेहेरबानी केली. तथापि इतकें होईपर्यंत विचान्यांची रोजची हाणमार कांहीं चुकली नव्हती. बंधमुक्त होतांच प्रत्येक आरोपीच्या घरावर दुसरे दिवशीं पोलीसच्या चौक्या बसल्या. मोरभट महामुनी, धर्माचार्य-बुवा, बाळभट, नाना पंडीत, सदाशिव पंडीत, जानोजी नसरापुरकर, बाळा क्षीरसागर, बाळा जीतकर वगैरे प्रमुख प्रमुख दैवज्ञ मंडळी अझून कैदेतच होती. त्यांना मोरोवादादा फडणीसांच्या बाज्यांत रोज रात्री हाणमार करण्यांत येत असे. या विचान्यांना कोणाचाच वशिला नव्हता, त्यामुळे श्रीमंतापर्यंत त्यांची दाद कशी लागणार ? आमची श्रीमंताकडे दाद लागावी, आमच्या धर्मकर्मांची वाजवी चौकशी व्हावी, आम्ही शास्त्रार्थ दाखविण्यास तयार आहोंत; पण अध्याशास्त्री याजकडून रोज रोज होणारी प्राणांतिक मारहाण आम्हाला आतां सहन होत नाही, वगैरे मजकुराची त्यांनीं नानाफडणीसाकडे फिर्याद करविली. ही गोष्ट अध्याशास्त्री यांस समजतांच त्यांच्या तळपायाची आग मस्तकास गेली. मला न विचारतां परस्पर नानाकडे फिर्याद केली, या गोष्टीनें खवळून जाऊन अध्याशाख्यान सदर्हू दैवज्ञांस इतक्या अमानुष व अनिर्वाच्य तऱ्हेनें मारहाण केली कीं त्यापैकीं धर्माचार्यबुवा मार खातांखातांच मरण पावला आणि बाळभट अत्यवस्थ आजारी पडला. नानाकडे फिर्याद जातांच त्यांनीं दैवज्ञांच्या जवान्या घेऊन त्यांस जामिनावर मोकळे केले. मात्र ही अट घातली कीं, फिर्यादीचा निकाल लागेपर्यंत सर्वांनीं रोज सकाळीं अध्याशाख्यास मुजरा (नमस्कार नव्हे !) करण्यास आलें पाहिजे.

दैवज्ञांनीं ठिकठिकाणांहून शास्त्राचे ग्रंथ मागविले. मार्गशीर्ष वद्य नवमीस श्रीमंतांच्या बाज्यांत सभा झाली. त्यावेळीं गारदी पाठवून एकूण एक दैवज्ञांस

बोलावून आणून दरवाज्याकडे वसविले. समेत वादाची भवति न भवति होऊन अखेर निर्णय झाला की सोनार पंचाल जातीस ब्रह्मकर्म करावयास अधिकार आहे. सर्व शिष्टशिष्ट विद्वान पंडीतांनी एकमतानें हा निर्णय दिला खरा, परंतु त्यानें अय्याशाख्याचें मात्र समाधान झालें नाहीं. भलभलता वितंडवाद करून रागारागानें तो सभा सोडून जळफळत घरीं निघून गेला.

पुढें दहाबारा दिवसांनीं अय्याशाख्यानें आपल्या मताचे चौघे शास्त्री बोलावून आणून आपल्या वाज्यांतच एक सभा केली आणि गारदी व कारकून पाठवून सर्व दैवज्ञांस तेथें बोलावून आणलें. तेथेंहि अय्याशाख्याचा पक्ष व दैवज्ञ यांत वराच वादविवाद झाला. परंतु कांहीं महत्वाचीं वचनें गावून स्वतः तयार केलेल्या जातिविवेकग्रंथ व शुद्धकमलाकर ग्रंथाधारे अय्याशाख्यानें निर्णय दिला की सोनार ह्यांना कर्मधर्माचा अधिकार ते म्हणतात किंवा सध्यां आचरतात तसा नाहीं. ताबडतोव गारदी यांजकडून दैवज्ञांचीं जानवीं तोडविलीं व कांहींनीं काढून घेतलीं. धोतरें फाडून त्यांचे पंचे करवून नेसविले व गंधें पुसून टाकविलीं. ही गोष्ट पौष शुद्ध एकादशीस घडली. नंतर सर्वत्रांस गारदी यांचे ताब्यांत देऊन घरीं फक्त जेवणास जाण्याची परवानगी दिली. असा क्रम चालला असतां एके दिवशीं कांहीं दैवज्ञ मंडळी हट्टीनें घरींच राहिली. त्यांना पुन्हां पकडून नेऊन पिचोडे बांधून तोंडावर मारले व पुन्हां कोठडींत काढून ठेवले. पुढें कांहीं दिवसांनीं सर्वांनीं मिळून श्रीमंताकडे या कहराचा अर्ज केला. त्यावर अय्याशाख्याचा जबाब मागितला असतां शास्त्रीबोवानें प्रतिज्ञेचें उत्तर दिलें कीं, सोनारांस जर वेदाधिकार निघाला तर मी यज्ञोपविताचा त्याग करीन. पुढें एक महिन्यानें दैवज्ञांनीं पैठणाहून विद्वानांचें समतिपत्र व परांब्याहून श्रीशंकराचार्यांचें समतिपत्र आणिलें. मोरभट महामुनि यानें तैत्तिरीय ब्राह्मणभाष्य आपस्तंबसूत्र आणि गोविंदार्णव वगैरे ग्रंथ आणून कचेरींत हजर केले. अय्याशास्त्री हा आपला दुराग्रह सोडीत नाहीं असें पाहून व दैवज्ञांनीं दिलेल्या पुराव्यानें खात्री झाल्यामुळें नाईलाज होऊन, नानाफडणीसानें अय्याशास्त्री यांस एकच उत्तर केलें कीं, या श्रुतिस्मृतिसंमत श्रीचे पत्रावर आणि शुद्धकमलाकर ग्रंथांतल वचनांवर शाईचा बोळा पुसावा किंवा आपण प्रतिज्ञेप्रमाणें यज्ञोपविताचा त्याग करावा. तेव्हां अय्याशास्त्री याचा उपाय हरला व त्यांनीं संन्यास घेतला आणि दैवज्ञ ब्राह्मणांची या जाचांतून अखेर मुक्तता झाली.

ग्रामण्य तिसरे.

मागे झालेल्या ग्रामण्याच्या वेळीं स्वतःची लंगडी व कुझकी धार्मिक वाजू सांवरून भरभक्कम करण्याकरितां आणि इतर समाजांच्या धर्मकर्मांवद्दलचा शास्त्रीय आधार पोंकळ करून टांकण्याकरितां, नव्हे, अजीवात नष्ट करण्यासाठीं प्राचीन शास्त्र धर्मग्रंथांत चित्पावनांनीं वरीच खोडाखोड, मोडामोड व झीडाझोड करून ठेवली. मागे पृ० १२५ वर सांगितल्याप्रमाणें, आजलाहि मनुस्मृतीची किंवा कोणत्याहि धर्मग्रंथाची शुद्ध प्रत मिळण्याची पंचाईत पडते. चित्पावन नोकरशाहीनें चित्पावनांची उत्पत्ति लपविण्यासाठीं व ब्राह्मण्याचें स्तोम प्राचीन ठरविण्यासाठीं सह्याद्रीखंडाचा नाश करण्याची जी शकल काढली त्यामुळें इतरहि अनेक निरपराधी व बहुमोल हस्तलेखांचा *सत्यानाश झाला. निरनिराळ्या धर्मग्रंथांतून जी वरीच उपटसुंभ शास्त्रवचनांनीं घालघुसड झाली त्यांत दैवज्ञावद्दलचें एक चित्पावनसूत्र मासल्याकरितां देतोः—

सर्वकंटक पापिष्टं हेमकारन्तु पार्थिवः ॥

प्रवर्तमान मन्याये छेदयेद्भवशः क्षुरैः ॥ २९३ ॥ मनुस्मृति.

याशिवाय दैवज्ञ सोनारांनीं वेदोच्चार करूं नये, देवळांत शिरूं नये, वेदोच्चार केल्यास जिव्हा छेदून टाकावी. संध्या केल्यास शेंडी कापावी. यज्ञोपवीत घालूं नये. घातल्यास रेड्याच्या पाठीवर मळवून घालावें. उभी निरी काढूं नये. आडवें उभें गंध लावूं नये. मौजोबंधन करूं नये, केल्यास हद्दपार करावें. पुराण सांगूं नये, कथा करूं नये, वृत्ति चालवूं नये. वरात मिरवूं नये, यांची वरात पाहील त्यास ६ महिने दरिद्र येईल. ज्या गांवांत वरात मिरवेल तेथें महामारीची साथ येईल. अवर्षण पडेल. अशीं एक का दोन अनेक क्षेपकें धर्मग्रंथांत घुसडलेली आहेत. हीं सर्व क्षेपकें पुराव्यास घेऊन वेळोवेळीं पंचाल ब्राह्मणांच्या ब्राह्मण्यावर चित्पावनांनीं हल्ले चढविले. परंतु त्यांच्या हातीं अलोट राजकीय सत्ता असतांही त्यांत त्यांना केव्हांच जय आलेला नाहीं, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. अग्याशास्त्री यांची विल्हेवाट लागतांच मागील ग्रामण्य विझालें खरें; परंतु चित्पावनांच्या मनांतील तेढ मात्र कायम होती. अनेक कारणांमुळें वाजीरावाच्या कारकिर्दीच्या अखेरीपर्यंत दैवज्ञांना धार्मिक

* पहा इंमजी उताप नं. ११ परिशिष्ट (चित्पावन)

बावर्तीत पूर्ण शांतता लाभली असेल असें वाटत नाही. या कालावर्धांतहि एक बखेडा झालाच. पण सर्वसाधारण दैवज्ञ ज्ञातींचा त्यांत समावेश करण्यांत आला नव्हता. तो प्रकार असाः—

आपल्या विधवा मुलींचा पुनर्विवाह लावण्यासाठी धर्मशास्त्रें व धर्मगुरुं यांची संमती मिळविण्यासाठी धडपड करणारे तत्कालिन महाधार्मिक वेदोनारायण परशुरामभाऊ पटवर्धन यांची स्वारी एकदां तासगांवाजवळ भिलवडी येथे गेली होती. तेथे कृष्णेच्या तीरावर एक देऊळ आहे, त्यांत दैवज्ञ ब्राह्मणांपैकी कांहीं-जण अनुष्ठानास बसले होते. भाऊ देवळांत गेले व त्यांनी त्यांस नमस्कार केला असतां या दैवज्ञ ब्राह्मणांनी त्यांना उलट नमस्कार केला नाही. तेव्हां परशुरामभाऊंस मोठा राग येऊन त्यांनी तुम्ही कोण असं त्या ब्राह्मणांस विचारलें. आम्हीं दैवज्ञ सोनार ब्राह्मण असं त्यांनी उत्तर देतांच, भाऊंनी आपल्या सैनिकांकडून त्यांना मरेमरेतो माराविलें. मारहाणीमुळें प्राण कासावीस होतांच त्या दैवज्ञ ब्राह्मणांनी पाणी प्यावयास मागितलें. भाऊंनी पाणी आणून दिलें पण तें त्यांनी घेतलें नाही. दैवज्ञ ब्राह्मणांच्या हातचें पाणी आणविल्यास पिऊं इतरांच्या हातचें पिणार नाही असं त्यांनी म्हणतांच भाऊंचा क्रोध भडकला. आम्हां ब्राह्मणांच्या हातचें पाणी पीत नाही आणि सोनारांच्या हातचें पाणी पिणार म्हणतात ! श्रेष्ठ चित्पावन ब्राह्मणांचा केवढा तरी अपमान ! भाऊ तरवारवहादरच पडले. त्यांनी त्या दैवज्ञांस तावडतोव ठार मारावें असा हुकूम फर्माविला. त्या सर्व इसमांस ठार मारण्यांत आलें व आजूबाजूच्या गावांतील सोनारांच्या जिभा कापून टाकण्यांत आल्या. पुढें या जवानमर्द पटवर्धन ब्राह्मणवीराची शास्त्रीमंडळीनें चांगलीच कानउघाडणी केली व त्यांची खात्री करून दिली की सोनार हे खरे ब्राह्मण होत. तेव्हां ब्राह्मण-हत्येच्या पातकाचें क्षालन व्हावें ह्मणून भाऊंनी सोनारांवर मेहेरनजर करून त्यांना वेदोक्तकर्म करण्याचें आज्ञापत्र दिलें ! हा प्रकार झाला तेव्हां पेशवे, त्यांचे अधिकारी व त्यांचे मुत्सद्दी जातभाई हे काय करीत होते व त्यांनी भाऊंच्या या अत्याचाराबद्दल गुन्हेगारांस काय शिक्षा दिल्या याचा तपास करून कोणी चित्पावन संशोधक जगापुढें ठेविल काय ?

सवाई माधवरावाच्या जन्मानंतर पुण्यास दैवज्ञ मंडळीस नोकरशाही दरबाराचा कांहीं उपसर्ग लागल्याचें इतिहासांत नमूद नाही; उलट सवाई माधवरावाचा जन्म

झाल्यापासून त्यांची पुण्यांत बरीच चलती झाली व पुष्कळशा सवलतीहि मिळाल्या. उत्सवमूर्ती नारायणराव पेशव्याचा खून झाल्यावर त्याची विधवा पत्नी गंगाबाई प्रसूत होण्याच्या वेळीं जें राजकारस्थान रचलें, त्यांत वन्याच निरनिराळ्या जातींच्या समान मुदतीच्या गरोदर स्त्रिया गंगाबाईवरोवर पुरंदरास पाठविण्याचें कलम *मुख्य होतें. या स्त्रियांच्या घोळक्यांत रावजीभाई दिवेकर नांवाच्या देवज्ञ सोनाराची वायको होती. देवाची करणी आणि नारळांत पाणी ह्मणून कर्म, धर्म, वर्म, मर्म संयोगानें दिवेकराची वायको व गंगाबाई या दोघी एकाच वेळीं प्रसूत होऊन दिवेकराच्या वायकोला मुलगा व गंगाबाईला मुलगी झाली. नाना फडणीसाचें राजकारण पार पाडण्यांकरितां दाते आडनांवाची एक भटीण नेमलेली होती, तिनें मुलांची आदलावदल करतांच सोनाराच्या पोटीं जन्माला आलेला मुलगा निमिषार्धांत चित्तपावन वेदोनारायणाचा पुत्र झाला व पेशव्यांच्या राजगादीचा मालक ठरला आणि खुद्द पेशव्यांच्या पोटीं जन्मलेली मुलगी खाडकन् सोनाराची गरीब मुलगी झाली. राजकारण काय करणार नाही ? हल्लीं या राजकारणी विडा-मोडींवर पांघरूण घालण्यासाठीं अलीकडील विद्वान बरेच परिश्रम करीत आहेत. परंतु या गोष्टीं नेहमींच राजकारणी वातावरणांत घडून येत असतात; नाहीं असें नाहीं. तेव्हां ऐतिहासिक सत्यांचा निखारा कादंबरीच्या किंवा नाटकाच्या रेशमी रुमालांत सफाईनें लपविण्याचा यत्न करण्याची वास्तविक कांहीं आवश्यकता नाही. लहिरी मुकुंदा नांवाच्या एका शाहीरानें नारायणराव पेशव्याच्या मृत्यूवद्दल जो पोवाडा रचला आहे, त्यांतला एक चौक असा आहे:—

दिस मास उदास झाला । मग चिंता पडली गंगाबाईला ॥ रंगमहालीं करमेना जात्ये पुरंदराला । दाहा बाळंतिणी झाल्या खबर नाही कळली गंगाबाईला ॥ काय नालख्या पालख्या चालल्या पुरंदराला । शुद्ध सोमवार दिवशीं वेळ घटका आली तिला ॥ दाइ म्हणे नाना फडनवीसाला । गंगाबाईचा प्रसूत व्हायचा वखत आला । एक सोबतीण मिळाली तिला ॥

* “ बाई ही दोन महिनेची गरोदर आहे. तीस पुत्र जाहाला तर मालकच होईल. जर करिता कन्या जाहाली तर त्या मुलीस भेणाचे.....लाऊन राज्यकारभार चालउं. ”

मराठी दप्तर-पृ० १३८.

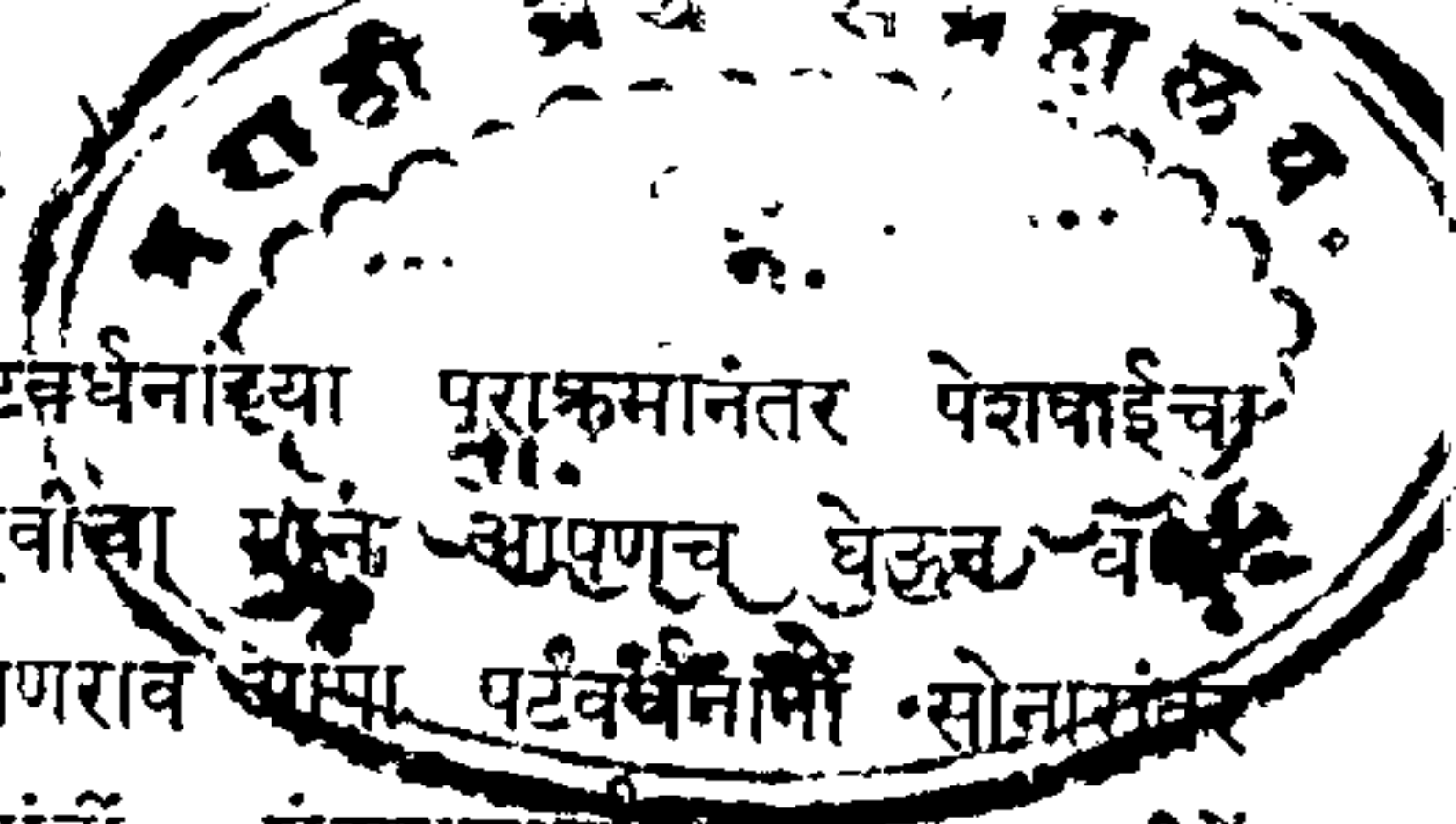
† हा शब्द 'सोनारीण' असाच असला पाहिजे. मूळची हस्तलिखित प्रत वाचतांना चूक झाली असावी असें वाटतें.

दोर्घीची वेळ घडका कळली, भगवंताला । नाना फडनवीस बोले त्या
 हाईला ॥ सोन्याच्या धिका चढवीन बाई तुला । तुझे माझे इमान ठावे
 भोगवनांला ॥ क्रमदा वस्त्र डोळे दोर्घीचे बांधा या समयाला । कन्या झाली
 गंगाबाईला । पुत्र झाला दुसरे बाईला ॥ ही अदलावदल कळली नाना
 फडनवीसाला । दाई म्हणे नानासाहेबाला ॥ गंगाबाईला पुत्र झाला ।
 सवाई माधवराव नांव शोभे त्याला ॥ सोळा वर्षे राज्य भोगले पुणे
 शहराला । सत्रावे वर्षी कलिप्रहर आला ॥ शिलंधन खेळोनि माधवराव
 घराला आला । तेथे नाना फडनवीस त्याला उणा शुब्द बोलिला ॥
 कारंज्यावरी उडी टाकिली प्राण त्याचा गेला । तेथून ब्राह्मणांचा आचारधर्म
 लोपला ॥ १४ ॥ 'अर्कथ' शालीग्राम पोवाडे. आवृत्ति* १ ली सन १८९१.

गंगाबाईला झालेली मुलगी दुर्गाबाई नांवाने रावजीभाई दिवेकराच्या घरी
 वाढली. पुढे तिचे लग्न एका गरीब स्थितीतल्या सोनाराबरोबर लागले व थोड्याच
 दिवसांत ती मूलबाळ वगैरे कांहीं न होतां स्वर्गवासी झाली. दुर्गाबाईला आपल्या
 राजकारणामुळे भोगाव्या लागलेल्या आपत्तींचा थोडावहुत तरी परामर्ष घ्यावा
 म्हणून नाना फडणीसाने तिच्या स्मारकासाठी नारायणपेठेत दुर्गादेवीचे एक देऊळ
 बांधविले. त्याचा वार्षिक खर्च ४०-१-० अझूनहि पर्वति संस्थानांतून चालू
 असून, हे देवालय व त्याच्या आसपासची जागा तेथील स्थानिक दैवज्ञ
 ब्राह्मणांच्याच ताब्यांत आहे.

पेशव्यांच्या अंमदानीत दैवज्ञ ब्राह्मणांवर झालेल्या धर्मसंबंधी छलाचा इतिहास
 येधवर दिला. आणखीहि वरीच लहान मोठी ग्रामण्ये झालीं नाहींतच असें कांहीं
 निश्चित सांगतां येणार नाहीं. या बाबतींत अझूनहि इतिहास संशोधन झालें पाहिजे.
 विश्वब्रह्मकुलोत्साह पुस्तकाच्या तिसऱ्या संग्रहांत श्रीशंकराचार्यांनीं दैवज्ञ ब्राह्म-
 णांस आज्ञापत्रें दिलेलीं प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या निरनिराळ्या वेळच्या तारखा
 पाहिल्या म्हणजे संध पेशवाईभर या नाहीं त्या सबबीखालीं दैवज्ञांवर ग्रामण्यांचा
 स्त्रीमरोल फिरतच असावा असें स्थूल मानानें मानण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

* प्रस्तुत पुस्तकाच्या २ व्या आवृत्तींत (सन १९१२) या कडव्याला रा. शालीग्राम
 यांनीं अज्जीवात चाट दिला आहे. तरीहि प्रस्तावनेंत ही दुसरी आवृत्ति 'कांहीं करक न
 करिता' आपल्याचें सांगायला मात्र ते मुळींच विसरले नाहींत.

मार्गे वर्णन केलेल्या परशरामभाऊ पटवर्धनांच्या पुराक्रमानंतर पेशवाईच्या लय झाला व पेशव्यांच्या 'श्रीमंत' पदवीचा मुक्त आपणच घेऊच वेळी रक्षणार्थ स्वयंसिद्ध तयार झालेल्या चिंतामणराव यांच्या पटवर्धनांनी सोनारसंघ ग्रामण्य केलें. सोनारांविषयींचा उल्लेख त्यांनी शंकराचार्यांकडून बळजवरीने घेतलेल्या आज्ञापत्रांत केलेला आहे. तेव्हां त्यांचा वरप्रसाद देवज्ञांना लाभला नसेलच असे म्हणतां येत नाही. परंतु या ग्रामण्याची सविस्तर हकिकत उपलब्ध नाही. कदाचित कायस्थप्रभु व क्षत्रिय मराठे यांच्यावरील ग्रामण्यांच्या झगड्यांत देवज्ञांकडे लक्ष पोंचविण्यास वेदमुर्तीत्रय नातु, पटवर्धन व थत्ते यांना फावले नसेल व त्यामुळेच देवज्ञांविषयींचे हे ग्रामण्य तसेच राहिले असावे.

ग्रामण्य चवथें. (पंढरपूरचे)

पंचालांनी वेदोक्ती कर्म करूं नये म्हणून पुण्याच्या चित्पावनांचा आग्रह घेऊन पंढरपूर, सातारा वगैरे ठिकाणी त्यांच्याशी इतर ब्राह्मण मोठमोठे तंटे करीत असत. शके १७०० पासून पंढरपूर येथील पंचालांमधील व्रतबंध व विवाह ब्राह्मणांच्या अनन्वित त्रासामुळे शहराबाहेर होत असत. पुढे शके १७४२ साली आश्विन महिन्यांत पंढरपुरच्या कजेदलाल ब्राह्मणांनी पंचालांविरुद्ध ग्रामण्य उभारून तेथील प्रमुख पंचालांस पकडून सातारच्या महाराजाकडे निर्णयासाठी नेले. महाराजांनी ह्या तंट्याचा निर्णय लावण्याचें काम एका विद्वान् शास्त्र्याकडे सोंपविलें. परंतु असूयेची कावीळ झालेल्या शास्त्र्यांना प्राचीन ग्रंथांतील आधार व वचने ही काय होत? त्यांनी पंचालांच्या विरुद्ध निकाल दिला व सोनार ब्राह्मण म्हणवितात म्हणून त्यांची गाढवावर बसवून धिंड काढावी व हत्तीच्या पायांशी बांधून त्यांस ठार मारवावे अशी सौम्य शिक्षा देण्यास शिफारस केली. परंतु पंचालांनी योग्य न्याय मिळण्याविषयी महाराजांकडे स्वतः अर्ज केल्यावरून न्यायदानाच्या बाबतींत कांहीं तरी कपट झाले असावे असा महाराजांस संशय आला व आपल्यासमक्ष ग्रंथांचा पुरावा व्हावा असा महाराजांनी हुकुम केला. तेव्हां शास्त्रीवुवांनी आपला चष्मा साफ करून पुरावे पाहिले व राष्ट्रवाचार्य यांच्या मदतीने पंचालप्रमुख मंडळीचे व शामशास्त्री द्रवीड वगैरे विद्वानांचे पुरावे व अभिप्राय घेतले व फेर निकाल दिला की "विश्व-

कर्मसंततीय ब्रह्मपंचाळांस वेदादि प्राचीन ग्रंथांवरून ब्रह्मकर्म करण्याचा अधिकार असून ते पूर्वीपासून चालत आलेल्या वहिवाटीप्रमाणे ब्रह्मकर्म करित आहेत. त्यास कोणीही प्रतिबंध करू नये.”

या निर्णयपत्रावरून सातारा व क्षेत्र पंढरपूर येथील उपद्रापी लोकांस खालील ताकीदपत्राचे फर्मान देण्यांत आले:—

शिक्रा
सातारचे
महाराजांचा

राजश्री रंगू नरसिंह मामलेदार पेटा पंढरपूर.

आपल्या स्वकर्माविषयी सोनार व्यंकाजी नाइक अरणगांवकर व सोनार भट्टजी वंगरे पंढरपूर वेदार्थ हुजूर निर्णयपत्र महाराजांची आज्ञा—सोनार कानडे पांचाल विश्वकर्मसंततीय यांसी ब्रह्मकर्म करण्याची अर्हता आहे. त्यांस कोणी दूषण ठेवण्यास गरज नाही. आपले सत्य स्मरून दूषण ठेवल्यास वतनास जाप्ति केली जाईल. जाणिजे चंद्र १५ जमादिलावल सुरुसन अशरीन मयातैन व अलफ. मुरजत ता. १ मार्च सन १८२० इसवी.

मोर्तवसुद्धां हस्ताक्षर बाळाराव चिटणीस.

यानंतर देवज्ञ ब्राह्मणांवर ठिकठिकाणी कांहीं त्रोटक व स्थानिक ग्रामण्ये झाली. त्या त्या वेळीं श्रीशंकराचार्यांनी देवज्ञांच्या तफें संमतपत्रें देऊन त्यांचें निराकरण केलें. हीं सर्व संमतपत्रें स्थलसंकोचास्तव येथें समाविष्ट करतां येत नाहीत. जिज्ञामनी तीं वे. शा. सं. बाळशास्त्री रावजीशास्त्री क्षीरसागर यांच्या विश्वब्रह्मकुलोत्साह (संग्रह तिसरा) येथें पहावीं. या सर्व संमतपत्रांवर देवज्ञांच्या वेदोक्त कर्माधिकारावद्दल पूर्ण मान्यता दिलेली आहे इतकें सांगितलें म्हणजे पुरे. शृंगेरी मठाच्या शंकराचार्यांच्या सन १८२३ च्या आज्ञापत्रांत आणि काशी येथील पंडितांच्या सन १७८८ च्या संमतपत्रांत देवज्ञ हे पंचाल अर्थात् ब्राह्मण आहेत, असा स्पष्ट खुलासा केलेला आहे.

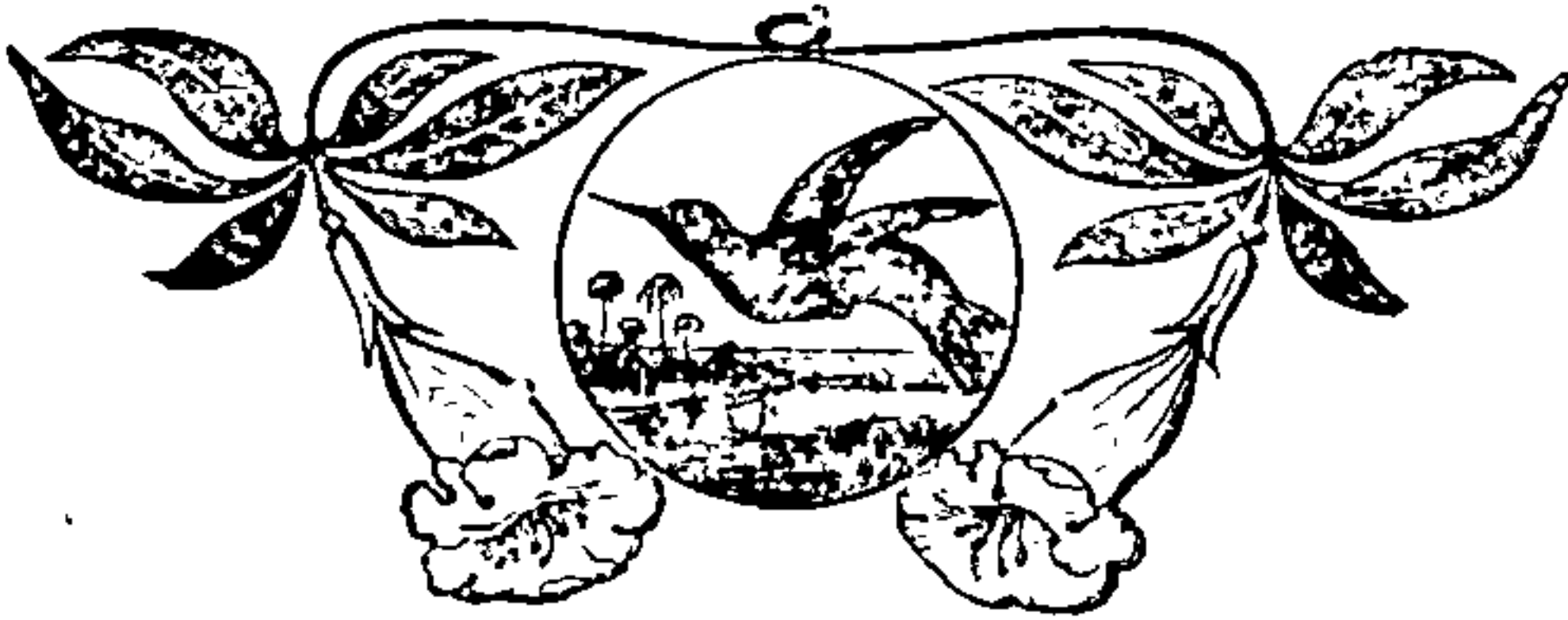
इंग्रजी झाल्यावर सुद्धां दैवज्ञांसि धार्मिक बाबतींत थोडाबहुत त्रास झाल्याचें दिसतें. अव्वल इंग्रजीमध्ये वेदोक्ताचा तंटा नगर मुक्कामी प्रथम उपस्थित झाला. तो निकालासाठी पुण्यास आला त्यावेळेस चित्पावन व कऱ्हाडे ब्राह्मणांच्या सभा झाल्या. दैवज्ञ पक्षाकडचे शास्त्री त्रिमलाचार्य होते त्यांनीं सोनार हे ब्राह्मण आहेत तेव्हां येथे वेदोक्त कर्म करण्यास शास्त्राची परवानगी आहे व इतर प्रांती वेदोक्त करण्याची चाल आहे, ज्या अर्थी ते ब्राह्मण आहेत, त्या अर्थी वेदोक्त करण्याचा त्यांना अधिकार आहे, असें सांगितले. त्या वादाचा निकाल त्या सभेत लागणें अशक्य होतें. कारण जे ब्राह्मण अहंकार आणि स्वार्थ या दैन पिशाचांनीं पछाडले गेलेले तेथे विवेक आणि सत्य कसें जागृत राहणार? ज्यानां घरांतील अन्याय किंवा जुलूम दिसत नाहींत ते इतरास न्याय देतील काय अथवा आपण जुलूम करित आहों हे त्यांच्या लक्षांत येईल काय? तो वाद अखेरीस डि. ज. मेहेरबान राविनसनसाहेब यांच्या पुढे गेला. त्यांनीं दैवज्ञांचा पुरावा घेतला. त्या पुराव्यामध्ये काशीतील शास्त्री व पंडित लोकांची संमति नानाशंकरशेट यांनीं मिळविली होती. त्याचप्रमाणें सर्व क्षेत्रांतील पंडित व शास्त्री यांची संमति आणविली होती. त्रिमलाचार्यशास्त्री व कै० बाबाजी आण्णा पावसकर यांच्याकडून ग्रंथांचा पुरावा घेऊन साहेबानां दैवज्ञांच्या तर्फे निकाल दिला की, सोनारांनीं आपली धर्मकृत्ये वेदोक्त करावी; इतर ब्राह्मण लोक जर अडथळा करतील तर त्यांस कायद्याप्रमाणें शिक्षा होईल. या कामासाठीं जगन्नाथ शंकरशेट यांनीं निरनिराळ्या ठिकाणीं मंडळी पाठविली आणि शास्त्री लोकांकडून वाद करविले.

मुंबईचे सुप्रसिद्ध दैवज्ञ नागरीक श्रीमंत जगन्नाथ उर्फ नाना शंकरशेट हे कृष्णेच्या स्नानाकरितां वाईस गेले असतांना, तेथच्या भटांनीं त्यांना शुद्र शुद्र म्हणून त्यांचा फार उपमर्द केला व तुम्हांला कृष्णानदींत उतरून देणार नाहीं असा दम भरला. नांवांनीं स्वतःच मंत्र म्हणून स्नानविधि यथासांग उरकला व ता. १९ डिसेंबर सन १८२६ रोजी सातारचे महाराज प्रतापसिंह यांजकडे फिर्याद दाखल केली. महाराजांनीं या प्रकरणाची ताबडतोब चौकशी करून आरोपींना शिक्षा ठोंठवल्या. नंतर मोठा दरघासू भरवून महाराजांनीं नानाशंकरशेटचा मोठा गौरव केला व एक बहुमोल भरजरी शाल त्यांना नजर केली. या संबधानें 'सातारा केस' प्रक-

रणाच्या विलायतेंतील प्रोसिडिंगांत (पृ० २७८) खालीलप्रमाणें उद्गार आहेत:—
 “ In this manner did they (Brahmins) annoy other persons when in the performance of their religious rites and ceremonies, enjoined by their respective castes.”

यानंतर नाशीक येथेहि नानाशंकरशेट्टर असाच प्रसंग आला. किती झालें तरी नाशीककर भट वाईकर भटजीपेक्षां अधिक जहाल आणि सवाई राष्ट्रीय असतात. त्यांनीं नानांशीं जेव्हां दोन हात करण्यासाठीं आपल्या धाबळ्या कंबरेला कसल्या, तेव्हां नानांनाहि तेथच्या कलेक्टराला चिथी पाठवून हत्यारी पोलीसची पार्टी बोलावून आणून या गंगापुत्र ‘ कारट्यां ’ चा बंदोबस्त करावा लागला. इ. स. १८७८ मध्ये हैद्रावाद (दक्षिण) रेसीडेन्सीच्या शिक्क्यानिशीं सोनारांस ब्राह्मणत्वाचें संमति पत्र मिळालेलें आहे. याप्रसंगीं सन १७५६ मधील विजयानगरच्या विजय रामराजाचें अस्सल संमतिपत्र दाखल करण्यांत आलेलें होतें. इ. स. १८७४ मध्ये मद्रास इलाख्यांत वृंदावन येथे वाद उत्पन्न होऊन पंचालांस संमति पत्र मिळालें व अग्निहोत्र चालूं राहिलें. सन १८५३ मध्ये मिरज येथे सरकारवाड्यांत जें दत्ताचें देऊळ बांधिलें त्यांतील मूर्तींची स्थापना पंचाल ब्राह्मणांच्या हातीं करविण्यांत आली. म्हैसूरसरकारच्या राजगृहीं सर्व धार्मिक कर्मे करणारे उपाध्याय पंचालच आहेत. याशिवाय ब्रिटिश अमदानांत न्यायकोर्टांत फिर्यादी होऊन दैवज्ञांच्या तर्फे निवाडे झालेले आहेत. त्यापैकीं मुख्य येणेंप्रमाणें:—इ. स. १८१८ सालीं चितूर जिल्हा अदालत कोर्टाचा हुकुमनामा पंचालांचें तर्फे झाला असून तो मद्रास हायकोर्टानें कायम केलेला आहे. इ. स. १८७१ मध्ये जुन्नर येथील कोर्टांत असाच एक खटला उपस्थित झाला होता. यावेळींही त्यांच्याच तर्फे निकाल झाला. पुणे येथील कोर्टांत या निकालावर अपील झालें पण तेथेही हा निकाल कायम झाला. सन १८८३ मध्ये पाटण जिल्हा सातारा येथील कोर्टांत एक खटला झाला. याही वेळीं सोनारांचाच फत्ते झाली. याहि निकालावर सातारा जिल्हा कोर्टांत अपील झालें; पण निकाल कायमच झाला.

प्रस्तुत विषयासंबंधाने आणखीही पुष्कळच माहिती देतां येण्यासारखी आहे. परंतु स्थलाभावामुळे तसे करितां येत नाही. तथापि प्रस्तुत विषयाची रजा घेण्यापूर्वी दैवज्ञांच्या वादप्राविण्याबद्दल थोडी माहिती दिली पाहिजे. ज्या ज्या वेळी दैवज्ञांना वाद करण्याची संधि मिळाली त्या त्या वेळी त्यांच्यातील पंडितांपुढे मोठमोठ्या आचार्यांनीहि हात टेकल्याचे दाखले त्यांच्या इतिहासांत पदोपदो आढळतात. सन १८७५ मध्ये दैवज्ञांनी शंकराचार्यांस खंडणी देण्याचे नाकारले. तेव्हां शंकराचार्यांनी असे करण्याचे कारण विचारतांच, “ आम्ही स्वतः शुद्ध बीज ब्राह्मण असून आम्हांस वेदोक्त कर्मांचा पूर्ण अधिकार आहे. म्हणून तुम्हास खंडणी देण्याचे कारण नाही. उलट आम्ही विश्वकर्माकुलोत्पन्न असल्यामुळे तुम्हीच आम्हांस आद्यब्राह्मणांना खंडणी दिली पाहिजे. ” असा खडखडीत जाब दिला. यावर प्रत्यक्ष श्रीशंकराचार्यांनी मार्गसहाचार्य या दैवज्ञ पंडिताने वाद करून त्यांना वादांत जिंकले. हा वाद मोठा वाचनीय असून ब्राह्मण्याचा सुका डौल मारणाऱ्या मंडळींना मननीय असा आहे. त्यांनी तो “ विश्वब्रह्मकुलोत्साह ” संग्रह ४ पृ० ८-१० येथे अवश्य पहावा, इतीकी शिफारस करून हे प्रकरण येथे समाप्त करतो.

ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास.

[देशस्थ शुक्लयजुर्वेदी माध्यंदिन वाजसनेय ब्राह्मण.]

देशस्थ शुक्लयजुर्वेदीय ब्राह्मणांना नुसते शुक्लयजुर्वेदी किंवा वाजसनेय ब्राह्मण असेंहि म्हणतात व पेशवे नोकरशाहीच्या अंमलामुळे तर झालेल्या चित्पावनांच्या द्वेषाचा वरवंटा या जातीवर फिरेपर्यंत हीच नावे लोकप्रचारांत आणि सरकार दरबारांत रुढ होती. परंतु त्यानंतर यांना पळशीकर, पळशे व सरतेशेवटीं पळश्या अशा कुत्सित शब्दप्रयोगाचा प्रसाद चित्पावनांकडून अलीकडे मिळत असतो, आणि या महाप्रसादाच्या पुष्टीकरणार्थ त्यांनीं बऱ्याच काल्पनिक इतकथा निर्माण केल्या आहेत, स्मृत्यादि ग्रंथांतून खोडसाळ वचनांची घुसडाघुसड करण्यांत आली आहे आणि या जातीसंबंधी गैरसमज उत्पन्न करणारे लेख अझूनहि नियतकालिकांतून वारंवार लिहिण्याचा मोह चित्पावन विद्वानांस आंवरत नाही. यांच्यावरील ग्रामण्यांचा इतिहास मागील प्रकरणांइतकाच चित्पावनांच्या असूयेच्या द्योतक असून, त्यांत एकच गोष्ट प्रथम लक्षांत ठेवणे अवश्य आहे. या एकाच गोष्टीला जर शु० यजुर्वेदींनीं 'हूं' म्हटलें असतें, तर त्यांच्यांत व चित्पावनांत कोणत्याहि प्रकारची तेढ उत्पन्न झाली नसती व यावेळीं कदाचित् एकतर शु० यजुर्वेद्यांची चित्पावनांच्या दारबारांत मोठी मान्यमान्यता तरी अरती किंवा ते चित्पावनांत समरस तरी होऊन गेले असते. ती गोष्ट म्हटली म्हणजे हीच कीं राजकीय सत्तेच्या वाढत्या जोरावर ज्यावेळीं चित्पावन पेशव्यांनीं इतर प्राचीन महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांत आपला समावेश करून घेण्यासाठीं रोटीबेटीव्यवहाराचें वळजवरीचें कलम पुढें आणलें त्यावेळीं इतर ब्राह्मणांप्रमाणें शु० यजुर्वेदी पेशव्यांच्या दमधाटीला किंवा भार्जवाला न वंगतां त्यांनीं त्या कलमास कसून विरोध केला. शु० यजुर्वेद्यांना चित्पावनांचें ब्राह्मण्य मान्य होईना किंवा पेशव्यांच्या शुद्ध आधिभौतिक वैभवाला वळी पडून स्वतःचें शुद्ध ब्राह्मण्य गमाऊन बसण्याची इच्छा होईना ! अर्थात् राजकीय सत्तेशीं विरोध करणारांना जे छळ व जे ताप सहन करावे लागतात, ते सर्व त्यांना सहन करणें भागच पडले, यांत आश्चर्य नाही. असो. शु० यजुर्वेद्यांच्या ग्रामण्यांच्या इतिहासाकडे वळण्यापूर्वीं त्यांच्या प्राचीन इतिहासाचें

त्रोटक सिंहावलोकन वाचकांच्या सोयीसाठीं करूं. या सिंहावलोकनाच्या कामीं विशेषतः वेदशास्त्रसंपन्न पंडित यज्ञेश्वर दिक्षित भिंगारकर यांनीं शके १८०७ (सन १८८५) सालीं प्रसिद्ध केलेल्या इतिहासाचा आधार घेतलेला आहे.

श्रीयाज्ञवल्क्यानें पुण्यस्तंभ, जनस्थान वगैरे गोदातटाकींच्या क्षेत्रस्थानीं यज्ञ केले, त्यावेळीं त्याच्याबरोबर कित्येक अन्तर्वेदनिवासी शुक्लयजुर्वेदी ब्राह्मण आले, ते तेथेच स्थाईक झाले. पुढे १३ व्या शतकाच्या प्रारंभास मुसलमानांची सत्ता कुरुक्षेत्रादि ठिकाणीं उत्तरोत्तर वाढत जाऊन त्यांच्या स्वाऱ्या गोदावरीच्या कांठच्या प्रदेशावरहि होऊं लागल्या आणि त्यांनीं अखेरीस पैठणावर हल्ला करून तें काबीज केलें. इ. स. १२९४ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीनें रामदेवराव जाधवाचा पराभव करून त्याला ठार मारिलें. रामदेवरावाचा मुलगा बिंबदेव ही बातमी कळतांच देवगिरीस आला. परंतु पैठण हें देखील जेव्हां अल्लाउद्दीनाच्या ताब्यांत गेलें, तेव्हां आपला इलाज चालणार नाहीं असें समजून बिंबदेव आन्हिलवाज्यांस आला. लवकरच तेही ठाणें अल्लाउद्दीनाच्या स्वाधीन झालें. तेव्हां बिंबदेव समुद्रमार्गानें उत्तरकोकणांत पळून गेला. कोकणांत उतरतांच बिंबदेवानें प्रथमतः उभोई काबीज केली. पुढे दमण चिंचणी, तारापूर इत्यादि शहरें एकामागून एक हस्तगत करून घेऊन, त्यानें महिमाद्विम किंवा हल्लींचें मुंबई माहिम काबीज केलें. लवकरच बिंबदेवानें ठाणें, साष्टी, चेऊळ इत्यादि शहरें हस्तगत करून घेतलीं व सारा अष्टागर प्रांत सर केला. न्यानें मालाड येथें आपली राजधानी करून राज्यकारभार सुरळीत चालविला. त्यानें आपल्या राज्याचे एकंदर ११ भाग करून बरोबर अकरा उमराव आले होते त्यांना एकेक भाग देऊन कारभार चालविला.

बिंबराजाबरोबर जे ११ उमराव आले त्यांत पुरुषोत्तमपंत कावळे हे शुक्लयजुर्वेदी ब्राह्मण गृहस्थ प्रमुख होते. पुरुषोत्तम कावळे हा बिंबराजाचा बाळाजी आवजी होता. बिंबराजाच्या सर्व मोहिमा फत्ते करण्याच्या कामीं पुरुषोत्तम कावळ्यांचीच बुद्धिमत्ता व शौर्य फार कामीं आलें.

पुरुषोत्तमपंताची ही कामगिरी लक्षांत घेऊन बिंबदेवानें त्याला १४ महालांची वृत्ती वंशपरंपरा दान दिली. त्यांत सरदेसाईपणा सरदेशपांडेपणा आणि अष्टाधिकार*

* जलाधिकारश्च स्थलाधिकारो ग्रामाधिकारः कुललेखनं च । ब्रह्मासनं दण्डविधेर्नियोगं पीरोहितं ज्योतिषमष्टमेवम् ॥

त्यांस प्राप्त झाले. त्यावरून त्यांना व त्यांच्या वंशजांना नाईकराव असे नामा-
भिधान पडलें. ही दान दिलेली वृत्ती प्रथम गोविंद मिटकरी गोळक याची
होती. तो निर्वतल्यावर त्याची वायको चांगुणा हिने चोवीस हजार होन घेऊन
ती आत्मसंतोषे बिंबराजास विकत दिली. राजानें १ वर्ष तीन महिने त्या वृत्तीचा
उपभोग घेऊन सन १२९९ मध्ये पुरुषोत्तमपंतास दान दिली.

याप्रमाणें बिंबराजाबरोबर उत्तर कोंकणांत शुक्लयजुर्वेदीयांची वसाहत झाली.
बिंबाबरोबर एकंदर ११ वाजसनेयी ब्राह्मण होते. त्यांची बिंबानें उत्तम व्यवस्था
लावून दिली तेव्हां ते तेथेंच स्थाईक झाले. पुढें त्यांचे नातलग वगैरे मंडळी येतां
येतां उत्तर कोंकणांत त्यांची वस्ति वाढली.

या जातींत पूर्वी मोठमोठे चिरस्मरणीय असे नामांकित पुरुष होऊन गेले.
सूर्यवंशी विक्रमादित्याचा वंशज शूरसेन याचे पाठक नांवाचे जे शुक्लयजुर्वेदी
राजगुरु होऊन त्यांच्याच पोटी सुप्रसिद्ध विज्ञानेश्वर महाराज अवतीर्ण झाले. याच
शूरसेनाच्या आप्रहावरून विज्ञानेश्वरानें याज्ञवल्क्यस्मृतीवर मिताक्षरा नामक सुबोध
टीका लिहिली. जगविख्यात 'निवृत्ति ज्ञानदेव सोपान मुक्ताबाई' ही
कोहीनूररत्ने महाराष्ट्राला याच शुक्लयजुर्वेद्यांच्या खाणींत लाभली. आद्य श्रीशंकरा-
चार्यांशी पैठणास वाद करणारा हस्तमलक उपासने हा शु. य. ब्राह्मण होता.
श्रीशिवाजी महाराजांचे वंशपरंपरेचे राजगुरु व मंत्री हे गंगातीरस्थ शुक्लयजुर्वेदीय
ब्राह्मणच होते, असे इतिहासावरून दिसतें. यांपैकीच मोरोपंत पिंगळे हे होत.
ते शिवाजी महाराजांचे पेशवे होते, व या पिंगळ्यांचा पाडाव पुढें वाळाजी
विश्वनाथानें केला हें इतिहासप्रसिद्धच आहे. सख्या देवा विठ्ठला या सुप्रसिद्ध
साडेतीन शहाण्यांतले विठ्ठल सुंदर हे शु. य. होते. आजलाहि या जातींत
श्रीमंत दादासाहेब खापर्डे, रा. ब. वासुदेवराव पंडीत, श्रीमंत वाळासाहेब पंत प्रति-
निधी औंध, श्रीमंत आबाजीराव पंडीत पं. प्र. विशाळगड, रा. बा. पी. बी. जेशी
जे. पी., नागपूरचे डॉ. मुंजे, राजगुरु हरेश्वर महादेव पंडीत, मुंबईचे डॉ० पुरंदरे,
डॉ० दीनानाथ बाळकृष्ण नाईक दांडेकर, इत्यादि बरीच विद्वत्तने आहेत आणि
नामांकित पुरुषांची परंपरा अस्खळीत कायम आहे याबद्दल कोणोहि या समाजाची
पाठक थोपटील.

या शु० य० ब्राह्मणांची कोंकणांत वस्ती झाल्यावर त्यांना सामवेदी, किरवंत, पाठारे प्रभू इ० अनेक जातींच्या वृत्त्या मिळाल्या. त्याबद्दलच्या प्राचीन सनदा व लेख अनेक आहेत. त्याशिवाय अनेक मुसलमान वादशाहीं वेळोवेळीं त्यांना वतने व अभयपत्रेहि दिलेलीं आहेत. त्यांची त्रोटक त्रोटक माहितीसुद्धा सहज १५।१६ पृष्ठांची जागा पटकावील इतकी ती विस्तृत आहे. तेव्हां थोडक्यांत एवढें सांगितलें म्हणजे पुरें कीं यांचा राजोपाध्येपणा व वृत्तीचा अधिकार पेशवे नोकरशाहीचा उपसर्ग लागेपर्यंत सर्वत्र मान्य केला जात असे.

याप्रमाणें आपापले व्यवसाय व वृत्त्या संभाळून हे लोक सुखासमाधानानें कालक्रमणा करीत असतां उत्तर कोंकणांत पोर्च्युगीजांचा अंमल वसून हिंदुधर्मावर हल्ले होऊं लागले. धर हिंदु कीं कर बाटवून ख्रिस्ती, असा सर्वत्र हलकल्लोळ उडाला. जेथें हिंदुधर्माची मानच फांसावर चढली तेथें या वृत्तिवान ब्राह्मणांची काय दुर्दशा उडाली असेल, याची कल्पनाच करावी हें चांगलें. या प्रसंगीं सुप्रसिद्ध पुरुषोत्तमपंत कावळे यांचे वंशज अंताजी रघुनाथ व त्यांचे बंधू रामचंद्रपंत यांनीं पुण्यास जाऊन श्रीमंत पेशव्यांची भेट घेतली व वसईचें राजकारण उभें केलें. पुढें सन १७३९ त चिमाजी आप्पानें वसईचा किल्ला सर केला. या मोहिमेंत कावळे बंधूंनीं आपल्या प्रयत्नांची फार शिकस्त केली. पेशव्यांचा अंमल वसई प्रांतावर वसतांच हिंदुधर्माच्या मानेवरची तरवार दूर झाली, पण थोड्याच काळांत पेशव्यांच्या चित्पावनी वर्चस्वाचा वरवंटा सगळ्यांच्याच छातीवर आदळूं लागल्याची प्रचिती आली.

वसई व साष्टी प्रांतांत चित्पावन पेशव्यांचा अंमल वसतांच हजारों चित्पावन त्या प्रांतीं येऊन कोंसळले व तेथें स्थायिक झाले. त्यांना राजकीय सत्तेचा पूर्ण पाठिंबा असल्यामुळे त्यांनीं सर्वच ठिकाणीं आपापले हातपाय पसरण्यास सुरवात केली आणि या शु० यजुर्वेद्यांच्या वृत्त्या बळकविण्यास प्रारंभ केला. बळी तो कानपिळी ! विद्याच्या शु० यजुर्वेद्यांना दे माय धरणी ठाय होऊन गेलें. या वेळीं चित्पावन जरी सत्ताधारी होते तरी त्यांचा ब्राह्मणपणा कोणी मान्य करीत नसे आणि इतर ठिकाणीं जरी त्यांनीं दंडुकेशाहीच्या जोरावर इतर महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांबरोबर रोटीबिटी व्यवहाराचा उपक्रम सुरू केला होता, तरी तेवढ्यानें या शु. य. चें समाधान होईना. त्यांनीं त्यांचा ब्राह्मणपणा तर केव्हांच मान्य केला

नाहीं आणि रोटीवेटीव्यवहाराला तर कस्मून विरोध केला. साम्राज्यसत्ता-
धान्यांच्या ज्ञातिबांधवांशीं विरोध ? आणि तो शु. य. सारख्या अल्पसंख्यांक
समाजानें ? मग त्यांचें पीठ कां होणार नाहीं ? ठिकठिकाणीं उपन्या चित्पावनांनीं
त्यांच्या घृत्या बळजवरीनें हिसकावून घेण्याच्या धूमधडाका चालू केला, व स्वतःचें
ब्राह्मण्य हिणकस असतां हि ' हे शुक्रयजुर्वेदी ब्राह्मणच नव्हत ' असा उलटा शंख
फुंकण्यास सुरुवात केली. अर्थात् पेशवे नोकरशाहीनें ठिकठिकाणीं ग्रामण्यांचा
जो वणवा पेटविला होता, त्यांत या शु. यजुर्वेद्यांचीहि आहुती पडली व त्यांचा
अतोनात छळ झाला.

इ. स. १७४२ मध्ये अशीच एक फिर्याद पेशव्यांकडे गेली. त्यांत पळशीकर
तुकंभट धर्मभट जावळे यांनीं नमूद केलें आहे कीं जोगळेकर व फडणीस वगैरे
वसई येथील चित्पावन ब्राह्मणांनीं अग्निहोत्र उच्छेद करून श्रौताग्नी कुंडांचा
उच्छेद केला. त्यावरून पळशीकरांनीं श्रीक्षेत्र नासिक व त्र्यंबक येथील
ब्राह्मणांचें संसृति पत्र आणून आपला श्रौताग्नी साधन करण्याचा अधिकार प्रस्थापित
केला. त्यावरून त्यांचें अग्निहोत्र पुन्हां चालूं झालें. यावेळीं श्रीमंत पेशव्यांनीं
दिलेल्या आज्ञापत्रांत खालील खुलासा केलेला आहे:—“ तुम्ही यजुःशाखीय
ब्राह्मण. तुमचा श्रौताग्नि गोविंदभट जोगळेकर व महादाजीपंत फडणीस यांनीं
विच्छिन्न करून तुम्हास अग्निहोत्राचा अधिकार नाहीं हें त्यांचें म्हणणें निराधार
आहे. तुम्हीं पूर्वापार प्रमाणें अग्निहोत्रादि 'सर्व कर्में चालूं करावीं व वसईकर
ब्राह्मणांनीं तुम्हांस उपसर्ग करूं नये म्हणून त्यांस ताकीद केली आहे जाणिजे.
आज्ञा प्रमाण. ”

इ. स. १७४८ ते पेशव्यांनीं करार करून ठाणें येथील वृत्ती शु. य. घा.
ब्राह्मणांस दिल्याचा दाखला आहे. त्याच वर्षीं वसई बेलापूर वगैरे ठिकाणची
वृत्ती त्यांना पेशव्यांनीं करार करून दिली व मालाडच्या वृत्तीविषयीं हि अभय
पत्र दिलें. इ. स. १७५४ मध्ये कोहरे येथील वृत्ती चालण्याविषयीं पेशव्यांचीं
आज्ञापत्रिका मिळाली. इ. स. १७६४ मध्ये मालाड येथील श्रीहनुमं-
ताच्या देवालयाची प्राणप्रतिष्ठा पेशव्यांनीं हुकूम देऊन तेथील शु. य. वाजसनेयी
उपाध्यायांकडूनच करविली. इतर ब्राह्मणांस त्यांनीं 'मनाई केली होती.
इ. स. १७६५ सालीं चित्पावनांनीं अग्निहोत्राचा दुसरा खटला उपस्थित केला.

वसई येथील अनंत जोशी भास्कर यांजकडे कोणी एक नारायण जोशी नांवाचा चित्पावन राहावयास जागा मागू लागला. परंतु स्थलसंकोचास्तव त्याचें म्हणणें अनंत जोशी यानें कबूल केलें नाहीं. तेव्हां, नारायण जोशानें घरांत शिरून दांडगाई करून अनंत जोशाचीं हौत्रांगीकुंडें विच्छिन्न केलीं. तेव्हां पेशव्यांकडे फिर्याद गेली असतां अनंत जोशास हौत्रस्थापन पुन्हां करण्याचा पेशव्यांनीं हुकूम दिला. परंतु नारायण जोशी जातभाई पडला, तेव्हां त्यास कोणत्याही प्रकारें त्यांनीं शिक्षा केली नाहीं, हें सरळच झालें. इ. स. १७७५ सालीं श्री त्र्यंबकेश्वराचें देवालय बांधून पूर्ण झालें. प्रासाद-प्रतिष्ठंत दक्षिणद्वार शु० य० वाजसनेयांस द्यावयाचें तें चित्पावनांस देण्याचा पेशव्यांचा मानस होता. त्यावरून मोठा कलह माजून राहिला. वाजसनेय पेशव्यांच्या म्हणण्यास कबूल होईनात. तेव्हां सुमारे शेंसवाशें शु० यजुर्वेद्यांस कैद करून कर्नाटकांत रवाना केले. याविषयीं एक आर्या प्रसिद्ध आहे ती अशीः—

कर्नाटकांत नेले क्षेत्रींचे द्विज धरूनिया तेरा ।

यवनादि शत्रु म्हणती बाजीराया नहीं धरम तेरा ॥

या प्रकरणांत सरकारी उल्लेख असा आहे:

It seems that Bajirao ordered a Temple at Trimbak to be consecrated by Konkanasths Black Yajurvedis and not by the local White Yajurvedis. The White Yajurvedis gathered in a mob to stop the consecration and were dispersed by Bajirao's orders, several of them being sent to prison; for this the community cursed him and at Nasik the Yajurvedis' curse is believed to have been one of the chief causes of Bajirao's mistakes and ruin.

Bombay Gazetteer Nasik. Vol.

XVI. PP. 40.

इतकी दंडेली करून पेशवे व त्यांचे जातभाई यांनीं आपली इच्छा तृप्त करून घेतली खरी, पण श्री त्र्यंबकेश्वराच्या पुढील नंदीस प्रतिष्ठासंस्कार न झाल्यामुळे त्यांस पेशव्यांत गुंडाळून कुलुपांत ठेविलेला आहे व तो आजपर्यंत आहे तसाच तुरंगांत आहे. तेव्हां बेव्याची कैद सुटेल ती सुटो !

इ. स. १७७७ त सामवेद्यांस पेशव्यांनीं जें अभयपत्र दिलें आहे त्यांत त्यांची वृत्ती शु. य. वाजसनेय ब्राह्मणांनींच चालविण्याबद्दल स्पष्ट अनुज्ञा नमूद केलेली आहे. इ. स. १७९७ सालीं राघोबादादा पेशव्यांचा मुक्काम मुंबईस असतां शु. य. वाजसनेय ब्राह्मणांची पूजा करून त्यांस ते दक्षिणा देत असत व त्यांचा वेदोक्त आशिर्वाद घेत असत. शेवटले बाजीराव पेशवे वैतरणासंगमीं स्नानास गेले असतां त्यांना स्नानसंकल्प सांगण्यास शु. य. वाजसनेय ब्राह्मणच होते.

याप्रमाणें खुद्द पेशव्यांनीं वेळोवेळीं सनदा, आज्ञापत्रें, अभयपत्रें दिलीं असतांहि वेळोवेळीं त्यांच्या जातभाईनीं शु. यजुर्वेद्यांना छळण्याचें आपलें पांवेत्र काम चालूच ठेवलें होतें. पण या प्रकारच्या बखेज्यांत चित्पावनांचा दुराग्रह व अन्याय असतांना व त्यांनीं पेशव्यांच्या जोरावर अत्याचार केले असतांना एकाहि प्रकरणांत कोणा चित्पावनास पेशव्यांनीं शिक्षा दिल्याचा दाखला कोठेंच नमूद नाहीं, ही गैःशु. विशेषकरून लक्षांत ठेविली पाहिजे. इ. स. १८०० च्या सुमारास यादव नाईक शु. य. यांची सून रमाबाई हिनें शिरगांवास श्रीसिद्धेश्वराची लिंगस्थापना पंचायतनसुद्धां केली होती व त्या देवाची पूजाअर्चा यजुर्वेदी व चित्पावनां हे उभयतां एकत्र करीत असतां सन १८०८ मध्ये वसई येथील एकोणीस चित्पावन उपध्याप्यांनीं एके दिवशीं पहाटेस देवालयांत शिरून ते पंचायतन लिंगसुद्धां पहारांनीं खणूं लागले. तेव्हां त्यांना श्रीमंत पेशव्यांच्या व गाई ब्राह्मणांच्या शपथा घालून हें कर्म न करण्यास शु. य. ब्राह्मणांनीं विनविलें असतांही त्यांनीं लिंगसुद्धां शालुंकेसहित पंचायतन पहारांनीं खणून काढून ते निर्मळास नेले. तेव्हां पेशव्यांकडे फिर्याद गेली. त्यावेळीं पेशव्यांनीं चौकशीचा मोठाच डौल घालून दोन्ही पक्षांकडून पुष्कळ साक्षीदारांच्या जबान्या वगैरे घेतल्या. त्यांत शेवटीं असें निष्पन्न झालें कीं शु. य. ब्राह्मणांस अधिकार संपूर्ण असून त्यांना विनाकारण छळण्यासाठीं हा सारा प्रकार चित्पावन उपध्याप्यांनीं केला. त्यावरून पेशव्यांनीं आज्ञापत्रें देऊन श्रीसिद्धेश्वराची पुन्हां प्रस्थापना करण्यास सांगितलें, या खटल्यांत बाजीराव रघुनाथ पेशवे यांनीं वे. रा. गंवा नाईक जावळे वगैरे शु. य. मंडळीनां जें निवाडपत्र दिलें त्यांतील उद्गार येणेंप्रमाणें आहेत:—

“तुम्ही वृत्त्यंशी पेशजीपासून वृत्ती अनुभवीत आलां, ब्राह्मण तुम्हांस विडा दक्षिणा देतात व तुम्ही ब्राह्मणांस देतां व तुम्ही जागजागीं देवालये वांधोन श्रीची स्थापना

करीत आलां. यांची चौकशी करितां पूर्वी बिम्बराजे यांनी वतनें तुम्हांस दान देऊन शिलालेख करून ठेविले ते व सड, साक्ष, भोगवटा व वसईकर ब्राह्मण तुम्हांस कागदोपत्री ' वेदमूर्ती ' म्हणोन नमस्कार लिहितात. याप्रमाणें कैलासवासी चिमणाजी बल्लाळ व भाऊसाहेब यांचे पत्री ' नमस्कार लिहिण्यांत व ग्रंथांतरीचा आशय पाहतां तेथेही पळसे ज्ञाती भिन्न आहे असें लागत नाहीं. सदरहू अन्वये ब्राह्मण कर्माची पुरवणी दिसण्यांत येते. ”

असे छळांचे प्रकार शु. य. ब्राह्मणांवर ठिकठिकाणीं कितीक तरी झाले. त्यांची उपलब्ध असलेली साग्र माहिती येथें छापणें शक्य नाहीं, तथापि ती वाचून मन खिन्न होतें, आणि असें वादूं लागतें कीं धर्माच्या नांवाखालीं असले अत्याचार करणाऱ्या त्या पूर्वजांपेक्षां सध्यांची धर्मलंड पिढी बरी; कारण ती एकमेकांचा सध्यां तसा छळ करण्यास तरी प्रवृत्त होत नाहीं. असो. त्या काळ्याकुट्ट आणि पेशव्यांच्या खऱ्याखुऱ्या कलीयुगांत चित्पावनांनीं शु० यजुर्वेदांस राजसत्तेच्या धमकीनें माजी करण्याकरितां ज्या अनेक खटपटी केल्या, त्यांच्या बुडाशीं शु० यजुर्वेदांनीं चित्पावनांशीं रोटीबेटीव्यवहार करावा व त्यांनीं आपल्या वृत्त्या निमूटपणें चित्पावनांच्या हवालां कराव्या, हा मुख्य हेतू होता, हें पुन्हां सांगण्याचें कारण नाहीं. शु० यजुर्वेदांनीं चित्पावनांचा हा डांव प्रथमपासूनच ओळखला होता आणि त्यांनीं अनंत हालअपेष्टा, अपमान व नुकसान सोसूनहि त्या छांवाला आपली मान मुळींच वांकविली नाहीं. यावरून या समाजाच्या मनोनिग्रहाची व चिकाटीची कोण तारीफ करणार नाहीं ? पेशव्यांच्या अंमदानींत शु. यजुर्वेदांवर जेवढीं म्हणून प्रामण्यें झालीं, त्यांत एक विशेष गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे; ती हीच कीं स्वतः पेशव्यांनीं या भानगडोंत आपलें आंग आहेसें कधींहि दाखविलें नाहीं आणि वेळोवेळीं त्यांनीं जरी शु. यजुर्वेदांना अभयपत्रे, करारपत्रे व आज्ञापत्रे देण्यांत कसूर केली नाहीं, तरीपण त्यांचा छळ करणाऱ्या चित्पावन आरोपींस त्यांनीं कधींहि शिक्षा केल्या नाहींत. या मासल्याची एकदोन ठळकठळक उदाहरणें येथें नमूद करून या प्रकरणाची रजा घेऊं.

श्रीमंत सवाई माधवराव पेशव्यांच्या कारकिर्दींत गोदावरीच्या तीरी टोकें येथें पेशव्यांनीं व चित्पावनांनीं मोठेमोठे इमारती वाडे बांधून वस्ती वाढविली, व तेथील सिद्धेश्वराचे देवाल्याचा जीर्णोद्धार करावयाचें ठरविलें. यावेळीं देवाची

पुन्हां स्थापना करावी व त्यांत शुक्ल यजुर्वेद्यांस वृत्त्यंश देऊं नये आणि तें कार्य उरकण्यासही त्यांना बोळाऊं नये असें त्यांनीं ठरविलें. ही बातमी प्रवरा संगमावर राहणारे वे. शा. सं. शिवराम दिक्षित यांना समजली. तेव्हां दिक्षित मजकूर हे नाना फडणवीसांचे भेटीस पुण्यास गेले. त्यावेळीं नानांच्या जवळ असलेल्या चित्पावनांनीं दिक्षितांचा उघड उपमर्द करून त्यांस म्हटलें कीं तुम्हांस यजमानांचें पाचारण असल्यास या. तेव्हां दिक्षित हे नानांचा सत्कार न घेतांच उठून गेले व त्यांनीं नानास सांगून पाठविलें कीं प्रतिष्ठेचें कर्म आग्रहानें करूं नये. मजीं असल्यास शास्त्रार्थ करा, नाहोंतर अनर्थास पात्र व्हाळ. तेव्हां नानानें उलट सांगून पाठविलें कीं तुम्हांपार्शीं काय पुरावा असेल तो दाखवावा. त्यावरून दिक्षितांनीं सनदा कागदपत्रें नानाकडे पाहण्यास पाठविलीं. तेव्हां आपला पक्ष बुडतो असें पाहून चित्पावन फारच चिडले. खुद्द नानाफडणीसाचा सासरा हिरण्यकेशी शास्त्री चवताळून शु. य. च्या प्रतिनिधींस म्हणाला “ ह्या सनदा व कागद पत्रांच्या वळकुट्या करून * * * त ठेवा. ” अशा प्रकारें कोलाहल करून कागद पत्र आणणाऱ्या गृहस्थांची हेटाळणी करतांच ते विचारे परत निघून गेले. सवाई माधवरावांस हे वर्तमान कळवावें तर ते पेशवे खरे, पण नानांच्या हातांतलें बाहुलें. तेव्हां दिक्षितांनीं नानाचीच पुन्हां एकदां समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. त्यावरून नानानें चित्पावनांची समजूत घालण्याचा वरवर प्रयत्न केला. हा प्रयत्न वरवर आहे हें ओळखण्याइतकी चाणाक्ष बुद्धी चित्पावन ब्राह्मणांत असल्यामुळें त्यांनीं नानालाच उलटा दम भरला आणि स्वज्ञातीच्या हिताहिताचा तो प्रश्न पडल्यामुळे, नानांनींही त्यावर विशेष डोकें खाजविलें नाहीं.

दुसरे दिवशीं टोकें येथें प्रतिष्ठासमारंभ सुरू झाला. तेव्हां शु. यजुर्वेद्यांची खात्री झाली कीं आपली वृत्ती आतां कांहीं रहात नाहीं. तेव्हां त्यांनीं चित्पावनांकडे जाऊन त्यांची प्रार्थना केली कीं “ हे भूदेवहो, तुम्ही सर्वसमर्थ आहांत, सत्ताधीश आहांत, तेव्हां तुम्ही जें कराल तें होईलच परंतु आम्हांस गंध लावावें व आमचा सत्कार करावा. ” या विनवणीनें उलट अधिक खवळून जाऊन वेदोनारायण चित्पावनांनीं जवळच्या यवन व शूद्र शिष्यांस हुकूम करून साऱ्या शूद्र यजुर्वेद्यांस तेथून धके मारून बाहेर घालविलें.

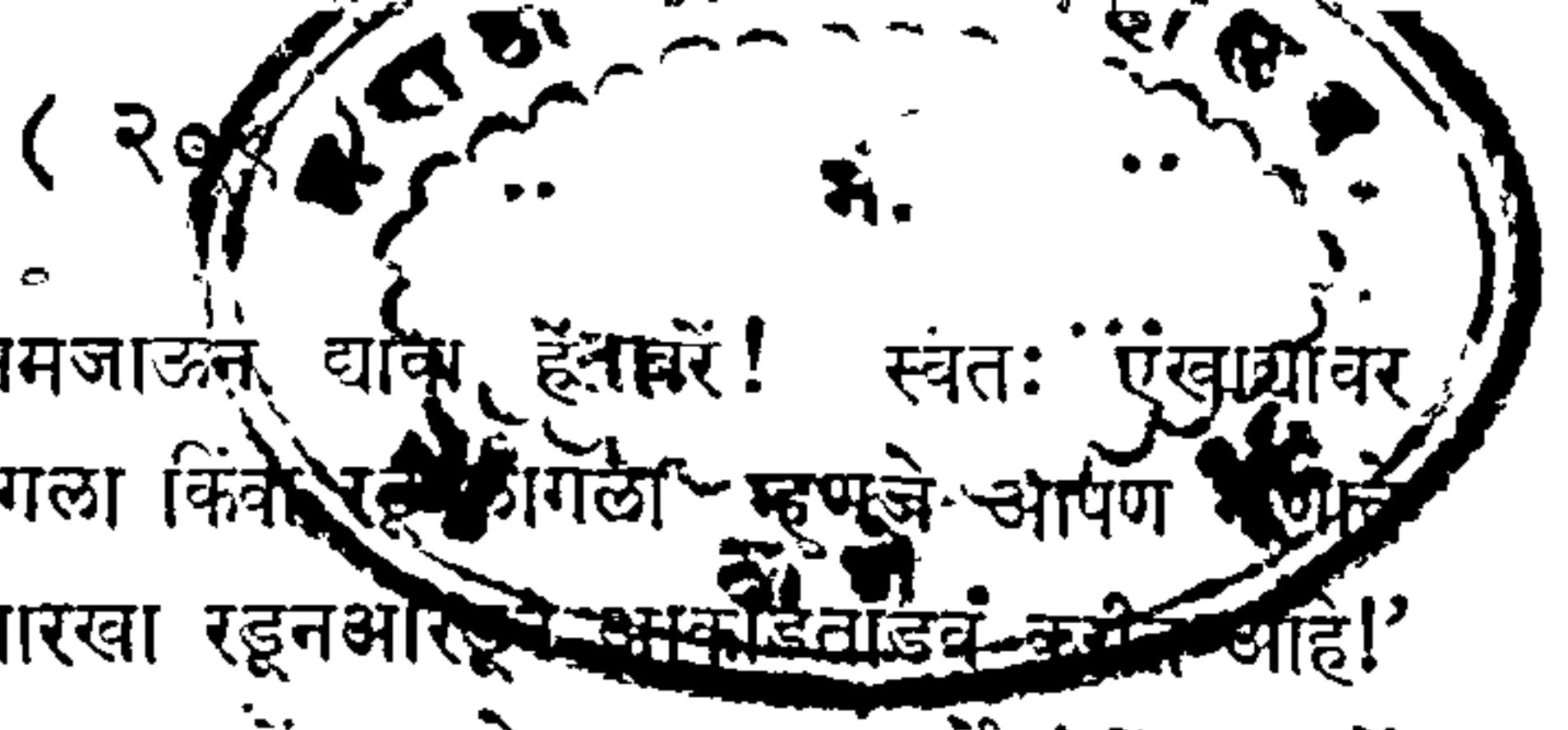
ही कागाळी शिवराम भट्ट दिक्षितांस कळतांच त्यांनीं सर्व शु. यजुर्वेद्यांस सांगितलें कीं, बाबांनीं शास्त्रार्थाचा प्रश्न असल्यास मी एकटा सगळ्यांस पुरा पडेन. परंतु या ठिकाणीं मी काय करावें ? तुमची तयारी असल्यास प्रतिष्ठा समारंभांत जाऊन दक्षयज्ञासारखा सत्कार करावा. त्यावरून सर्व शु. यजुर्वेदी समारंभाच्या मंडपांत शिरले. चित्पावन व त्यांचें अनुयायी यांजवर त्यांनीं यथेष्ट हस्तप्रहार चालविले. “ कोणाचे भोजनपात्रांची दुर्दशा, कोणाची शेंडी, कोणाचे धोत्र, कोणाचे यज्ञोपवीत इत्यादि घरधरून थत्ते, भिडे, फडके शास्त्री इत्यादि कोंकणस्थांस चापटपोळ्या मुष्टीमोदकांचे देहधर्म पुरीपोत्सर्जन धोत्रांत होईपर्यंत यथास्थित भोजन दिलें व त्यांनीं कुंडांत पात्रप्रक्षेप केला. पळून जाऊं लागल्या कारणानें कित्येकांस गणेशटोपी घालून सर्व गात्रांचें कदन हस्त स्वरांनं केलें कित्येक नागवे उघडे होऊन बसले. तेव्हां ग्रामस्थ स्त्रिया व मुलांची जी हांशी झाली ती लिहितां पुरवत नाहीं. ”

हा ठोकाठोकीचा प्रकार झाल्यावर चित्पावन अगदीं दीनवदन करून म्हणूं लागले कीं बाबांनीं आम्हांला मारूं नका, असें आम्हीं पुन्हां केव्हांहि करणार नाहीं. तेव्हां क्षेत्रस्थ शु. य. नीं समिधाहोमद्रव्यादि त्या कुंडांत घालून अग्नि प्रज्वलित करून ते घरोघर गेले. तेव्हां लज्जित झालेले चित्पावन मुकाट्यानें आपापल्या घरीं चालते झाले. यावेळीं श्रीमंत सवाईमाधवराव पेशवे आपल्या महालांत स्वस्थ बसले होते, पण चित्पावन बसले रुसून. तेव्हां श्रीमंतांनीं शिवराम दिक्षितास पालखी पाठवून बोलावून नेलें व उभयपक्षांचा समेट करून देऊन सिद्धेश्वराची प्रतिष्ठा केली.

वरील प्रकारामुळें चित्पावन जरी हतवीर्य झाले तरी त्यांनीं शु. यजुर्वेद्यांशीं वरवर गोड वर्तन ठेवून, त्यांच्या सूडाचा निराळाच एक पंथ शोधून काढला. ते त्यांचा जेथें तेथें मोठा आदरसत्कार करूं लागले, मेजवान्या देऊं लागले, परंतु अंदरकी वात रामालासुद्धां न कळण्याइतकी गुप्त ठेवली. शु. यजुर्वेदी हे जसे मनानं खंबीर व शास्त्राध्ययनांत वरचढ होते, तसे श्रीमंतीच्या बाबतींतहि ते चित्पावनापेक्षां सवाई खंबीर आणि वरचढ होते. यांच्या वायका व मुलीं ज्या वेळीं गोदातटाकीं पुणी भरण्यास किंवा कपडे धुण्यास जात असत, त्यावेळीं त्या आपल्या आंगांवर भरणच्च सोन्यामोत्यांचे दागदागिने घालून जात असत.

अज्ञानहि ही पद्धत त्यांच्यांत आहे. अर्थात् त्यांच्या श्रीमंतीचा राजमास वाटेल त्यांच्या घरवसत्या करण्यास एकच पद्धत नसे. शु. य. पेशाच्या वावतीत धनत्तर असल्यामुळे ते त्यांच्याचीच फारशी पर्वा करीत नसत. ही त्यांची संपत्ति लुटवून त्यांना भिकेस लावल्याशिवाय ते वठणीला येणार नाहीत, असा चित्पावनांनी वेत केला. पुढे लवकरच संधान बांधून हरीवां होळकराच्या पेंडार सैन्याकडून गोदा-तटाकीचीं सारीं क्षेत्रें लुटविलीं. शु. यजुर्वेद्यांस राखेचे व मिरचांचे तोबरे देऊन त्यांजकडून पैकाअडका व सोने पिळून काढलें, त्यांच्या वायकांच्या आंगावरील दागिने लुटले, असा एकच हाहाकार उडाला. पुढे शु. यजुर्वेदी जेव्हां पेशव्यांकडे फिर्याद घेऊन गेले, तेव्हां त्यांनीं व सर्व चित्पावनांनीं मोठा खेद प्रदर्शित केला. “ हरहर ! काय हो हा अनर्थ या धनगरानें केला ! आमच्या राज्यांत ब्राह्मणांस त्रास ? मग आम्ही कशाचे ब्राह्मण ! ” इत्यादि बोलून शु. यजुर्वेद्यांचें समाधान केलें व त्यांचा मोठा सत्कार केला. पण हें सारें पुण्यांतल्या पुण्यांत. बाहेर गंगधडीची लुटालूट चाललीच होती. या लुटालुटांत शु. यजुर्वेद्यांचे कागद सनदा वगैरेचा नाश फार झाला आणि गंगातीर उजाड होऊन शु. य. दशदिशांस निघून गेले.

शुक्र यजुर्वेदी वाजसनेय ब्राह्मणांमध्ये गोटभेद नाहीत, तथापि उत्तर कोंकणांतील वसाहतवाल्या शु. य. शीं चित्पावनांचा द्वेष अज्ञानहि कडकडीत असल्यामुळे ते ‘पळश्यां’ना मूळजातीपासून भिन्न किंबहुना अभ्रष्ट भासविण्याचा यत्न नेहमीं करीत असतात. फार दूर कशाला ? ‘राष्ट्रीय’ चमूचे एक कप्तान विद्वर्य रा. रा. महादेवरावजी बोडस यांनीं ‘वर्णव्यवस्था’ (चित्रमय-जगत् जाने० १९) लेखांत, “ मुंबईतील पळशे लोकांनीं ब्राह्मण म्हणण्याकरितां कित्येकदां कोर्टाचे उंबरे झिजविले ” असा कुत्सित व इतिहासाचें गाढ अज्ञान दाखविणारा शेर ठोकलाच आहे ना ? हा शेर वादार्थ घटकाभर खरा मानला तरी त्यांतसुद्धां शु. यजुर्वेद्यांची उर्फ ‘पळश्यां’ची माणुसकी चित्पावनांपेक्षां कांकण-भर अधिक सरस ठरते. स्वतःला ब्राह्मण ‘म्हणण्याकरितां’ पळश्यांनीं कोर्टाचे उंबरे झिजविले त्यांत त्यांची कायदेप्रीति व सनदशीरपणा तरी दिसून येतो; पण स्वतः सनदशीरपणाचे चौघडेअलीकडे त्रिकाळ बडविणाऱ्यां चित्पावनांच्या पूर्वजांनीं स्वतःला ब्राह्मण ‘ठरविण्याकरितां’ आपल्या अत्याचारी स्वार्थीला साऱ्या मराठे-शाहीचा बळी दिला, त्यांत त्यांचा कोणता सद्गुण सिद्ध होत असेल तो सध्यांच्या

चित्पावन वृहस्पतीनींच जगला समजाऊन घावा हें वारें! स्वतः एखाद्यावर हल्ला करावा आणि तो धडपडू लागला किंवा रडू लागला म्हणजे आपण म्हणजे 'कायहो, कितीहो हा व्रात्य? एकसारखा रडूनभारून आकाडवाडव करीत आहे!' अशांतलाच रा. बोडसांच्या विधानाचा झोक आहे. शु० यजुर्वेद्यांनीं आपलें ब्राह्मण्य सिद्ध करण्याकरितां कधींहि कोर्टाची पायरी चढल्याचें ऐकितानाही किंवा त्यांच्या इतिहासावरूनहि तसें दिसून येत नाहीं. त्यांच्या वृत्त्या हरण करण्यास सोकावलेल्या चित्पावनांनीं जेव्हां जेव्हां त्यांच्यावर हल्ले चढविले तेव्हां तेव्हां मात्र त्यांनीं त्यांस कोर्टाचे पिंजरे दाखवून आपले हक्क सिद्ध करून घेतले आहेत. वास्तविक ज्या चित्पावनांनीं आगाशीच्या श्रीभवानीशंकराच्या लिंगाससुद्धां प्रायश्चित्त देण्यास सोडलें नाहीं, ते काय या भोळ्या कायदेप्रिय 'पळशा'ची पर्वा थोडेच करितात? वरें, पळशे नांव तरी कोणी काढलें? तेंहि या अद्वितीय चित्पावन-टांकसाळींतून अलीकडेच वाहेर पडलेलें आहे. अगदीं प्राचीन अंधाराचा इतिहास बाद केला तरी शके १२२१ त राजा विंबानें या गंगातीरस्थ ब्राह्मणांस कोंकणप्रांतीं आणून स्थायिक केल्यापासून तों शके १६६८ पर्यंत यांना 'यजुर्वेदी ब्राह्मण' हीच संज्ञा होती. पोर्च्युगीजांच्या राज्यांतसुद्धां त्यांना हेंच नांव होतें. फार काय पण चित्पावन पेशव्यांनींसुद्धां आपल्या कागदोपत्रीं यांना 'यजुर्वेदान्तर्गत वाजसनेय ब्राह्मण' असेंच म्हटलें आहे. अर्थात् 'पळशे' ही संज्ञा शु० यजुर्वेद्यांवर बळजबरीनें लादण्याचें पुण्य कृत्य त्यांच्याशीं अहोरात्र चुरस करणाऱ्या उपऱ्या चित्पावनांनींच संपादिलेलें आहे व या पुण्याईच्या समर्थनार्थः—

कैवर्तकस्य भिल्लस्य पिता भवति यो नरः ।

मातायां गोलकी नारी पालाशं ज्ञातिरुच्यते ॥

हा असंस्कृत व अशुद्ध श्लोक धर्मग्रंथांतहि घुसडण्यास त्यांनीं कमी केलेलें नाहीं. परंतु इतर ऐतिहासिक पुरावा जरी वाजूला ठेवला तरी श्रीमच्छंकराचार्यांनीं शके १७४५ (सन १८२३) सालीं दिलेल्या आज्ञापत्रांत असें स्पष्टच म्हटलें आहे कीं "हे यजुर्वेदी देशस्थ ब्राह्मण, यांस कोंकणप्रांतीं येऊन भूप्रसन्नतानुग्रहें वृत्ति संपादन करून बहुत वर्षे राहिले. तदनंतर कोंकणस्थचित्पावन यांशीं ज्ञातीनें तुमच्या वृत्तिहरणार्थ इतर ज्ञाती यांस अनृत द्वेष समजावून विद्वेषता वाढवून 'पळशे ब्राह्मण' असें सांगो लागले.

परंतु तुमचे 'पळशे' असें नांव ज्ञातीस नाही व शास्त्रांतही हे नांव नाही, द्वेषानें म्हणतात."

चित्पावनांनीं शु. यजुर्वेद्यांचा वराच छळ केला. तरी सुद्धां इंग्रजी अंमल असलेल्या मुंबई वेटांतील शु. य. रहिवाश्यांवर मात्र त्यांच्या परशुरामाच्या कांहींहि परिणाम झाला नाही. याचें कारण वे. शामाचार्य नांवाच्या यजुर्वेदी ब्राह्मणास ता. १ ऑगष्ट १७२३ इ. रोजी इंग्रज कंपनीनें एक 'पेटंट' उर्फ सनदपत्रा वंशवतनी करून दिला होता. त्या सनद पत्र्यानें मुंबई वेटांतील हिंदुलोकांकडील धर्मसंबंधीं हक्काचें स्वामित्व त्यांच्या हातीं असल्यानें चित्पावनां-सारख्या उपन्या ब्राह्मणांची ढवळाढवळ तेथें कांहीं चालत नसे. उलट, कोणी त्यांच्या अधिकारमर्यादेंत अपराध केल्यास टाऊन हॉलच्या पटांगणांत त्यांच्या हातचे वारवारा फटके खाऊन हद्दपार व्हावें लागत असे, असें म्हणतात

पेशवाईचा अस्त होऊन इंग्रजांचा अंमल झाल्यावरसुद्धां चित्पावनांनीं शु. य. नां उपसर्ग द्वेष्याचें आपलें पवित्र ब्राह्मणकर्म ठिकठिकाणीं चालूं ठेवलेंच होतें; व आजदिनतागायतसुद्धां या प्राचीन परंपरेची री ओढणारे परशुरामाचे अवतारे चित्पावन समाजांत मधून मधून दृष्टीस पडतच असतात.

इ. स. १८२३ सालीं ठाणें येथील श्रीसिद्धेश्वराच्या अर्चेवद्दल चित्पावनांनीं वाद उत्पन्न केला. त्यावरून हे प्रकरण फिर्यादीपर्यंत जाऊन अखेर निवाडा शु. यजुर्वेदी यांच्याच तर्फे झाला.

इ. स. १८५९ सालीं वसईस असाच एक खटला निघाला. तेथील शु. यजुर्वेदी ब्राह्मण ज्योतिष व उपाध्येपणाची वृत्ती चालवीत असतां चित्पावन व कऱ्हाडे यांनीं त्यांची वृत्ती बंद करण्याचा उपक्रम केला. लग्नांत वृत्तीवाले ब्राह्मणांस मुद्दाम वगळून दुसऱ्याच जोशाकडून घटिका मांडवून पत्रिकापूजन केलें. त्यावरून चौकशी होऊन वृत्त्यंशी शु. यजुर्वेदी यांचे तर्फे निवाडा झाला.

इ. स. १८७३ सालीं आगाशीसही वरील प्रमाणेंच प्रकार झाला. तेव्हां तेंही प्रकरण कोर्टापर्यंत जाऊन निकाल शु. यजुर्वेदी वृत्त्यंशी यांचे तर्फे झाला.

पेशवाईत आगाशी येथे श्रीभवानीशंकराचें देऊळ बांधिलें होतें. तें बांधिल्यापासून शु. यजुर्वेदी व चित्पावन हे देवालयांत एकत्र वसून पूजा अर्चा करीत

असतां इ. सं. १८७२ मध्ये पर्जन्यानिमित्त संततधाराभिषेक व्हावा म्हणून उभय जातींनी विचार केला. परंतु चित्पावन आपला अभिषेक प्रथम व्हावा असे म्हणू लागले व वाजसनेयी तें कवूल करीनात ! तेव्हां चित्पावनांनी देवाल्यास कुलूप लावून टाकलें. हें प्रकरण कोर्टांत जातां शु. यजुर्वेदी यांच्या तर्फे निकाल झाला. या खटल्यांत एका चित्पावनानें अशी खोटी साक्ष दिली कीं बडे या नांवाच्या एका इसमास वाजसनेयाकडे जेवल्यामुळें प्रायश्चित दिलें ! वास्तविक बडे हा कैक वर्षे वाजसनेयांकडे जेवीत होता व त्याजबरोबर ज्या त्याच्या इतर आप्तेष्टांनी व जातभाई चित्पावनांचीं पंक्तिव्यवहार केला त्यांना कोणी केव्हां प्रायश्चित दिलें त्याचा कांहींच पत्ता नाहीं !

शु. य. ब्राह्मणांच्या ग्रामण्यांचा इतिहास अत्यंत विस्तृत आहे. त्याचा या थोडक्या जागेंत समावेश करतां येणें शक्य नाहीं. तथापि शितावरून भाताची परीक्षा करतां येण्याजोगा मजकूर आम्ही दिला आहे. सरतेशेवटीं ऋच ज्ञातीतील लोकप्रिय कविराज कै० मोगरे यांच्या प्रासादिक काव्यशब्दांत भरत-
वाक्य करून आम्ही या प्रकरणाची रजा घेतों.

आर्या.

आज उद्यां वा कालें तुमचे उद्देश सिद्ध होतील ॥
माध्यंदिनचि न इतरहि युष्मद्भूमलाभ विप्र घेतील ॥ २१ ॥
शमुनी कालवशें हें सर्वहि लोकापवाद वावटळ ॥
जनमतवातावरणीं अविचाराचा नुरेल लेश मळ ॥ २२ ॥
सदसद्विचार सूर्य प्रगटुनिया लोकमानसाकाशीं ॥
अज्ञानध्वान्ताच्या विलया नेईल सर्वथा राशी ॥ २३ ॥
अन्योन्यवैर सोडुनि भेटाया आपआपल्या भावां ॥
गौड द्राविड सारे प्रेमानें मारतील हो धांवा ॥ २४ ॥
आनन्दाश्रुजलानें अन्योन्यांच्या तनूस न्हाणून ॥
म्हणतिलं चुकलों मुकलों होतो निजबांधवां न जाणून ॥ २५ ॥

गौडसारस्वत ब्राह्मण व. पाठारे प्रभू.

या ज्ञातीवरील ग्रामण्यांची हकिकत आमच्याजवळ वरीच आहे. परंतु इतर ज्ञातीप्रमाणे आपापल्या ज्ञातीच्या ग्रामण्यप्रकरणाचा इतिहास स्वतः तपासून पहाण्यास यांच्यापैकी कोणी इतिहासज्ञ वेळेवर न आल्यामुळे ती प्रकरणे तशीच ठेवावी लागली, याबद्दल फार दिलगिरी वाटते.

* परमेश्वराची प्रार्थना. *

जावो लयाला मतभेद सारा
एका वरो भारत या विचारा
महाराष्ट्र जाणो झणि ऐक्यवर्म
देवा ! जनीं चेतवि राष्ट्रधर्म.

— परिशिष्ट —

चित्पावनांचा इतिहास.

ग्रामण्यांच्या इतिहासावरून वाचकांच्या घ्यानांत आलेच असेल की त्यांतील मुख्य चळवळी चित्पावन हे होत. अमक्याला वेदोक्ताचा अधिकार आहे आणि तमक्याला नाही; हा ब्राह्मण हा शूद्र; हा अनुलोम हा प्रतिलोम इत्यादि नाना प्रकारच्या सबबी काढून इतर समाजांचा ज्यांनी सत्तामदाच्या धुंदीत अनिर्वाच्य छळ केला, ते हे चित्पावन तरी कोण? यांचे अधिकार तरी कोणते? यांची उत्पत्ति काय? आणि यांना इतकें धर्मगुरुत्वाचें साम्राज्य—सिंहासन कधिं व कोणी दिलें? हे किंवा असलेच प्रश्न साहजीकच उद्भवतात. या प्रश्नांना समर्पक उत्तरे देणें किंवा त्या प्रश्नांची चर्चा करणें हें आमच्या ताकदी बाहेरचें आहे; म्हणून ज्यांना हा अधिकार होता, इतिहासशास्त्री किंवा विद्वान् पंडीत म्हणून ज्यांची मान्यता आधुनिक एकाहि चित्पावनाला किंवा कोणालाहि अमान्य करतां यावयाची नाही, अशाच मंडळींचे उद्धार व त्यांनीं चित्पावनांच्या इतिहासावद्दल लावलेले शोध यांचा येथें परामर्ष घेण्याचें ठरविलें आहे. खालील उतान्यांत नमूद होणाऱ्या मतांबद्दल आमचें स्वतःचें असें निश्चित मत कांहींहि नाही. लोक काय बोलतात हें आम्हीं नमूद करीत आहोंत, तें मान्य करणें किंवा खोडून टाकणें हें इतिहाससंशोधक म्हणविणाऱ्या आधुनिक विद्वानांचें काम आहे; तें त्यांनीं खुशाल करावें, आमची कांहीं हरकत नाही.

(१) कै. जीवनराव चिटणीस:—

(१) सहाद्रिखंडांत चित्पावनांची उत्पत्ति परशुरामानें कोळ्यांपासून केली अशी कथा आहे. या कथेंतील बीज अलिकडील शोधांवरून जी माहिती मिळते तिला जुळतें असें आहे; परंतु एकंदर कथा बनावट दिसते. परशुराम आणि चित्पावन हे समकालीन असते तर द्रविडांप्रमाणें चित्पावनांचा उल्लेख भारतांत आला असता. भारतांत चित्पावनांचा उल्लेख नाही. तो सहाद्रिखंडांत मात्र आहे. हां ग्रंथ स्कंदीवाच या नांवाखाली लिहिला गेला आहे म्हणून तो भारतानंतरचा होय.

(२) चित्पावनांचा वर्ण, त्यांचे डोळे वगैरे यहूदी लोकांशीं मिळतीं दिसतात. स्कंदपुराणांतील त्यांच्या उत्पत्तीचें जें बीज कीं, पश्चिम समुद्रांतून वाहून आलेल्या चौदा प्रेतांपासून चित्पावन केलें तें बीजही अलिकडील शोधांस वळकटी आणतें. मलबार प्रांतीं परशुरामशक म्हणून चालू आहे त्याला “ कोळम आंडु ” असें म्हणतात. त्याचा अर्थ ‘ पश्चिमेकडील वर्ष ’ असा आहे. हिंदुस्तानांतील अगदीं पश्चिमेकडील लोकांत चित्पावनांचा म्हणून जो परशुरामशक तो ‘ पश्चिमेकडील वर्ष ’ या नांवानें ज्या अर्थीं चालू आहे त्या अर्थीं त्यांत ध्वनित केलेला पश्चिमेकडील प्रदेश म्हणजे पश्चिम (अरबी,) समुद्राच्या पलिकडचाच असला पाहिजे असें मानावें लागतें. तेव्हां यावरूनही चित्पावन हे हिंदुस्तानावाहेरून आलेले लोक असावेत असें दिसतें. शिवाय परशुरामशकाचा आरंभ व नोहाच्या जलप्रलयाचा काल हेही जुळतात, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

(३) चित्पावनांसंबंधानें पूर्वापार ग्रह काय आहेत यासंबंधानें पाहिलें तर हे लोक मोठे हुशार, बुद्धिमान व मोठे कल्पक, त्याचप्रमाणें अधिकारी व संपत्तिवाने असतां व ब्राह्मणधर्माचे नियम मोठ्या काळजीपूर्वक पाळीत असतांही देशस्थ वगैरे ब्राह्मण त्यांस कमी मानीत; व अजूनही थोड्या बहुत प्रमाणानें मानतात. पूर्वी त्यांचा धंदाही हलक्या प्रतीचा होता. हरकारू किंवा गुप्त बातमीदार हे लोक असत. बाळाजी विश्वनाथ यास पेशवाई मिळाल्यापासून या जातीचा वास्तविक उदय व उद्धार झाला. देशस्थ ब्राह्मण यांजबरोबर अन्नव्यवहार करीत नसत. पेशव्यांनीं पंत प्रतिनिधींच्या मार्फत तैलंगी ब्राह्मणांस दुप्पट दक्षिणा वगैरे देऊन अन्नव्यवहाराची सुरुवात केली. तथापि पुरंधरे यांचे एथें पेशव्यांचें पान निराळेंच मांडलें होतें. पेशव्यांनीं पुढें इतर ब्राह्मणांशीं शरीरसंबंध घडवून आणण्याच्याही खटपटी केल्या. संपत्ति व अधिकार हातीं असल्यामुळें त्या खटपटींन त्यांना यश आलें हें स्वाभाविकच आहे. या कृतीनें पेशव्यांचा सुधारणा करण्याचा उच्च हेतु होता असें अलिकडे दर्शविण्यांत येतें. परंतु आपल्यांतील कमीपणा घालविण्याकरितां या खटपटी होत्या असंच इतिहासावरून दिसतें. देशस्थ वगैरे जुमानिनात म्हणून त्यांची वतनेंहि पेशव्यांनीं काढिलीं. शेवटचा बाजीराव पेशूवा यास नाशिक एथें गंगेवर एका विशेष घाटावरून (गणेश टेकडीवरून) गंगेचे स्नानास उतरून दिलें नाहीं असें ग्रँटडफ म्हणतो.

(४) चित्पावनांचे पूर्वजांची माहिती व त्यांचें ठिकाण यासंबंधानें लोकांत एकदां शंका उत्पन्न झाली. तेव्हां मलबार प्रांतांतील लोकंजों चित्पावनांच्या उत्पत्तीसंबंधीं माहिती मिळविण्याकरितां जाहीरनामे प्रसिद्ध केले. ठिकठिकाणीं जाहीरनामे लाविले असून सभेस चित्पावन हजर होते. त्यांना आपण हिंदु आहेंत हें सिद्ध करतां आलें नाहीं व त्यांच्या ब्राह्मण्यासंबंधानें कोणत्याही ब्राह्मणांनीं आपलीं संमति दिली नाहीं. सभेंत हे लोक आफ्रिका खंडांतून आलेले आहेत असें सिद्ध झालें. चित्पावनासंबंधानें जो जाहीरनामा लावला होता तो कानडी भाषेंत आहे. त्यांतील वराच महत्वाचा भाग 'सामाजिक धर्मसुधारणा' पृ. २७५ वरून खालीं देतोः--

आफ्रिका खण्डद इजिप्त देशदिन्द बन्दिरुव इजिप्तवान् जिप्तवान या चित्पावन (कोंकणस्थ) एवं जातिय निर्णयवु. चित्पावन जातीय विषयवागी नडदिरुव रिकार्डनु सायंत वागि सभेयवरु विमर्शे माडिनोडिदायितु. मत्तु प्रतिवृदु विषयद मेलु विचार माडि सभेयवरु पट्टिरुव अभिप्रायवु सत्पददे इवुगळ्ळु पर्यालोचीसलु चित्पावन जातियु भरतखंड इल्ल आफ्रिका खण्डदेन्दु निर्णय वागिरुत्ते. मत्तु अवर जातियवराद शोधकरु औप्पिरुवन्ते ये सभेय वरिगू निजवागि कण्डु वन्दहरिन्द भरतखण्डद ब्राह्मणरल्ल एन्दु निर्णयवागुत्तदे. ई आफ्रिका खण्ड हअर संसर्गदल्लि भरतखण्डद दशविरुद्ध शेरुदे इरुवदु सदाचारके योग्य वागिधे.

ई चित्पावन जातीय विषय वागि इष्टु खण्डत वाद निर्णयवु ईवरिगु यारिन्दल्लु माडल्यट्टिर लिल्ल. चित्पावनरिन्द ईग सभेगे बन्दिरुव जवाविनल्ली निराधारवागि अरेयल्ल पट्टिरुत्तदे. आधारवु इल्लदे होदरे यल्ल ब्राह्मणर संमति यन्नादरु कळ्विस वेकेन्दु सभेइन्द केळ्ळ पट्टित्तु. अदरन्ते संमति यन्नु अथवा आधारवत्तुसुद्धा कळ्विस लिल्ल, आदरिन्द सभेयवरु विचारमाडी चित्पावन जातीयु आफ्रिकाखण्ड सुन्ताद द्वीपान्तर दिन्द वन्देइन्दु निर्णइसल्ल पट्टित्तु.

चित्पावनरु भरतखण्डद ब्राह्मण रोळगे शेर वेक्यन्दु असत्य साधन वन्नु माडुत्तारे, आदकारण भरतखण्डद ब्राह्मणादि चातुर्वर्ण दवरु इन्था असत्यके अवकाश उण्टागद हागे दक्षतेइन्द सत्यसाधनवन्नु माड वेकागिरुत्तदे. सत्यमेव जयते नानृतम्

भावार्थः—चित्पावन जातीच्या संबंधानें आलेल्या सायंत कागद पत्रावर व त्याचप्रमाणें आणखी ऐतिहासिक गोष्टी व अन्य विषय यावर सभेच्या लोकांनी विचार करून जे कांहीं अभिप्राय ठरविले ते चांगल्या प्रकारें अवलोकन केले असतां चित्पावन जात ही भरतखंडांतील मूळची नव्हे, तर आफ्रिकाखंडांतील इजिप्त देशांतील होय, हें सिद्ध होतें. शिवाय त्यांच्या ज्ञातींतील शोधक लोकांनी कबूल केल्याप्रमाणें व सभेच्या सभासदांनाही खरोखर दिसून आल्यावरून हे भरत खंडांतील ब्राह्मण नव्हेत असें सिद्ध होतें. आफ्रिकाखंडांतील या लोकांवरोंवर हिंदुस्तानांतील दशविध लोकांनी मिसळून रहाणें हें सदाचारास योग्य नाहीं. या चित्पावन जातीच्या संबंधानें कोणताही निश्चयात्मक ठराव अजून झाला नाहीं. चित्पावन लोकांकडून या सभेस जें कांहीं लिहून आलेलें आहे त्यास कांहीं आधार नाहीं. आधार जरी नाहीं तरी सर्व ब्राह्मणांची संमति निदान पाठवावी असें सभेकडून कळविलें होतें. तथापि संमति किंवा आधारसुद्धां पाठविला नाहीं. याकैरितां सभेनें विचार करून चित्पावन जातीचे लोक आफ्रिकाखंड नामक द्वीपांतरांतून आलेले आहेत असें ठरविण्यांत आलें आहे. चित्पावन लोक हे भरतखंडांतील ब्राह्मण लोकांत मिसळण्याकरितां अधर्मी व मतलबी आचार विचार लोकांच्या मनांत विविध्याकरितां खोड्यानाट्या युक्तिप्रयुक्तीनें प्रयत्न चालवितात. तस्मात् भरतखंडांतील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चारी वर्णांनी चित्पावनांच्या खोडसालपणाकडे वेळेवर मोठ्या दक्षतेनें व सावधगिरीनें असावे. सत्याचा जय होईल.

(२) कै० प्रो. राजाराम रामकृष्ण भागवत :-- (उद्धार.) सन १८८७

- (१) कोंकणस्थ परशुरामाबरोबर आपला संबंध लावितात, तो केवळ आपलें अतिप्राचीनत्व सिद्ध व्हावें म्हणून. दुसरा अर्थ त्यांत मुळींच नाहीं. पृ. १०६.
- (२) कोंकणस्थ हे मूळचे प्रायः शेतकी करणारे लोक. हे थोडेवहुत कुळकरणाच्या संबंधानें पसरलेले दिसतात. पण यांस बरकत आली. बाळाजी विश्वनाथास पेशवाई मिळाल्या दिवसापासून. पृ. १०८. (३) पूर्वी कोंकणस्थ, देशस्थ व कऱ्हाडे यांचा संकर अष्टागर प्रांती बराच झालेला सुप्रसिद्ध आहे. पृ. ११०.
- (४) चित्पावन हे मूळचे शेणवी लोकांप्रमाणें गोकर्णाच्या जवळचे असल्यामुळे, जेथे हे गेले तेथे यांनीं आपलें अतिप्राचीनत्व स्थापन करण्यासाठीं म्हणून गोकर्णा-

जवळ विशेष माहात्म्य माजलेल्या परशुरामाचा आपणावरोवर संबंध जाहीर केला. पण खरोखरी पाहतां हे मूळचे पूर्वी लिहिल्याप्रमाणे प्रायः शेतकी करणारे लोक असून, शंकराचार्यांच्या वेळीं यांस ब्राह्मणपणाचा लाभ झाला. पृ. ११०.

(३) कै. रा. रा. रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर, “सरस्वति मंडळ” सन १८८४.

(१) पूर्वी घांटावरील देशस्थ ब्राह्मण चित्पावन ब्राह्मणांचे पंक्तीस जेवावयास वसत नसत. परंतु त्यांनीं खटपट करून एक पंगत करविली. तथापि विद्ये-मध्ये हे मूढ असल्यामुळे देशस्थ त्यांचा तिरस्कार करीत. म्हणून त्यांनीं नाशीक, काशी, इत्यादि स्थळां आपले लोक पाठवून त्यांजकडून विद्या करविली. वाई, त्र्यंबकेश्वर, इत्यादि स्थळां स्वजातीयांचीं क्षेत्रे केलीं. तैलंगणांतून तैलंग ब्राह्मण आणवून, त्यांना इतरापेक्षां दुप्पट दक्षिणा देण्याचा कायदा करून, त्यांजकडून स्वजातीय मुलांना वेदाध्ययन करविलें. (२) हे लोक मनाचे सरळ नसतात; आणि अल्पत्वल्प स्वार्थासाठीं राज्याचीं राज्ये धुळीस मिळविण्याला मागेपुढें न पाहणारे लोक या जातीमध्ये आजपर्यंत पुष्कळ उत्पन्न झाले, आणि त्यांनीं आपले पराक्रमही त्या रीतीनें दाखविले. (३) स्वजातीच्या हितासाठीं अन्यजातींशीं द्वेष करून त्यांचे जे वास्तविक हक्क किंवा अधिकार त्यांकडे दुर्लक्ष करणें, किंवा ते दावून टाकणें हें मात्र वाईट. यद्यपि चित्पावन ब्राह्मणांमध्ये अशा प्रकारचे कित्येक लोक झाले खरे, आणि अझूनहि असल्या कोत्या मनाचे कित्येक त्यांच्या-मध्ये आहेत, हेंहि खरें. (४) यांच्या आंगां आर्जवशक्ति हें मोठें कसब आहे आणि तेणेंकरून ते कसलेही मोठे काम सहज तडीस नेतात. (५) या चित्पावन ब्राह्मणजातीमध्ये मुली विकून पैसे घेण्याचा धंदा फार चालतो आणि कोंकणामध्ये तर तो फारच आहे. (६) या लोकांनीं ‘चित्पावन’ हा शब्द भाषेतून मुळीच गाळून टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. जर त्या शब्दामध्ये कांहीं वाईट नाहीं, तर तो शब्द गाळून टाकण्याचा त्यांनीं प्रयत्न कां वरें करावा? आणि ही गोष्ट खरी आहे कीं, पुण्यामध्ये ‘चित्पावन ब्राह्मण’ म्हणजे कोण, हें बहुशः अलीकडील मुलांना माहीतही नाहीं. अलीकडील चित्पावन सर्व आपणास ‘कोंकणस्थ’ ब्राह्मणच म्हणवितात. वास्तविकपणें पाहतां कोंकणांतील चित्पावन, देवरुखे, किरवंत,

कन्हाडे, वगैरे सर्वास ' कोंकणस्थ ' हा शब्द लावावा. पण तसें न करतां चित्पावनांनीं आपणापुर्ताच हा शब्द पक्का करून घेतला. यावरून चित्पावन या शब्दापासून त्यांच्या मनामध्ये कांहीं तरी वाईट अर्थ येत होता असें दिसतें. परंतु कित्येकांनीं ज्यांचें चित्त पवित्र ते ' चित्तपावन ' असा अर्थ वसविला आहे. परंतु असा विलक्षण शब्द उत्पन्न होण्याला प्रसंग काय झाला, हें कोठेंही प्रसिद्ध नाहीं. आणि तसें त्यांचें पवित्र चित्त असल्याचें प्रमाणही दिसत नाहीं. ' पावन ' म्हणजे पवित्र हाही अर्थ पुनः ओढाताणीचाच आहे. (७) [अ] चित्पावन ब्राह्मण हिंदुस्थानांतील इतर ब्राह्मण लोकांपेक्षां फार गोरे असतात; त्यांचे डोळे घारे, बांधा प्रायः उंच आणि नाक सरळ असतें. [ब.] चित्पावन ब्राह्मण ज्या प्रदेशामध्ये पूर्वापासून राहत आले आहेत, त्या प्रदेशाला ' बर्बर ' कोंकण हें नांव आहे. [क.] बर्बर कोंकणाच्या थेट पश्चिमेस समुद्राच्या पल्लि-फळे समोर आफ्रिकाखंडांतला ' इजिप्त ' म्हणून देश आहे, तेथें समुद्र किनाऱ्या-पासून पश्चिमेस पन्नास कोसांवर ' बर्बर ' या नांवाचें प्राचीन नगर आहे आणि त्या सर्व प्रदेशालाही ' बर्बरीदेश ' अशी सामान्य संज्ञा आहे. [ड.] बर्बरी देशांतील लोक हिंदुस्थानांतील लोकांपेक्षां फार गोरे, त्यांचे डोळे घारे, बांधा उंच आणि नाक सरळ असतें. (८) ' चित्पावन ' हा शब्द ' जिप्तवान ' म्हणजे ईजिप्तवाला याचा अपभ्रंश; आणि ' बर्बर कोंकण ' म्हणजे कोंक-णाच्या ज्या प्रदेशांत बर्बर देशचे हे लोक येऊन राहिले तो प्रदेश. (९) या प्रदेशांतील चित्पावन ब्राह्मण आपणांस ' कोंकणस्थ ' ब्राह्मण म्हणवितात. परंतु दक्षिणेंत कानडा आणि मलबार या प्रदेशीं ' कोंकणस्थ ब्राह्मण ' हें नांव वैष्णव सारस्वतांसच आहे, चित्पावनांस नाहीं. तेथें चित्पावनांस ' चित्पावन ' हेंच नांव आहे, दुसरें नाहीं. (१०) गोमांतक मलबार इत्यादि स्थळीं पाहतां चित्पावनादिकांना ब्राह्मण हा शब्द कोणी लावीत नाहींत. ' ब्राह्मण ' आणि कुळंबी लोकांच्या भाषणांतील ' बामण ' हे दोन्ही शब्द तेथें केवळ सारस्वत ब्राह्मणांनाच लावतात, आणि चित्पावनादिकांना केवळ गुरवाप्रमाणें मानतात. मलबार प्रांतीं कोची, मंजेश्वर, इत्यादि स्थळीं सारस्वतांच्या देवळांमध्ये चित्पावना-दिकांना सुळेंच येऊं देत नाहींत. तेथें कित्येक स्थळीं इतर-सारस्वत ब्राह्मण चित्पावनांना विहिरीसही शिवूं देत नाहींत.

(4) The Peshwas, who attained sovereign authority in the Maratha Nation, were of this class (Chitpawan, Concanist) from this circumstance, and the power which it naturally threw into their hands, pretend to some superiority in castes; but these pretensions are not well founded. They are termed *Chitpawan* which, amongst other significations, means 'a dead body raised.' Their origin, according to what is mentioned in a Sanskrit work entitled. The Syhadree Kind was 14 dead bodies of different castes that had been drowned in the sea, whence they were transported by Vishnu in his outar of Pureshram, after he had forced the sea to give up the Concan, or Pureshram Ksheter and re-animated to people his new country. From these 14 families sprang the Concani Brahmins, who are now distinguished by 60 surnames. The Deshist Brahmins, although they have surnames, prefer the distinction of their father's name, or the place of their residence, to their surname, which they will seldom mention.

The Concanists Brahmins, before the elevation of Balaji Vishwanath, commonly called the first, though in fact the fifth Peshwa, were not employed as clerks and men of business, but as "HARKAROOS" and spies. They carefully suppress or destroy all copies of the Syhadri Kind, where their origin is mentioned and a respectable Brahmin of Wæe was, a few years ago, disgraced by Baji Rao for having a copy of it.

Grant Duff's "HISTORY OF THE MAHARATTAS."

Cambray Edition, Page 9, Footnote.

(5) Mr. JAMES BURGESS says as follows :—

Trichur is the capital of Cochin, southward Cranganora, where Jews and Syrian Christians have been established since the third or fourth Century A. D. It is

the principle residence of the Black and the White Jews. BENNI ISRAELS say that their ancestors came to India about 16 or 18 hundred years ago, from a country northward (See Lands of the BIBLE—Volume 2nd, page 667) or from the northern Province to avoid persecution that followed in the train of its constant invasions by a host of conquerers. They were in number seven men and seven women who were saved from a watery grave, on the occasion of ship-wreck, which took place near Chewl (चेवल) about thirty miles to the south-east of Bombay. The place where they found the refuge is named Naugon (नागांव). They and their descendents met with considerable favour from the Native Princes, though they conceived themselves to be sometimes forced to conceal their principles. As they increased they spread themselves among the villages of the Konkan, particularly those near the coast lying between the Bankot river, and the road which traverses the Country between Panwel and Bhor Ghaut. In their locality and also in Bombay in which they began to settle after it came into the possession of the English : their descendents are still to be found. (Vide page 667 Lands of BIBLE—Vol. II. by John Wilson, D. D. F. R. S.) Thus their motive in coming to India was the safety of their lives and property, but although they went to a new place or to a new country they brought with them their misfortunes, and consequently the ship in which they came to their Indian refuge was wrecked near Hennery and Kennery Islands in the Indian ocean. These islands are about fifteen miles distant from Chewl which was a great emporium of trade with the Red Sea about 2,000 year ago. Of the ship-wrecked only seven women and seven men were saved and took refuge on the shores of Nagaon a village on the coast about six miles from Hennery and Kennery

islands. Many of the drowned were washed away to the shores of the very village where the seven pairs took refuge, while others were carried to other shores, of which nothing was known until recent times.

Recent researches have discovered that the ancestors of the Konkanastha or Chitpawan Brahmins were probably some ship-wrecked foreigners who were cast ashore at the foot of the Sahyadri Hills. The 14 corpses of these foreigners were according to a Hindu Legend animated with life on a pyre or Chita by Parashuram as mentioned in the Hindu Puranas. The colony of these Chitpawans was established at Chiplon. It seems that the ancestors of the Chitpawans did not enter Konkan by land but came in from far beyond the sea. Their fair complexion; their light and grey eyes, and the legend of their ship-wreck corroborate the statement. Some say that the ancestors of this tribe have probably come by ships either from Egypt or through Egypt, while others maintain that they are the descendents of Jews from Barbary a province in Africa and that they came through Egypt.

(6) Such was their exalted position that the Peshwa at the head of the Maratha Confederacy, who held the most commanding station of any Indian sovereign, was long excluded from eating at table with any Brahmins of high caste.

Ward's India and the Hindoos.

pp. 199-200.

(7) Under the rise of Balaji Wishwanath Peshwa, who belonged to their (Chitpawan) class, the Chitpawans held a low position, and were known chiefly as *spies* or *harkarōos*. Even after several generations of power and wealth with strict attention to Brahmin rules, the purer

classes of Brahmins refuse to eat with them, and it is said that when Bajirao the last Peshwa (1796-1818) was at Nasik, he was not allowed to go down to the water by the same flight of steps as the priests.

Bombay Gazetteer, (Poona) p. 101.

(8) The late Peshwa Bajiraw is the son of the famous Ragoba. Although his family is Brahminical, yet not being of the highest order, the purer classes of Brahmins refuse to eat with them; and at Nassick, a place of Pilgrimage near the source of Godavery, he was not allowed to descend by the same flight of steps used by the holy priests. The Poona Brahmins affect an extreme purity, and abstain from animal food, and some of them object to eating carrots; but notwithstanding their sanctified abstinence, they are held in extreme contempt by their carnivorous brethren of Bengal and upper Hindoostan.

Description of Hindustan, By
Mr. Hamilton. Vol. II, p. 197.

(9) At length when sitting on the mountains of Concan (*i. e.* the Sayhadree range or Western Ghants) he (Purushuram) espied on the shore below, the putrefied corpses of fourteen *Mlenchhas* (any people not Hindoos); which had floated there, borne by tides from distant lands to the Westward. Rama restored them to life, taught them religious knowledge and after converting them into Brahmins, performed his sacrifice. He, afterwards, by means of his fiery darts compelled Samudra, the Indian Neptune, to retire several miles from the foot of the Ghants and allotted to his proteges the strip of land thus recovered from the sea. From these fourteen men sprang the Kukanastas or Concanes tribe of Maratha, and the pious Hindoo still discovers in their lineaments trace of a

corpse-like expression of countenance inherited from their forefathers.

Goa and The Blue Mountains, By Richard
F. Burton. pp. 14-15.

(10) This word is revillingly or jocosely derived from *chita* (चित्ता) the pyre, and *Pavan* (पावन) or pure. The two together signifying pure from the pyre. This rendering is based on *Puranic* legend which relates that Parashuram, the sixth incarnation of Vishnu, recovered miraculously from the sea the strip of land now forming the Konkan, the Sawantwadi Territory, Goa, Kanara and Malabar and made it over to Brahmans converted into that state from corpses placed on the pyre. Others would resolve the word into *Chitta* (चित्त) and *Pavan* (पावन) the pure of heart. Both of these may be true, but the first has a historical value, as it seems to me and indicate that *the first ancestors of this tribe have probably come by ships either from some other part in India or from the opposite coast of Africa.* This is a section of the Kaunkana sub-division of the Dravidic class.

Late Rao Saheb Vishwanath Narayen Mandlik,
Journal of the Bombay Branch of the Royal
Asiatic Society January 1865.

(11) His new dominions being provided with no separate order of priesthood, Parshuram founded the caste of the Concan Brahmans, who are to this day disclaimed as such by those of the rest of India. They compose a large portion of the ruling characters in the Maratha State and in their various predatory incursions into other countries started to seek with avidity for the copies of a work containing the history of their origin, for the purpose of destroying it and the Eastern Brahmans

affirm that the orders for this purpose given to their illiterate troops have produced a large and indiscriminate destruction of manuscript.

According to the fable, he created them by restoring to life the putrid bodies of some men drowned in a river or according to more general tradition of ship-wreck mariners; indicating apparently the act of foreign origin, which appearance at this day does not much discredit.

Historical Sketch of India, By Lt. Col. Mark Wilks
Vol. I, pp. 157-58.

(12) According to the Puranics, Parsuram, having extirpated the Cshettris and filled the earth with blood, wanted to perform a sacrifice, but could find no Brahman to assist, on account of his being defiled with the effusion of so much human blood. As he was standing on the summit of the mountains of Kuncan, he spied fourteen Dead Bodies stranded on the adjacent shores below; these were the corpses of so many *Mlenchhas*, who had been flung into the sea by their enemies in distant countries in the west. They had been wafted by the winds and were then in a high state of putrefaction. Rama *recalled them to life*, imparted knowledge to them, and conferred on them the Brahminical ordination; and bid perform the sacrifice. From these fourteen dead men is descended the Kuncanastha tribe of Marahatas: thus called, because, since that time, they have always stayed and remained in the Kuncan.

The Hindu Pantheon, By Edward Moor, F. R. S. p. 351.

(13) The destruction of the Kshetriyas by Parasurama; his disgust with the Brahmins, and retiring to a hermitage: several rishes followed; and looking on the

Western sea, advised him to reclaim land from it. The sea-king promised to render to him land, as far as he could cast an arrow. He thus reclaimed a tract of land of three *yojanas* (30 miles) in breadth westward; and in length from Nisica to Canyacumari 300 *yojanas* southward, or more than 3,000 miles. He located Brahmans therein, turning the *Boyijati* (भोई जाति) into Brahmans; settling one thousand of them there; and appointing to them lands for their support. He told them that if they had any cause of sorrow, or regret, they might think on him, and he would appear. He then retired to the fane at Gokernam. The said Brahmans, to test his veracity, recalled him, without cause; whereupon being angry he condemned them to lose the power of assembling together in council; and to become servile. They accordingly mingled with *Sudra females*; and became a degraded race. Connections with *Sudra women* have produced the meanest caste Chitpawans.

Taylor's Oriental Mss. Vol. III, p. 705.

अलेक्झांड्रीयांतून मुसलमानांच्या छळामुळे देशत्याग करून निघालेल्या प्राचीन ज्यू (यहूदी) लोकांबद्दलची खालील उतारा चित्पावन नोकरशाहीच्या भक्तांच्या धांगडधिंग्याशी किती जुळता येतो ते पाहण्यासारखे आहे.

(14) They first piqued themselves upon an exact observance of law: to which they added a great number of traditions that they pretended to have received from their ancestors, and to which they much more strictly adhered than to the Law itself though contrary to each other. They acknowledged the immortality of the Soul and in consequence another life after this. They affected an outside virtue, regularity and austerity, which acquired them great consideration with the people, but under that imposing appearance they concealed the greatest vices, sordid avarice,

insupportable pride, an insatiable thirst of honours and distinctions, a violent desire for ruling above and envy that rose almost to fury against all merit but their own; an irreconcilable hatred for all who presumed to contradict them: a spirit of revenge capable of the most horrid excesses and what was still here a more distinguished characteristic and outdid all the rest, a black hypocrisy which always wore the mark of religion.

Ancient History, By C. Rolin.

pp. 299.

खालील मजकूर एका एथनोग्राफीप्रवीण इतिहासज्ञाकडून आलेला आहे. यांतील मुद्दे चूक आहेत की बरोबर आहेत, हे इतिहासप्रविणांचे पहाण्याचे काम आहे.

THE IMMIGRATIONS OF THE CHITPAWUNS.

There are many proofs and corroborative facts to show that the *Chitpawuns* have come to India from Egypt through Persia, Baluchistan and the Makran coast.

(1) *Sanskrit Texts.*

(a) See Sahyadri Khund, Chapter 81, where they say that they are *Kaivartas* from the banks of the Indus, experts in *Vyadha Karma* (fishery).

(b) Late Vishnu Shastree Pandit, Editor of *Indu-Prakash* (16th June 1873) exposed the mischief of fraudulent interpolation of 3 Shlokas composed by Messrs. Sathe and Ghate (Chitpawuns).

(c) The Hon. Rao Saheb (late) Vishwanath Narayan Mandlik published an essay in *R. A. S. Journal Bombay* Vol. VIII page, 3, in which he maintains that the ancestors of Chitpawuns must have probably come from opposite coast of Africa.